

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований
у 2004 році з ініціативи
генерал-лейтенанта міліції
ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА
ЗАХАРОВА, заслуженого
діяча науки і техніки
України, кандидата
юридичних наук, професора

Свідectво про державну
реєстрацію – серія КВ
№ 11724-595 ПР
від 12.09.2006

Офіційний сайт:
www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
49064, м. Дніпро,
вул. Орловська, 1-Б
тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

*РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ*

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

*АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО*

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

*ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА*

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

3
2017

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2). Проведено перереєстрацію видання (Наказ МОН України № 261 від 06.03.2015, додаток № 13).

Головний редактор **М.В. Корнієнко**
Заступники головного редактора:
О.М. Джужа, О.В. Негодченко

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора

За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалів, а також їх перейменування вносяться редакцією без узгодження з автором

Рукописи не рецензуються і не повертаються

Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Дніпропетровського гуманітарного університету (протокол № 7 від 26.04.2017 р.)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Биргеу М.М. – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Бондаренко Н.Л. – доктор юридичних наук, професор (Республіка Білорусь);
Вербенський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Джужа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Ємець Л.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кисельов О.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – кандидат юридичних наук, професор;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Негодченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Недов С.Л. – кандидат юридичних наук, доцент;
Сергєвнн В.А. – доктор юридичних наук, професор (Сполучені Штати Америки);
Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор
Хюльсхерстер Штефан – доктор юридичних наук, професор (Федеративна Республіка Німеччина);
Чернєй В.В. – доктор юридичних наук, доцент;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

АНДРУХІВ О. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії
та історії держави і права
(Івано-Франківський університет права
імені Короля Данила Галицького)

УДК 340.1

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ З ПОДОЛАННЯ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ
Й БЕЗДОГЛЯДНОСТІ У 1940–1950-Х РОКАХ**

У статті проаналізовано нормативно-правові акти радянської доби, що стосувалися питання боротьби і запобігання дитячій безпритульності та бездоглядності. На основі наявних джерельних матеріалів запропоновано авторську періодизацію процесу формування законодавства у сфері запобігання дитячій безпритульності, а також практичні наслідки його реалізації на території УРСР і західних областей України. Наявні статистичні відомості про організацію дитячих будинків дозволяють стверджувати, що на кінець 1950-х років проблема з дитячою безпритульністю була практично вирішена. Особливої уваги заслуговують відомості стосовно рівня злочинності серед неповнолітніх і заходи держави для її запобігання.

Ключові слова: дитяча безпритульність, дитяча бездоглядність, норми права, постанова, нормативно-правовий акт.

В статье проанализированы нормативно-правовые акты советского периода, касающиеся вопроса борьбы и предотвращения детской беспризорности и безнадзорности. На основе имеющихся исходных материалов предложена авторская периодизация процесса формирования законодательства в сфере предотвращения детской беспризорности, а также практические последствия его реализации на территории УССР и западных областей Украины. Имеющиеся статистические сведения об организации детских домов позволяют утверждать, что к концу 1950-х годов проблема с детской беспризорностью была практически решена. Отдельного внимания заслуживают сведения относительно уровня преступности среди несовершеннолетних и меры государства для ее предотвращения.

Ключевые слова: детская беспризорность, детская безнадзорность, нормы права, постановление, нормативно-правовой акт.

This article analyzes the regulations of the Soviet era, dealing with the issue of combating and preventing child neglect and homelessness. Based on the available source material the authorized periods of formation process of legislation on prevention of child neglect and practical implications of its implementation in the territory of the USSR and the western regions of Ukraine. The available statistical information on the organization's homes, suggest that at the end of the 1950s the problem of child neglect was almost solved. Individual attention information regarding the level of juvenile delinquency and state measures to prevent it.

Key words: homelessness, child neglect, law, statute, legal act.

Вступ. Незважаючи на досягнення сучасної цивілізації та високі моральні стандарти розвитку суспільства, болючою проблемою сьогодення залишається дитяча безпритульність. Дитяча безпритульність як соціально-політичне явище не нове для нашої держави, оскільки мало місце у 1920–1930-х та 1940–1950-х рр. Сьогодні дослідження цього явища і, зокрема, нормативно-правової бази, що покликана його вирішити, не втратило своєї актуальності. У цьому плані важливим є вивчення минулого досвіду з вирішення зазначеної державної ваги проблеми. Особливо це стосується перших років після Другої світової війни, коли була створена дієва система щодо захисту та розвитку неповнолітніх, основні елементи якої працюють і нині.

Проблема правового регулювання дитячої безпритульності та бездоглядності у радянський період не нова для вітчизняної історико-правової науки. Однак сучасні дослідники роблять основний акцент на довоєнний період, коли відповідні норми права тільки формувалися і радянська влада прийняла рішення про боротьбу з дитячою безпритульністю як соціальним явищем. У цьому плані вартими уваги є наукові доробки таких українських дослідників, як О.І. Анастольова, А.Д. Бондара, І.М. Власюк, І.В. Маловічко, О.С. Парашевіної, Н.П. Тріпутіної та ін.

Одночасно повоєнне десятиліття залишилося поза увагою науковців. Є окремі дослідження на історичну тематику, зокрема праці А.С. Бобровського [1], Л.Г. Голиш [2; 3], Т.В. Долянської [8] та ін. Проте вивчення правового досвіду боротьби з дитячою безпритульністю не отримало належної уваги.

Постановка завдання. Метою статті є систематизація та виокремлення основних етапів у процесі формування радянського законодавства у сфері протидії та боротьби з дитячою безпритульністю. Упорядковані статистичні відомості доводять масштаби такої соціальної проблеми, як дитяча безпритульність, а також розкривають позитивні риси та недоліки тогочасного законодавства у цій сфері.

Результати дослідження. Радянська система опіки над дітьми-сиротами базувалася на основі відповідних постанов, указів, наказів, просякнутих більшовицькою ідеологією. У процесі формування радянського законодавства у сфері протидії та боротьби з дитячою безпритульністю можна виокремити два чіткі етапи: 1) 1920–1930-ті рр.; 2) 1940–1950-ті рр. Вони, зокрема, діляться на кілька проміжних етапів.

Аналізуючи радянське законодавство перших повоєнних років, доцільно зробити коротку ретроспективу у 20–30-ті роки ХХ ст. та визначити основні риси тогочасного законодавства, що регулювало сферу безпритульності неповнолітніх. Того часу були прийняті та реалізовані норми таких правових актів, як: 1) Постанова ВЦВК та РНК УССР «Положення про заходи в боротьбі з дитячою безпритульністю» від 23 листопада 1927 р.; 2) Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» від 31 травня 1935 р.; 3) Постанова РНК СРСР «Про влаштування дітей, що залишилися без батьків» від 23 січня 1942 р.; 4) Постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 27 березня 1943 р, у якій вимагали від місцевих органів влади до 1 квітня 1943 р. розробити детальний план організації для дітей-сиріт, батьки яких загинули на фронтах війни, спеціальних дитячих будинків, у районах, звільнених від нацистських окупантів; 5) Постанова РНК СРСР від 15 червня 1943 р. «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і хуліганством»; 6) Постанова РНК СРСР від 1 вересня 1943 р. «Про поліпшення роботи дитячих будинків»; 7) Постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У № 917 від 30 липня 1944 р. «Про заходи з боротьби з безпритульністю та бездоглядністю дітей в Українській УРСР» та ін.

Таким чином, урядові постанови довоєнних десятиліть та періоду Другої світової війни започаткували в УРСР широкомасштабні заходи із влаштування дітей-сиріт та подолання дитячої бездоглядності й безпритульності. На місцях створювалися відділи соціальної опіки, що діяли на основі інструкції, затвердженої Народним комісаріатом освіти. Опікунські ради при органах соціального забезпечення і районних виконавчих комітетах, а також міські, селищні і сільські Ради встановлювали опіку і здійснювали заходи піклування про неповнолітніх у порядку, встановленому законом. Виконавчі комітети Рад усіх рівнів створювали при виконкомах постійні комісії, які мали безпосередньо займатися виявленням і влаштуванням дітей-сиріт, батьки яких загинули, в дитячі будинки, а також вирішувати питання про передачу таких дітей

під патронаж (опіку) трудових колективів і сімей. Особливі компетенції покладалися на органи НКВС, які мали виявляти й брати на облік бездоглядних і безпритульних дітей та через дитячі кімнати міліції і приймальники-розподільники направляти в дитячі будинки. Для пошуку батьків передбачалося створення Центрального довідкового дитячого столу та довідкових адресних дитячих столів при обласних управліннях НКВС, у яких заносилися та реєструвалися всі діти, що проходили через дитячі кімнати міліції та приймальники-розподільники, із зазначенням адреси їх подальшого перебування [4, с. 41].

Після закінчення Другої світової війни радянська влада продовжила роботу у процесі нормативно-правового регулювання явища дитячої безпритульності та бездоглядності. До кінця 1950-х рр. було видано ряд постанов, які регулювали цю важливу соціальну проблему, вирішували питання кримінальної відповідальності неповнолітніх та їх трудового виховання.

Велике значення в питанні влаштування дітей-сиріт мали й такі радянсько-партійні документи. Так, 10 вересня 1945 р. РНК СРСР ухвалила Постанову № 2394 «Про організацію дитячих будинків на підприємствах для дітей-сиріт, батьки яких загинули в роки Великої Вітчизняної війни, а також для дітей із багатодітних сімей, що потребують матеріальної допомоги». Постановою вимагалось створювати на базі дитячих ясел підприємств дитячі будинки за наявності 30 дітей-сиріт, батьки яких до загибелі працювали чи працюють (багатодітні) на цьому підприємстві [5, арк. 21].

Аналогічну Постанову 28 листопада 1945 р. ухвалила і РНК УРСР [5, арк. 24]. На виконання всесоюзної і республіканської постанов було ухвалено відповідні рішення облвиконкомом західних областей. Наприклад, Львівський облвиконком зобов'язався до кінця 1946 р. відкрити додатково три дитячі будинки на 500 дітей у Глинянському, Винниківському та Олеському районах [6, арк. 3].

Для підготовки кадрів вихователів для дитячих будинків Рада Міністрів УРСР (наркомати 3 березня 1946 р. було перейменовано в міністерства) ухвалила 19 червня 1946 р. Постанову № 1083 «Про організацію одномісячних міжобласних курсів перепідготовки працівників дитячих будинків», якою зобов'язувала обласні виконкоми провести відповідну роботу в цьому напрямі на місцях. На її виконання Львівський облвиконком ухвалив 8 липня 1946 р. Постанову «Про організацію одномісячних міжобласних курсів перепідготовки працівників дитячих будинків Міністерства освіти УРСР», згідно з якою у Львові в липні-серпні було проведено місячні курси для 110 слухачів, для чого з бюджету було виділено відповідні кошти для організації навчання, харчування та проживання слухачів [6, арк. 8].

На виконання Постанови РМ СРСР № 857 «Про покращення роботи із влаштування дітей і підлітків, які залишилися без батьків» від 7 квітня 1947 р. РМ УРСР ухвалила 23 квітня аналогічну Постанову № 526 «Про заходи з покращення роботи із влаштування дітей і підлітків, які залишилися без батьків», у якій відзначалося, що «за останній час виконками обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих послабили роботу із влаштування дітей, які залишилися без батьків», а також «не приділяють належної уваги покращенню роботи дитячих закладів і створенню для них необхідної матеріальної бази», «недостатньо займаються влаштуванням безпритульних дітей і підлітків» [7, арк. 170].

У постанові РМ УРСР, зокрема, вимагалось провести такі заходи:

1. Збільшити контингент вихованців дитячих будинків понад план, затвердженого на 1947 р.: для Міністерства освіти – на 35 тис. дітей, а в дитячих будинках підприємств республіканських міністерств – на 1000 дітей.

2. Виконкомом обласних Рад депутатів трудящих посилити контроль за прийомом дітей, направлених приймальниками-розподільниками МВС, а також за дітьми, направленими приймальниками-розподільниками для працевлаштування.

3. Керівництву Українського республіканського управління Міністерства трудових резервів СРСР наказувалось створити до 1 червня 1947 р. 12 спеціальних ремісничих училищ і 2 сільськогосподарських училища (для підготовки садоводів, механіків МТС, овочівників, агрономів) для направлення в них на навчання підлітків із дитячих приймальників-розподільників та з дитячих будинків у кількості 4500 осіб. До спеціальних ремісничих і сільськогосподарських училищ

мали прийматися підлітки віком 13–15 років, які не мали повної початкової освіти. Навчання у ремісничих училищах тривало 3 роки, а у сільськогосподарських – 4 роки.

4. Міністерствам і відомствам УРСР, які мали у своєму підпорядкуванні підприємства, наказувалося до 5 травня 1947 р. надати Генплану при РМ УРСР пропозиції про працевлаштування на підвідомчих підприємствах безпритульних підлітків, направлених із дитячих приймальників-розподільників МВС УРСР, а також випускників із дитячих будинків. Водночас Генплан при РМ УРСР мав до 10 травня подати на розгляд РМ УРСР пропозиції із працевлаштування підлітків у 1947 р.

5. У Кам'янець-Подільській (нині – Хмельницька), Львівській, Тернопільській, Миколаївській та Харківській областях облвиконкоми мали до 1 травня 1947 р. вишукати і передати обласним УМВС приміщення для створення додаткових дитячих кімнат міліції. Крім того, від усіх облвиконкомів вимагалось забезпечити наявні на території областей приймальники-розподільники одягом і взуттям для дітей, яких відправляли в дитячі будинки, ремісничі училища та працевлаштовували.

6. Міністерство фінансів УРСР мало розподілити 122 575 тис. карб., наданих із резервного фонду РМ СРСР, між дитячими будинками, у яких збільшилась кількість дітей.

7. Міністерство торгівлі УРСР мало виділити з резервного фонду продовольчі товари для організації триразового харчування учнів у створених спеціальних ремісничих і сільськогосподарських училищах, а також виділити додатково продовольчі товари для дитячих будинків, у яких збільшилась кількість вихованців [7, арк. 177].

Наслідки голоду 1946–1947 рр. змусили РМ УРСР і ЦК КП(б)У ухвалити 1 вересня 1947 р. спільну Постанову «Про заходи щодо поліпшення роботи дитячих будинків і приймальників-розподільників в Українській РСР», у якій йшлося про якісне покращення роботи цих закладів, особлива увага зверталася на жорсткий контроль за розподілом продуктів харчування, а також забезпечення дитячих будинків необхідним інвентарем, одягом, взуттям тощо.

У 1948–1954 рр. головна увага звертається на поступове зменшення кількості виявлених на вулиці безпритульних дітей-сиріт, що дало змогу до кінця 1954 р. майже повністю вирішити цю проблему. Якщо на вулиці й виявляли під час рейдів безпритульних дітей, то більшість із них були ті, які з різних причин утікали з дитячих закладів або входили до злочинних угруповань. Тому головна увага у цей період звертається на посилення заходів стосовно безнаглядних дітей та їхніх батьків й опікунів, оскільки саме ця категорія дітей стає основним «джерелом» вчинення злочинів кримінального та адміністративного характеру.

Серед урядових документів початку 50-х рр. варто відзначити спільну Постанову РМ УРСР і ЦК КП(б)У № 1375 від 8 травня 1952 р. «Про заходи ліквідації дитячої безпритульності в Українській РСР», у якій було відзначено незадовільну роботу у Сталінській, Ворошиловградській, Харківській, Дніпропетровській, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях. На виконання Постанови правоохоронні органи МДБ і МВС спільно з відділами освіти, комсомольськими організаціями, педагогічними колективами та батьківськими комітетами провели кілька масованих рейдів, під час яких до кінця 1952 р. було виявлено й направлено в дитячі заклади 3440 безпритульних дітей, з яких 1374 – повторно: у Сталінській області – 211, у Дніпропетровській – 172, у Ворошиловградській – 173, у Чернівецькій – 161, в Ізмаїльській (тепер входить до Одеської області) – 144, а також у містах Києві – 367, Одесі – 272, Харкові – 170, Львові – 142. Крім того, було затримано 24 026 бездоглядних дітей, що було на 1326 осіб більше, ніж у другому півріччі 1951 р., з них за хуліганство – 17 303, жебрацтво – 1830, вуличну торгівлю – 2909, кримінальні злочини – 1808. Найбільше затриманих бездоглядних дітей припадало на Дніпропетровську область – 2146 дітей, Ворошиловградську – 1495 і Сталінську – 2401, а також на міста Харків – 1869, Київ – 949, Львів – 907, Одесу – 890 і Сталіно (Донецьк) – 820.

За скоєння кримінальних злочинів у першому півріччі 1952 р. органами міліції було приєднано до відповідальності 1526 неповнолітніх, з них 449 осіб віком до 15 років. «Лідерами» були ті ж Дніпропетровська (200 неповнолітніх), Харківська (157) та Ворошиловградська (95) області [9, арк. 127–137].

Так, якщо в 1953 р., за даними прокуратури УРСР, до кримінальної відповідальності за вчинені злочини було притягнуто 3887 підлітків віком від 12 до 18 років, то у 1954 р. – 4198, з них: за навмисне вбивство, відповідно, 51 і 62, за вбивство з необережності – 24 і 34, за статеві злочини – 211 і 258, за хуліганство – 574 і 657, за тілесні ушкодження – 166 і 347, за розкрадання державної власності – 1235 і 1354, за розкрадання особистої власності – 1262 і 1345 неповнолітніх [10, арк. 73–79].

Отже, наведені статистичні дані дають підстави стверджувати, що на середину 50-х рр. питання з подоланням дитячої безпритульності було фактично вирішено, і дії центральних органів влади, силових структур були спрямовані на посилення заходів щодо подолання дитячої безнаглядності шляхом збільшення відповідальності батьків та опікунів, ролі педагогічних колективів, органів міліції та відповідних дитячих служб при місцевих органах влади.

Висновки. Таким чином, на підставі вищенаведеного можемо зробити такі висновки та виокремити такі етапи у процесі формування радянського законодавства у сфері боротьби з дитячою безпритульністю:

1. 1942–1945 рр. – було окреслено основні причини та важливість проблеми, ухвалено низку нормативно-правових актів, які регулювали процедуру створення та діяльності відповідальних органів із подолання дитячої безпритульності та бездоглядності, окреслювали типи і види спеціальних дитячих закладів і установ для утримання та навчання безпритульних дітей і проведення адміністративно-профілактичних заходів із батьками бездоглядних дітей.

2. 1946–1950 рр. – характеризується розширенням нормативно-правової бази та посиленням контролю за процесом подолання цього явища з боку вищих органів влади, розширенням мережі спеціальних дитячих закладів і установ для утримання безпритульних дітей, посиленням заходів впливу на батьків, педагогічні і трудові колективи, громадські й політичні об'єднання щодо виховної та шефської роботи з безпритульними й бездоглядними дітьми; широке впровадження практики колективного й індивідуального патрунування, опікунства та усиновлення дітей-сиріт.

3. 1951–1959 рр. – характеризується не стільки процесом формування нового законодавства, скільки реальними кроками з подолання дитячої безпритульності як масового явища: посиленням контролю за недопущенням дитячої бездоглядності з боку батьків та педагогічних колективів, органів правопорядку, комсомольських, профспілкових і громадських організацій, розширенням мережі навчальних закладів (фабрично-заводських шкіл, училищ) і направленням у них дітей-сиріт зі спеціальних дитячих закладів, працевлаштуванням підлітків на роботу в колгоспи, радгоспи, промислові підприємства, посиленням профілактичної роботи з подолання бездоглядності та попередження дитячої злочинності.

Список використаних джерел:

1. Бобровський А.С. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років / А.С. Бобровський, В.М. Нікольський. – Донецьк : Норд-Пресс, 2008. – 245 с.
2. Голиш Л.Г. Функціонування дитячих будинків на територіях Наддніпрянської та Східної України в 1943–1950 рр. / Л.Г. Голиш // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – Вип. 9. – Ч. 3. – К., 2005. – С. 227–244.
3. Голиш Л.Г. Специфіка діяльності дитячих трудово-виховних та трудових колоній установ системи Наркомату (міністерства) внутрішніх справ УРСР у 1943–1950 рр. / Л.Г. Голиш [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/PORTAL/Sos_Gum/Gich/2009.../GCN4p300-304.pdf.
4. ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 73. – Спр. 332. – 42 арк.
5. ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 8. – Спр. 52. – 130 арк.
6. ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 8. – Спр. 53. – 56 арк.
7. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 234. – 270 арк.
8. Долинянська Т.В. До питання про становище дітей в умовах голоду 1946–1947 рр. в СРСР / Т.В. Долинянська // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини». – 2003. – Вип. 173–174. – С. 348–357.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1947. – Арк. 127–137.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4088. – Арк. 73–79.

ГАЛІЙ М. С.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
юридичного документознавства
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 81.431

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано питання щодо правового забезпечення мовної політики в Україні. Доведено, що мова є важливим об'єктом правових відносин, які виникають між громадянами, організаціями та органами влади.

Ключові слова: мова, влада, закон, громадяни, держава, політика, Україна.

В статье проанализированы вопросы правового обеспечения языковой политики в Украине. Доказано, что язык является важным объектом правовых отношений, возникающих между гражданами, организациями и органами власти.

Ключевые слова: язык, власть, закон, граждане, государство, политика, Украина.

The article analyzes the issues of legal support for language policy in Ukraine. It is proved that language is an important object of legal relations arising between citizens, organizations and authorities.

Key words: language, power, law, citizens, state, politics, Ukraine.

Вступ. Мова є важливим об'єктом правових відносин, що виникають між громадянами, організаціями та органами влади, оскільки вона є інструментом формування офіційних, письмових, інформаційних повідомлень, заяв, звернень, договорів тощо. Окрім того, мова є соціальною реальністю, що потребує спеціального нормативно-правового регулювання. Динамічність мови як форми суспільної свідомості і як засобу соціальної комунікації, її багатофункціональність дозволяє говорити про існування особливих мовних відносин, що входять до сфери правового впливу. Правове і насамперед законодавче закріплення соціальних функцій мови за правильної постановки питання дозволяє враховувати рівень національно-культурної самосвідомості народу, його соціальні потреби, а також створює умови для нейтралізації намагань суб'єктивного втручання у процеси мовного функціонування [1, с. 44].

Дослідження питань правового забезпечення мовної політики в Україні набуло розвитку в наукових доробках провідних вітчизняних і зарубіжних учених: Н.В. Артикуци, Л.М. Бойка, Н.М. Оніщенко, А.С. Піголкіна, П.М. Рабіновича, Є.С. Шугрина, але деякі питання все ж таки залишилися поза увагою науковців, а тому потребують більш детального дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є розглянути особливості правового забезпечення мовної політики в Україні.

Результати дослідження. Здійснюючи правове забезпечення мовної політики, необхідно застосовувати комплексний підхід, оскільки мовні відносини охоплюють широке коло суб'єктів: людина, національні спільноти, держава, державні органи, органи місцевого самоврядування тощо. Саме з особливостями модернізації українського суспільства пов'язані основні намагання розв'язати весь комплекс проблем, пов'язаних з утвердженням української мови як державної та функціонуванням мов національних меншин [2, с. 59].

Варто зазначити, що питання застосування української мови в Україні присутнє в багатьох законах, зокрема таких, як «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про інформацію» (1992 р.), «Про телебачення і радіомовлення» (1993 р., поточна редакція 2014 р.), «Про освіту» (1991 р., поточна редакція 2014 р.), «Про Конституційний Суд України» (1996 р.), «Про видавничу справу» (1997 р.), «Про кінематографію» (1998 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.), «Про місцеві державні адміністрації» (1999 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про громадянство України» (2001 р.), «Про географічні назви» (2005 р.), «Про військовий обов'язок і військову службу» (2006 р., поточна редакція 2014 р.), «Про Кабінет Міністрів України» (2014 р.) та в інших. Базовим серед інших законів, який на сьогодні визначає мовну політику в Україні, є чинний Закон України «Про засади державної мовної політики» (2012 р.). Цей закон має такі завдання: регулювати суспільні відносини у сфері всебічного розвитку і вживання української та інших мов, якими користується населення України в державному, економічному, політичному і громадському житті; охороняти конституційні права громадян у цій сфері; виховувати шанобливе ставлення до національної гідності людини, її культури і мови, зміцнювати дружбу і співробітництво з іншими народами [3, с. 73].

Так, у ч. 7 ст. 7 Закону зазначено, що використання і захист регіональної мови або мови меншини, передбачених цим Законом, є обов'язковим для місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, установ, організацій, підприємств, їх посадових і службових осіб, а також громадян [3, с. 74].

На жаль, останнім часом, незважаючи на законодавче закріплення за українською мовою статусу державної, відбувається процес звуження сфери її застосування, що спричиняє соціальну напругу в суспільстві, суперечить інтересам національної безпеки України та ставить під загрозу її суверенітет і державне самовизначення. Державна мовна політика в Україні має формальний характер, реалізація мовного законодавства відверто ігнорується або гальмується. Українською мовою як писемною укладається офіційна документація, але вживання української літературної мови як усної належить більше до винятків, ніж до правил. Відсутність механізмів контролю за виконанням Закону про мови і ст. 10 Конституції України, а також державної програми захисту української культури спричинила домінування серед населення різних мов. Тому в основу розв'язання мовного питання в Україні має бути покладено принцип абсолютної самоцінності кожної мови і кожної культури аналогічно до визнання абсолютної самоцінності кожної людини і кожного народу [4, с. 48].

Сучасна державна мовна політика має поєднувати в собі цілеспрямованість і рішучість із розсудливістю, тактовністю і навіть обережністю в засобах. Для того, щоб зріс престиж і зміцніли позиції української мови як державної, її носіями має стати якомога більша кількість успішних, освічених людей. Українська мова повинна перетворитися на символ влади і соціального успіху. Тільки тоді вона зможе стати потужним чинником у формуванні суспільної мовної свідомості. Законодавче забезпечення підтримки української мови має полягати в тому, щоб надати громадянам України ширші можливості щодо її вивчення з урахуванням перспектив, які відкриває її знання для самовдосконалення, самореалізації й повномасштабного здійснення конституційних прав. Абсолютно необхідною стає також рішуча і широка державна підтримка української культури, українського слова та української освіти за допомогою поєднання ринкових і законодавчих механізмів [5, с. 58].

Необхідність такої взаємодії пов'язана насамперед із тим, що в Україні роками не ухвалюються законопроекти, покликані створити умови для відновлення і розвитку українського книгодрукування, відповідної податкової політики, наведення порядку в ліцензуванні й оподаткуванні іноземної естради, реалізації системи заходів із мовної політики. Розв'язуючи мовні проблеми, треба обов'язково враховувати регіональну мовну специфіку. Потрібно виходити з того, що утвердження української мови не знімає з української держави обов'язку піклуватися про мови національних меншин, особливо малих національних груп. До оптимального задоволення їхніх мовно-культурних потреб ще далеко, за винятком лише тих меншин, які мають досвід самоорганізації і підтримку з боку держав походження [6, с. 58].

Законодавча підтримка мов національних меншин мусить відбуватися з паралельним законодавчим закріпленням за українською мовою статусу єдиної державної. Суспільна зумовленість та конфліктогенність мовних процесів неминуче роблять мову одним із найважливіших об'єктів правового регулювання. Встановлюючи правила застосування, вживання, використання мов, законодавець регулює відносини між їх носіями і має виходити з того, що мова як соціальне явище є визначальним чинником міжлюдської інтеграції, важливим аспектом групової ідентифікації [7, с. 56]. Ця специфічна сфера законодавства повинна регулювати взаємини особи із групами осіб, стосунки між групами осіб, відносини між державою та групами осіб. Мовну ситуацію в кожній країні варто розглядати як унікальну.

Відповідно, законодавче регулювання мовних відносин має здійснюватися з урахуванням національних особливостей, які не вкладаються в наявні (зокрема, на міжнародному рівні) стереотипи. Особливості мовної ситуації в Україні свідчать про те, що об'єкт правового регулювання – мови і мовні відносини – в Україні є складним і різноманітним, а це потребує адекватного реагування на проблеми, які виникають у цій сфері, і відповідного роз'яснення на міжнародному рівні [8, с. 68].

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що сучасна державна мовна політика має поєднувати в собі цілеспрямованість і рішучість із розсудливістю, тактовністю і навіть обережністю в засобах. Для того, щоб зріс престиж і зміцніли позиції української мови як державної, її носіями має стати якомога більша кількість успішних, освічених людей. Українська мова повинна перетворитися на символ влади і соціального успіху. Мовна ситуація та статус мов в Україні постійно повинні перебувати у центрі уваги політичних сил та громадськості. Однак суспільна актуальність проблеми не спричинила поширення емпіричної основи її вивчення. В абсолютній більшості робіт вона вивчається та аналізується на дуже обмеженому колі показників. Усе це свідчить про те, що сподівання на автоматичне відродження українськомовного спілкування внаслідок створення незалежної держави не справдилися. Ані проголошення української мови єдиною державною в Законі України «Про засади державної мовної політики» та Конституції України, ні українізація освітньої сфери, ані інші кампанії на захист української мови не змогли зупинити процеси деукраїнізації і русифікації мовних практик. Усе це свідчить про неефективність державної мовної політики в Україні останніх років і змушує шукати нових підходів до вирішення завдань поширення українських мовних практик [9, с. 54].

Те, що самі громадяни України не усвідомлюють значимості мовних проблем у країні і питання статусу та функціонування мов не відносять до пріоритетних, зовсім не означає, що ці проблеми не є актуальними для української держави та суспільства. Громадяни у більшості можуть не усвідомлювати важливості проблеми звуження українських мовних практик у всіх сферах функціонування мов за роки незалежності України, посилення мовної диференціації регіонів України, обмежень на вільне спілкування та розвиток окремих мовних груп в певних регіонах країни. Цього можуть не усвідомлювати і політичні лідери окремих партій та блоків. Але від цього проблема функціонування та статусу мов в Україні сама собою не зникає і залишається потенційно конфліктною у житті країни [10, с. 38].

Подальше вдосконалення державної мовної політики передбачає паралельне вирішення двох взаємопов'язаних завдань: повніше приведення її правової бази до реальних потреб мовних груп та етнічних спільнот (насамперед це стосується приведення закону про ратифікацію Європейської мовної хартії до справжнього призначення цього міжнародного пакту) та запровадження надійного механізму імплементації мовного законодавства, а також владного і громадського контролю за цим процесом. Розроблення концептуальних засад мовної політики держави потребуватиме узгодження інтересів, потреб, позицій усіх суспільних сегментів, причетних до її реалізації і тих, яких ця політика торкається. Кінцевий успіх цього процесу залежатиме від рівня відповідальності політичних діячів, їхньої спрямованості відмовитися від тактики ідеологізації мовної проблеми та політизації мовних груп. Мовна політика здійснюватиметься, безумовно, публічною владою, яка має брати на себе відповідальність за стан справ у цій сфері. Оптимізація ж цієї політики вагомо залежатиме від здатності влади застосовувати ідеї, що їх пропонує наука [11, с. 55].

Державна мовна політика має бути спрямована також на підтримку і збереження української мови в середовищі українських спільнот за межами України шляхом надання відповідної допомоги громадським об'єднанням українців, центрам української культури, культурно-освітнім закладам українців в інших державах [12, с. 49]. Українська влада має враховувати досвід і поточну практику мовної політики сусідніх держав, брати на озброєння позитивні елементи цього досвіду, що відповідають національним інтересам і придатні до використання в українській ситуації. Володіння державною мовою та її використання посадовими і службовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування є однією з обов'язкових умов для зайняття відповідних посад. Особи, що не зважають на ці умови, мають бути свідомими того, що їхній власний вибір може викликати для них несприятливі наслідки, пов'язані з певними вимогами, встановленими законом.

Громадяни України повинні володіти українською мовою як мовою свого громадянства та використовувати її у сферах публічного спілкування. Знання української мови є неодмінною умовою набуття громадянства України. При цьому кожен громадянин України є вільним у виборі мови або мов у приватному спілкуванні. Функціонування української мови як державної (офіційної) та її державна підтримка як мови титульної нації має поєднуватись з уважним ставленням до мов національних меншин, що історично мешкають у межах України, та забезпеченням захисту мовних прав осіб, що належать до таких меншин. Гарантування вільного розвитку, використання та захисту мов національних меншин відбувається відповідно до Конституції України і законів України з урахуванням стану кожної з них та реальних можливостей держави. Також забезпечення мовних прав осіб, що належать до національних меншин, та сприяння захисту і розвитку їхніх мов не має перешкоджати вивченню державної (офіційної) мови та ставати на заваді її запровадженню у всіх сферах суспільного життя на всій території України [13, с. 66].

Звичайно, вирішенням цих питань не вичерпується державна мовна політика. Держава має робити реальні кроки, щоби мовний резонанс став реальністю.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко В. Мовна політика в Україні : [навчальний посібник] / В. Андрущенко, В. Волович, М. Горlach та ін. – 3-є вид. перероб. і допов. – К., 2008. – 622 с.
2. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович. – К., 2000. – 254 с.
3. Белебега І. Українська еліта / І. Белебега. – Х. : Березіль, 2012. – 345 с.
4. Біланюк Л. Мовна критика і самовпевненість: ідеологічні впливи на статус мов в Україні / Л. Біланюк // Державність української мови і мовний досвід світу : Матер. міжнар. конф. – К., 2012. – 131 с.
5. Білодід І. Мова української соціалістичної нації / І. Білодід. – К., 2012.
6. Білорус О. Національна ідея і стратегія розвитку України в умовах глобалізації / О. Білорус // Матеріали міжнар. наук. конф. «Україна: національна ідея» (23 квітня 2012 р.). – К. : Київ. міжнар. ун-т, 2013. – 788 с.
7. Буць Ж. Історія мови : [навчальний посібник] / Ж. Буць. – К. : НТУУ КПІ, 2011. – 112 с.
8. Державна політика в соціогуманітарній сфері : [підручник] / [авт. кол. В.А. Скуратівський, В.П. Трошинський, П.К. Ситник та ін.] ; за заг. ред. В.А. Скуратівського, В.П. Трошинського. – К. : НАДУ, 2013. – 284 с.
9. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – К. : Знання, 2009. – 148 с.
10. Залізник Г. Мовна ситуація: день сьогоднішній та прийдешній / Г. Залізник, Л. Масенко. – К. : Академія, 2013. – 192 с.
11. Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Відродження, 2004. – 218 с.
12. Українська мова у ХХІ столітті: традиції і новаторство : тези доп. Всеукр. лінгв. форуму молодих учен. (21–23 квітня 2012 р., м. Київ) / ред. : П.Ю. Гриценко, В.Л. Іващенко, І.А. Казимирова. – К., 2012. – 260 с.
13. Українська мова як державна: освіта, політика : [монографія] / С.В. Савойська та ін. – К. : Вища школа, 2009. – 319 с.

ГРЕЧКО О. О.,
здобувач кафедри
конституційного права України
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.2

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КОНСТИТУЮВАННЯ ПРИНЦИПІВ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

У статті розглянуто запропоновані законопроектом про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади принципи територіального устрою України. Здійснено аналіз положень указанного законопроекту, що дає змогу визначення певних рекомендацій для вдосконалення національного законодавства.

Ключові слова: територіальний устрій, конституційні принципи, конституційне реформування, децентралізація, місцеве самоврядування.

В статье рассмотрены предложенные законопроектом о внесении изменений в Конституцию Украины относительно децентрализации власти принципы территориального устройства Украины. Осуществлен анализ положений указанного законопроекта, что позволяет выработать определенные рекомендации по совершенствованию национального законодательства.

Ключевые слова: территориальное устройство, конституционные принципы, конституционное реформирование, децентрализация, местное самоуправление.

The article deals with the principles of territorial organization of Ukraine that have been proposed by the draft law on introduction of amendments to the Constitution of Ukraine. The approach of the given draft law provisions is carried out which enables the specification of certain recommendations on improvement of the national legislation.

Key words: territorial organization, constitutional principles, constitutional reform, decentralization, local self-government.

Вступ. Сьогодні дедалі більшу увагу науковців, політиків та громадськості привертає ідея територіального впорядкування Української держави та впровадження ефективної організаційної структури державної влади. Необхідність територіального реформування України стала поштовхом для переосмислення ролі і значення принципів територіального устрою як базових координат просторового буття української держави. Їх однозначне розуміння і дотримання у практичній діяльності слугуватиме основою стабільної, незалежної, суверенної, правової Української держави.

Варто зазначити, що процес конституювання принципів територіального устрою України, який перебуває на стадії розроблення і становлення, зумовлює актуальність цього дослідження. Формуванню сучасної теорії принципів територіального устрою України присвячені праці таких українських вчених, як: О.М. Бориславська, А.Б. Гетьман, І.В. Долматов, О.П. Іщенко, В.П. Колісник, Р.А. Колишко, О.Г. Кушніренко, П.М. Любченко, І.Й. Магновський, Н.Р. Нижник, В.Ф. Погорілко, М.О. Пухтинський, А.О. Селіванов, С.Г. Серьогіна, Ю.М. Тодика, В.Л. Федоренко, В.М. Шаповал та інших дослідників. Однак на сучасному

етапі бракує комплексного дослідження проблеми конституювання принципів територіального устрою України.

Постановка завдання. Метою статті є розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо розвитку і реалізації норм Конституції України, які закріплюють принципи територіального устрою України, на основі аналізу положень законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади.

Результати дослідження. У статті планується провести аналіз положень законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) стосовно таких принципів територіального устрою, як: децентралізація влади, повсюдність місцевого самоврядування, спроможність місцевого самоврядування, сталий розвиток адміністративно-територіальних одиниць з урахуванням історичних, економічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій, гарантування місцевого самоврядування та урахування думки мешканців щодо зміни меж, найменування і перенайменування відповідних громад та поселень.

Варто зазначити, що висновком Конституційного суду України від 30 липня 2015 р. № 2-в/2015 [1] законопроект про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади був визнаний таким, що відповідає вимогам ст. ст. 157 і 158 Конституції України. Але в окремих думках суддів М.М. Гультая, М.І. Мельника, С.В. Саса, І.Д. Сліденка визначаються деякі недоліки та неузгодженості у положеннях законопроекту, які за умови їх конституювання можуть призвести до різного розуміння та застосування окремих норм і, як наслідок, до порушення певних конституційних засад та обмеження прав і свобод людини і громадянина.

У проекті Закону «Про внесення змін до Конституції України» від 14 липня 2015 р. передбачено таку редакцію ст. 132 Основного Закону: «Адміністративно-територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, децентралізації влади, повсюдності та спроможності місцевого самоврядування, сталого розвитку адміністративно-територіальних одиниць з урахуванням історичних, економічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій» [2]. Як бачимо, ця норма містить декілька важливих нових принципів.

Принцип децентралізації як самостійний принцип адміністративно-територіального устрою набуває особливого значення в умовах реформування Української держави. Адже в сучасних дослідженнях децентралізацію визначено як такий спосіб організації публічної влади в державі, за якого адміністративно-територіальні одиниці або інші територіальні утворення мають право самостійно вирішувати питання місцевого значення і реалізовувати власні завдання у межах, встановлених законодавством, та під відповідальність уповноважених органів та посадових осіб, а втручання в їх діяльність може відбуватися винятково для нагляду за законністю в передбачених законами випадках і відповідних формах [3, с. 14].

Закріплення на конституційному рівні принципу децентралізації влади має як переваги, так і недоліки. Потрібно акцентувати увагу на можливих недоліках та ризиках, наприклад, передача повноважень у певні регіони може означати активізацію сепаратистських настроїв із боку населення, що є загрозою для територіальної цілісності України. Поправки до Основного Закону щодо децентралізації можуть нести такий ризик, як фрагментація, матимуть наслідком посилення нерівномірності територіального регіонального розвитку та ін. [4, с. 243].

Судді Конституційного Суду України в окремих думках висловлюються на захист принципу централізації влади. Так, М.І. Мельник зазначає, що у законопроекті фактично пропонується виключити з переліку засад територіального устрою України принцип централізації влади. Указана пропозиція є недостатньо обґрунтованою. Він наводить такі пояснення:

1) централізація влади за умов її здійснення в межах принципу поділу влади, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, інших засад конституційного ладу не дає підстав для висновку про автоматичне виникнення загроз демократичному розвитку держави;

2) децентралізація влади може негативно вплинути на вирішення питань загальнодержавного значення, особливо в нинішніх умовах, коли існує об'єктивна потреба в мак-

симальній мобілізації сил і засобів для вирішення наявних надскладних проблем, пов'язаних, зокрема, із проведенням антитерористичної операції на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей, окупацією Російською Федерацією окремих територій України;

3) пропонуване законопроектом виключення з Конституції України положення про централізацію державної влади зовсім не свідчить про відмову від централізації влади як такої. Так, аналіз обсягу та характеру повноважень префектів, зазначених у запропонованій законопроектом редакції п. п. 1–5 ч. 1 ст. 119 Конституції України (координація діяльності територіальних органів центральних органів виконавчої влади; здійснення нагляду за додержанням цими органами, органами місцевого самоврядування Конституції і законів України; забезпечення виконання державних програм, а також організація діяльності територіальних органів центральних органів виконавчої влади та забезпечення їх взаємодії з органами місцевого самоврядування в умовах воєнного або надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації), а також положень запропонованої законопроектом редакції ч. 5 ст. 118 Конституції України щодо принципів взаємодії префектів з Урядом України та Президентом України вказує на те, що здійснення державної виконавчої влади на рівні районів та регіонів реалізовуватиметься на засадах централізації [5].

Такої самої думки дотримується І.Д. Сліденко: «Розглядати запропоновані законопроектом зміни до Основного Закону України виключно в контексті децентралізації влади за умов, коли значна частина норм, навпаки, сприятиме централізації публічної влади, Конституційному Суду України навряд чи можливо, оскільки наукової методології для цього немає» [6].

Отже, системний аналіз законопроекту дозволяє говорити про те, що, попри пропозицію виключити з Конституції України згадку про «централізацію влади» і акцент на «децентралізацію влади», зроблений у його назві, багато положень, які містяться у законопроекті, спрямовані на централізацію влади. У нинішній ситуації це може бути визнано єдиною правильним підходом у забезпеченні незалежності, суверенітету, територіальної цілісності України, належної ефективності здійснення публічної влади та нормальної життєдіяльності країни [5].

На думку С.В. Саса, запропонована у законопроекті нічим не обмежена децентралізація влади на заміну закріпленого в Конституції України збалансованого поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади може призвести до зниження рівня державних гарантій для прав і свобод людини і громадянина [7].

Таким чином, на нашу думку, цілком виправданий чинний принцип «поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади», оскільки він передбачає раціональне збалансоване поєднання централізації та децентралізації влади, а ступінь централізації (децентралізації) влади залежить від норм Конституції, які встановлюють повноваження органів публічної влади. Стосовно внесення змін у Конституцію України щодо децентралізації влади варто зауважити, що конституційне реформування у цьому напрямі вимагає нормативного відображення і закріплення принципу децентралізації у положеннях щодо повноважень префектів, принципів їх взаємодії з Урядом і Президентом України та повноважень органів місцевого самоврядування.

Принцип повсюдності місцевого самоврядування передбачає здійснення останнього на всій території України без будь-яких обмежень (не повинно існувати непід'юрисдикційних територій), а також функціонування територіальних громад, органів та посадових осіб місцевого самоврядування в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць, які чітко відмежовані одна від одної [8, с. 242].

Варто зазначити, що у реалізації принципу повсюдності на території України існують значні проблеми. Це пов'язано з тим, що на території держави існують так звані «землі, за межами населеного пункту». Фактично перебуваючи у комунальній власності, ці землі юридично не можуть становити матеріальну основу діяльності відповідного місцевого органу місцевого самоврядування і належать до земель відповідного району чи області,

а отже, виникають випадки, коли немає відповідної територіальної громади, яка може володіти цими землями, оскільки у законодавстві України відсутні поняття «територіальна громада району» чи «територіальна громада області». Відповідні регіональні органи місцевого самоврядування представляють спільні інтереси відповідних сіл, селищ, міст, що входять до складу відповідного району чи області.

Щодо цього принципу суддя С.В. Сас зазначає: «Пропонується закріпити таку засаду, як повсюдність місцевого самоврядування. Але є території (об'єкти), наприклад, оборонного характеру, прикордонні тощо з особливим режимом державного управління, діяльність на яких має здійснюватися без будь-якого безпосереднього втручання місцевих мешканців, зокрема шляхом проведення місцевого референдуму. Отже, запроваджені на конституційному рівні можливості втручання місцевих мешканців у зазначені та інші державні справи створює умови для розмивання меж відповідальності держави, а також може призвести до зниження рівня державних гарантій для прав і свобод людини і громадянина, що порушуватиме вимоги ч. 1 ст. 157 Конституції України» [7].

Застосування принципу повсюдності місцевого самоврядування має місце у разі територіального реформування України та у разі зміни меж адміністративно-територіальних одиниць. Вважаємо, що цей принцип потребує законодавчого закріплення у законах про територіальний устрій України та про місцеве самоврядування в Україні.

Спроможність місцевого самоврядування цілком очевидно передбачає наявність в органах та посадових осіб місцевого самоврядування відповідних правових, організаційних, матеріальних, економічних та інших інструментаріїв, необхідних для виконання покладених повноважень, які є значно ширшими, відповідно до закріплення принципу децентралізації. Принцип спроможності місцевого самоврядування змістовно схожий на принцип повноти повноважень місцевого самоврядування. Вважаємо, що у Конституції України доцільно закріпити принцип повноти повноважень, оскільки він термінологічно більш доречний (відноситься до правової термінології) та інформативно більш ємний та зрозумілий. Цей принцип треба віднести до Розділу XI Конституції України «Місьцеве самоврядування».

Стосовно заміни принципу збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів на принцип сталого розвитку адміністративно-територіальних одиниць суддя С.В. Сас вважає, що «відсутність положення про збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів створить на конституційному рівні можливість зниження рівня соціально-економічних прав людини і громадянина в одних регіонах порівняно з іншими» [7]. У цьому разі варто розглянути виникнення і сутність терміна «сталий розвиток».

Термін «сталий розвиток» є офіційним українським відповідником англійського терміна “sustainable development”, дослівний переклад якого з урахуванням контексту може бути «життєздатний розвиток» а за сенсом – «самопідтримуваний розвиток», інколи цей термін тлумачать як «всебічно збалансований розвиток». За визначенням Комісії ООН зі сталого розвитку, його мета – задовольняти потреби сучасного суспільства, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Автор теорії сталого розвитку Герман Дейлі логічно тлумачить термін «сталий розвиток» як означення гармонійного, збалансованого, безконфліктного прогресу всієї земної цивілізації, груп країн (регіонів, субрегіонів), а також окремо взятих країн нашої планети за науково обґрунтованими планами (методами системного підходу), коли у процесі неухильного інноваційного інтенсивного (а не екстенсивного) економічного розвитку країн одночасно позитивно вирішується комплекс питань щодо збереження довкілля, ліквідації експлуатації, бідності та дискримінації як кожної окремо взятої людини, так і цілих народів чи груп населення, зокрема за етнічними, расовими чи статевими ознаками [9].

Отже, термін «сталий розвиток» є значно ширшим, ніж термін «збалансованість і соціально-економічний розвиток», і передбачає довготривалу далекоглядну політику, розраховану на добробут майбутніх поколінь. На наш погляд, «сталий розвиток» не потребує припису «з урахуванням історичних, економічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій», оскільки він включає усю сукупність факторів суспільного

буття. У новій редакції Конституції України рекомендовано цей принцип назвати «сталий розвиток адміністративно-територіальних одиниць».

Перевагою законопроекту є закріплення принципу урахування думки мешканців щодо зміни меж, найменування і перенайменування відповідних громад та поселень (ст. 133 Конституції України). Принцип урахування думки громадян, які проживають на відповідній території, у вирішенні питань територіального устрою України передбачає: право громадян України вирішувати питання зміни території України шляхом проведення всеукраїнського референдуму (ст. 73 Конституції України); право громадян вирішувати питання про зміни в територіальному влаштуванні адміністративно-територіальних одиниць, у яких вони проживають, на місцевому референдумі, громадських слуханнях або через діяльність місцевих органів влади, громадських організацій (питання щодо зміни меж адміністративно-територіальних одиниць, утворення, ліквідацію, злиття або розділення адміністративно-територіальних одиниць, перейменування адміністративно-територіальних одиниць, вулиць тощо).

Недоліком є запропоновані у законопроекті зміни стосовно принципу гарантування місцевого самоврядування. Із ч. 1 ст. 140 Конституції України виключається положення, відповідно до якого місцеве самоврядування є правом територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. На думку М.М. Гульгата, це може призвести до обмеження цього права та права громадян на участь в управлінні державними справами. Суддя зазначає: «Право територіальної громади на місцеве самоврядування не є декларативним. Саме тому в ч. 1 ст. 140 Конституції України встановлено місцеве самоврядування як колективне право громадян, що проживають на певній території (село, селище, місто), яке в контексті ст. 38 треба розглядати як право, визнане у громадянському суспільстві, проявом якого є проголошення України демократичною та правовою державою у ст. 1 Конституції України. Для забезпечення колективного права громадян на місцеве самоврядування у ст. 7 Конституції України зазначено, що в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування» [10].

Висновки. На основі проведеного аналізу положень законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади можна зробити такі висновки. Закріплення принципу децентралізації на конституційному рівні є недостатньо обґрунтованим. Цілком виправданий чинний принцип «поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади». Стосовно внесення змін у Конституцію України щодо децентралізації влади варто зазначити, що ступінь централізації (децентралізації) влади визначають норми Конституції, які встановлюють повноваження органів публічної влади. Принцип повсюдності місцевого самоврядування потребує законодавчого закріплення у законах про територіальний устрій України та про місцеве самоврядування в Україні. Замість принципу спроможності місцевого самоврядування у Конституції України доцільно закріпити принцип повноти повноважень місцевого самоврядування, який потрібно віднести до Розділу XI Конституції України «Місцеве самоврядування». Принцип збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням історичних, економічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій варто замінити на принцип сталого розвитку адміністративно-територіальних одиниць. Перевагою законопроекту є закріплення принципу урахування думки мешканців щодо зміни меж, найменування і перенайменування відповідних громад та поселень. Недоліком законопроекту є виключення ч. 1 ст. 140 Конституції України, відповідно до якої місцеве самоврядування є правом територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Отже, деякі положення законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади визнані недостатньо науково обґрунтованими і потребують подальших наукових розроблень та досліджень. Врахування вказаних у статті рекомендацій щодо конституювання принципів територіального устрою України слугуватиме вдосконаленню норм Конституції України і, як наслідок, сприятиме розвитку правової системи української держави.

Список використаних джерел:

1. Висновок Конституційного суду України від 30 липня 2015 р. № 2-в/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/05-2015.pdf>.
2. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : w1/c1/rada.gov.ua.
3. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / О. Бориславська, І. Заверуха, Е. Захарченко та ін. – К. : ТОВ «Софія», 2012. – 128 с.
4. Федотов Д.В. Децентралізація влади в Україні: переваги, недоліки, ризики. Принципи сучасного конституціоналізму та Основний закон України : зб. тез наук. доп. і повідомл. Міжнар. наук. конф. молодих учених, аспірантів і студентів (4–5 листопада 2016 р.). – Х. : Права людини, 2016. – С. 243.
5. Окрема думка судді Конституційного Суду України М.І. Мельника щодо висновку Конституційного суду України № 2-в/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/05-2015.pdf>.
6. Окрема думка судді Конституційного Суду України І.Д. Сліденка І.Д. щодо висновку Конституційного суду України № 2-в/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/05-2015.pdf>.
7. Окрема думка судді Конституційного Суду України С.В. Саса щодо висновку Конституційного суду України № 2-в/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/05-2015.pdf>.
8. Іщенко О. Принципи адміністративно-територіального устрою України / О. Іщенко // Право України. – 2011. – № 4. – С. 238–243.
9. Сталий розвиток [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Сталий_розвиток.
10. Окрема думка судді Конституційного Суду України М.М. Гультая щодо висновку Конституційного суду України № 2-в/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/05-2015.pdf>.

КАРХУТ О. Я.,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
(Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова)

КРАВЧУК А. С.,

студентка факультету політології та права
(Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова)

УДК 342.565.21/72/.73(477)

ІНСТИТУТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ ЯК ГАРАНТІЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Стаття присвячена визначенню поняття конституційного контролю та конституційної скарги, з'ясуванню питання запровадження інституту конституційної скарги в іноземних державах, зокрема успішності утвердження даного інституту в конституційній юрисдикції Федеративної Республіки Німеччина. Зазначено важливість запровадження даного інституту, позитивні та негативні сторони легалізації конституційної скарги як механізму конституційного контролю.

Ключові слова: конституційна скарга, конституційний контроль, демократична та правова держава, конституційна юрисдикція.

Статья посвящена определению понятия конституционного контроля и конституционной жалобы, выяснению вопроса введения института конституционной жалобы в иностранных государствах, в частности успешности утверждения данного института в конституционной юрисдикции Федеративной Республики Германия. Указана важность введения данного института, положительные и отрицательные стороны легализации конституционной жалобы как механизма конституционного контроля.

Ключевые слова: конституционная жалоба, конституционный контроль, демократическое и правовое государство, конституционная юрисдикция.

The article is devoted to the definition of the concept of «constitutional control» and «constitutional complaint», to clarify the issue of introducing the institution of constitutional complaint in foreign countries, in particular, the success of the institution's approval in the constitutional jurisdiction of the Federal Republic of Germany. The importance of introducing this institution, the positive and negative aspects of the legalization of the constitutional complaint as a mechanism of constitutional control is indicated.

Key words: constitutional complaint, constitutional control, democratic and legal state, constitutional jurisdiction.

Вступ. Конституційна скарга – це важливий правовий інститут, який необхідний для утвердження демократичної, соціальної та правової держави. Наскільки повним є обсяг конституційних прав особи в державі, настільки чітко можна сказати, що держава має

не тільки демократичний лад, а й гарантії захисту прав на високому рівні. Запровадження даного інституту в країні дає можливість сказати, що національна юриспруденція не стоїть на місці. Завдяки конституційній скарзі права як фізичних, так і юридичних осіб стають більш захищеними від державної сваволі. Конституційна скарга – це механізм, що допомагає громадянину, юридичній особі мати безпосередній доступ до конституційної юрисдикції, інструмент завдяки якому сучасна українська демократія набуває нових рис.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика поняття «конституційна скарга», «конституційний контроль», з'ясування питання запровадження конституційної скарги в іноземних державах, а також розкриття суті подальшого розвитку даного інституту в Україні.

Для досягнення поставленої мети ми ставимо такі завдання:

- 1) розглянути правову природу конституційної скарги як інституту;
- 2) дослідити досвід використання інституту конституційної скарги в іноземних державах, зокрема Федеративною Республікою Німеччиною;
- 3) окреслити позитивні та негативні сторони запровадження даного інституту.

Результати дослідження. З розвитком права як регулятора суспільних відносин все більше поширювалась думка про важливість людини та її прав у державі. Зараз невід'ємною частиною правової та демократичної держави є можливість громадянина брати участь у політичному, правовому житті останньої. З кожним роком народовладдя в Україні набуває нових рис, волевиявлення народу стає вагомішим, а вплив громадян на рішення державної влади – ще більш помітним. Для реалізації своїх законних прав та захисту інтересів особи мають свої інструменти, але все ж ефективність їх дій не завжди та, яка необхідна, а результати не завжди відповідають очікуваням. Тому в Європі, Америці, Африці вже протягом десятиліть існує практика не просто конституційного звернення громадянина, а конституційної скарги.

Дослідженням питання конституційної скарги як правового інституту займалися видатні вчені-правники, такі як: Т. Бринь, І. Кравець, І. Олійник, В. Радзієвська, М. Тесленко, С. Шевчук, М. Гультай та багато інших.

У зарубіжній правовій літературі часто підкреслюється, що XIX століття було століттям парламентів, а XX століття (точніше його друга половина) стало віком конституційного контролю. При цьому мається на увазі, що інститут конституційного контролю отримав світову підтримку. Розвиток цього інституту підкреслює значення Конституції як акта, що встановлює «фундамент» будь-якої держави, а саме: основи правового становища особистості, структуру та взаємовідношення державних органів, форму правління і територіального устрою, основи правового становища цієї держави на міжнародній арені [8, с. 11].

Отже, Конституція закріплює основні права та свободи людини, громадянина та юридичної особи. Але одного лише визначення таких прав недостатньо, необхідний конституційний контроль. Конституційний контроль – будь-яка форма перевірки на відповідність (несуперечність) конституції актів і дій органів публічної влади, а також громадських об'єднань, що здійснюють публічні функції або створені для участі в здійсненні публічної влади [4].

На нашу думку, одним із найважливіших завдань конституційного контролю є забезпечення прав та свобод людини, громадянина та юридичної особи. Наявність таких інститутів конституційного права, як конституційне звернення та конституційний запит, не забезпечує належного рівня захисту основоположних прав людини, адже конституційне звернення передбачає лише тлумачення норм законів та Конституції. Самого лише роз'яснення недостатньо для захисту, а тому людина може звернутися до Президента, Уповноваженого з прав людини у Верховній Раді України як до суб'єктів конституційного запиту і, таким чином, є шанс на розгляд Конституційним Судом неконституційності нормативно-правового акту або ж його частини. Але даного механізму недостатньо, чим продиктована необхідність легалізації можливості індивідуального звернення особи до органу конституційної юрисдикції, і таким інструментом для забезпечення захисту прав та свобод особи слугує саме конституційна скарга.

Декларування державою про найвищу цінність прав та свобод людини є недостатнім, адже аби утвердити дане положення, необхідно закріпити певний механізм контролю за її

діяльністю. Окрім цього, саме існування конституційної юрисдикції не має виключати можливості подання особою конституційної скарги.

Усе більше європейських країн запроваджують у свій правовий механізм конституційну скаргу. На сучасному етапі правової еволюції вона закріпилася в юрисдикціях таких європейських держав, як: Латвія, Литва, Польща, Словенія, Словаччина, Угорщина, Чехія, Німеччина. Також даний інститут присутній у Російській Федерації, Казахстані, Бразилії, Сирії, Маврикії, Судані та ін.

Що ж розуміється під поняттям «конституційна скарга»? Як зазначає М. Гецько, «конституційна скарга – це адресоване Конституційному Суду прохання громадянина з конкретної справи про захист своїх порушених конституційних прав і свобод, із допомогою конституційного судочинства» [5, с. 60].

Із Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 року випливає, що конституційна скарга – це звернення будь-якої особи до Конституційного Суду з підстав, визначених Конституцією та Законом [2].

Отже, на нашу думку, конституційна скарга – це правовий інститут, механізм, за допомогою якого фізична, юридична особа може захистити свої конституційні права, звернувшись до Конституційного Суду України індивідуально як до вищої конституційної інстанції.

М. Савенко зазначає, що конституційна індивідуальна скарга є не лише важливою гарантією захисту прав і свобод, а й засобом забезпечення і розвитку конституційно-правових засад демократії, основу яких складають права людини [7, с. 3].

М. Тесленко вказує, що «надання кожному або принаймні зацікавленій особі можливості оспорювати конституційність нормативного акта будь-якого рівня, включаючи закон, безперечно, є демократичним елементом конституційної системи» [7, с. 3].

Тому можна сказати, що демократична та правова держава на сучасному етапі правового розвитку не може продовжити свого існування без впровадження конституційної скарги. Найкращим прикладом із впровадження такого механізму захисту прав та свобод громадян є Федеративна Республіка Німеччина – чи не одна з перших країн, яка успішно легалізувала інститут конституційної скарги, а конституційна практика цієї держави слугує прикладом для інших європейських країн.

Найвищим органом у системі конституційного правосуддя ФРН, побудованій за «європейською моделлю», є Федеральний конституційний суд (далі – ФКС) Німеччини (нім. Bundesverfassungsgericht, BVerfG), який є незалежним від усіх інших конституційних органів і розташований у місті Карлсруе (земля Баден-Вюртемберг). ФКС покликаний забезпечити рівновагу між гілками державної влади, взаємовідповідальність між державою і громадянином. Основний Закон ФРН (частина третя статті 20) встановлює, що всі три гілки влади – законодавча, виконавча та судова – «зв'язані» безпосередньо Конституцією, внаслідок чого будь-який акт усіх трьох гілок влади може бути скасований органом конституційного контролю як неконституційний за формальними (наприклад, перевищення компетенції) чи матеріальними (наприклад, порушення фундаментальних прав людини) підставами. Отже, основним призначенням ФКС є забезпечення поваги до Конституції ФРН, її правова охорона [6].

Найбільше навантаження на ФКС створює розгляд конституційних скарг (англ. Constitutional Complaint Procedure). Саме конституційні скарги (нім. Verfassungsbeschwerde), що надходять від осіб у зв'язку з порушенням їхніх конституційних прав, становлять переважну більшість справ, що розглядає ФКС. За період його функціонування (з 1951 року) до нього надійшло близько ста вісімдесяти тисяч конституційних скарг. На сьогодні ФКС щорічно отримує до 5 000 таких скарг. Хоча лише незначна їх частина підлягає задоволенню (за різними даними, від 1,2% до 3%), а результати їх розгляду мають принципове значення для розвитку німецької правової системи. До того ж, сама можливість подання конституційної скарги утримує публічну владу від ухвалення неконституційних рішень. Отже, німецька модель конституційного контролю має чи не найширший у світі досвід функціонування інституту конституційної скарги, що зумовлює необхідність ретельного дослідження правового механізму його функціонування [6].

Кожний громадянин Німеччини має право звернутись із конституційною скаргою до Федерального конституційного суду, якщо він вважає, що його право порушено з боку держави. Єдиною умовою такого звернення є те, що до цього необхідно звернутися до компетентного органу за захистом, і лише після отримання відмови можливе подання конституційної скарги.

Отже, інститут конституційної скарги в Німеччині – це приклад того, як держава підтверджує свій статус демократичної та правової. Розуміємо, що можливість захисту фізичними та юридичними особами своїх законних прав та інтересів лише на рівні загальної судової юрисдикції недостатньо. Конституційний Суд на основі верховенства права в змозі за конституційною скаргою проводити конституційний контроль за дотриманням законодавства державними органами і тим самим забезпечувати захист від неконституційних посягань.

Відповідно до ст. 1 Конституції України Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Становлення нашої держави як демократичної та правової неможливе без інституту конституційної скарги, а особливо в період, коли Україна в процесі реалізації курсу вступу до Європейського Союзу.

Думки про можливість запровадження даного інституту в колі науковців-правників вирували протягом останнього десятиліття. Проривом конституційного законодавства та права загалом стало прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» (далі – Закон) від 02 червня 2016 року, яким були внесені суттєві зміни у Конституцію України, повноваження Конституційного Суду України.

Цим Законом Конституція України була доповнена ст. 151-1, в якій зазначено: «Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано» [1].

Даним Законом також доповнено ст. 55 Конституції України: «Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом» [1].

Аналізуючи зміни в конституційному законодавстві, надходимо до висновку, що Конституційний Суд України більше не розглядає питань щодо офіційного тлумачення законів України за поданням громадян. Останнє буде проводитись лише за зверненням Президента України, не менше сорока п'яти народних депутатів Верховної Ради України, Верховного Суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Вважаємо, що із запровадженням конституційної скарги можливе виникнення проблемних питань та ситуацій.

Наприклад, запровадження інституту конституційної скарги може вплинути на значне збільшення завантаженості на суддів Конституційного Суду, на ефективність їхньої роботи. Конституційним законодавством не передбачено чітких вимог до конституційної скарги, тому аби відразу ж «відфільтрувати» скарги, необхідно вводити певні обмеження, наприклад чітко визначити предмет даної конституційної скарги. Предметом скарги можуть бути особисті права, політичні, економічні та соціальні, тобто ті, що чітко передбачені Конституцією України. Якщо конституційна скарга не відповідає вимогам, то вона повертається заявнику без розгляду.

Деякі вчені вважають, що запровадження інституту конституційної скарги згодом перетворить Конституційний Суд у суд четвертої інстанції загальної юрисдикції. Але, на нашу думку, така трансформація не відбудеться, адже сама по собі правова природа конституційної скарги є інакшою від тих самих позовів та заяв до судів загальної юрисдикції. Конституційний Суд України виступає окремою, незалежною судовою ланкою конституційної юрисдикції, що покликана забезпечити гарантії та захист основоположних прав фізичної та юридичної особи від державного свавілля, а не від конкретних осіб.

Все ж таки, основні проблеми, що можуть виникнути в процесі подання конституційної скарги, вирішення питання щодо прийняття такої скарги можна врегулювати, вдосконаливши конституційну нормативно-правову базу.

Впровадження даного інституту має і позитивні сторони, адже таким чином конституційна скарга є чинником розвитку людини як суб'єкта права, бо дає їй відчуття належності до процесу нормативного закріплення її правового статусу. Конституційна скарга – це інструментарій конституційного контролю за дотриманням державою положень, які визначають її як демократичну.

Враховуючи те, що Україна – одна з держав-лідерів із звернення до Європейського суду з прав людини, розвиток інституту конституційної скарги може зменшити процент звернення громадян із позовами проти нашої держави. Легалізуювши даний інститут, Україна змогла підтвердити свою готовність до захисту та гарантії прав її громадян.

Як зазначає М. Гецько, інститут конституційної скарги відіграє важливу роль у запобіганні та вирішенні суспільних конфліктів. Тим самим він сприяє інтеграції суспільства навколо конституційних цінностей. Розгляд конституційних скарг відіграє значну роль у тлумаченні норм Конституції, що допомагає адаптувати основний закон до мінливих соціальних реалій і знімає необхідність вносити зміни в текст Конституції [5, с. 62].

Висновки. Розглянувши правову природу конституційної скарги, можна дійти висновку: інститут конституційної скарги – це важлива складова частина демократичної та правової держави. На нашу думку, конституційна скарга – це правовий інститут, механізм, за допомогою якого фізична, юридична особа може захистити свої конституційні права, звернувшись до Конституційного Суду України індивідуально як до вищої конституційної інстанції.

Дослідивши досвід держав із запровадження та реалізації на практиці інституту конституційної скарги, стало зрозуміло, що даний інститут набув свого поширення не тільки в Європі, а й в Америці, Африці. На сучасному етапі розвитку конституційної юрисдикції прикладом для наслідування є Німеччина, в якій інститут конституційної скарги ідеально інтегрувався в правове життя держави та став не просто гарантією прав громадян, а й інструментарієм їх захисту та впливу на державну владу.

Запровадження інституту конституційної скарги – це новий для України досвід. На певному етапі законотворчої та правової діяльності держави стало зрозуміло, що виникла необхідність у легалізації такого захисту громадянами своїх прав. Впровадження такого механізму контролю мало і має в собі як позитивні, так і негативні наслідки. Але негативні наслідки проявляються зараз лише в тому, що саме в процесі реалізації громадянами такого права ще не врегульовано певні моменти, наприклад обмеження предмету звернення чи належність обґрунтування даної скарги. Поряд із тим можемо чітко зазначити, що інститут конституційної скарги – це можливість утвердження Конституції України як основи демократичної, з високим правовим рівнем держави, а також спосіб постійного моніторингу та оновлення законодавчої бази відповідно до потреб суспільства.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України – 1996 р. – № 30. – ст. 141 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) від 02 червня 2016 року // Відомості Верховної Ради України – 2016 р. – № 28. – Ст. 532 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>.
3. Беззуб І. Запровадження інституту конституційної скарги в Україні: українські реалії та міжнародний досвід / І. Беззуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2128:zaprovadzhennya-institutu-konstitutsijnoji-skargi-v-ukrajini&catid=8&Itemid=350.
4. Бесчастний В.М. Конституційне (державне) право зарубіжних країн / В.М. Бесчастний, В.М. Суботін, С.М. Пашков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1584072010935/pravo/konstitutsiyne_derzhavne_pravo_zarubizhnih_krayin.
5. Гецько М.М. Інститут конституційної скарги як засіб захисту основних прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз / М.М. Гецько, Ю.М. Бисага, Д.М. Белов. – Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2015. – 228 с.

6. Гультай М.М. Особливості функціонування інституту конституційної скарги у Федеративній Республіці Німеччина [Електронний ресурс] / М.М. Гультай. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2695>.

7. Гультай М.М. Ідея конституційної скарги у сучасній конституційно-правовій доктрині України / М.М. Гультай // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 85.

8. Маклаков В.В. Конституционный контроль в зарубежных странах / В.В. Маклаков – М. : Норма, 2007. – 655 с.

МАКАРОВА Л. Р.,
аспірант кафедри теорії
та історії держави і права
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.142

СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАВОВИХ АКТІВ ОРГАНІВ ТА ПОСАДОВИХ ОСІБ СУДОВОЇ ВЛАДИ

Стаття присвячена висвітленню та аналізу сучасних наукових досліджень щодо правових актів органів та посадових осіб судової влади, які проводилися вченими в юридичній науці з метою визначення існуючого стану розроблення цієї тематики. У роботі розкрито суть та зміст основних положень наукових праць, які стали результатом ґрунтовних досліджень вітчизняних науковців, виокремлено основні напрямки їх досліджень та визначено шляхи подальших наукових пошуків.

Ключові слова: стан наукових досліджень, правові акти органів судової влади, правові акти посадових осіб судової влади, судові рішення, судова практика, судовий прецедент.

Статья посвящена освещению и анализу современных научных исследований относительно правовых актов органов и должностных лиц судебной власти, которые проводились учеными в юридической науке с целью определения существующего состояния разработки этой тематики. В работе раскрыта суть и содержание основных положений научных трудов, которые стали результатом основательных исследований отечественных ученых, выделены основные направления их исследований, определены пути дальнейших научных поисков.

Ключевые слова: состояние научных исследований, правовые акты органов судебной власти, правовые акты должностных лиц судебной власти, судебные решения, судебная практика, судебный прецедент.

In the article were analysed modern scientific researches about the legal acts of organs and public servants of courts, which was conduct by scientists in legal science with the aim of determination of existent level of development of these questions. In this work are considered the basic results of scientific works of home scientists, certain basic directions of their researches and the ways of further scientific searches.

Key words: level of scientific researches, legal acts of courts organs, legal acts of public servants of courts, court decisions, judicial practice, precedent of court.

Вступ. Особливе місце в системі правових актів сучасної держави займають правові акти органів судової влади, які мають особливу процесуальну форму та порядок прийняття. Зміст правових актів органів судової влади зумовлений особливим місцем суду в системі розподілу влади, який здійснює не лише функцію правосуддя, але і деякі інші. Тому нерідко дія правових актів органів судової влади поширюється на невизначене коло осіб.

Проте слід констатувати, що нині в юридичній науці немає єдиного підходу щодо розуміння поняття, видів та значення правових актів, які приймаються органами судової влади та її посадовими особами. Більше того, кожна галузева наука на внутрішньому рівні визначає власну систему правових актів органів судової влади та їх роль, у зв'язку із чим однорівневі, здавалося б, за своєю природою акти в рамках різних галузей навіть іменуються по-різному. За такого підходу порушуються принцип єдності судової влади і принцип одноманітності юридичної практики. Тому об'єктивно склалася необхідність висвітлення існуючого стану наукових досліджень правових актів органів та посадових осіб судової влади, що дозволить виявити малодосліджені або взагалі недосліджені аспекти цієї тематики.

Постановка завдання. Питання щодо ролі актів судової влади в системі джерел права досліджували такі вчені: І.В. Андронов, С.М. Братусь, А.Б. Венгерів, М.В. Вітрук, М.М. Вовпенко, Р.Ф. Гринюк, Т.В. Гурова, Є.П. Євграфова, О.В. Зайчук, С.Л. Зівс, С.А. Карапетян, А.Є. Козлов, Є.В. Колесніков, О.В. Кот, Д.В. Кухнюк, В.В. Лазарев, М.В. Мазур, М.М. Марченко, Л.Г. Матвєєва, В.С. Нерсесянц, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, А.А. Письменицький, С.П. Погребняк, М.П. Селіванов, І.Д. Сліденко, М.В. Тесленко, Ю.М. Тодика, Р.Б. Топольський, Б.М. Топорнін, Д.Ю. Хорошковська, М.В. Цвік, В.Є. Чиркін, М.Д. Шаргородський та інші. Визнання за судами нормотворчих функцій розглядали у своїх наукових працях такі вчені як К.Ю. Ісмайлов, Р.З. Лівшиц, Л.А. Луць, А.Ф. Черданцев, О.В. Попов, Є.В. Семянов, Е.А. Єршова, С.В. Шевичук, О.М. Ярошенко та інші.

Однак існуючі наукові праці не вирішують всіх теоретичних та практичних проблем щодо розуміння, ролі і значення правових актів як органів судової влади так і їх посадових осіб, що зумовлює необхідність визначення сучасного стану досліджень зазначених проблем у вітчизняній юридичній доктрині. Таким чином, метою даної статті є аналіз, узагальнення та критичне осмислення комплексних наукових праць, в яких досліджувалися питання щодо правових актів органів і посадових осіб судової влади та визначення подальших напрямів наукових досліджень.

Результати дослідження. Слід зазначити, що одним із магістральних напрямків сучасної правової науки є дослідження актів органів судової влади та судової практики як джерела права. Так, з позиції К.Ю. Ісмайлова до джерел права України слід віднести прецеденти Європейського суду з прав людини, правовий звичай, судові рішення (рішення Конституційного Суду України, рішення Верховного Суду України, рішення вищих спеціалізованих судів України). При цьому вченим констатовано, що висновки Конституційного Суду України не можуть бути віднесені до джерел права і національного законодавства України, оскільки вони не мають правотворчого значення, а лише є правовою основою для ухвалення певного правотворчого рішення іншими органами державної влади [1].

На переконання М.В. Мазура, сьогодні статус джерела конституційного права України мають прецеденти ЄСПЛ; підсумкові акти КСУ; деякі «відмовні» ухвали КСУ з позитивним і негативним змістом; окремі акти ВСУ, ВАСУ та ВГСУ (постанови пленумів цих судів, рішення в конкретних справах), що містять правові позиції з питань, які входять до предмету правового регулювання конституційного права, а також усталена судова практика із цих питань; чинні рішення судів загальної юрисдикції будь-якої інстанції містять правові приписи, якими скасовуються незаконні (неконституційні) нормативно-правові акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування, та стосуються предмета конституційно-правового регулювання; нормативні внутрішньоорганізаційні та оперативні акти нормативно-допоміжного значення КСУ та ВСУ [2, с. 12].

Рішення Конституційного Суду та судовий прецедент як джерела конституційного права України розглянуто також у колективній монографічній праці Ю.С. Шемшученка, Н.М. Пархоменка, О.В. Скрипнюк, О.І. Ющика, В.М. Шаповала [3]. Особливості актів Кон-

ституційного Суду та Верховного Суду України, які є допоміжними джерелами цивільного права, визначено в праці Н.І. Хімчук [4]. Комплексне дослідження актів судової влади як джерел трудового права України проведено вченим О.І. Кіт [5].

Судову практику як джерело права було досліджено в роботах Д.Ю. Хорошковської [6], Н.Д. Слотвінської та С.С. Зміївської [7]. Так, на думку Н.Д. Слотвінської, судова практика вищих судових органів є джерелом права лише тоді, коли в судовому акті: закріплені положення, що роз'яснюють специфіку застосування нормативних актів; вироблені нові правові правила матеріального і/або процесуального характеру; дано тлумачення правової норми; сформульовано правову позицію, якою подолано прогалину, дефект або колізію в нормативно-правовому акті [8, с. 10].

Окремо слід звернути увагу на наукові праці, в яких комплексно досліджувалися питання судового прецеденту.

Судовий прецедент у правовій системі України ґрунтовно досліджувався вченим А.А. Марченко [9]. Правова природа судового прецеденту також вивчалась Д.В. Кухнюком, яким обґрунтована необхідність визнання судового прецеденту джерелом кримінально-процесуального права та запропоновано механізм його дії [10]. Філософське та теоретичне осмислення судового прецеденту в системі джерел права розглянуто у роботі Н.А. Гураленко [11]. Перспективи судового прецеденту як одного з джерел (форм) вітчизняного права визначено в роботі Б.В. Малишева [12].

До наступної групи слід віднести наукові праці, в яких досліджувалися питання нормативності актів судової влади. Цій тематиці було присвячено ґрунтовну працю С.В. Шевчука, на думку якого, в умовах правової системи України в найближчій перспективі визнання нормативності актів судової влади здебільшого пов'язано з офіційним тлумаченням Конституції та законів України, а також із тлумаченням норм права в процесі правозастосування та засновується на правових позиціях [13, с. 26].

Юридичну природу судової правотворчості, її класифікацію, основні ознаки технології судової правотворчості та її структуру, техніко-правові засоби судової правотворчості та правила їх використання досліджено в роботі Н.В. Стеценка [14]. На думку К.Ю. Ісмайлова, до судових актів, які містять нормативні приписи, слід віднести: рішення Конституційного Суду України, постанови Пленуму Верховного Суду України, прецеденти Європейського Суду з прав людини [15].

Актуальною є також праця М.Ю. Горбань, який обґрунтовує, що судова правоконкретизація – це юридично значима діяльність компетентного суб'єкта судової системи держави, що спрямована на відображення в судових актах точного та повного змісту принципу, норми права, досягнення максимальної правової визначеності задля її ефективного використання у врегулюванні суспільних відносин за об'єктивно існуючих умов [16].

Серед наявних наукових праць, що складають наступну групу робіт, слід виокремити ті, серед завдань яких були дослідження поняття, видів та структури актів судової влади. При цьому слід відзначити, що дані питання системно вивчалися вченими в галузі цивільного права, серед яких – Андронов І.В., Гаврік Р.О., Колотілова І.О., Фазикош Г.В., Шиманович О.М.

Так, із позиції Г.В. Фазикош, основним актом реалізації судової влади є судове рішення, яким судова справа вирішується по суті і яке є структурним компонентом відповідного судочинства як процесуальної форми реалізації правосуддя. На думку вченого, судове рішення – це акт реалізації судової влади, постановлений у формі процесуального акту-документа в межах самостійної (автономної) судової процедури, яким справа вирішується по суті і який є частиною правопорядку в державі. У праці проаналізовано нові види судових рішень, серед яких – судовий наказ, заочне рішення, сумарне рішення. Судове рішення розглядається вченим як поняття, що відтворює складне структуроване правове явище, незмінними елементами якого є: предмет, підстава та зміст (владний припис суду) [17, с. 10].

Дещо іншу позицію щодо актів судової влади висловлює О.М. Шиманович, яка у своїй роботі приходить до висновку, що постанова – це загальна назва владних суджень і волевиявлень суду, що знаходять своє вираження в процесуальних документах, і виділяє такі види

судових постанов, як рішення, ухвала і судовий наказ. Автор поділяє позицію тих вчених, які вважають, що залежно від способу захисту права й правових наслідків, які викликають рішення суду, вони поділяються на: 1) рішення про присудження; 2) рішення про визнання; 3) конститутивні рішення [18, с. 5].

З позиції І.В. Андропова, рішення суду – це вольовий акт правосуддя в цивільному процесі, ухвалений судом іменем України у встановленому законом порядку в результаті здійснення правозастосовчої діяльності, який містить у собі наказ і підтвердження наявності або відсутності правовідносин, спрямований на охорону та захист прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права і який має наслідком виникнення, зміну або припинення процесуальних, а в деяких встановлених законом випадках – матеріальних правовідносин. Рішення суду в цивільному процесі мають відповідати певним вимогам, які пред'являються до них як до актів правосуддя [19, с. 14].

За результатами дослідження Р.О. Гавріка встановлено, що законна сила судового рішення – це його якість, що характеризує судові рішення як акт правосуддя і забезпечує реалізацію владного веління, що міститься в рішенні, та визначеність у встановлених судовим рішенням правовідносинах. Зміст законної сили складають її статичний (остаточність судового рішення) та динамічний (обов'язковість судового рішення) елементи [20, с. 13]. Проблеми законності та обґрунтованості рішень суду в цивільному процесі України, а також сутність рішення суду як однієї із форм судових актів висвітлено в праці І.О. Колотілової [21].

Правові акти органів судової влади також досліджувалися вченими через призму їх приналежності до різних процесів та проваджень.

Правовий режим судових актів у господарському процесі України досліджено в праці О.В. Кот. Вченим сформульовано доктринальне визначення поняття судових актів у господарському процесі та проведено їх класифікацію, з'ясовано правову природу судових актів у господарському процесі та їх місце в системі актів державних органів, уточнено поняття та визначено зміст (елементи) правового режиму судових актів, з'ясовано особливості правового режиму рішення господарського суду першої інстанції, постанов апеляційної та касаційної інстанцій постанов Верховного Суду України в господарських справах. На думку вченого, як окремі види судових актів доцільно було б виділити інтерпретаційні акти, що приймаються вищими спеціалізованими судами не в порядку здійснення правосуддя в конкретній адміністративній, господарській, кримінальній чи цивільній справі, а в порядку забезпечення єдності судової практики, а також інформаційні і забезпечувальні акти [22, с. 18].

Актуальні питання прийняття судових рішень у кримінальному провадженні, їх правову природу, види, характеристики та значення розглянуто в монографічній праці І.І. Когутич. У змістовному контексті правових процедур вченим проаналізовано сучасні інформаційні та методичні системи, що використовуються для обґрунтування судових рішень у кримінальному провадженні, а також проаналізовано чинники, які за природою не належать до правових, однак впливають на прийняття судових рішень у кримінальному провадженні [23].

Правову природу судового рішення в адміністративному судочинстві з'ясовано в роботі О.В. Джафарової. Вченим охарактеризовано місце такого рішення серед процесуальних актів в адміністративному судочинстві, систематизовано вимоги до судового рішення як до процесуального акта в адміністративному судочинстві, обґрунтовано пропозиції щодо їх удосконалення. Автором також здійснено класифікацію зазначених рішень в адміністративному судочинстві з метою їх узагальнення та ефективного застосування на практиці [24].

Поняття процесуальних актів-документів в адміністративному судочинстві як системі офіційних актів, що закріплюють процесуальні дії суду й інших учасників судового адміністративного процесу на кожному його етапі було досліджено в роботі Е.Ю. Швед. Вченим сформульовано загальні ознаки процесуального акта-документа, проведено їх класифікацію, проаналізовано процесуальну форму та зміст, яким повинні відповідати процесуальні акти-документи в адміністративному судочинстві. А також досліджено історичний шлях та етапи розвитку процесуальної форми та змісту процесуальних актів-документів, їх реалізацію і закріплення в законодавстві минулих років та сучасності [25].

Ще одним магістральним напрямком наукових пошуків є дослідження актів судового тлумачення.

Зміст і обсяг поняття актів судового тлумачення, їх вплив на різні сфери правового життя держави проаналізовано в межах проведеного дослідження В.Г. Яворською. Вченим запропоновано вимоги до структури, змісту та мови таких актів, проведено ревізію ефективності чинних постанов Пленуму Верховного Суду України та вирішено низку інших супутніх питань [26]. Юридична природа актів судового тлумачення норм кримінально-процесуального права досліджувалась в праці О.В. Капліної [27].

Мовно-логічні функції актів тлумачення КСУ в контексті поняття належної правової комунікації досліджено в роботі П.В. Волвенка [28]. З позиції М.В. Савчина рішення Конституційного Суду характеризуються як інтерпретаційні акти, сукупність яких становить прецедентне право Суду [29]. Юридичну природу актів КСУ також комплексно було досліджено в працях М.В.Тесленко [30], В.О. Гергелійник [31], Г.О. Христової [32].

Неможна залишити поза увагою і наукові праці вчених, в яких досліджувалися питання щодо значення рішень Європейського Суду з прав людини, юридична природа яких на сьогодні однозначно невизначена. Одні вчені вважають їх правозастосовними актами, інші – правоінтерпретаційними (С.І. Палешник, І.Ю. Кретьова), треті – правоконкретизуючими (Горбань М.Ю.), четверті вказують на те, що рішення ЄСПЛ мають подвійну правову природу, що залежить від суб'єкта та способу їх реалізації (О.Ю. Кайдаш). При цьому законодавством практика ЄСПЛ визнана джерелом права, що повинна застосовуватись судами України.

Висновки. Проведений аналіз сучасної наукової літератури з теми дослідження та теоретичне осмислення наукових праць у різних галузях права дозволило переконатися в тому, що незважаючи на значну увагу вчених до питань щодо особливостей правових актів судової влади, відсутній єдиний підхід щодо їх розуміння.

Підготовлені комплексні наукові праці можна розподілити на декілька загальних груп. Першу групу наукових джерел складають праці, в яких здійснено дослідження актів органів судової влади та судової практики як джерела права. Другу групу праць складають наукові роботи, в яких висвітлювались питання щодо правової природи судового прецеденту та його місця у правовій системі України. До третьої групи слід віднести наукові роботи, предметом дослідження яких стали питання щодо нормативності правових актів судової влади. Окрему четверту групу досліджень складають роботи, в яких висвітлювались питання щодо поняття, видів та структури правових актів судової влади. До п'ятої групи слід віднести наукові роботи, предметом дослідження яких були правові акти органів судової влади як складові різних процесів (цивільного, господарського) та проваджень (кримінального, адміністративного). До останньої шостої групи належать дослідження, в яких досліджувались акти судового тлумачення та їх значення. Окремою групою є дослідження щодо юридичної природи рішень Європейського Суду з прав людини та їх значення для національних судів.

При цьому слід наголосити, що на противагу значній кількості наукових праць, в яких висвітлювались різні проблемні питання щодо правових актів органів судової влади, дослідженню правових актів посадових осіб судової влади не приділяється належної уваги. В аспекті даної тематики є лише праця О.Ю. Дудченко, в якій досліджувались питання правового статусу осіб, що займають адміністративні посади в судовій системі України [33].

Таким чином, виходячи з даних обставин, на сьогодні актуальним є проведення окремого комплексного загальнотеоретичного дослідження, в якому необхідно: а) розглянути питання щодо поняття, видів, функцій та місця правових актів органів та посадових осіб судової влади в системі правових актів публічної влади; б) розглянути співвідношення правових актів органів та посадових осіб судової влади із суміжними поняттями, серед яких – юридичний процесуальний документ, протокол, процесуальний юридичний факт, правові (юридичні) засоби, правова позиція, правова поведінка тощо; в) здійснити загальну характеристику окремих різновидів правових актів органів та посадових осіб судової влади (правозастосовних та правоінтерпретаційних); г) визначити шляхи вдосконалення правових актів органів та посадових осіб судової влади через призму юридичної техніки.

Список використаних джерел:

1. Ісмайлов К.Ю. Акти судової влади в системі джерел права України : дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень / К.Ю. Ісмайлов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mydisser.com/ru/catalog/view/6/343/12871.html>.
2. Мазур М.В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / М.В. Мазур ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 20 с.
3. Шемшученко Ю.С. Джерела конституційного права України: монографія / Ю.С. Шемшученко, Н.М. Пархоменко, О.В. Скрипнюк, О.І. Ющик, В.М. Шаповал ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К. : Наук. думка, 2010. – 711 с.
4. Хімчук Н.І. Джерела цивільного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Н.І. Хімчук ; Міжнар. гуманіт. ун-т. – О., 2011. – 21 с.
5. Кіт О.І. Акти судової влади як джерела трудового права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / О.І. Кіт ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2013. – 16 с.
6. Хорошковська Д.Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д.Ю. Хорошковська ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К., 2006. – 20 с.
7. Зміївська С.С. Судова практика як джерело формування та розвитку права (загальнотеоретичний аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С.С. Зміївська ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – 20 с.
8. Слотвінська Н.Д. Судова практика як джерело права : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н.Д. Слотвінська ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2017. – 19 с.
9. Марченко А.А. Судовий прецедент у правовій системі України (1991–2010 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А.А. Марченко ; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2015. – 20 с.
10. Кухнюк Д.В. Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Д.В. Кухнюк ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 17 с.
11. Гураленко Н.А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Н.А. Гураленко ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2009. – 18 с.
12. Малишев Б.В. Судовий прецедент у правовій системі Англії / Б.В. Малишев. – К. : Праксіс, 2008. – 344 с.
13. Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / С.В. Шевчук ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2008. – 38 с.
14. Стецик Н.В. Технологія судової правотворчості: загальнотеоретична характеристика [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н.В. Стецик ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2011. – 16 с.
15. Ісмайлов К.Ю. Акти судової влади в системі джерел права України : Дис. на здобуття наук. ступ. кандидата юридичних наук Спеціальність : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mydisser.com/ru/catalog/view/6/343/12871.html>.
16. Горбань М.Ю. Судова правоконкретизація: загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М.Ю. Горбань ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2015. – 20 с.
17. Фазикош Г.В. Судове рішення в цивільному судочинстві : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Г.В. Фазикош ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – 20 с.
18. Шиманович О.М. Судові постанови у цивільному процесі України (на матеріалі рішень і ухвал суду першої інстанції) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О.М. Шиманович ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 20 с.

19. Андронов І.В. Рішення суду першої інстанції в цивільному процесі України : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / І.В. Андронов ; Одеська національна юридична академія. – О., 2008. – 20 с.
20. Гаврік Р.О. Законна сила судових рішень у цивільних справах [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Р.О. Гаврік ; НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України. – К., 2011. – 20 с.
21. Колотілова І.О. Законність та обґрунтованість рішень суду в цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І.О. Колотілова ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2015. – 19 с.
22. Кот О.В. Судові акти в господарському процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / О.В. Кот ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва. – К., 2011. – 21 с.
23. Когутич І.І. Судові рішення в кримінальному провадженні України / І.І. Когутич ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л. : Підруч. і посіб., 2013. – 183 с.
24. Джафарова О.В. Судові рішення в адміністративному судочинстві: питання теорії та практики / О.В. Джафарова, Я.П. Синицька. – Харків : НікаНова, 2014. – 237 с.
25. Швед Е.Ю. Процесуальні акти-документи в адміністративному судочинстві : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Е.Ю. Швед ; Харків. нац. ун-т внутрішніх справ. – Х., 2009. – 18 с.
26. Яворська В.Г. Забезпечення єдності застосування кримінального законодавства України актами судового тлумачення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В.Г. Яворська ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2012. – 18 с.
27. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення судом норм кримінально-процесуального права : автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / О.В. Капліна ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 40 с.
28. Волвенко П.В. Діяльність Конституційного Суду України щодо тлумачення Конституції України: теоретичний аспект : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / П.В. Волвенко ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – 24 с.
29. Савчин М.В. Конституційний суд України як гарант конституційного ладу : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.02 / М.В. Савчин ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2003. – 17 с.
30. Тесленко М.В. Конституційна юрисдикція в Україні : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / М.В. Тесленко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2000. – 17 с.
31. Гергелійник В.О. Правові проблеми становлення та функціонування конституційної юстиції України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В.О. Гергелійник ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 18 с.
32. Христова Г.О. Юридична природа актів Конституційного Суду України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Г.О. Христова ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 225 с.
33. Дудченко О.Ю. Правовий статус осіб, які займають адміністративні посади в судовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / О.Ю. Дудченко ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2014. – 20 с.

НАЗАРЕНКО О. А.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри теорії держави та права
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 340.11:32

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена дослідженню основних історичних періодів становлення політичної системи суспільства. Надано характеристику кожного з етапів формування політичної системи. Проаналізовано перехід від природного стану до громадянського, а саме побудову таких складових елементів політичної системи, як держава та громадянське суспільство. Розглядаються радянський та сучасний етап розвитку політичної системи.

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, політична організація суспільства, політична система суспільства.

Статья посвящена исследованию основных исторических периодов становления политической системы общества. Предоставлена характеристика каждого из этапов формирования политической системы. Проанализирован переход от природного состояния к гражданскому, а именно построение таких составляющих политической системы, как государство и гражданское общество. Рассмотрены советский и современный этап развития политической системы.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, политическая организация общества, политическая система общества.

The article investigates major historical periods of the formation of the political system of society. Small description of each stage of formation of the political system. Analyzed the transition from the natural state to civil, namely the construction of components of the political system, both state and civil society. We consider the Soviet and current stage of development of the political system.

Key words: state, civil society, political organization of society, political system of society.

Вступ. Актуальність обраної теми зумовлена тим, що саме вивчення й узагальнення історичного досвіду організації та функціонування політичної системи суспільства набуває важливого значення в сучасному світі. Наукове дослідження особливостей її виникнення та вирішення проблем щодо подальшого розвитку і перспектив удосконалення має високу пріоритетність для побудови демократичних засад суспільного життя. Долаючи важкі випробування часом, політична система пройшла складний процес формування на шляху до свого сучасного розуміння. Вона починала свій шлях з природного моменту існування, коли реалізуються всі природні права та прагнення, аж до часу їх відчуження задля створення держави. Перехід від природного стану до громадянського сприяв тому, що відбулося формування таких складових елементів політичної системи, як держава та громадянське суспільство. Багато знаних зарубіжних та вітчизняних науковців упродовж різних історичних періодів так чи інакше торкалися питання політичної системи суспільства. Зокрема, загальнотеоретичну основу складають праці таких відомих просвітників, як Т. Гоббс, Г. Гегель, Ф. Енгельс, І. Кант, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, К. Маркс, Ж. Руссо, А. де Токвіль, А. Фергюсон.

У радянський період дослідження політичної системи стало предметом уваги таких учених, як І. Бутко, М. Волков, А. Денисов, І. Ільїнський, М. Корнієнко, М. Лебедев, С. Мокін, О. Мішин, М. Марченко, Л. Метелиця, П. Недбайло, Ш. Уразаєв, Є. Чехарін, А. Шопкарін, Л. Шевцова. Представниками наукової думки незалежної України, які всесторонньо працювали над вивченням її змісту, є: І. Гладуняк, М. Дмитренко, В. Журавський, Л. Кравчук, В. Кравчук, Л. Кучма, М. Кельман, В. Кафарський, О. Лошихін, Д. Лук'янов, О. Мурашин, Н. Оніщенко, П. Рабінович, Ю. Фрицький, О. Чарданцев та ін.

Незважаючи на численність наукових досліджень, присвячених державі та громадянському суспільству, які здійснювались на різних історичних етапах, зростає потреба у проведенні на рівні теорії права аналізу особливостей становлення політичної системи, що відповідатиме сучасним уявленням про розбудову демократичного політичного життя.

Постановка завдання. Метою статті є розглянути основні історичні етапи становлення політичної системи суспільства (в період із кінця XVII ст. і до XIX ст., радянський та сучасний етап розвитку політичної системи).

Результати дослідження. Важливе значення для природно-історичного розвитку всієї людської цивілізації має розбудова громадянського суспільства. Без нього існування правової держави видається утопічним і неможливим. Нині їх поєднання дає цілісне уявлення про політичну систему суспільства. Саме тому необхідно детально зупинитися на розгляді найбільш значимих теоретико-правових положень щодо основних етапів розвитку. Свій початок теоретична концепція громадянського суспільства бере з кінця XVII ст. і охоплює приблизно першу половину XIX ст., отримуючи свій розвиток у працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, А. Фергюсона, І. Канта, Г. Гегеля, А. де Токвіля.

Відомий англійський філософ Т. Гоббс був одним із перших, хто заклав фундамент громадянського суспільства. У своїй роботі 1651 р. «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської» [1] мислитель зазначає важливість ролі держави, яка утворюється внаслідок укладення суспільного договору. Оскільки, уклавши суспільний договір, люди змушені були цілковито визнавати його й об'єднуватися з метою підкорення одній верховній (політичній) владі – державі. До її утворення всі люди перебували у так званому «стані природи» і були позбавлені будь-якого контролю. З утворенням держави розвивається громадянське суспільство, її основним завданням має бути впровадження і закріплення демократичних засад існування людини, охорона її прав та інтересів, що сприяє належному функціонуванню громадянського суспільства.

Концепція громадянського суспільства отримала свій подальший розвиток завдяки науковим пошукам Джона Локка, який виклав свої погляди у роботі «Два трактати про правління» [2], що побачила світ у 1690 р. Згідно з поглядами мислителя, громадянським визнавалося суспільство, де люди були об'єднані спільними законами та судами. Якщо вони не мають таких суспільних установ, а продовжують перебувати у природному стані, кожна особистість та її власність не знаходяться в безпеці. У такій ситуації кожен сам собі є суддею, що свідчить про відсутність контролю за вчиненими діями. Саме необхідність захисту своєї незалежності і сприяла створенню держави, що покликана гарантувати політичну свободу і захист громадських інтересів. Люди, уклавши договір, оберігають свою власність та свободу. З огляду на це, становлення держави є суспільно необхідним і корисним. Виникає взаємозалежність між громадянським суспільством та державою.

Власні погляди щодо ідеї створення громадянського суспільства висловив Ш. Монтеск'є у роботі «Про дух законів» [3], яка побачила світ у 1748 р. Згідно з його позицією, громадянське суспільство розглядається як результат історичного розвитку, певний етап історії після природного стану, яке покликане забезпечувати захист від свавілля. Адже в суспільстві існує певна настороженість людей один до одного: щоб її попередити та нейтралізувати, необхідне його перевтілення в державу. Хоча державність і є внутрішньо притаманною громадянському суспільству, вона не тотожна їй. Мислитель розділяє державу і громадянське суспільство. Він негативно ставиться до зникнення одного чи другого, адже вони взаємопов'язані, отже, постраждає все суспільство.

У класичній науковій думці визначне місце посідає також концептуальний підхід щодо громадянського суспільства, запропонований Ж. Руссо. У своїй праці «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» 1762 р. [4] вчений дає визначення громадянського суспільства як такого, що перетворюється на державу, наголошуючи на тому, що цей процес відбувається шляхом укладення суспільного договору. Віддаючи свою природну свободу, людина отримує громадянську свободу і право власності на все, чим володіє. Шляхом виборів відбувається переукладання договору на новий термін. Соціальною гарантією можна назвати не тільки саме право, а й можливість повстання. Представлена праця формує поняття громадянського суспільства й утверджує тісний взаємозв'язок із державою, що базується на міцній узгодженості свободи та підкорення.

Актуальною є робота А. Фергюсона «Досвід історії громадянського суспільства» 1767 р., адже вже у XVIII ст. ця праця увібрала найвагоміші риси сучасного розуміння громадянського суспільства. У науковій літературі панує думка, що саме А. Фергюсон заклав основи гегелівського, а також подальшого марксистського погляду на громадянське суспільство – невід'ємність від держави та її інститутів, необхідність постійного політичного протистояння основних груп з метою підтримки громадського духу і взаємообмежень в їх претензіях один до одного [5, с. 15].

Значний внесок у розроблення теорії громадянського суспільства здійснив видатний німецький філософ-правознавець І. Кант. Одна з відомих його робіт, «До вічного миру» [6], була написана у 1795 р. На думку І. Канта, державу утворює сам народ і розпоряджатися ним не може ніхто, крім нього самого. Щоб урівноважити свободу кожного індивіда, необхідне громадянське суспільство, функціонування якого має ґрунтуватись на принципах свободи, рівності, дотримання спільного для всіх законодавства, самостійності кожного члена суспільства як громадянина. Такий підхід забезпечить взаємозалежність громадянського суспільства і держави.

Найдосконаліше ідея громадянського суспільства була розроблена у першій половині XIX ст. видатним німецьким філософом Г. Гегелем, який у 1820 р. виклав свої вчення у праці «Філософія права». Мислитель розумів «громадянське» як частину суспільства – його комерційний сектор та інститути, необхідні для функціонування та захисту цієї громадянської частини суспільства. Він показав, що, як і в античності, в нових економічних умовах індивід у громадянській частині суспільства невіддільний від держави. Держава встановлює закони, які обмежують кордони активності індивідів і корпорацій, але всередині ці межі діяльності є ширшими і визначаються відповідно до договору учасників або на основі співвідношення (розрахунку) індивідуальних чи колективних інтересів. У цьому сенсі громадянське суспільство автономне щодо держави [7, с. 63–64].

Політичний мислитель А. де Токвіль опублікував у 1832 р. працю «Про демократію в Америці», в якій уперше показав тісний взаємозв'язок і в певному розумінні – тотожність громадянського суспільства та демократії. Він започаткував соціокультурний підхід до розуміння громадянського суспільства, який акцентує на моральному та соціопсихологічному впливі мережі громадських організацій, зайнятих вирішенням повсякденних «малих» справ. Саме ці організації формують «місцеві і особисті свободи», створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідарності, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію пильного громадського нагляду, що повсякчас слідкує за владою [8, с. 269].

На другу половину XIX ст. припадає основна частина праць К. Маркса і Ф. Енгельса. У 1884 р. Ф. Енгельс видав працю «Походження сім'ї, приватної власності та держави» [9], що розкриває погляди мислителів на існування сім'ї, етапи еволюції суспільства – від варварства та дикості до цивілізованості та організованості суспільного життя. К. Маркс підтримував ідеї, які висловлював Г. Гегель, та робив поправку на суттєво змінену значимість та абсолютизацію економічного чинника всередині громадянського суспільства.

Незважаючи на різноманітність поглядів, у XIX ст. розуміння терміну «громадянське суспільство» набуло своїх головних і остаточних рис: по-перше, це частина суспільства, незалежна від держави (там, де це ще не було досягнуто, передбачався рух до подібної автономії); по-друге, громадянське суспільство забезпечує права індивідів, особливо пра-

во власності; по-третє, в громадянському суспільстві незалежно від держави діє велика кількість автономних економічних асоціацій і ділових фірм, що конкурують [10, с. 64]. Це невід'ємна складова частини подальшого соціального розвитку.

Починаючи з кінця XIX ст., термін «громадянське суспільство» зникає з ужитку. Насамперед, це можна пов'язати з історичними подіями (індустріальною революцією). На перший план виходять нагальні політичні та соціальні проблеми. Новий виток свого розвитку громадянське суспільство отримало в новому тисячолітті, коли разом із державою стало складовою частиною такого масштабного явища, як політична система суспільства. Вже на початку XX ст. тогочасна наукова думка повертається до вихідних положень творчості таких мислителів, як К. Маркс і Ф. Енгельс. Зокрема, це стосувалось закладених ними витоків теорії політичної системи соціалізму. Проведений аналіз публічної влади і держави в умовах, які утворюються в результаті перемоги пролетарської революції, одночасно виявив і найбільш вагомі риси політичної системи нового суспільства.

Чергова сходинка розвитку політичної системи характеризується роботами радянських вчених-юристів, які приблизно з 60-х рр. XX ст. дедалі частіше отримують назву «Політична організація суспільства». Так, С. Мокін трактує політичну організацію суспільства як цілісну систему державних і суспільно-політичних організацій, політичних партій та союзів, які панівні класи використовують у своїх цілях. Особливе місце в системі організації суспільства посідає держава, оскільки вона є найбільш організованою силою панівного класу, видає законодавчі акти і має у своєму розпорядженні апарат примусу. Жодна з організацій не наділена такими якостями [11, с. 3]. А. Денисов вважає, що політична організація суспільства складається з цілого ряду систем – держави, керуючої партії, професійних союзів та інших об'єднань працівників, які беруть участь у політичному житті суспільства [12, с. 33]. Поступово межі радянської наукової думки щодо вживання терміну «політична організація суспільства» почали звужуватись, натомість, застосовується термін «політична система суспільства», який дедалі більше розширює свої горизонти.

На думку Л. Шевцової, політична система здійснює вплив на всі інтереси суспільства – матеріальні, духовні тощо. Основним джерелом суспільних дій є політичні інтереси. Вони полягають у прагненні суб'єкта здійснювати вплив на владу з метою отримання оптимальних умов свого розвитку, яких він не зможе досягнути, якщо буде використовувати не політичні методи [13, с. 11]. Як свідчить аналіз, з 70-х рр. XX ст. розпочалось активне застосування поняття «політична система», що зумовило потребу встановлення його логічного обсягу, визначення співвідношення з іншими схожими поняттями. Так, склалось три основних підходи до розуміння: а) політична організація є вузьким поняттям щодо політичної системи; б) політична система є вузьким поняттям; в) ці поняття ідентичні і мають рівнозначне значення [14, с. 149]. Безумовно, особливе місце в історії становлення такого явища, як «політична система», посідають дослідження, проведені видатними радянськими вченими. Вивчення та узагальнення історичного досвіду політичної системи радянського періоду, наукова розробка, здійснена на цьому етапі, мають велике значення для подальшого аналізу, розвитку та удосконалення цього суспільного феномену.

Стрімкі зміни, що відбулися на території колишнього СРСР, призвели до утворення нової незалежної держави – України, історичний розвиток якої спрямував увагу вітчизняної наукової спільноти на особливості свого формування, оскільки саме політична система новоствореної країни відіграє значну роль у забезпеченні демократичних засад суспільного життя, становленні демократичної політичної системи. Разом із прийняттям Конституції України розпочалась нова епоха політичного розвитку нашої держави. Закладені демократичні засади суспільного розвитку сприяли розбудові якісної політичної системи, яка б могла захистити права та інтереси людини. Пошук перспективних шляхів розвитку, вирішення нагальних проблем і просто висвітлення загальнотеоретичних термінів виявились життєво необхідними. Саме тому на допомогу прийшла науково-просвітницька думка, яка відобразила особливості становлення політичної системи українського суспільства та розробила теоретико-правове підґрунтя щодо її розуміння.

Український вчений В. Журавський висловив своє розуміння щодо понять «політична система» та «політична організація суспільства» як певної сукупності державних, політичних та інших громадських організацій, надаючи перевагу державі, яка є важливим елементом кожної з них. При цьому він зазначає, що політична система має ширше та складніше значення порівняно з політичною організацією, адже остання є її основою і важливим структурним елементом, а також надає їй якісної визначеності [15, с. 6]. І. Гладуняк звертає увагу на те, що під час розгляду політичної системи важливе значення має не тільки держава, а й громадянське суспільство, оскільки інакше унеможлиблюється її цілісне розуміння. Він зазначає, що політична система України перебуває у досить специфічному (перехідному) стані, що пов'язано з уповільненим процесом розбудови демократичної політичної системи [16]. Стрімкі зміни, що відбуваються в політичному житті України, вимагають відповідного наукового аналізу. Нормативно-правова база, яка покликана регулювати суспільні відносини безпосередньо на практиці, постійно зазнає змін та доповнень. Щоб краще в них орієнтуватися, потрібне компетентне їх роз'яснення. Політична система України пройшла непростий шлях свого становлення. Її доленосні кроки були приводом для вивчення та обговорення науковою спільнотою для винайдення оптимальних шляхів вирішення проблем і перспектив подальшого розвитку.

Висновки. Таке явище, як політична система суспільства, пройшло тривалий шлях формування, починаючи з моменту утворення складових частин, якими є держава і громадянське суспільство. Боротьба поглядів на їх виникнення та співвідношення сприяла тому, що в майбутньому була введена спільна для них назва. Поряд з історичним розвитком крок за кроком змінювалися й наукові погляди. Вже у радянській період політична система суспільства остаточно сформувалась як поняття. Після розпаду Радянського Союзу молода українська держава розпочала власний етап розвитку вже незалежного майбутнього. Політична система українського суспільства наділена власними особливостями і характером. Багато вчених спрямували свої наукові пошуки на розкриття її феномена, вивчаючи історію становлення та надаючи теоретичні основи для розуміння. Представники різних наукових напрямів докладають чимало зусиль для належного обґрунтування наявних політичних процесів. Із позиції теоретико-правового розуміння існує потреба у подальшому спеціалізованому дослідженні питання політичної системи суспільства, адже постійні суспільні зміни зумовлюють його наукову та практичну актуальність.

Список використаних джерел:

1. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс ; [сост., ред. изд., авт. примеч. В. Соколов ; пер. с латин. и англ.] ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 735 с.
2. Локк Д. Сочинения : в 3 т. Т. 3 / Д. Локк ; [ред. и сост., авт. примеч. А. Субботин ; пер. с англ. и латин.] ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1988. – 668, [1] с.
3. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье ; [общая ред. и вступ. статья проф. М. Баскина ; примеч. Р. Миндлиной] ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Госполитиздат, 1955. – 800 с.
4. Руссо Ж. Об общественном договоре : трактаты / Ж. Руссо ; пер. с фр. – М. : Канон-пресс-Ц ; Кучково поле, 1998. – 414 с., [1] л. портр.
5. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / А. Фергюсон ; под ред. М. Абрамова ; пер. с англ. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 392 с.
6. Кант И. Сочинения: в 6 т. Т. 6 / И. Кант ; [под общ. ред. В. Асмуса и др. ; ред. тома и вступ. ст. Т. Ойзермана] ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1966. – 743 с.
7. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель ; [авт. вступ. ст., с. 3–43, и примеч. В. Нерсесянц] ; АН СССР, Ин-т философии ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1990. – 524, [2] с., [1] л. портр.
8. Токвиль А. Про демократію в Америці / А. Токвиль ; пер. з фр. – К. : Всесвіт, 1999. – 516 с.
9. Маркс К. Избранные произведения : в 3 т. – Т. 3 / К. Маркс, Ф. Энгельс ; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Политиздат, 1986. – 639 с.

10. Гражданское общество : истоки и современность / науч. ред.: проф. И. Кальной, доц. И. Лопушанский. – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 492 с.
11. Мокин С. Политическая организация общества в период перехода от социализма к коммунизму / С. Мокин. – М. : Изд-во Московского университета, 1967. – 28 с.
12. Денисов А. Социалистическая демократия и политическая организация общества / А. Денисов. – М. : Изд-во Московского университета, 1971. – 252 с.
13. Шевцова Л. Политическая система социализма : пути совершенствования / Л. Шевцова. – М. : Наука, 1987. – 188 с.
14. Марченко М. Обзор литературы / М. Марченко // Советское государство и право. – 1980. – № 11. – С. 147–152.
15. Журавський В. Політична система України : проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Журавський; Університет внутрішніх справ. – Х., 2000. – 169 с.
16. Гладуняк І. Правові проблеми формування політичної системи в Україні на сучасному етапі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.13 / І. Гладуняк; Одеська нац. юрид. акад. – О., 2001. – 199 с.

НЕСТЕРОВИЧ В. Ф.,

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії держави та права
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка)

УДК 342.572

ПОНЯТТЯ «ГРОМАДСЬКЕ ОБГОВОРЕННЯ» ЯК КАТЕГОРІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

У статті досліджено поняття «громадське обговорення» як категорія конституційного права. Запропоновано розуміти під поняттям «громадське обговорення» сукупність передбачених законодавством заходів, які організуються та проводяться у чітко визначені строки органами публічної влади з метою виявлення громадської думки та її урахування під час прийняття нормативно-правових актів шляхом їх розширеного розгляду громадськістю, здійснення експертного аналізу, порівняння та оцінки, а також внесення громадянами та їх об'єднаннями відповідних пропозицій і зауважень.

Ключові слова: поняття, громадське обговорення, громадськість, категорія, конституційне право.

В статье исследовано понятие «общественное обсуждение» как категория конституционного права. Предложено понимать под понятием «общественное обсуждение» совокупность предусмотренных законодательством мер, которые организуются и проводятся в строго определенные сроки органами публичной власти в целях выявления общественного мнения и его учета при принятии нормативно-правовых актов путем их расширенного рассмотрения общественностью, осуществления экспертного анализа, сравнения и оценки, а также внесения гражданами и их объединениями соответствующих предложений и замечаний.

Ключевые слова: понятие, общественное обсуждение, общественность, категория, конституционное право.

This article explores the concept of “public discussion” as a category of constitutional law. The author suggested to understand under the concept of “public discussion” set provided by law measures that are organized and conducted in clearly defined terms of public authorities to identify public opinion and its consideration in making regulations by their extended consideration of public exercise, expert analysis, comparison and evaluation, as well as making citizens and their respective associations and remarks.

Key words: concept, public discussions, public category, constitutional law.

Вступ. Важливою конституційно-правовою формою впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів є проведення громадських обговорень. Завдяки їх проведенню можна усесторонньо підійти до вирішення найбільш складних і важливих для держави та суспільства питань, насамперед, шляхом залучення до участі у громадських обговореннях представників зацікавлених сторін, різного роду незалежних фахівців та експертів. Громадські обговорення є зручною та конструктивною формою для обміну різними думками та

переконаваннями між усіма зацікавленими суб'єктами, що є визначальним в аргументованому переконаванні щодо необхідності прийняття певного нормативно-правового акта.

Теоретичну основу дослідження поняття «громадське обговорення» як категорії конституційного права склали наукові праці М. Кушнір, Н. Бусової, Ю. Хабермаса, В. Кряжкова, А. Євгенєвої, Ю. Шкарлата, В. Погорілка, В. Федоренка, а також офіційні доповіді та правові акти. Попри велику кількість публікацій з означеної проблеми, які мають місце останнім часом у зарубіжній та вітчизняній юридичній науці, поняття «громадське обговорення» як категорія конституційного права досі так і не отримало свого визначення, попри активне його використання у законодавстві та науково-експертному середовищі.

Теоретико-правовим підґрунтям для конституювання громадських обговорень як форми впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів стала концепція деліберативної демократії або «демократії обговорення». Деліберативна демократія заснована на тому, що усі, кого може торкнутися нормативно-правовий акт, який планується прийняти, повинні мати рівні шанси на участь у його обговоренні шляхом проведення перманентного і максимально широкого громадського дискурсу, результати якого визначаються не балансом сил, а силою отриманих під час його проведення аргументів [2; с. 51]. Застосування конституційно-правової процедури щодо здійснення громадського обговорення нормативно-правових актів дає органам публічної влади змогу проінформувати суспільство про зміст проектів нормативно-правових актів та залучити до цього процесу усіх зацікавлених осіб.

Тому найбільшим здобутком концепції деліберативної демократії у контексті впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів є отримання необхідної усесторонньої та актуальної інформації під час проведення громадського обговорення проекту нормативно-правового акта, оскільки жоден орган публічної влади, приймаючи певне нормативне рішення, не може передбачити усіх можливих аспектів його реалізації. Крім того, навіть спеціально створена робоча група чи комісія з числа фахівців та експертів не володіє усім обсягом інформації, що відноситься до певного проекту нормативно-правового акта, який планується прийняти. Вільний та різносторонній обмін думками і переконаваннями під час його обговорення громадськістю, який супроводжується потоком різних аргументів та обґрунтувань, дає змогу виявити різні точки зору, які існують у суспільстві, на підставі чого отримати пропозиції щодо прийняття чи неприйняття нормативно-правового акта. Це, у свою чергу, сприяє підвищенню якості змісту самих нормативно-правових актів.

Постановка завдання. Метою цієї статті є розкриття поняття «громадське обговорення» як категорії конституційного права.

Результати дослідження. Сучасне демократичне суспільство складається з різноманітних зацікавлених груп, які мають свій інтерес у прийнятті того чи іншого нормативно-правового акта. Зважаючи на гетерогенність громадськості, існують відмінності у позиціях соціальних та корпоративних груп щодо прийняття тих чи інших нормативно-правових актів. Тому без перебільшення можна сказати, що проведення громадських обговорень сприяє прийняттю більш зважених та якісних за змістом нормативно-правових актів шляхом урахування інтересів зацікавленої громадськості. Результат цього процесу, зазначає М. Кушнір, є відображенням ступеня актуальності відповідних суспільних проблем для громадян, волі громадян до вирішення цих проблем, що виражена цими громадянами як одноосібно, так і через узгоджену колективну думку [1, с. 123].

Вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів у рамках проведення громадського обговорення передбачає передусім можливість для усіх зацікавлених осіб виявити свою громадянську активність та долучитися до процесів вирішення державних та суспільних справ. Спільно прояснюючи можливі наслідки і порівнюючи аргументи різних варіантів вибору, учасники можуть прийти під час проведення громадського обговорення проектів нормативно-правових актів до таких рішень, які раніше навіть не передбачалися. Головними завданнями при цьому, на думку Ю. Хабермаса, є забезпечення рівного доступу до громадського обговорення, вільної участі у ньому всіх громадян і їх об'єднань та створення ефективних інститутів і механізмів як самого громадського обговорення, так і врахування його результатів під час прийняття нормативно-правових актів [3, с. 123].

Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень вказує на такі здобутки проведення громадського обговорення:

1. Захист – гарантування розгляду потреб та інтересів зацікавлених сторін, яких стосується цей проект правового акта, та на основі цього здійснюється вплив на суб'єктів прийняття рішень до голосування.

2. Підвищення поінформованості – інформування членів, споживачів та ключових груп громадян про процес складання проекту правового акта.

3. Експертиза та рекомендації – проведення аналізу та дослідження за питаннями, що розглядаються з метою інформування та впливу на суб'єктів прийняття рішень.

4. Інновація – вироблення рішення шляхом впровадження нових підходів, практичних заходів та конкретних моделей, які будуть корисними для конкретних груп громадян.

5. Контроль – стеження за розробкою проекту для забезпечення того, щоб процес його прийняття був демократичним, прозорим та оптимально ефективним [4, с. 10-12].

Термін «обговорення», відповідно до Тлумачного словника української мови, означає «дію щодо обміну думками, враженнями з кимось, разом докладно аналізувати щось, висловлюючись по черзі» [5, с. 571]. Довідкове видання «Парламентаризм: реєстр термінів і понять» розуміє під терміном обговорення «управлінську процедуру, що включає обмірковування, розгляд, аналіз, порівняння, оцінку, внесення пропозицій у зв'язку з розробкою проекту документа, рішення, програми тощо» [6, с. 292]. Російський вчений В. Кряжков визначає громадське обговорення проектів нормативно-правових актів як «особливий вид державно-правових відносин, що виникають між органами публічної влади та громадянським суспільством у зв'язку з нормотворчістю, у рамках яких громадянам офіційно пропонується в установленому порядку висловити свою думку (внести пропозицію, зауваження, доповнення) з приводу правових актів, які розроблюються зазначеними органами для подальшого врахування під час прийняття відповідного закону, іншого нормативного правового акта або важливого рішення» [7, с. 19].

На думку українських вчених А. Євгенєвої та Ю. Шкарлата, публічні громадські обговорення варто кореспондувати з «проведенням парламентських, комітетських та інших громадських слухань, конференцій, семінарів, форумів, круглих столів, зборів, зустрічей з громадськістю, громадських приймалень, теле- або радіодебатів, дискусій, діалогів, інтерв'ю та інших передач теле- і радіомовлення, телефонних «гарячих ліній», а також засоби електронного врядування» [8, с. 48-49].

Щодо нормативного утвердження поняття «обговорення», воно вперше було введено у вітчизняний юридичний обіг після появи виходу рішення Президії ЦВК СРСР «Опублікувати проект Конституції Союзу РСР для всенародного обговорення» від 11 червня 1936 р. [9, с. 139-140]. Утім, в актах радянського законодавства інститут громадських обговорень був уперше закріплений лише у Конституції СРСР 1977 р., а пізніше деталізований у Законі СРСР «Про всенародне обговорення важливих питань державного життя» від 30 червня 1987 р. Зокрема, у Преамбулі цього Закону зазначалося: «Подальше поглиблення соціалістичної демократії, розвиток самоврядування народу передбачають розширення для кожного громадянина СРСР реальних можливостей здійснювати конституційне право на участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні проектів законів і рішень загальнодержавного та місцевого значення, а також важливих питань суспільного життя, що виносяться на обговорення громадськими організаціями відповідно до їх статутних завдань. Цей Закон покликаний сприяти розвитку участі громадян у виробленні рішень із важливих питань державного і суспільного життя на основі широкої гласності, зіставлення та врахування різних думок і пропозицій трудящих» [10].

Закон СРСР «Про всенародне обговорення важливих питань державного життя» від 30 червня 1987 р. детально визначив порядок та принципи проведення обговорень, які цілком відповідали демократичним засадам. Утім, незважаючи на прогресивний характер його нормативних положень, конституційно-правове визначення громадських обговорень так і не забезпечило їх утвердження як форми впливу громадськості на прийняття норматив-

но-правових актів. Загалом за радянської доби громадські обговорення мали практично протилежне функціональне спрямування, порівняно з сучасним їх демократичним розумінням. Так, у СРСР громадські обговорення проводилися не скільки з метою дізнатися громадську думку з приводу прийняття певного нормативно-правового акта, скільки, навпаки, підготувати її до вже розробленого партійною номенклатурою відповідного проекту.

У цьому контексті варто зазначити, що за радянських часів панувало дві теоретичних концепції щодо ролі і місця громадських обговорень у процесі прийняття нормативно-правових актів. Відповідно до першої концепції, авторами якої були радянські вчені Д. Ковачев та Л. Антонова, цей процес є тільки державною діяльністю, у результаті якої воля народу відображається у законі, а всенародне обговорення проектів Конституції та законів, хоч і є активно-творчим елементом правотворення, до законодавчого процесу не входить. Згідно з другою концепцією, яку розробили та теоретично обґрунтували Ю. Тихомиров та Р. Халфіна, законодавчий процес є більш широким явищем, ніж діяльність правотворчих органів, і обговорення проектів Конституції та законів може бути розцінено як його складовий елемент [1, с. 119].

Зі здобуттям незалежності України поняття «громадське обговорення» поступово було закріплено у чинному законодавстві переважно на рівні підзаконних актів, а згодом отримало своє нормативно-правове визначення. Зокрема, публічне громадське обговорення, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. № 996, є безпосередньою формою проведення консультацій з громадськістю. Громадське обговорення передбачає організацію і проведення: конференцій, форумів, громадських слухань, засідань за круглим столом, зборів, зустрічей із громадськістю, теле- або радіодебатів, інтернет-конференцій, електронних консультацій [11].

У Наказі Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля» від 18 грудня 2003 р. № 168 визначається, що громадське обговорення (публічне слухання або відкрите засідання) – це процедура виявлення громадської думки з метою її урахування під час прийняття органами виконавчої влади рішень з питань, що справляють чи можуть справити негативний вплив на стан довкілля (навмисне вивільнення генетично змінених організмів; розміщення, проектування, будівництво або реконструкція об'єктів; розроблення проектів нормативно-правових актів тощо). Суб'єктами громадського обговорення є: органи державної влади, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, суб'єкти підприємницької діяльності, які планують або здійснюють господарську діяльність, засоби масової інформації, зацікавлена громадськість [12].

Аналогічне визначення поняття «громадське обговорення» закріплено і в Положенні про участь суб'єктів громадського обговорення у підготовчій роботі щодо прийняття нормативно-правових актів з питань митної справи, яке затверджено Наказом Державної митної служби України від 10 вересня 2004 р. № 658. Однак у цьому Положенні визначено інших суб'єктів громадського обговорення. Такими називаються громадяни, суб'єкти господарювання, їх об'єднання та наукові установи, а також консультативно-дорадчі органи, що створені при органах державної влади та органах місцевого самоврядування і представляють інтереси громадян та суб'єктів господарювання [13].

Поряд із поняттям «громадське обговорення» в офіційних юридичних джерелах також використовується близьке за змістом та схоже за співзвучністю поняття «громадські слухання». Зокрема, у ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 28097-ВР громадські слухання визначаються як право територіальної громади зустрічатися із депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування [14].

На сьогодні громадські слухання набули великого поширення у діяльності органів місцевого самоврядування України та використовуються територіальними громадами як консти-

туційно-правова форма впливу на прийняття нормативно-правових актів на місцевому рівні. У зв'язку з цим, вказують українські вчені М. Лациба, І. Лукеря та О. Вашук-Огданська, громадськими слуханнями часто називають будь-яке обговорення з громадськістю, яке проводить орган місцевого самоврядування [15, с. 16]. На наш погляд, незважаючи на лінгвістичну та змістовну близькість громадських обговорень та громадських слухань, їх все ж таки варто розмежовувати під час здійснення впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів.

Головна відмінність між громадськими обговореннями та громадськими слуханнями полягає у тому, що перші можуть тривати певний проміжок часу, у деяких випадках навіть до півроку, у той час коли громадські слухання, відповідно до чинного конституційного законодавства України, зокрема Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р., є формою участі членів територіальної громади у прийнятті рішень на місцевому рівні шляхом проведення зустрічей із депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування. Крім того, предмет проведення громадських слухань є більш ширшим, ніж предмет громадських обговорень, оскільки на громадські слухання можуть виноситися не лише проекти нормативно-правових актів, як, наприклад, під час проведення громадських обговорень, але й також звіти депутатів ради, посадових осіб органів місцевого самоврядування та інші важливі питання, які викликають інтерес у членів територіальної громади, однак не потребують нормативно-правового вирішення.

Тобто різниця між цими проявами впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів полягає у тому, що громадське обговорення є довготривалим та розтягнутим у часі багатоетапним процесом, як правило, зі значною географією його проведення та із залученням великої кількості різних суб'єктів, зокрема й органів державної влади. Громадські слухання мають значно менший прояв та складність проведення, оскільки є формальними зборами місцевих жителів, на яких представники органів місцевого самоврядування ознайомлюються з думкою територіальних громад щодо конкретного рішення або заходу місцевої влади, які не завжди мають нормативно-правовий характер вирішення. На підставі цього вважаємо, що громадські слухання можуть бути одним із етапів у проведенні громадського обговорення певного проекту нормативно-правового акта у масштабах усієї держави або певного регіону. Однак, з методологічної точки зору, повністю ототожнювати ці поняття є некоректним та юридично помилковим.

У наукових та нормативно-правових джерелах, окрім поняття «громадські слухання», для позначення громадських обговорень також широко використовується таке поняття, як «парламентські слухання». В американських офіційних виданнях під цією категорією розуміється одна з форм діяльності парламентарів або їх палат, яка полягає у заслуховуванні думок членів парламенту, державних та громадських діячів, а також експертів із конкретного законопроекту або іншого питання, яке входить до компетенції парламенту [16, с. 1]. У вітчизняному Великому енциклопедичному юридичному словнику парламентські слухання кореспондуються з «формою діяльності парламенту або окремих депутатів, яка проводиться у вигляді публічного обговорення актуальних питань державного та суспільного значення, які потребують законодавчого урегулювання або вирішення із залученням спеціалістів та заінтересованих організацій» [17, с. 607].

Використання поняття «парламентські слухання» для позначення одного з етапів громадського обговорення у рамках впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів є цілком коректним, оскільки через проведення парламентських чи комітетських слухань здійснюється розгорнуте громадське обговорення певного важливого законодавчого питання. Через парламентські та комітетські слухання депутати та члени уряду шляхом залучення до їх проведення громадськості, можуть отримати всебічну інформацію щодо проблемних питань державної політики. Тому вони логічно доповнюють механізми громадського та парламентського контролю за діяльністю уряду. Головна мета парламентських слухань, слушно додає український вчений П. Шляхтун, – це привернення уваги до суспільно важливого питання. У зв'язку з цим, часте проведення парламентських слухань з різних питань взагалі може позбавити сенсу цю форму діяльності парламенту [18, с. 335].

Однак, незважаючи на близькість, яка має місце у проведенні громадських обговорень та парламентських слухань у рамках впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів, ототожнювати їх буде юридично помилковим. По-перше, різниця між громадськими обговореннями та парламентськими слуханнями полягає у форматі їх проведення. Якщо громадське обговорення передбачає виключно відкритий характер здійснюваних заходів, то парламентські слухання за відповідним рішенням парламенту іноді можуть мати і закритий характер, на яких переважно обговорюються питання конфіденційного характеру, а також ті, які зачіпають відомості, що становлять державну або іншу охоронювану законом таємницю. По-друге, предметом громадського обговорення може бути будь-який нормативно-правовий акт, то предметом парламентських слухань тільки проект закону або інше рішення парламенту. Крім того, парламентські слухання доволі часто проводяться не лише з питання обговорення положень певного проекту, а також із метою покращення правозастосовної діяльності чинного законодавства з метою з'ясування ефективності прийнятих законів та інших рішень парламенту. По-третє, часові рамки та географія проведення громадського обговорення є значно більшими, ніж під час проведення парламентських слухань.

Не менш важливим моментом у розумінні поняття громадського обговорення є розкриття принципів, які лежать в основі його проведення. Варто звернути увагу, що питання принципів проведення громадського обговорення знайшло своє відображення на рівні деяких підзаконних актів. Зокрема, такі принципи чітко визначені у Положенні про участь суб'єктів громадського обговорення у підготовчій роботі щодо прийняття нормативно-правових актів із питань митної справи, яке затверджено Наказом Державної митної служби України від 10 вересня 2004 р. № 658. Основними принципами участі суб'єктів громадського обговорення у цьому Положенні визначаються: прозорість та демократичність, доступ суб'єктів громадського обговорення до інформації для прийняття відповідних нормативно-правових актів, урахування громадської думки під час прийняття остаточного рішення, сприяння участі суб'єктів громадського обговорення у прийнятті рішень [13].

Отже, зважаючи на викладене, можна констатувати, що процесу проведення громадського обговорення щодо проекту нормативно-правового акта притаманні певні ознаки. По-перше, публічне винесення органом публічної влади відповідного проекту нормативно-правового акта на громадське обговорення. По-друге, встановлення чітких хронологічних рамок, в яких здійснюється громадське обговорення. По-третє, визначення відповідальних суб'єктів серед органів публічної влади, їх посадових і службових осіб, які мають забезпечити проведення громадського обговорення. По-четверте, надання реальної можливості громадськості висловити свої пропозиції та зауваження щодо проекту нормативно-правового акта, який винесений на громадське обговорення. По-п'яте, узагальнення результатів проведеного громадського обговорення. По-шосте, оприлюднення результатів проведеного громадського обговорення з визначенням ступеня врахування пропозицій та зауважень, які надійшли стосовно проекту нормативно-правового акта, який був предметом обговорення.

Висновок. Під поняттям «громадське обговорення» варто розуміти сукупність передбачених законодавством заходів, які організуються та проводяться у чітко визначені строки органами публічної влади з метою виявлення громадської думки та її урахування під час прийняття нормативно-правових актів шляхом їх розширеного розгляду громадськістю, здійснення експертного аналізу, порівняння та оцінки, а також внесення громадянами та їх об'єднаннями відповідних пропозицій і зауважень.

Список використаних джерел:

1. Кушнір М. Всенародне обговорення проекту нормативно-правового акту у контексті принципу випереджаючого стану державного (на прикладі конституційного процесу) / М. Кушнір // Науковий вісник академії муніципального управління: Збірник наукових праць. – Серія «Управління». – 2001. – Випуск 1. – С. 118–125.

2. Бусова Н. Делиберативная модель демократии и политика интересов / Н. Бусова // Вопросы философии. – 2002. – № 4. – С. 45–58.
3. Habermas J. Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats / J. Habermas. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992. – 668 s.
4. Code of Good Practice for Civil Participation in the Decision-Making Process (CONF/PLE(2009)CODE1): Adopted by the Conference of INGOs at its meeting on 1st October 2009. – Strasbourg, 2009. – 17 p.
5. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / За заг. ред. проф. В. Дубічинського. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2006. – 1008 с.
6. Парламентаризм: реєстр термінів і понять: довідк. вид. / авт.-упоряд.: О. Копиленко та ін.; Ін-т зак-ва Верховної Ради України. – К.: К.І.С., 2012. – 512 с.
7. Кряжков В. Общественное обсуждение проектов законов и иных важных решений в Российской Федерации (конституционно-правовые вопросы) / В. Кряжков // Journal of Constitutionalism and Human Rights. – 2013. – № 1. – С. 18–23.
8. Законотворчість: участь громадськості у законодавчому процесі: Інформаційно-аналітичне дослідження / А. Євгенєва, Ю. Шкарлат; Програма сприяння Парламенту України. – К.: Вид-во «Заповіт», 2008. – 98 с.
9. Погорілко В. Референдне право України: Навч. посібник / В. Погорілко, В.Л. Федоренко. – К.: Вид-во, «Ліра-К», 2006. – 366 с.
10. О всенародном обсуждении важных вопросов государственной жизни : Закон СССР от 30 июня 1987 года // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1987. – № 26. – Ст. 387.
11. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Указ Президента України від 15 вересня 2005 р. № 1276/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 38. – Ст. 2363.
12. Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля : Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 18 грудня 2003 р. № 168 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 6. – Ст. 357.
13. Про затвердження положення про участь суб'єктів громадського обговорення у підготовчій роботі щодо прийняття нормативно-правових актів з питань митної справи : Наказ Державної митної служби України від 10 вересня 2004 р. № 658 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 39. – Ст. 2601.
14. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 28097-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
15. Місцева демократія в Україні: нові стандарти / Укр. незалеж. центр політ. дослідж.: М. Лациба, І. Лукеря, О. Ващук-Огданська. – К.: Агентство «Україна», 2013. – 236 с.
16. Printed Hearings of the House of Representatives Found Among Its Committee Records in the National Archives of the United States, 1824-1958 (Special List 35) / Compiled by Buford Roland, Jose D. Lizardo and George P. Perros. – Washington: National Archives and Records Service, 1974. – 197 p.
17. Великий енциклопедичний юридичний словник / За редакцією акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Вид-во Юридична думка», 2007. – 992 с.
18. Шляхтун П. Конституційне право: словник термінів / П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – 568 с.

ТОРЯНИК В. М.,
доктор політичних наук,
завідувач кафедри
загально-правових дисциплін
(Дніпропетровський
гуманітарний університет)

УДК 340.11

СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ТУРИЗМ: СУТНІСТЬ, ГЕНЕЗИС, ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ

Визначено генезис і сутність системи законодавства України про туризм. З'ясовано етапи її становлення та розвитку на теренах сучасної України.

Ключові слова: система, законодавство, туризм, становлення, історичні етапи.

Определен генезис и сущность системы законодательства Украины о туризме. Обозначены этапы ее становления и развития на территории современной Украины.

Ключевые слова: система, законодательство, туризм, становление, исторические этапы.

Certain genesis and essence of the system of legislation of Ukraine is about tourism. Found out stages of its becoming and development on the walks of life of modern Ukraine.

Key words: system, legislation, tourism, becoming, historical stages.

Вступ. Упродовж останньої чверті ХХ ст. туризм стрімко увійшов до повсякденного життя сотень мільйонів людей. У цьому зв'язку особливої актуальності набуває дотримання узятих державою згідно з Конституцією України зобов'язань щодо права людини на свободу пересування, права вільно залишати територію держави та повертатися до неї, а також інших суміжних прав і свобод, що забезпечуються усебічним розвитком туризму. Як засвідчує досвід багатьох розвинених демократичних країн світу, в Україні в умовах розбудови державності туризм може і повинен стати засобом загальнодоступного й повноцінного відпочинку, відновлення життєдіяльних сил людини, однією із форм раціонального використання вільного часу, важливим складником культурного та духовного виховання громадян.

Успішний розвиток цих процесів в Україні зумовлюється низкою чинників, серед яких основним є створення ефективної системи законодавства, здатної забезпечити регулювання суспільних відносин у сфері туризму. Важливою передумовою створення правової основи туризму стало прийняття 1995 року Закону України «Про туризм», який окреслив стратегічну лінію і конкретні завдання його розвитку в державі. Однак туризм в Україні не посів належного йому місця в економічній і соціальній структурі суспільства, що не в останню чергу спричинено недосконалістю нормативно-правової бази.

Подолання суттєвих недоліків національного законодавства про туризм і досягнення єдиної концептуальної спрямованості норм вимагає створення його наукової основи. На думку Н. Опанасюк, важливість цієї проблематики зумовлена і специфікою туризму як особливої форми реалізації основоположних прав та свобод людини й громадянина в Україні: права на свободу пересування, відпочинок та інших суміжних прав [10].

Свідченням актуальності проблеми виникнення і становлення правового регулювання туризму є увага до неї таких науковців: М. Анан'єва, А. Бідненка, К. Борисова, Л. Гурвіча, В. Іванова, А. Іванова, Д. Ісмаєва, В. Кривошеєва, В. Мікадзе, П. Олдака, Н. Опанасюк, Ю. Соколова, Л. Шейніна, В. Хунцикера, К. Крапфа, П. Бернеккера, Х. Юбеля та ін.

Постановка завдання. Мета дослідження – визначити генезис і сутність системи законодавства України про туризм, з'ясувати етапи її становлення та розвитку на теренах сучасної України.

Результати дослідження. Нині система законодавства України про туризм охоплює такі джерела: Конституцію України, закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативно-правові акти. Цю систему формують й окремі норми актів адміністративного, цивільного, господарського, міжнародного та інших галузей права, що регулюють відносини у сфері туризму.

Законодавчою базою, яка передбачає впорядкування такого складного й багатогранного явища, як туризм, є Господарський кодекс України, Цивільний кодекс України, Закони України «Про туризм», «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», «Про правовий статус іноземних громадян та осіб без громадянства», «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», «Про страхування», нормативно-правові акти з питань оподаткування, інше поточне законодавство України, а також міжнародні правові акти у сфері туризму.

За юридичною силою нормативно-правових актів законодавство, що регулює туризм, є вертикальною ієрархічною системою, структура якої зумовлена структурою органів законодавчої та виконавчої влади, що мають нормотворчі повноваження з регулювання питань у сфері туризму. На підставі трирівневого підходу, що застосовується наукою, можна виокремити три рівні конституційно-правового регулювання туризму залежно від юридичної сили нормативно-правових актів: конституційні, законодавчі та підзаконні. Крім того, за предметом регулювання нормативно-правові акти України у сфері туризму поділяються на загальні і спеціальні. Загальні характеризуються тим, що предмет їх регулювання досить широкий та охоплює як туристичні, так і інші суспільні відносини. Спеціальні – це акти, які цілком присвячені питанням туризму.

За характером правового регулювання відповідні акти поділяються на матеріальні та процесуальні. Нормативно-правові акти України у сфері туризму матеріального характеру – це акти, що містять матеріальні норми права: встановлюють права й обов'язки, а також відповідальність учасників відповідних відносин. Джерела системи законодавства України про туризм процесуального характеру регулюють процесуальні відносини у сфері туризму: надання дозволів на право здійснення туристичного супроводу, ліцензування діяльності у сфері туризму, сертифікацію туристичних послуг, порядок в'їзду та виїзду громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства з метою туризму, захист прав і свобод людини та громадянина у сфері туризму тощо. За своїм характером нормативно-правові акти також умовно можна поділити на кодифіковані та некодифіковані.

За результатами аналізу нормативно-правових актів, що регламентують відносини у сфері туризму та становлять систему законодавства України про туризм, необхідно зробити висновок про їх низький стимулюючий потенціал, а також про те, що ефективне законодавче регулювання відносин в окресленій сфері можливе лише тоді, коли у ньому визначальною формою стане законодавчий кодифікований акт. Він, ґрунтуючись на основоположному принципі невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини, повинен відповідати нагальним потребам практики, відтворювати зміни, що відбуваються у політичній та соціально-економічній сферах держави, а також у державно-туристичній політиці й суспільстві загалом. У зв'язку з тим, що часом відліку історії туризму в сучасному його розумінні прийнято вважати кінець XVIII століття, на нашу думку, саме цей час рекомендовано визначити як початок виникнення законодавства про туризм.

На підставі цього та залежно від тієї ролі й значення, які відіграв туризм у суспільстві на певному історичному етапі, виникає можливість періодизації становлення і розвитку законодавства про туризм.

Так, після відповідного аналізу різноманітних періодизацій розвитку законодавства про туризм, запропонованих вітчизняними та зарубіжними вченими, слід погодитись із висновками Н. Опанасюк, що історію становлення і розвитку законодавства про туризм на теренах сучасної України доцільно поділити на 6 етапів [10].

1. Туризм виникає як життєва потреба людей переміщуватись із метою паломництва, лікування й оздоровлення, згодом – торгівлі, а отже, з'являються і перші ознаки правового оформлення здійснення цих подорожей (перший період просвітницький – до 90-х р. XVIII ст.). Відносини між народами і державами під час таких подорожей регулювалися за допомогою наявних у них обов'язкових до виконання «правил» подорожей, а також традицій і звичаїв.

Наприкінці XVII ст. у Росії за дворянами закріплюється право на свободу пересування за межі країни й право повертатися до неї у будь-який час. У цьому зв'язку з'являється необхідність правового оформлення здійснення таких подорожей (зарубіжних) шляхом запровадження дозвільної системи: спеціального проїзного документа та відповідної процедури оформлення виїзду за межі країни (необхідність звернення особисто до імператора за дозволом, що надавався лише на лікування або для укладення комерційних угод).

2. Із часом подорожі перетворюються на важливий елемент загального культурного розвитку, змістовного дозвілля, відпочинку, а також стають одним із прибуткових видів діяльності (організований період, 1890–1917 рр.). Осіб, які вирушали у такі подорожі, можна вважати туристами (у сучасному розумінні цього слова), оскільки разом із бажанням отримати знання з'являється мотив подорожі – відпочинок і розваги, що відіграє усе більше значення у суспільстві. Відбувається формування туризму як сфери обслуговування, створення туристичної інфраструктури, запровадження у практику укладання договорів тощо. У зв'язку з цим слід зробити висновок, що, незважаючи на позитивні процеси з правового регламентування туризму, воно мало характер приватно-правового регулювання, що відповідало загальним тенденціям розвитку будь-якого суспільного явища в історії людства.

3. Поява радянського туристичного руху (централізований період, 1917–1950 рр.) охарактеризувалася зміною ідейного змісту туризму та екскурсій, зародженням марксистсько-ленінської методології, формуванням системи управління туризмом при Наркомпросвіти. Приймаються перші нормативно-правові акти з питань туризму, зміст яких тісно пов'язаний з історичними й політичними подіями нашої країни. Аналізуючи їх положення, визначається, що характерною рисою у регулюванні відносин, пов'язаних із здійсненням туризму, є домінуюча роль держави, що стало здебільшого яскраво проявлятися як у державно-туристичній політиці, так і у змісті нормативно-правових актів. Водночас розвиток «туристичного» законодавства не набув свого логічного завершення – видання окремого закону про туризм. Констатується, що регулювання правовідносин у сфері туризму здійснювалось у різних правових формах, регулятивний вплив яких є слабким через їх значну розпорошеність, а комплексні правові дослідження проблем туризму взагалі були відсутні.

4. Наступний період (нормативний, 1950–1980 рр.) розвитку туризму відбувався в умовах жорсткого планування і нормування, характеризувався невідповідністю процесів стрімкого й ефективного його розвитку інституційному та правовому оформленню; створюються наукові основи вчення про туризм, з'являються перші спроби надати цьому явищу теоретичне обґрунтування, з'ясувати роль і значення туризму в житті суспільства. Водночас за весь період існування радянської держави окремого закону про туризм так і не було прийнято. Не відбулось осмислення і виокремлення туризму в самостійний інститут правового регулювання.

5. Перехідний період від адміністративно-командної економіки до ринкової (1980–1991 рр.), підсилення приватно-правових основ у регулюванні туризму призвело до створення туристичних підприємств різних форм власності, формування ринку туристичних послуг на підставі нових економічних законів, переосмислення засад і принципів правового регулювання у державі всіх суспільних відносин, а також прискорення процесу здійснення законодавчого регламентування туризму. З іншого боку – до серйозної дезорганізації туристичної галузі в державі, втрати всіх налагоджених механізмів управління та організації ту-

ристичної діяльності, що потребувало відновлення і створення сучасної системи управління туризмом, формування основ державної політики та правових засад його функціонування.

6. Завдяки керованості процесів на сучасному етапі (від 1991 р.) туризм почав відроджуватися на системній основі. Характерною рисою цього етапу є досить інтенсивна правотворчість із питань туризму і водночас широка розгалуженість його норм, а звідси – їх колізійність, стихійність, наявність прогалин у правовому регулюванні деяких аспектів туристичних відносин, а в низці випадків і «вимушеність» туристичного законотворення. Аналізуючи законодавство України про туризм, можна зробити висновок, що, по-перше, було уточнено місце і роль туризму як одного з пріоритетних напрямів розвитку національної культури й економіки; по-друге, вперше за багато років у законодавчому порядку було сформовано термінологічно-понятійний апарат у сфері туризму, визначено ключові поняття, на яких будуються туристичні відносини.

Також із прийняттям у 1995 році Закону України «Про туризм» було закладено правову основу для подальшого розвитку законодавства у сфері туризму. Закон відіграв важливе значення для формування концепції законодавства про туризм, а в прогностичному плані – для окреслення структури туристичних норм та науково-практичної необхідності виокремлення їх у підгалузь права (туристичне право).

Висновки. Таким чином, система законодавства України про туризм охоплює такі нормативно-правові акти: Конституцію України, закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та ін.

Слід погодитись із висновками Н. Опанасюк, що історію становлення і розвитку системи законодавства про туризм на теренах сучасної України доцільно поділити на 6 етапів: перший – просвітницький (до 90-х р. XVIII ст.), другий – організований (1890–1917 рр.), третій – централізований (1917–1950 рр.), четвертий – нормативний (1950–1980 рр.), п'ятий – перехідний (1980–1991 рр.), шостий – сучасний (від 1991 р.).

Список використаних джерел:

1. Конституція України: зі змінами станом на 15.03.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
3. Про захист прав споживачів : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.
4. Международный туризм. Правовые акты / сост. Н.И. Волошин. – М. : Финансы и статистика, 2002. – 400 с.
5. Правове регулювання туристичної діяльності в Україні. Збірник нормативно-правових актів (станом на 1 травня 2002 р.) / за заг. ред. В.К. Федорченка. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 640 с.
6. Правовое обеспечение международного туризма : [учеб.-практ. пособ.] / сост. Г.Н. Жарков. – К. : Кондор, 2009. – 486 с.
7. Роїна О.М. Реєстрація юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців : [практ. посіб.] / О.М. Роїна. – К. : КНТ ; Скіф, 2008. – 400 с.
8. Селецький С.І. Правове регулювання туризму в Україні : [навч. посіб.] / С.І. Селецький. – К. : ЦУЛ, 2012. – 186 с.
9. Туристичні послуги в Україні. Збірник нормативних актів. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 320 с.
10. Опанасюк Н.А. Конституційно-правові основи туризму в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Н.А. Опанасюк. – К., 2005.
11. Торяник В.М. Розвиток туризму в Україні: правові особливості функціонування та шляхи їх удосконалення / В.М. Торяник // Актуальні проблеми та перспективи сталого розвитку підприємств та регіонів України : матер. Всеукр. наук.-практ. конфер. науковців, мол. вчених і студентів (м. Дніпропетровськ, 12 травня 2016 р.). – Дніпропетровськ, 2016. – С. 80–83.

ТРОШКІНА К. Є.,
асистент кафедри
державно-правових дисциплін
та адміністративного права
(Центральноукраїнський державний
педагогічний університет
імені Володимира Винниченка)

УДК 342.74

ПОНЯТТЯ ГРОМАДЯНСТВА ЯК ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ

Досліджується поняття правового інституту, його структурних складових частин у теорії права. Розглядаються погляди науковців щодо визначення поняття «правовий інститут», галузевих та міжгалузевих правових інститутів. Основна увага приділяється розгляду структури інституту громадянства України, ознак і етапів його розвитку.

Ключові слова: *правовий інститут, інститут громадянства, субінститут, міжгалузевий інститут, галузевий інститут.*

Исследуется понятие правового института, его структурных составляющих в теории права. Рассматриваются взгляды ученых по определению понятия «правовой институт», отраслевых и межотраслевых правовых институтов. Основное внимание уделяется рассмотрению структуры института гражданства Украины, признаков и этапов его развития.

Ключевые слова: *правовой институт, институт гражданства, субинститут, межотраслевой институт, отраслевой институт.*

The concept of legal institute, its structural components in the theory of law is investigated. The views of scientists on the definition of “legal institution” and intersectoral legal institutions are considered. The focus is on examine the structure of the Institute citizenship of Ukraine, signs and stages of development.

Keywords: *legal institution, institution of citizenship, subinstitute, interdisciplinary institute, branch institute.*

Вступ. Активний розгляд поняття «правовий інститут» у теорії права сучасними правниками зумовлюється необхідністю осмислення нових суспільних відносин і модернізацією відповідно до них правової системи. Правова природа правових інститутів досліджується у конституційній, цивільній, адміністративній, фінансовій та інших галузях права. Аналіз доктринальної літератури свідчить про неоднозначність поглядів науковців щодо визначення цієї категорії, її структури, а також предмета і методу правового регулювання суспільних відносин правовими інститутами. Правниками констатується той факт, що визначення будь-якого явища означає встановлення специфічного набору об'єктивних якостей, необхідних для його індивідуалізації, виокремлення серед схожих явищ. А громадянство як політико-правовий феномен складно піддається універсальному визначенню у зв'язку з багатогранністю його проявів, функціональних і юридичних явищ [1, с. 30].

Окрім того, деякі правові галузеві та міжгалузеві інститути ще не достатньо розроблені. Таким правовим інститутом, який одночасно можна визначити і як галузевий, і як міжгалузевий, є інститут громадянства. Зазначеним актуалізується потреба дослідження інституту громадянства України.

Вивчення інституту громадянства здійснюється досить активно українськими (Р. Бедрій, А. Гаврилюк, Н. Левицька, М. Суржинський, В. Погорілко, Ю. Тодика, С. Несинова, О. Фрицький, Н. Шукліна) та зарубіжними (О. Керимова, М. Баглай, А. Винокуров, Л. Воеводін, Є. Козлова, Є. Лукашева, О. Миронов, Ф. Артманн, Ю. Габермас, Б. Тернер, Р. Фалк) науковцями. Ними наведено авторські визначення поняття інституту громадянства, який розглядається здебільшого з конституційно-правових, державно-правових, теоретичних та філософських позицій.

Аналіз змісту наукових праць фахівців дозволяє умовно виокремити традиційний та сучасний підходи у вивченні інституту громадянства. До традиційного підходу віднесемо погляд, відповідно до якого інститут громадянства розглядається із позицій конституційного права як один із найважливіших державно-правових інститутів (Р. Бедрій, О. Лютюк, В. Погорілко, Ю. Тодика). До сучасних підходів – його розгляд залежно від фактичних проявів у реальному житті, зокрема полігромадянство (П. Великоречанін, І. Огнівець).

Проте, на наш погляд, у юридичній літературі відсутня достатня характеристика інституту громадянства саме як правового інституту із зазначенням його теоретичних засад, визначенням субінститутів громадянства.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження поняття правового інституту в теорії права та з урахуванням позицій науковців визначення поняття інституту громадянства в Україні.

Результати дослідження. Правовий інститут є первинною правовою спільністю, яка містить у собі правові норми. Розуміння правового інституту як спільності означає наявність сукупності його норм як структурних елементів, що перебувають у тісній взаємодії і взаємозалежності та здійснюють регулювання певної групи однорідних суспільних відносин.

Поняття правового інституту у правовій науці визначається з різних позицій. Наведемо окремі з них. Л. Заморська визначає правовий інститут як структурну складову частину права, що впорядковує такі суспільні відносини, які підлягають нормативній регламентації правовими приписами та входять до нього [2, с. 81]; Н. Левицька наводить визначення нормативно-правового інституту як комплексу нормативно-правових приписів, що регулює за допомогою специфічних правових прийомів та засобів певний вид чи аспект однорідних суспільних відносин [3, с. 2]. У свою чергу, О. Ізотова розглядає інститут громадянства у широкому розумінні таким чином: це сукупність норм права, відокремлених у рамках конституційного законодавства і регулюючих групу особливих суспільних відносин, пов'язаних із визначенням, придбанням і припиненням громадянства, які спираються на відповідні принципи, з метою забезпечення стійкого правового зв'язку людини з державою; передбачають певні механізми цього впливу стосовно конкретних людей у конкретних життєвих ситуаціях; характеризуються специфічною термінологією, що виокремлює їх у системі інститутів конституційного права [4, с. 6]. Тобто дефініція інституту громадянства у фаховій літературі визначається неоднозначно, окрім того, деякі науковці чітко вказують на його конституційно-правовий характер.

Ознаками правового інституту у більшості наукових праць називається таке: єдність правових норм, регулювання певної групи однорідних суспільних відносин, відносна самостійність певного правового інституту. Водночас висловлюється й інший погляд. Так, О. Керимова цілком слушно зазначає, що юридичні норми, які становлять правовий інститут, є не тільки продуктом соціально-економічних умов розвитку суспільства, а й результатом свідомої діяльності людей. Правовий інститут є об'єктивним правовим утворенням, яке адекватно відображає усю палітру суспільних відносин. До суб'єктивного фактора у формуванні правового інституту О. Керимова відносить ступінь усвідомлення необхідності правового регулювання, захист інтересів певної соціальної групи тощо [5, с. 16].

Правові інститути в системі права є відносно самостійними, вони розрізняються між собою специфікою правового регулювання, яка зумовлюється специфікою функціонування суспільних відносин. Правовий інститут включає субінститути, які регулюють окремі різновиди суспільних відносин.

Одним із важливих правових інститутів є інститут громадянства. Найбільш вагомо таку позицію визначає М. Суржинський. На його погляд, громадянство існує у «вигляді інституту права, тобто у вигляді об'єктивно відокремленої в одній галузі або декількох галузях права сукупності взаємозалежних юридичних норм, що регулюють невелику групу видових відносин» [6, с. 99].

Сукупністю правового інституту громадянства є норми права, які регулюють набуття та отримання громадянства, порядок його оформлення, зміни, відмови, позбавлення тощо. У свою чергу, зазначені норми є субінститутами та регулюють невеликі за обсягом структурні елементи інституту громадянства. Наведемо деякі приклади субінститутів громадянства:

– субінститут набуття громадянства включає норми права, які регулюють порядок та процедуру набуття громадянства відповідно до принципів «права ґрунту», «права крові», встановлюють загальний і спрощений порядок прийняття у громадянство, порядок набуття громадянства жінками і дітьми, порядок набуття громадянства України громадянами інших держав;

– субінститут отримання громадянства включає норми права, які встановлюють строк подання до місцевого комісара відповідної заяви тими особами, які не мають підстав бути громадянином; порядок отримання громадянства тими особами, які проживають за межами України;

– субінститут правового статусу громадянина України містить норми права, які встановлюють права (зокрема, громадянські та політичні) й обов'язки громадянина;

– субінститут відмови від громадянства включає норми права, які встановлюють строк, протягом якого подається відмова від громадянства; визначають вимоги до заяви про те, громадянство якої держави особа хоче набутти; порядок набуття свідчення про відмову від громадянства; порядок отримання особою, яка відмовилася від громадянства України, тимчасового посвідчення для перебування у державі.

Отже, інститут громадянства є сукупністю субінститутів, комплексом взаємопов'язаних і взаємозумовлених правових норм, що регулюють у своїй сукупності порядок набуття, отримання, оформлення, правовий статус громадянина, відмову, позбавлення громадянства.

У юридичній літературі відзначається, що правові інститути галузей права не мають чітко визначених меж, найчастіше вони є умовними і водночас досить динамічними. Одна і та ж правова норма може одночасно розглядатись як складова частина декількох інститутів. Розвиваючи зазначений погляд Д. Демичева [7], вкажемо, що один і той же правовий інститут може бути складовою частиною кількох галузей права. Так, інститут громадянства входить до системи цивільного, адміністративного, сімейного права.

Зміст будь-якого правового інституту постійно змінюється відповідно до нових політичних, економічних, соціальних відносин у державі. З'являються нові субінститути, які покликані більш докладно і конкретно регулювати суспільні відносини, виникає необхідність модернізації чинних правових норм. Так, зміни у правовому регулюванні інституту громадянства виникли у зв'язку з появою нових явищ, які дістали вираження у правових інститутах множинного громадянства, громадянства Європейського Союзу, культурного, екологічного громадянства. В Україні структура інституту громадянства весь час змінюється, що значною мірою зумовлюється розширенням правового статусу громадян України відповідно до змін у системі відповідного законодавства України.

Порівнюючи правові інститути з правовими категоріями, С. Несинова зазначає, що вони є більш гнучкими та рухливими, оскільки тісно пов'язані із правовою формою, розвитком правової дійсності суспільства (держави), а тому повинні розглядатись у межах правової системи всіх правових явищ та проявів цього суспільства. На її думку, при цьому інститути права будуть змінюватися лише у разі зміни законодавства України [8, с. 107].

Зауважимо, що правовий інститут завжди здійснює регулювання певної галузі права, яка визначається відповідно до предмета і методу правового регулювання суспільних відносин. За предметом регулювання правові інститути поділяються на конституційні, цивільні, кримінальні тощо; за характером регулювання – на матеріальні і процесуальні; за обсягом

нормативно-правових приписів – на прості і складні; за функціями у правовому регулюванні – на регулятивні й охоронні; за сферою поширення нормативно-правових приписів – на галузеві, міжгалузеві тощо [9, с. 22].

А. Гаврилюк зауважує, що у дослідженнях структурних елементів системи права центральне місце посідає з'ясування поняття галузі права та її правових інститутів, що зумовлює «уточнення характеристик формування правового інституту як системної категорії і як поняття категорії вищого ряду для окреслення найточнішої моделі побудови прав, обов'язків, відповідальності та врахування її закономірностей у практиці вдосконалення національного законодавства» [10, с. 101]. У теорії права визначають як галузеві, так і міжгалузеві інститути. «Міжгалузевий правовий інститут є комплексом нормативно-правових приписів, що відображає загальні для галузей права юридичні конструкції і спрямований на регулювання певного аспекту уподібнених суспільних відносин, забезпечення їх однотипності» [9, с. 23].

Існує декілька поглядів щодо віднесення інституту громадянства до галузі права. Його визначають як конституційно-правовий інститут (В. Мелашенко, Ю. Тодика, Н. Рижняк), як державно-правовий інститут (З. Александрова, Б. Олховський) та як інститут, що має міжгалузевий характер (М. Суржинський).

Так, М. Суржинський доцільно вказує, що основу інституту громадянства становлять норми конституційного права, з такої позиції він є конституційно-правовим інститутом, а враховуючи, що відносини громадянства регламентуються й іншими галузями права (адміністративним, цивільним, сімейним правом), інститут громадянства має також міжгалузевий характер [6]. Юридичне значення інституту громадянства розглядає Ю. Тодика, аналізуючи політико-правові аспекти громадянства, він також досліджує громадянство України в конституційному аспекті, наводить його основні характеристики, конституційні норми про громадянство у зарубіжних країнах, зміст та сутність біпатридів, нерівність правового статусу громадян держави й інших осіб, які не мають такого статусу, хоча і проживають у її межах, взаємозв'язок громадянства і політичного режиму [11, с. 7].

На нашу думку, варто погодитись із поглядом М. Суржинського про міжгалузевий характер інституту громадянства. У широкому розумінні інститут громадянства справді є міжгалузевим інститутом. Зокрема, відносини громадянства перебувають у сфері регулювання й інших галузей права (адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, кримінального, господарського права) [6, с. 311]. Так, Господарським, Митним, Податковим кодексами України, які регулюють відносини у сфері економіки, чітко розподіляється правовий статус резидентів та нерезидентів у господарському житті, оподаткуванні їхньої підприємницької діяльності, здійсненні зовнішньоекономічної діяльності. Таким чином, розгляд інституту громадянства як міжгалузевого багатофункціонального явища є обґрунтованим.

Щодо визначення основою інституту громадянства конституційної норми зазначимо таке: у сучасних умовах суспільного розвитку конституційні норми як норми Основного Закону держави справді визначають базові основи громадянства. Проте історія розвитку і становлення інституту громадянства, зокрема в період української революції, свідчить, що спочатку був розроблений та почав діяти Закон УНР «Про громадянство УНР» від 2 березня 1918 р., а вже потім була розроблена Конституція УНР від 29 квітня 1918 р., яка внаслідок гетьманського перевороту в Україні так і не набрала чинності.

Зауважимо також, що громадянство визнавалось і в Стародавньому Римі та Греції, Спарті, де питання про конституційні акти на той час не піднімалося. Тому, на наш погляд, інститут громадянства не завжди базується на конституційних нормах, його основою можуть бути (до прийняття конституційних актів) і доктринальні вчення.

Наявність і функціонування подібних явищ у різних країнах світу дозволяє зазначити, що інститут громадянства (як і інші правові інститути) тісно пов'язаний із правом конкретної країни, має національний характер. Про це свідчать такі факти: в Україні законодавчо заборонено подвійне громадянство, а в країнах Західної Європи воно є легальним.

У юридичній літературі наводяться різні класифікації становлення і розвитку інституту громадянства. Недостатньо аргументованим, на нашу думку, є погляд І. Валлерстайна, який

визначає перший період від Великої французької революції до кінця XIX століття (найбільш активним у цьому періоді є політичне громадянство – право обирати і бути обраним); другий період – це проміжок часу між Жовтневою революцією і закінченням холодної війни (актуалізуються проблеми соціального громадянства, зокрема пенсійного забезпечення, страхування, освіти та охорони здоров'я); третій період – від початку 90-х рр. XX століття до наших днів (актуалізація глобального, транснаціонального громадянства) [12]. Загальновідомими є вчення мислителів Стародавнього Риму та Греції, Середньовіччя щодо визначення громадянства, сутності його правового статусу, правозастосування. Інститут громадянства періоду буржуазних революцій у Західній Європі, коли вперше були прийняті конституційні акти з визначенням основних прав людини і громадянина, формувався саме на цій ідеологічній платформі.

Приймаючи за критерій розвиток інституту за різних цивілізаційних формацій, В. Лазарєв розрізняє такі три основні етапи: 1) розвиток громадянства за часів античності; 2) підданство і громадянство у середні віки; 3) розвиток інституту громадянства після буржуазних революцій [13]. Приєднуємося до цієї позиції.

Відповідно до досліджуваного нами періоду становлення інституту громадянства у добу української революції 1917–1921 рр. можемо класифікувати таким чином: 1) становлення і розвиток інституту громадянства в УНР; 2) становлення і розвиток інституту громадянства в період Української держави; 3) становлення і розвиток інституту громадянства за часів Директорії УНР; 4) становлення і розвиток інституту громадянства в ЗУНР.

Висновки. Правовий інститут є сукупністю однорідних і взаємопов'язаних правових норм, об'єднаних у субінститути, що регулюють однорідну групу суспільних відносин, є відносно самостійними та забезпечують ефективність правозастосування. Формування правового інституту зумовлюється як соціально-економічними обставинами у кожній державі, так і суб'єктивним фактором, є результатом свідомої діяльності. Ознаками правового інституту є єдність правових норм, регулювання певної групи однорідних суспільних відносин, відносна самостійність правового інституту, ефективність у правозастосуванні, вираження волі законодавця.

Важливим правовим інститутом у системі права є інститут громадянства. Він завжди є комплексом юридичних норм, розподілених залежно від правового змісту на субінститути. Норми інституту громадянства визначають коло суб'єктів цього виду відносин, їх правовий статус, права та обов'язки. Інститут громадянства має предметний характер, адже покликаний здійснювати регулювання визначених суспільних відносин: набуття й отримання громадянства, оформлення громадянства, зміну та відмову від громадянства, правовий статус громадянина, позбавлення громадянства. Інститут громадянства пройшов тривалий період свого становлення і подальшого розвитку; до його специфіки віднесемо конституційну основу та міжгалузевий характер. Він є конкретизованою сукупністю однорідних субінститутів, комплексом взаємопов'язаних і взаємозумовлених правових норм, що регулюють порядок і процедуру набуття, отримання, оформлення громадянства, правовий статус громадянина, відмову, позбавлення громадянства через застосування переважно імперативного методу правового регулювання.

Список використаних джерел:

1. Бучакова М.А. Философско-правовые подходы к определению гражданства / М.А. Бучакова // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2003. – № 2. – С. 30–32.
2. Заморська Л.І. Інститут права як вираження правової нормативності та його властивості / Л.І. Заморська // Правове життя сучасної України : матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.) / відп. за вип. В.М. Дрьомін ; НУ «ОЮА» Півд. регіон. центр НАПрН України. – Одеса : Фенікс, 2013. – Т. 1. – С. 79–81.
3. Левицька Н. Нормативно-правовий інститут: розмежування з суміжними поняттями / Н. Левицька // Часопис Академії адвокатури України. – 2012. – № 4. – С. 1–5.
4. Изотова Е.Н. Институт гражданства Российской Федерации: особенности становления, правовое регулирование : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное

- право, конституционный судебный процесс, муниципальное право» / Е.Н. Изотова. – М., 2015. – 171 с.
5. Киримова Е.А. Правовой институт: теоретико-правовое исследование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Е.А. Киримова. – Саратов, 1998. – 23 с.
 6. Суржинський М.І. Щодо поняття громадянства: теоретичний аспект / М. Суржинський // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 4. – С. 96–101.
 7. Демичев Д. Конституционно-правовые институты: содержание, признаки, специфика / Д. Демичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/29341/1/6_%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%B2.pdf.
 8. Несинова С. Право, правова категорія, правовий інститут: проблеми визначення / С. Несинова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Вип. 2. – Т.1. – С. 103–108.
 9. Левицька Н.О. Міжгалузеві нормативно-правові інститути: деякі теоретичні питання / Н.О. Левицька // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2015. – Вип. 14 (1). – С. 22–24.
 10. Гаврилюк А.М. Правовий інститут: передумови, підстави та шляхи формування / А.М. Гаврилюк // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 22. – С. 101–106.
 11. Тодика Ю.М. Громадянство України: конституційно-правовий аспект : [навч. посіб.] / Ю.М. Тодика. – Харків : Факт, 2002. – 254 с.
 12. Головка В.М. Концепція громадянства Іммануїла Валлерстайна / В.М. Головка, О.А. Фісун [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_55/Gileya55/P22_doc.pdf.
 13. Лазарев В.В. Основні етапи становлення і розвитку інституту громадянства / В.В. Лазарев // Право і Безпека. – 2009. – № 1. – С. 113–118.

ЯРМОЛ Л. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та філософії права
(Національний університет
«Львівська політехніка»)

УДК 340.12:341.231.14

СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ДИТИНИ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті визначено поняття міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів дитини, охарактеризовано їх види. Проаналізовано складові елементи свободи вираження поглядів дитини згідно з міжнародними документами. Сформульовано окремі пропозиції щодо вдосконалення міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів дитини.

Ключові слова: дитина, права дитини, свобода вираження поглядів дитини, міжнародно-правові гарантії, інформація.

В статті определено понятие международно-правовых гарантий обеспечения свободы выражения мнения ребенка, охарактеризованы их виды. Проанализированы составляющие элементы свободы выражения мнения ребенка согласно международным документам. Сформулированы отдельные предложения по совершенствованию международно-правовых гарантий обеспечения свободы выражения мнения ребенка.

Ключевые слова: ребенок, права ребенка, свобода выражения мнения ребенка, международно-правовые гарантии, информация.

In the article has been defined the notion of international rights guarantees of freedom of expression of child. Also has been describe the types of international rights guarantees of freedom of expression of child. In the presented work the author has analyzed the elements of freedom of expression of child in the international documents. Also there are formulated proposals to refinement international rights guarantees of freedom of expression of child.

Key words: child, rights of child, freedom of expression of child, international rights guarantees, information.

Вступ. Важливою ознакою демократичного суспільства є множинність висловлюваних думок, поглядів його членів, зокрема дітей. У такому суспільстві діти повинні трактуватись як важливі суб'єкти правовідносин, а свобода вираження ними поглядів – як цінний ресурс суспільства.

Відомий педагог, письменник, громадський діяч Януш Корчак зазначав: «Щодо почуттів дитина переважає нас, оскільки у неї ще не виробилося гальмування. Що ж стосується інтелекту, то вона – щонайменше – є рівною нам, просто їй бракує досвіду. Тому так часто зріла людина буває дитиною, а дитина – зрілою» [1, с. 65].

На сучасному етапі розвитку цивілізації традиційне авторитарне ставлення до дітей повинно змінюватись у всіх сферах – удома, у школі і в суспільстві загалом. На всіх інституційних рівнях думкам і поглядам дитини повинна приділятися належна увага, дітей необхідно стимулювати до активного їх прояву, а не гальмувати, знеохочувати їх у цьому.

Особливе місце у системі правових гарантій прав дитини посідають міжнародно-правові засоби забезпечення свободи вираження поглядів.

У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі окремі міжнародні й національні аспекти правового забезпечення свободи вираження поглядів дітьми досліджують учені Д. Ван Б'юрен, А. Дакал, Л. Красицька, П. Рабінович, О. Старовойтов, Л. Федорова та ін. При цьому у вітчизняній юриспруденції комплексні дослідження, присвячені саме загально-теоретичним аспектам свободи вираження поглядів дітьми, відсутні.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз теоретико-правових аспектів міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів дитини та пропозицій щодо їх удосконалення.

Результати дослідження. У Віденській декларації і Програмі дій (прийнятій на Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 р.) зазначено, що «у всіх діях щодо дітей першочергову увагу треба приділяти недискримінаціям заходам та якнайповнішому забезпеченню інтересів дитини, а також її поглядам» (п. 21) [2].

Загалом свобода вираження поглядів згідно з міжнародними документами з прав людини та національними нормативними актами вважається захищеною, якщо в неї не втручаються органи державної влади, інші суб'єкти. Така гарантія забезпечення свободи прояву поглядів стосується також дітей, однак тільки її недостатньо: діти на різному етапі розвитку потребують додаткових гарантій, допомоги від батьків, учителів та інших осіб, позитивних зобов'язань із боку держави для здійснення свободи вираження поглядів.

Свобода вираження поглядів дитини є одним із важливих видів її особистісних прав. Особистісні права людини – це можливості збереження, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду та духовності [3, с. 23]. У юридичній літературі свободу вираження поглядів дитини деякі вчені розглядають також як принцип. Так, білоруський дослідник О. Старовойтов стверджує, що свобода дитини вільно виражати свої погляди є одним із принципів інституту міжнародного захисту прав дитини [4].

Свободу вираження поглядів дитини можна розглядати у двох аспектах: по-перше, як природне право (право як загальносоціальне явище); по-друге, як суб'єктивне юридичне право. У першому значенні свобода має природний, загальносоціальний характер і не залежить від держави. У другому аспекті свобода вираження поглядів, безумовно, залежить від держави, котра не тільки проголошує, а і створює юридичні механізми реалізації, охорони та захисту цієї можливості.

Для дітей як членів суспільства, що розвиваються, важливе значення має не лише забезпечення свободи вираження поглядів, а й наявність права на формування поглядів та їх зміну.

У ХХ ст. на всесвітньому та регіональних рівнях були сформовані міжнародні стандарти правового забезпечення свободи вираження поглядів дитини, які вдосконалюються, розвиваються і тепер. Міжнародні організації, особливо ООН, відіграють вирішальну роль у забезпеченні прав дитини.

Міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів дитини – це правові засоби, встановлені та застосовувані міжнародними урядовими організаціями для сприяння реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів дитини. За простором (територією) дії ці гарантії класифікуються на світові (загальноцивілізаційні, тобто універсальні – це акти ООН) та регіональні (акти європейських, американських та інших регіональних урядових організацій). За формою зовнішнього вираження розрізняють гарантії письмові (документальні) та інституційно-діяльнісні (наприклад, діяльність Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), Комітету ООН з прав дитини, Європейського суду з прав людини). Окрему групу становлять міжнародні гарантії реалізації, охорони, захисту свободи вираження поглядів дитини.

Право кожного (а отже, й дитини) на свободу вираження поглядів проголошене в основних міжнародних актах із прав людини всесвітнього та регіонального значення: Загальній декларації прав людини (ст. 19) (ООН, 1948 р.), Міжнародному пакті про грома-

дянські та політичні права (ст. 19) (ООН, 1966 р.), Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (ст. 10) (Рада Європи, 1950 р.), Американській конвенції про права людини (ст. 13) (1969 р.), Африканській хартії прав людини і народів (ст. 9) (ОАЄ, 1981 р.).

Епохальне значення у сфері реалізації, охорони та захисту прав дитини і забезпечення свободи вираження її поглядів мало прийняття ООН Конвенції про права дитини (1989 р.) (надалі – Конвенція) [5]. Станом на 1.07. 2016 р. 196 держав ратифікували Конвенцію чи приєдналися до неї [6]. Конвенція ратифікована постановою Верховної Ради УРСР від 27.02.1990 р. [7]. У прийнятих раніше міжнародних документах із прав дитини – Женевській декларації прав дитини (Ліга Націй, 1924 р.), Декларації прав дитини (ООН, 1959 р.) – свобода вираження поглядів дитини не згадувалась, оскільки вважалося, що вона не здатна з огляду на свою незрілість робити усвідомлений вибір. Також у зазначених документах дитина не розглядалась як суб'єкт прав, відповідні обов'язки щодо неї мали дорослі особи.

У Конвенції проголошено, що дитина має право вільно виражати свій погляд; це право включає свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів – за вибором дитини (ч. 1 ст. 13). Зазначені положення фактично відтворюють ч. 2 ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (ООН, 1966 р.) (надалі – МПГПП). Право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів, проголошене в ч. 1 ст. 19 МПГПП, не закріплене в Конвенції (ст. 13). На нашу думку, свобода безперешкодно дотримуватися своїх поглядів стосується внутрішньої сфери особистості й не виходить за межі її свідомості, відповідно, вона не потребує правової регламентації. Така можливість людини, зокрема дитини, нічим не має бути обмежена. Людина вільна у дотриманні своїх поглядів із будь-яких питань.

Варто зазначити, що у ст. 13 Конвенції не передбачено мінімального віку чи певного рівня зрілості дитини для реалізації нею права на свободу вираження поглядів. Свобода вираження поглядів розглядається як один з аспектів розвитку дитини – їй надається можливість розвивати свої розумові здібності та домагатись утвердження у суспільстві разом з іншими однолітками. При цьому ні в кого не виникає сумнівів у тому, що діти розвиваються і здійснюють свої права інакше, аніж дорослі особи. Відповідно, батьки та особи, які їх замінують, повинні належним чином управляти і керувати дитиною під час здійснення нею своїх прав, робити це відповідно до розвитку здібностей дитини (ст. 5 Конвенції).

Сфера реалізації свободи вираження поглядів дітьми доволі широка: сім'я, школа, громада та інші структури суспільства.

Форми та способи вираження поглядів дітьми дуже різноманітні. Конвенція не містить їх вичерпного переліку.

У Зауваженнях загального порядку № 20 (2016) Комітету з прав дитини ООН «Про здійснення прав дитини в підлітковому віці» конкретизовано, що підлітки мають право шукати, отримувати і поширювати інформацію та ідеї, використовувати різні форми їх поширення, зокрема усну та письмову мову, мову жестів, а також такі засоби невербального вираження, як зображення і художні предмети. До засобів вираження належать, наприклад, книги, газети, брошури, плакати, транспаранти, електронні та аудіовізуальні ЗМІ і навіть манера одягатись і персональний стиль (п. 42) [8]. Необхідно зауважити, що діти з огляду на свій розвиток часто використовують невербальну форму вираження своїх поглядів. Така форма може бути особливо доречною для дітей, які зазнали психологічних травм, є біженцями тощо.

Професор міжнародного права у сфері прав людини Лондонського університету Джеральдіна Ван Б'юрен наголосила, що діти мають право обирати засоби вираження своїх поглядів, причому вони не обов'язково повинні бути вербальними. Дослідниця стверджує, що правники надмірно наполягають на використанні письмової та усної мови, припускають, що неспроможність дитини розуміти вербальні інструкції або передавати інформацію в усній формі робить її неправомочною користуватися правом на свободу вираження [9, с. 176].

Отже, за зовнішнім проявом можемо виокремити такі форми вираження поглядів дитиною: вербальна (усна, письмова, друкована), невербальна (наприклад, мова жестів, живопис і малювання), комбінована (поєднання вербальної та невербальної форм).

Складові елементи свободи вираження поглядів дитини. Згідно з ч. 1 ст. 13 Конвенції свобода вираження поглядів дитини включає такі окремі можливості:

- шукати інформацію та ідеї;
- одержувати інформацію та ідеї;
- передавати інформацію та ідеї.

При цьому у Конвенції (ст. 13) не закріплені такі важливі складники досліджуваної свободи, як право дитини змінювати свої погляди, право не виражати їх. Із віком дитина неминує змінює свої погляди. Вона має також право не висловлювати своїх поглядів з огляду на свій вік, психічний та розумовий стан, небажання тощо. Отже, такі складники свободи вираження поглядів дитини, як право змінювати погляди, право їх не виражати, повинні бути відображені в Конвенції. Доцільно також було б у ній проголосити, що ніхто не має права примушувати дитину до вираження своїх поглядів.

Кожна дитина має право не лише на вираження своїх поглядів, а й на їх формування. У Конвенції таке право дитини не проголошене. При цьому значна частина положень вказаного документа спрямована на утвердження думки про те, що дитина повинна зростати в атмосфері соціального, духовного і морального благополуччя, а також мати забезпечений здоровий фізичний та психічний стан. Так, у Конвенції проголошено право кожної дитини на рівень життя, який гарантує розумовий, духовний, моральний і соціальний розвиток дитини (ч. 1 ст. 27).

На нашу думку, право на формування поглядів дитини реалізується шляхом використання можливостей пошуку, доступу, отримання інформації та ідей. Свобода ж вираження поглядів дитини забезпечується через поширення, передачу інформації та ідей, а не через доступ до них, їх пошук, одержання. Отже, у ст. 13 Конвенції складники свободи поглядів дитини мають подвійне підпорядкування – належать як до права на формування її поглядів, так і до права на їх вираження.

Право дитини на пошук інформації та ідей тісно пов'язане із правом доступу до інформації. Зазначені можливості мають важливе значення для розвитку дитини і є обов'язковою умовою її активної участі в житті суспільства. У ст. 17 Конвенції накладені позитивні обов'язки на кожну державу-учасницю щодо забезпечення дитині доступу до інформації і до матеріалів із різних національних і міжнародних джерел. Із цією метою держави-учасниці повинні сприяти:

- засобам масової інформації (надалі – ЗМІ) у поширенні відомостей і матеріалів, корисних для дитини у соціальному і культурному аспектах;
- у виданні і розповсюдженні дитячої літератури;
- ЗМІ у приділенні особливої уваги мовним потребам дитини, яка належить до якої-небудь групи меншостей або до корінного населення.

Варто наголосити, що такий важливий складник свободи вираження поглядів людини, як право на пошук інформації, відображений не у всіх регіональних документах із прав людини, зокрема про нього не йдеться у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р.) (ч. 1 ст. 10) та в Африканській хартії прав людини і народів (ст. 9) (ОАЄ, 1981 р.).

Важливу роль у сфері пошуку дитьми інформації та доступу до неї відіграють ЗМІ й інформаційно-комунікаційні технології (надалі – ІКТ), зокрема Інтернет. Вони повинні забезпечувати дітям доступ до різних джерел інформації (про права дитини, про позитивний внесок молоді у розвиток суспільства, про державні органи, громадські організації у сфері забезпечення прав дитини тощо), однак не мають права висвітлювати інформацію, матеріали, що завдають шкоди дітям, використовуватися для вчинення правопорушень щодо дітей.

У преамбулі Резолюції 31/7 Ради з прав людини ООН «Права дитини: використання інформаційно-комунікаційних технологій і сексуальна експлуатація дітей» (23 березня 2016 р.) наголошено на важливості ІКТ у житті дітей як нового інструменту навчання, соціалізації, самовираження, входження у життя суспільства і реалізації прав дитини та основних свобод, насамперед права на освіту, на свободу вираження поглядів, на свободу пошуку,

одержання і поширення інформації [10]. Водночас у цьому документі наголошено, що ІКТ можуть сприяти, серед іншого, вчиненню безкарних злочинних дій, зокрема продажу дітей, сексуальної наруги над ними та їх експлуатації тощо. Відповідно, держави повинні, з одного боку, заохочувати доступ дітей до цифрових ЗМІ та ІКТ, а з другого – захищати від негативного впливу.

У 2014 р. свободі вираження поглядів дітьми присвятив свою доповідь Спеціальний доповідач із питань заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження (надалі – Спеціальний доповідач), у якій наголосив на праві дітей на доступ до Інтернету за будь-яких обставин [11]. Він рекомендував державам уживати дієві заходи щодо забезпечення такої можливості дітей. Спеціальний доповідач наголошував, що в системі освіти повинна братись до уваги важлива роль Інтернету у забезпеченні всіх прав дітей, зокрема права на вільне вираження поглядів, на участь у суспільному житті і на освіту. Необхідно усіма засобами домагатися змін у ставленні населення до мережі Інтернет, сприяти сприйняттю цієї мережі як позитивного ресурсу, корисного як для дітей, так і для всього суспільства, а не як негативного або навіть небезпечного джерела інформації.

У преамбулі Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Захист дітей від знуцання» (2016 р.) наголошено, що через Інтернет знуцання над дітьми може проявлятися прямо або опосередковано, варіюватися від актів насильства і агресії до соціальної ізоляції [12]. Незважаючи на відмінності у проявах цього явища в різних країнах, знуцання, які мають місце в Інтернеті і в реальності, можуть негативно позначатися на правах дітей, тому належать до найсерйозніших проблем дитини, до того ж стосуються значної кількості дітей, згубно позначаються на їхньому здоров'ї, емоційному стані й успішності.

У Зауваженнях загального порядку № 20 (2016) Комітету з прав дитини ООН «Про здійснення прав дитини в підлітковому віці» зазначено, що доступ до інформації охоплює усі види ЗМІ, проте особливо стосується цифрового середовища, оскільки підлітки все частіше використовують мобільні технології, а соціальні мережі й електронні ЗМІ стали основним інструментом, за допомогою якого вони отримують, створюють і поширюють інформацію. Держави повинні забезпечувати доступ підлітків без будь-якої дискримінації до різних ЗМІ, заохочувати до «цифрового громадянства», зокрема шляхом просування доступних форматів для підлітків-інвалідів (п. 47) [8]. При цьому необхідно наголошувати, що у цифровому середовищі підлітків підстерігають такі ризики, як інтернет-шахрайство, насильство, ненависницькі висловлювання тощо. Однак навіть такі ризики не повинні бути аргументом для обмеження доступу підлітків до цифрового середовища. Замість цього обов'язком держави є захищати їх від небезпек за допомогою усеосяжних стратегій, зокрема підвищення цифрової грамотності щодо мережевих ризиків і стратегій, спрямованих на їхню безпеку, врегулювання законодавства та зміцнення правоохоронних механізмів, щоб домогтися вирішення проблеми насильства над дітьми в Інтернеті, боротись із безкарністю, а також забезпечувати навчання батьків і фахівців, що працюють із дітьми (п. 48).

Право дитини одержувати інформацію та ідеї. Така можливість може реалізуватися дітьми як особисто, так і за допомогою батьків чи осіб, які їх замінюють, ЗМІ, працівників освіти тощо. Визначальну роль в отриманні інформації дітьми відіграють насамперед навчальні заклади. У ч. 1 ст. 29 Конвенції зафіксовано, що освіта дитини має бути спрямована на розвиток талантів дитини, її розумових і фізичних здібностей у найповнішому обсязі, проголошено також право дитини на освіту (ч. 1 ст. 28). Задля реалізації цього права держава, серед іншого, повинна забезпечувати доступність інформації і матеріалів у сфері освіти й професійної підготовки дітей.

Право дитини передавати інформацію та ідеї полягає у поширенні їх серед дітей та дорослих. Важливу роль у реалізації цього права відіграють навчальні заклади, ЗМІ (діти можуть брати участь у розробці дитячих журналів, інформаційних програм), Інтернет (поширення інформації через соціальні мережі тощо).

У Резолюції Ради з прав людини ООН 12/16 «Свобода поглядів і їх вільне вираження» (2009 р.) зазначено, що держави повинні надавати дітям можливість реалізувати своє право

на вільний прояв поглядів, зокрема за допомогою шкільної програми. При цьому ця програма повинна бути сформована таким чином, щоб заохочувати дітей до висловлення різних поглядів, виховувати почуття поваги до них, враховувати погляди дітей з усіх питань, які їх стосуються, а також приділяти належну увагу поглядам дитини, зважаючи на вік і зрілість кожної із них (п. 5) [13].

Обмеження свободи вираження поглядів дитини. Свобода вираження поглядів дитини, як і інших осіб, не є абсолютною, відповідно, її здійснення може зазнавати певних обмежень. При цьому варто наголосити, що такі обмеження мають бути чітко передбачені законом і бути необхідними: а) для вираження поваги до прав і репутації інших осіб; або б) для забезпечення державної безпеки, громадського порядку, для охорони здоров'я, або моральності населення (ч. 2 ст. 13 Конвенції).

У Конвенції також передбачено, що держави повинні сприяти розробці належних принципів захисту дитини від інформації і матеріалів, що завдають шкоди її благополуччю (п. е) ст. 17), однак які саме матеріали, інформація мають на увазі – не уточнено.

У ст. 19 Конвенції закріплено, що завдання держави – вживати всі необхідні законодавчі, адміністративні, соціальні і просвітні заходи з метою захисту дитини від усіх форм психологічного насильства, образ чи зловживань.

У МПГПП проголошено, що будь-яка пропаганда війни повинна бути заборонена законом. Будь-який виступ на підтримку національної, расової чи релігійної ненависті, а саме підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом (ст. 20).

На нашу думку, моральної шкоди дитині завдають матеріали й інформація зі сценами насильства, із порнографічним змістом, із пропагандою війни, національної, расової чи релігійної ненависті, наркоманії, алкоголізму, закликком чи спонуканням до самогубства.

Погоджуємось із Спеціальним доповідачем, який у своєму виступі наголосив, що розпливчасті і надто загальні визначення поняття шкідливої інформації під час встановлення, наприклад, захисних фільтрів в Інтернеті може позбавити дітей доступу до важливої інформації, яка могла б допомогти їм зробити усвідомлений вибір. Це стосується, зокрема, ознайомлення із правдивими та об'єктивними відомостями відповідно до їхнього віку з важливих питань охорони сексуального здоров'я і безпеки вживання наркотиків (п. 49) [11].

В Американській конвенції з прав людини наголошено, що публічні розважальні передачі можуть бути відповідно до закону попередньо цензуровані з єдиною метою – врегулювати доступ до них неповнолітніх, щоб захистити мораль дітей і підлітків (ч. 4 ст. 13). Спеціальний доповідач навів приклад такої справи. Міжамериканський суд із прав людини у справі «The Last Temptation of Christ» (Olmedo-Bustos et al.) V. Chile ухвалив, що уряд Чилі порушив статтю 13 Американської конвенції про права людини (свобода думки і вираження), заборонивши дітям дивитися кінофільм Мартіна Скорсезе «Остання спокуса Христа» в інтересах захисту їх моральності. Суд вказав на те, що захист дітей можна було б забезпечити прийняттям менш жорстких заходів, ніж встановлення попередньої цензури у вигляді контролю на вході в кінотеатри (п. 50) [11].

Отже, у Конвенції доцільно конкретизувати інформацію і матеріали, які можуть завдавати шкоди благополуччю дитини.

Право дитини вільно висловлювати погляди з усіх питань, що її стосуються, та право бути заслуханою. На особливу увагу заслуговує ст. 12 Конвенції, у котрій проголошене право дитини бути заслуханою. Так, у ній закріплено, що «держави-учасниці забезпечують дитині, здатній формулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю» (ч. 1 ст. 12).

Згідно з цим документом надається, зокрема, можливість бути заслуханою у ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду щодо дитини – безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства (ч. 2 ст. 12).

В іншому документі ООН, прийнятому ще до Конвенції, – Мінімальних стандартних правилах щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила, 1985 р.) закріплено, що судовий розгляд справи неповнолітнього правопорушника повинен відповідати його інтересам і здійснюватися в атмосфері розуміння, що дасть змогу неповнолітньому брати у ньому участь і *вільно висловлювати свою позицію* (п. 14. 2) [14].

У документі ООН «Керівні принципи, що стосуються правосуддя в питаннях, пов'язаних з участю дітей-жертв і свідків злочинів» (2005 р.) серед основних засад виокремлений такий принцип, як право дітей на участь [15]. Згідно з ним кожна дитина відповідно до процесуальних норм національного законодавства має право особисто *вільно висловлювати свої погляди, думки і переконання*, брати участь, зокрема, у прийнятті рішень, які стосуються її життя, у тому числі під час будь-якого судового розгляду, домагатися зважання на свої думки з урахуванням її можливостей, віку, інтелектуальної зрілості і здібностей (п. 8 Розділу III).

У Зауваженнях загального порядку № 20 (2016) Комітету з прав дитини ООН «Про здійснення прав дитини в підлітковому віці» зазначено, що відповідно до статті 12 Конвенції держави повинні вживати заходи, щоб гарантувати підліткам право висловлювати свої погляди з усіх питань, що їх стосуються, відповідно до їхнього віку і зрілості, забезпечувати належне реагування на ці погляди, зокрема, під час прийняття рішень, що стосуються їхньої освіти, здоров'я, сексуальності, сімейного життя, а також під час судових й адміністративних розглядів. Держави повинні контролювати забезпечення участі підлітків у розробці, здійсненні та контролі за виконанням усіх відповідних законодавчих актів, політики, послуг і програм, які стосуються їхнього життя, навчання у школі на всіх рівнях – громадському, місцевому, національному та міжнародному (п. 23).

Яскравим прикладом застосування ст. 12 Конвенції є залучення дітей до роботи в Комітеті з прав дитини ООН, зокрема в діяльності зі спостереження за здійсненням державами прав дітей. Комітет послідовно наголошує, що належний облік поглядів дітей відповідно до статті 12 Конвенції повинен стати невід'ємною частиною усіх його функцій (п. 19) [16].

Генеральна Асамблея ООН у преамбулі резолюції «Права дитини» (2016 р.) висловила занепокоєння тим, що, незважаючи на визнання права дитини вільно висловлювати свої погляди з усіх питань, які стосуються її, з належним урахуванням її думок з огляду на вік і ступінь зрілості, з дітьми рідко серйозно консультуються і залучають їх у вирішення таких питань через різноманітні обмеження і перешкоди, це право дітей у повному обсязі все ще належить повністю реалізувати [17].

Спеціальний доповідач зауважив, що Комітет з прав дитини ООН стверджує, що свобода вираження поглядів дитини (ст. 13 Конвенції) і право бути вислуханою (ст. 12 Конвенції) – це тісно пов'язані між собою, та все ж різні можливості дитини. У ст. 12 Конвенції зафіксоване право на вираження поглядів з усіх питань, що стосуються дитини, її право на участь у реалізації заходів і рішень, які стосуються її життя. Це накладає на державу-учасницю обов'язок вживати відповідні заходи, спрямовані на забезпечення активної участі дітей у всіх рішеннях і процесах, які стосуються її, забезпечувати врахування поглядів дитини. Свобода ж вираження поглядів (ст. 13 Конвенції) такої участі чи реагування від держави не вимагає (п. 28) [11].

Не можемо повністю погодитись із Спеціальним доповідачем, оскільки і свобода вираження поглядів дитини (ст. 13 Конвенції), і право бути вислуханою (ст. 12 Конвенції) накладають позитивні зобов'язання на державу щодо забезпечення цих можливостей, про що вище зазначалося. Безперечно, що під час здійснення свободи вираження поглядів дитини таких зобов'язань з боку держави є менше.

Конвенція у ст. 13 захищає свободу вираження поглядів дитини загалом, а у ст. 12 – право дитини вільно висловлювати погляди з усіх питань, що її стосуються, та право бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду щодо дитини.

Право участі дитини у судовому процесі під час розгляду справ адміністративними органами включає право дитини вільно висловлювати погляди з усіх питань, що її стосуються, та право бути заслуханою.

Отже, згідно з Конвенцією (ст. 13) вік дитини та її зрілість – це ті два взаємозв'язані критерії, які беруться до уваги під час вирішення питання, чи здатна дитина формулювати і висловлювати свої погляди з питань, що її стосуються, під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду.

У європейських документах із прав людини закріплені також важливі положення, пов'язані зі свободою вираження поглядів дитини та правом дитини бути вислуханою. Так, у Резолюції 2079 (2015) ПАРЄ «Рівність і спільна відповідальність батьків: роль тата» закріплене право дитини на висловлення своїх поглядів з усіх, що стосуються її питань, коли визнано, що дитина достатньо розуміє питання, про яке йдеться у конкретній ситуації (п. 5. 6) [18].

У Європейській конвенції про здійснення прав дітей (Рада Європи, 25.01.2006 р.) наголошено на таких можливостях дитини (якщо згідно із внутрішнім законодавством вона визнається такою, що має достатній рівень розуміння): отримувати всю потрібну інформацію, консультацію; висловлювати свої думки; бути поінформованою про можливі наслідки реалізації цих думок та про можливі наслідки будь-якого рішення, прийнятого під час розгляду судовим органом справи, що стосується її (ст. 3) [19]. Зазначеною Європейською конвенцією передбачено, що кожна держава, яка визнає її обов'язковість для себе, визначає щонайменше три категорії сімейних справ, які розглядаються судовим органом і до яких повинна застосовуватися ця Конвенція (ч. 4 ст. 1). Позитивним моментом є те, що Україна заявила, що дія цієї Конвенції поширюється на судові справи, які стосуються значної кількості певної категорії питань, а саме: усиновлення дитини; встановлення опіки, піклування над дитиною; визначення місця проживання дитини тощо [20].

Важливим документом у сфері забезпечення прав дитини є також «Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього дитині», прийняті у 2010 р. [21]. Цей документ застосовується тоді, коли діти з будь-яких причин та у будь-якому прояві контактують зі співробітниками будь-яких компетентних органів або служб, відповідальних за реалізацію кримінального, цивільного або адміністративного законодавства. Керівні принципи щодо судочинства, дружнього дитині, сформульовані на підставі наявних засад, закріплених у міжнародних договорах з прав людини, а також принципів практики Європейського суду з прав людини.

Одним із важливих керівних принципів судочинства, дружнього щодо дитини, є принцип участі дитини у судовому процесі (такий же принцип відображений у Керівних принципах, що стосуються правосуддя, у питаннях, пов'язаних з участю дітей-жертв і свідків злочинів (ООН, 2005 р.). Згідно з ним дитина має право: 1) отримувати інформацію про її права, 2) бути вислуханою у судовому процесі, у якому вона бере участь або який матиме вплив на неї. Думка дитини береться до уваги з урахуванням її віку і будь-яких комунікативних труднощів, які необхідно подолати задля забезпечення значущої участі дитини. Забезпечується також можливість реалізації усіх прав дитини у такий спосіб, що враховує здатність дитини *мати власні погляди*, а також обставини справи.

Інституційно-діяльнісні міжнародні гарантії забезпечення прав дитини. У доповіді Генерального секретаря ООН «Співпраця у рамках системи ООН в сфері захисту дітей» (2.08.2016 р.) представлено докладний огляд завдань і повноважень органів, установ ООН щодо забезпечення прав дитини та їх взаємодії між собою та з регіональними організаціями [22].

Основною організацією ООН у сфері забезпечення прав дитини є Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), заснований Генеральною Асамблеєю ООН (резолюція 57 (I) від 11.12.1946 р.) [23]. Важливу роль у сфері забезпечення прав дитини відіграє також Комітет з прав дитини ООН (надалі – КПД). У Конвенції визначено його склад, функції, повноваження (ст.ст. 43–45). У 2014 р. ООН був прийнятий Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень [24] (Україна ратифікувала його у 2016 р.) [25].

Цей Факультативний протокол дозволяє особам або групам осіб (зокрема, дітям) особисто або від їхнього імені звертатись у КПД із повідомленнями стосовно порушень будь-яких прав, закріплених у Конвенції та у двох протоколах до неї – Факультативному протоколі до Конвенції щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії та Факультативному протоколі до Конвенції щодо участі дітей у збройних конфліктах (ст. 5).

КПД, розглядаючи такі повідомлення, керується принципом якнайкращого забезпечення інтересів дитини, зважаючи на права й погляди дитини, приділяючи їм належну увагу відповідно до віку та зрілості дитини (ст. 2). КПД неухильно дотримується процедури гарантування, яка має на меті не допустити маніпуляцій дитиною з боку тих, хто діє від її імені, і може відмовити в розгляді будь-якого повідомлення, яке, на його думку, може зашкодити максимальному забезпеченню інтересів дитини (ч. 2 ст. 3) [24].

Згідно зі ст. 44 Конвенції держави-учасниці зобов'язані подавати КПД доповіді про вжиті ними заходи щодо закріплення визнаних у Конвенції прав та про прогрес, досягнутий у їх здійсненні.

КПД, розглянувши третю і четверту зведену періодичну доповідь України, 3 лютого 2011 р. прийняв Заключні спостереження – документ, у якому наголошено на позитивних та проблемних аспектах забезпечення прав дитини, зокрема свободи вираження поглядів, права бути заслуханою, і сформулював рекомендації для України з цих питань [26]. Так, КПД відзначив позитивні зміни у Сімейному кодексі України, що стосуються права дитини на власну думку у контексті усиновлення. Водночас КПД висловив занепокоєння тим, що погляди дитини надалі ігноруються у контексті цивільних та адміністративних процедур, а також під час здійснення ювенального правосуддя. КПД стурбований також відсутністю інформації про те, як повага до поглядів дитини гарантується у законодавчих, адміністративних та судових рішеннях, реалізується у родині та у школах (п. 33) [26].

Ще один важливий момент: КПД наголосив, що національне законодавство України не містить чітких і точних гарантій права дитини на свободу вираження поглядів (ст. 13 Конвенції).

З огляду на здійснений аналіз КПД рекомендував Україні здійснити низку заходів, серед яких і комплексний перегляд усього національного законодавства з метою забезпечення його повної відповідності положенням Конвенції та її Факультативним протоколам (п. 9).

Висновки. Підсумовуючи, можемо зазначити, що право дитини на свободу вираження поглядів зафіксоване в основних міжнародних актах із прав людини всесвітнього та регіонального значення, особливе значення серед яких має Конвенція ООН про права дитини.

Міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів дитини – це правові засоби, встановлені та застосовувані міжнародними урядовими організаціями для сприяння реалізації, охороні та захисту свободи вираження поглядів дитини.

Свобода вираження поглядів дитини згідно з Конвенцією та іншими міжнародними документами включає такі окремі можливості: шукати, одержувати, передавати інформацію та ідеї.

Пропонуємо доповнити, конкретизувати Конвенцію такими положеннями:

- відобразити такі складники (елементи) свободи вираження поглядів дитини: право змінювати погляди, право не виражати їх;
- проголосити положення, що ніхто не має права примушувати дитину до вираження своїх поглядів;
- проголосити право дитини на формування поглядів;
- конкретизувати інформацію і матеріали, які можуть завдавати шкоди благополуччю дитини.

Список використаних джерел:

1. Корчак Я. Як любити дитину / Януш Корчак // Дитя людське: Вибрані твори / упор. С. Петровська ; пер. з польської В. Каденка, О. Ірванця, К. Москальця. – 2-ге вид. – К. : Дух і Літера, 2012. – С. 7–258.
2. Венская декларация и Программа действий (принята на Всемирной конференции по правам человека 25.06.1993 г. в Вене) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ohchr.org/RU/ProfessionalInterest/Pages/Vienna.aspx>.
3. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : [навч. посіб.] / П.М. Рабінович – Вид. 10-те, допов. – Львів : Край, 2008. – 198 с.

4. Старовойтов О. Международная защита прав ребенка как институт международного права / Олег Старовойтов // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 3. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/29192/1/2002_3_JILIR_starovoitov_r.pdf.
5. Конвенція про права дитини (ООН, 20.11.1989 р.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
6. Доклад Генерального секретаря на 71-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН «О состоянии Конвенции о правах ребенка» (29.09.2016 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc>.
7. Про ратифікацію Конвенції про права дитини : Постанова Верховної Ради Української РСР № 789-ХІІ від 27.02.1990 р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/789-12>.
8. Об осуществлении прав ребенка в подростковом возрасте : Замечание общего порядка № 20 (2016) Комитета по правам ребенка ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC/C/GC/20&Lang=ru.
9. Ван Б'юрен Дж. Міжнародне право в галузі прав дитини / Дж. ван Б'юрен ; пер. з англ. Г.Є. Краснокутського ; наук. ред. М.О. Баймуратов. – Одеса : АО БАХВА, 2006. – 524 с.
10. Права ребенка: использование информационно-коммуникационных технологий и сексуальная эксплуатация детей : Резолюция 31/7 Совета по правам человека ООН от 23.03.2016 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ohchr.org/RU/HRBodies/HRC/Pages/AnnualReports.aspx>.
11. Доклад Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение, представленный в соответствии с резолюцией 25/2 Совета по правам человека ООН (21.08.2014). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org>.
12. Защита детей от издевательств : Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 19.12.2016 г. [по докладу Третьего комитета (A/71/480)] 71/176 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org>.
13. Свобода мнений и их свободное выражение : Резолюция 12/16 Совета по правам человека ООН от 02.10.2009 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://cyberpeace.org.ua/files/ii_a_2.pdf.
14. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила, 29.11.1985 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_211/page.
15. Руководящие принципы, касающиеся правосудия в вопросах, связанных с участием детей-жертв и свидетелей преступлений (приняты резолюцией 2005/20 ЭКОСОС ООН от 22.07.2005 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions.
16. Доклад комитета по правам ребенка ООН на 69 сессии Генеральной Ассамблеи ООН (2014 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=A%2f69%2f41&Lang=ru.
17. Права ребенка : Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 19.12.2016 г. [по докладу Третьего комитета (A/71/480)] 71/177 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/453/82/PDF/N1645382.pdf?OpenElement>.
18. Равенство и общая ответственность родителей: роль отцов : Резолюция 2079 (2015) Парламентской Ассамблеи Совета Европы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168062f8dd>.
19. Європейська конвенція про здійснення прав дітей (Рада Європи, 25.01.2006 р.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_135.

20. Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей : Закон України № 69-V від 03.08.2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/69-16>.

21. Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього дитині від 17.11.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/child/recommendations>.

22. Сотрудничество в рамках системы Организации Объединенных Наций в области защиты детей : доклад Генерального секретаря ООН от 02.08.2016 г., представленный в соответствии с резолюцией 68/145 Генеральной Ассамблеи ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://documents-dds-ny.un.org/doc>.

23. Учреждение Международного Чрезвычайного фонда помощи детям : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 57 (I) от 11.12.1946 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/ga/1/docs/1res.shtml>.

24. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень (ООН, 20.11.2014). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_160/para2#n2.

25. Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень : Закон України № 1026-VIII від 16.03.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1026-19>.

26. Комітет ООН з прав дитини. Заключні спостереження: Україна (2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/child/recommendations/>.

ЦИВІЛІСТИКА

ОЗЕЛЬ В. І.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії
та історії держави і права
(Київська державна академія
водного транспорту імені гетьмана
Петра Конашевича-Сагайдачного)

УДК 340.1+347.6

**ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ – НА ПОЧ. ХХ СТ.**

Стаття присвячена дослідженню проблематики розвитку українського сімейного права у ХІХ – поч. ХХ ст.ст. Розглядається процес впровадження на території України права Російської імперії. Автором проаналізовано співіснування звичаєвого права поряд із законом у сфері регулювання шлюбно-сімейних правовідносин у зазначений період.

Ключові слова: сімейне право, звичаєве право, церковне право, шлюбно-сімейні правовідносини.

Статья посвящена исследованию проблематики развития украинского семейного права в ХІХ – нач. ХХ вв. Рассматривается процесс внедрения на территории Украины права Российской империи. Автором проанализировано соотношение обычного права и закона в сфере регулирования семейно-брачных отношений в данный период.

Ключевые слова: семейное право, обычное право, церковное право, брачно-семейные правоотношения.

The article is dedicated to interpretation of problem of the development of the Ukrainian family law in the ХІХ – beg. ХХ centuries. The process of introducing the rights of the Russian Empire on the territory of Ukraine is being considered. The author analyzes the ratio of customary law and law in the regulation of family-marriage relations in this period.

Key words: family law, canon law, family legal relationship.

Вступ. Українське сімейне право у процесі свого становлення та історичного розвитку зазнало впливу багатьох чинників, наприклад, церковного та національного права інших країн. Але українці, тривалий час перебуваючи під владою різних держав (Литви, Польщі, Австро-Угорщини, Російської імперії), завжди намагались відстояти свої національні правові традиції, які найбільшою мірою знайшли своє відображення у звичаєво-правових нормах. У галузі сімейного права, як відомо, у більшості випадків відіграло вирішальну роль саме звичаєве право, яке у ХІХ – на поч. ХХ ст. співіснувало із чинними кодифікованими збірками права.

Таким чином, постає питання: що саме, звичаєве право чи закон, відіграло вирішальну роль у регулюванні шлюбно-сімейних відносин на українських землях у досліджуваний

період? З метою з'ясування цього питання треба здійснити дослідження законодавства того часу, робіт юристів та істориків, а також інших джерел. Особливу увагу необхідно звернути на роботи таких вчених: П. Чубинського, І. Оршанського, В. Синайського, К. Заборовського, М. Владимирського-Буданова, М. Горчакова, М. Антокольської, А. Нечаєвої, М. Гримич, О. Івановської, О. Шевченка, О. Калітенко та ін.

Сучасні фахівці у галузі сімейного права розпочинають розгляд питання історії цієї галузі права в основному з XIX ст. Це пояснюється тим, що з цього часу провідним регулятором шлюбно-сімейних відносин виступає закон. Більшість підручників із сімейного права, аналізуючи цей період, стверджує, що Російська імперія користувалась досить відсталим законодавством. На думку О. Калітенко, такий аналіз дореволюційного законодавства є одностороннім і здебільшого зумовлений успадкуванням поглядів і «політики соціалістичної держави, яка провадила принцип все капіталістичне – погане, все соціалістичне – добре» [10, с. 17]. Не погоджуючись з одностороннім негативним ставленням до сімейного права цього періоду, М. Антокольська зазначає: «У напрямку врегулювання <...> правовідносин у дореволюційній Росії було зроблено великий крок уперед. Сімейне законодавство цього часу загалом перебувало приблизно на такому ж рівні, як і законодавство більшості європейських держав» [1, с. 62]. Крім того, на нашу думку, таке ставлення до сімейного права дореволюційного періоду могло бути сформоване під впливом антирелігійних, атеїстичних поглядів радянської влади, бо сімейне право досліджуваного часу великою мірою було підпорядковане канонічним нормам православної церкви.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є виявлення особливостей українського сімейного права, порівняно із законами Російської імперії.

Результати дослідження. На нашу думку, не можна всебічно і повно дослідити процес еволюції інститутів українського сімейного права у XIX –поч. XX ст. та міру впливу на його формування закону і правового звичаю без з'ясування історичних передумов поширення на Україні російського права. На початку XIX ст. більшість українських земель входила до складу Російської імперії, а саме дев'ять губерній: Волинська, Катеринославська, Київська, Миколаївська, Подільська, Полтавська, Слобідсько-Українська, Таврійська й Чернігівська. Політика царизму, спрямована на централізацію й уніфікацію державного управління, передбачала поширення на українські терени російської правової системи. Здебільшого на українських землях до 40-х рр. XIX ст. продовжувало діяти місцеве звичаєве право, зберігали чинність Литовські статuti й збірники Магдебурського права. Російське законодавство в цей період застосовувалось лише на території Слобідсько-Української губернії [5, 123].

На поч. XIX ст. з метою уніфікації сепаратних норм права українських земель, що входили до Російської імперії, було вчинено спробу кодифікації місцевого права. Результатом цього стала зокрема збірка законодавства, складена під керівництвом Ф. Давидовича – «Зібрання малоросійських прав» (1807 р.). Глава V цього акту мала назву «Про шлюб». Ця збірка законів так і не була офіційно затверджена, але практиками шороко використовувалася [4, с. 154]. Тому «Зібрання малоросійських прав», як удалий збірник чинних норм цивільного права Лівобережжя, частково було включено до Зводу законів Російської імперії (1833 р.), де книга 1 тому X присвячувалася сімейному праву і мала назву «О правах и обязанностях семейственных». І з 1840 р. на Лівобережжі, а з 1842 р. також й на Правобережжі поширюється загальноімперське право. Але скасовуючи дію норм Литовського статуту на Лівобережній Україні, водночас до X тому Зводу законів Російської імперії було включено деякі норми «Зводу місцевих законів західних губерній», які мали чинність лише у Полтавській та Чернігівській губерніях [9, 74].

Треба відзначити, що у сфері регулювання шлюбно-сімейних відносин у XIX – на початку XX ст. спостерігалось співіснування державного права Російської імперії, часткового застосування місцевого права і, звісно, звичаєвого права. Але на цей час звичай вже не був основним регулятором правовідносин, зокрема у сфері сімейного права. На перше місце виступив закон, а звичай лише в окремих випадках мав характер субсидіарного, доповнюю-

чого джерела права. «Основні закони Російської імперії» 1802 р. встановлювали можливість застосування судами місцевих звичаїв як джерела права виключно стосовно чужеродців і селян. А вже в 1864р., у Судових статутах було дозволено моровим суддям застосовувати загальновідомі місцеві звичаї у випадках, коли це дозволено законом, або якщо певне питання законом не врегульоване. Пізніше застосування звичаю не передбачалось законом, а було встановлено вимогу у випадку неповноти, неясності, недостатку або протиріччя – базувати рішення на загальному смислі законів [9, с. 67–68].

Також не варто забувати про існування такого важливого елемента сімейного права тих часів, як церковні канони. Таку оцінку впливу канонічного права на сімейне дає вчений XIX ст. І. Оршанський: «Переважне значення церковного елемента в сімейному праві відлунує досить несприятливо на нашому законодавстві про сімейний союз у багатьох відношеннях. Із зовнішньої, формальної сторони одночасне існування двох джерел сімейного права – церковного і державного – має наслідком розкиданість і суперечливість цього відділу цивільного права <...> Взагалі було б грубою помилкою припустити, що навіть там, де цивільні закони, викладені у 1-й книзі X тому, не роблять посилання на церковні правила, вони дійсно вичерпують собою зміст діючого у нас сімейного права» [12, с. 248–249]. Із цим не можна не погодитися, бо аналіз норм 1-ї книги тому X Зводу законів Російської імперії дає змогу дійти висновку, що вони здебільшого складаються з положень канонічного права. Більше того, шлюб визнавався законним лише у разі його укладення в церкві, бо головним доказом укладення шлюбу була приходська метрична книга (ст. 25 і 31 кн. 1 т. X).

Сама процедура укладення шлюбу, передбачена Зводом законів Російської імперії, повною мірою відповідає визначеній канонічним правом церемонії вінчання. Законом дублювалися церковні приписи стосовно укладення шлюбу, що існували на той час. Так, бажаний укласти шлюб мав повідомити свого приходського священика, письмово або в усній формі, про бажання укласти шлюб, зазначивши своє ім'я, прізвище і чин або стан, а також ім'я, прізвище і стан нареченої (ст. 25 кн. 1 т. X). Після цього священик мав здійснити в церкві оголошення про майбутній шлюб. Таке оголошення робилося у три найближчі неділі або в святкові дні для з'ясування питання, чи немає перешкод для майбутнього шлюбу. Особи, які що-небудь знали про перешкоди стосовно оголошеного шлюбу, мали повідомити про це священика. Цей процес мав назву «обшук», і запис про його здійснення, засвідчений підписами наречених і свідків, заносився у спеціальну «обшукову книгу» [15, с. 342]. Незважаючи на те, що закон визначав законним способом укладення шлюбу обряд вінчання, у народі все ж таки головним залишалося весілля. Звичай не дозволяв молодим жити разом, не справивши весілля. З огляду на це, у XIX ст. церква поступилася народному звичаєвому праву тим, що дозволила вінчатися у день весілля, і таким чином намагалася об'єднати народний і церковний шлюб [14, с. 298]. І хоча вінчання поступово стає традиційним весільним обрядом, в окремих регіонах України воно майже до початку XX ст. відбувалось до весілля: або відразу після сватання, або після заручин, іноді напередодні весілля у п'ятницю [11, с. 197].

Із правового погляду шлюбний союз у досліджуваній період являв собою угоду між чоловіком і жінкою про спільне постійне життя, що була виражена в передбаченій законом формі і мала юридичні наслідки [8, с. 491]. Для того щоб укладений шлюб вважався дійсним, необхідним було додержання ряду умов. Ці умови визначались законом, звичаєве право, сформоване віками, в свою чергу також містило такі умови, які інколи збігалися із нормами закону, а у деяких випадках суперечили їм. Зокрема, до умов дійсності шлюбу відноситься досягнення молодими шлюбного віку, який для юнаків становив 18 років, а для дівчат – 16 років (ст. 3 кн. 1 т. X Зводу законів Російської імперії). Тим більше особливістю Зводу законів Російської імперії, було визначення граничного шлюбного віку – 80 років (ст. 6 кн. 1 т. X), що було прямим відзеркаленням церковних приписів. Однак у народному побуті серед українців зберіглося чимало залишків давніх традицій, які допускали порушення цих вікових меж вступу до шлюбу, у тому числі й домовленість між родичами про укладення шлюбу між малолітніми [3, с. 352]. Народний звичай, крім того, передбачав дотримання черговості у тих сім'ях, де було кілька дітей: старші мали одружуватися першими.

Крім того, як закон, так і звичай, забороняли шлюби між кровними родичами близької спорідненості. Також закон встановлював однією з найважливіших підстав дійсності шлюбу – вільну і свідому згоду наречених. Так, у зв'язку з цим вважалися недійсними шлюби безумних, божевільних осіб (ст. 5 кн. 1 т. X Зводу законів Російської імперії), а також шлюби, укладені з примусу та шляхом обману.

Закон забороняв укладати шлюб без дозволу батьків, опікунів і піклувальників (ст. 6 кн. 1 т. X Зводу законів Російської імперії). Ця вимога була характерною також і для українського звичаєвого права. Дослідник народних правових звичаїв П. Чубинський акцентує увагу на тому, що в Україні батьки прислухались до вибору своїх дітей [16, с. 78]. Тому, хоча молоді часто самі обирали собі наречених, остаточне рішення завжди було за батьками. І саме домовленість між батьками молодих про намір одружити дітей була тією базою, на основі якої відбувалися заручини і склалися всі подальші договірно-зобов'язальні відносини стосовно майбутнього шлюбу.

Чинним тоді законодавством заручини не визнавалися обов'язковим елементом передшлюбного процесу, але для українського звичаєвого права характерним було надання заручинам важливого юридичного значення. Після заручин розпочиналася активна підготовка до весілля, і якщо угода про майбутній шлюб на цьому етапі з якихось причин розривалась, це вже спричиняло певні санкції для сторони, яка відмовилась. Зокрема, на неї покладался обов'язок відшкодувати витрати на пригощання під час сватання і заручин, подарунки та приготування до весілля. Крім того, у XIX ст. вже існувала практика відшкодування і моральних збитків, так звана «плата за безчестя», або «штраф за сором». Але у Полтавській губернії і на Поліссі, якщо від шлюбу відмовлялися не пізніше, ніж через день після сватання, позов за збитки і безчестя волосним судом не приймався [2, с. 248]. Крім заручин, у народному побуті стійко зберігалися й інші передшлюбні обряди (сватання, оглядини, передшлюбні усні чи письмові угоди між батьками, родичами наречених). Ці звичаєво-правові акти побутували майже в усіх місцевостях України, і їх правомочність визнавалась навіть державною владою. Наприклад, С. Макарчук наводить цьому підтвердження: «Коли дівчина <...> подала під час сватання рушники старостам, це означало домовленість про наступний шлюб. «Рушники – суть знаки состоящегося о браке договора», – констатував у рішенні волосний суд на Полтавщині у першій половині XIX ст. Порушення цього договору однією зі сторін давало право на позов» [3, с. 352].

Законом було визначено ряд обставин, існування яких могло зумовлювати недійсність шлюбу: перебування у дійсному шлюбі, у духовному сані або чернецтво. Заборонено було укладення шлюбу православних з нехристиянами та укладення четвертого шлюбу. Неможливість укладення четвертого шлюбу – це основна вимога православної церкви, правила якої не схвалюють навіть другий шлюб [15, с. 345]. Але для українських земель, які тривалий час керувались Литовським статутом, це не було характерним. Навіть під час укладання Зібрання малоросійських прав 1807 р. до глави п'ятої «Про шлюб» була включена ст. 8 такого змісту: «Вольно всякому жениться столько раз, сколько пожелает, пока без жены быть не может или не похочет, хотя бы и три или четыре жены его умерли; равно и жене свободно по смерти мужей своих ити за иного» [6, с. 302]. Але ця стаття за часів Російської імперії законної сили не мала, і за звичаєвим правом набув свого поширення шлюб «на віру» [7, 173]. Він полягав у тому, що чоловік і жінка, які не мали права на укладення законного шлюбу, сходилися і жили разом.

Уклавши шлюб, чоловік і жінка набували нового статусу – подружжя. Щодо взаємних прав і обов'язків подружжя, варто звернути увагу на ст. 106 кн. 1 т. X Зводу законів Російської імперії, яка встановлювала обов'язок чоловіка і жінки жити разом. Варто зазначити, що кн. 1 т. X регулювала як майнові, так і особисті немайнові права та обов'язки подружжя. Розглянемо спочатку немайнову сферу правовідносин чоловіка і дружини за цією законодавчою збіркою. Так, за законами Російської імперії (ст.ст. 103, 104 кн. 1 т. X), дружина набувала всіх прав і переваг стану, чину, звання чоловіка, якщо він вищого стану, а також не втрачала цього права у разі, якщо чоловіка позбавляли прав свого стану за вчинений злочин. В іншо-

му разі, дружина зберігала переваги вищого, порівняно з чоловіком, стану, якщо вони належали їй до заміжжя, але чоловікові їх не передавала [15, с. 357]. З іншого боку, законом було прямо встановлено, що чоловік є головою родини, і дружина зобов'язана йому коритися і всіляко догоджати (ст. 109 кн. 1 т. X).

За українським звичаєвим правом так само за чоловіком закріплювалося головування у сім'ї. Очевидно, йому належало вирішальне право голосу у вирішенні повсякденних проблем, що виникали у сім'ї. Але звичай також передбачав окремі випадки, коли і жінка могла стати головою родини. Наприклад, М. Гримич наводить наступні підстави для цього: коли чоловік помер або служить у війську («пішов у москалі»), «подався на заробітки», позбавлений прав господарювати через марнотратство і руйнування господарства [2, с. 152].

Наслідком шлюбу є й майнові правовідносини подружжя. Закон встановлював роздільність майна подружжя, надаючи кожному з подружжя право мати і набувати окрему власність (ст. 111 кн. 1 т. X Зводу законів Російської імперії). Таким чином, чоловік і дружина могли розпоряджатися своїм майном незалежно один від одного. Водночас існували деякі відмінності у регулюванні цього питання на Лавобережній Україні (у Полтавській і Чернігівській губерніях): аналогічно до загальноімперських законів, посаг дружини вважався окремою її власністю, але це майно перебувало у спільному володінні і користуванні подружжя. Під час подружнього життя дружина не могла робити жодних розпоряджень без згоди чоловіка, які обмежували або порушували його права щодо спільного користування її посагом [13, с. 308]. Але у майнових правовідносинах українська жінка не залишалася зовсім безправною. Так, М. Гримич зазначає, що важливою рисою народного юридичного побуту селянської родини XIX ст. було так зване дорадче право жінки: без згоди дружини домогосподар не мав права відчужувати майно [2, с. 224].

Звід законів Російської імперії встановлював ряд особливостей для жителів Чернігівської і Полтавської губерній щодо майнових наслідків розлучення або визнання шлюбу недійсним. Цьому питанню присвічена ст. 120 кн. 1 т. X Зводу законів, згідно з якою: а) якщо чоловік був визнаний винним, то зобов'язувався повернути дружині її посаг, і дружина, окрім цього, отримувала майно чоловіка, що було забезпеченням посагу; б) якщо судом була звинувачена дружина, вона позбавлялася свого посагу; в) якщо ніхто з подружжя не визнавався винним, але їхній шлюб визнано недійсним, то їхнє майно повертається у той стан, що існував до шлюбу; г) у випадку, якщо обидва з подружжя визнавалися винними в укладенні незаконного шлюбу, на підставі наявності близької кровної спорідненості або свояцтва, то вони позбавлялися права розпорядження своїм майном, і воно переходило до дітей від попереднього законного шлюбу або до родичів з обов'язком останніх здійснювати утримання винних. Крім того, щодо посагу дружини існували ще й інші встановлені звичаєм правила. Так, якщо дружина помирала бездітною, або коли бездітне подружжя розлучалося, проживши менше десяти років (а у деяких регіонах – менше п'яти), посаг у повному обсязі повертався батькам дружини. З цього приводу П. Чубинський пише: «За звичаями малоросів прийнято так: якщо дівчина виходить заміж, маючи придане, і, проживши з чоловіком рік-два, помирає, не залишаючи по собі дітей, тоді батьки померлої вимагають у зятя повернення усього того майна, що було надане з їхньою донькою як придане» [17, с. 54]. А у разі, коли шлюб тривав більше десяти років, посаг залишався чоловікові. Але якщо чоловік виганяв дружину, він мав був повернути їй посаг [9, с. 78]. На це вказує й І. Оршанський: «Юридична, цивільна сторона шлюбу визнавалася й у шлюбно-розлучному процесі, внаслідок чого давня наша практика виробила деякі норми і щодо регулювання майнових відносин чоловіка і дружини під час розлучення <...> у разі розлучення й жорстокого поводження чоловіка з дружиною, майно чоловіка і жінки розділялося між ними навпіл. А з інших джерел зрозуміло, що у разі розлучення дружина одержувала назад увесь свій посаг» [12, с. 289–290].

Висновки. Проаналізувавши основні норми сімейного законодавства, що діяло у XIX – поч. XX століття на українських землях, та народних правових звичаїв, можна дійти висновку, що шлюбно-сімейне право того часу увібрало в себе великий, накопичений сто-

літтями досвід. Незважаючи на те, що більшість норм закону була заснована на правилах православної церкви та існувала нерівність чоловіка і жінки, сімейне право досліджуваного періоду не можна назвати відсталим. Воно загалом відповідало європейським правовим стандартам своєї епохи. Стосовно співіснування звичаєвого і державного права варто зазначити, що на цьому етапі української історії закон остаточно витіснив звичай на другий план. Так, на відміну від попередніх століть, коли влада, що діяла на українських землях, визнавала правовий звичай і він залишався майже єдиним регулятором шлюбно-сімейних правовідносин, закони Російської імперії, починаючи з другої половини XIX ст., відкинули можливість застосування місцевих звичаїв у вирішенні судових справ. Таким чином, із цього часу звичаєве право перестає виконувати роль джерела права. Але українці навіть за таких обставин продовжували дотримуватися національних традицій, притаманних лише своєму народу.

Список використаних джерел:

1. Антокольская М.В. Семейное право: [учебник] / М.В. Антокольская. – М.: Юристъ, 1997. – 366 с.
2. Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – поч. XX ст. / М.В. Гримич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.
3. Етнографія України: [Навч. посіб.] / За ред. С.А. Макаруча. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2004 – 520 с.
4. Заруба В.М. Історія держави і права України: [Навч. посіб.] / В.М. Заруба. – К.: Істина, 2006. – 416 с.
5. Іванов В.М. Історія держави і права України: [Навч. посіб.] / В.М. Іванов. – К.: МАУП, 2002. – Ч. I. – 264 с.
6. Іванов В.М. Практикум з історії держави і права України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.М. Іванов. – К.: МАУП, 2006. – 728 с.
7. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект: [Навч. посіб.] / О.П. Івановська. – К.: ЕксОб, 2002. – 263 с.
8. Історія держави і права України: Академічний курс: У 2 т.: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / В.Я. Тацій (ред.), А.Й. Рогожин (ред.). – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 1. – 653 с.
9. Історія українського права: Навч. посібник: Матеріали до курсу лекцій з історії української державності / О.О. Шевченко (ред.). – К.: Олан, 2001. – 214 с.
10. Калітенко О.М. Особисті відносини подружжя та відносини подружжя стосовно їх майна: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О.М. Калітенко ; Одеська національна юридична академія. – О., 2001 – 174 арк.
11. Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф., Косміна Т.В., Курочкін О.В. Культура і побут населення України: Навч. посіб. для вузів / С.В. Головка (гол. ред.). – К.: Либідь, 1993. – 287 с.
12. Оршанский И.Г. Исследования по русскому праву обычному и брачному / И.Г. Оршанский. – СПб.: В тип. В. Безобразова и К., 1877 – 498 с.
13. Терлюк І.Я. Історія держави і права України (Доновітній час): [Навчальний посібник] / І.Я. Терлюк. – К. Атіка, 2006. – 400 с.
14. Українське народознавство. – К.: Зодіак – Еко, 1995 – 368 с.
15. Цыпин В.А. Церковное право: [Учебное пособие] / В.А.Цыпин. – 2. изд. – М.: Изд-во МФТИ, 1996. – 442 с.
16. Чубинський П.П. Мудрість віків: (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн. / П.П. Чубинський. – К.: Мистецтво, 1995. – Кн. 2. – 224 с.

ПЕРУНОВА О. М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри економічної теорії та права
(Харківський національний
автомобільно-дорожній університет)

УДК 347.965.43

ФІКСУВАННЯ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ

У статті проведено історичний аналіз процесуальної форми і змісту протоколу судового засідання. Визначено, що протокол судового засідання як процесуальний акт-документ пройшов певний історичний розвиток і у наш час перетворився на більш прогресивну форму оформлення з використанням технічних засобів інформації. Фіксація технічними засобами та точний запис судових процесів необхідні для справедливого здійснення правосуддя, захисту прав та законних інтересів громадян та організацій.

Ключові слова: процесуальні акти-документи, протокол судового засідання, журнал судового засідання, секретар судового засідання, суддя.

В статті проведён исторический анализ процессуальной формы и содержания протокола судебного заседания. Определено, что протокол судебного заседания как процессуальный акт-документ прошёл определённое историческое развитие и в наше время преобразился в более прогрессивную форму оформления с использованием технических способов информации. Фиксация техническими способами и точная запись судебных процессов необходима для справедливого осуществления правосудия, защиты прав и законных интересов граждан и организаций.

Ключевые слова: процессуальные акты-документы, протокол судебного заседания, журнал судебного заседания, секретарь судебного заседания, судья.

The article contains a historical analysis of the procedural form and content of the protocol of the court session. It is indicated that the record of the court session as a procedural act-document has passed a certain historical development and has now been transformed into a more progressive form of registration using technical methods of information. Fixation by technical means and accurate recording of trial proceedings are necessary for the fair administration of justice, the protection of the rights and legitimate interests of citizens and organizations.

Key words: procedural acts-documents, minutes of the court session, journal of the court session, secretary of the court session, judge.

Вступ. Відповідно до п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України, п.п. 10, 11 ст. 6 та ст. 197 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 41 Кодексу адміністративного судочинства України, ст. 4 Господарського процесуального кодексу України, п. 4 ст. 9, п. 14 ст. 126 Закону України «Про судоустрій в Україні» реалізація принципу гласності судочинства забезпечується за допомогою повного фіксування судового процесу технічними засобами.

Фіксування судового процесу у процесуально-правовому аспекті означає відбиття, закріплення юридично значущих дій суду, інших учасників судового процесу у відповідних процесуально-документальних формах для забезпечення їх вірогідності з точки зору об'єк-

тивності засобів фіксації судового процесу та визначення процесуальних наслідків цих дій під час розгляду справи по суті та на подальших стадіях судового процесу [1, с. 127].

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати такий вид інформаційних процесуальних актів-документів як протоколу судового засідання, який складався про кожне судове засідання, а також про кожну окрему процесуальну дію, проведену поза засіданням. Тепер ЦПК 2017 р. зазначає такі інформаційні процесуальні акти-документи, як журнал судового засідання (за допомогою звукозаписувального технічного засобу) та протокол про окремі процесуальні дії.

Результати дослідження. Існування цих інформаційних документів у цивільному законодавстві робить більш досконалим ознайомлення з матеріалами справи учасників цивільного процесу, адже вони містять більш достовірну і розгорнуту інформацію для судів вищої інстанції.

Хотілося б зазначити, що ці процесуальні акти-документи мають відповідати процесуальним нормам за формою, змістом і призначенням, адже на основі них суди апеляційної та касаційної інстанції перевіряють законність складу суду, що розглядав справу, додержання ним законодавства під час розгляду справи, наприклад, чи не порушив суд права сторін та інших осіб, які беруть участь у справі; які доводи та клопотання заявляли сторони та інші особи, які беруть участь у справі на підтвердження своїх вимог та заперечення проти них, як суд їх вирішував, що показали свідки, та про інші дії, які необхідні для перевірки законності і обґрунтованості прийнятих по справі судом рішень і ухвал. Журнал судового засідання та протокол процесуальних дій поза судовим засіданням є важливими процесуальними актами-документами, вони мають відображати повноту й об'єктивність даних про хід розгляду цивільної справи.

Якщо так склалося, що у цивільному законодавстві існують дві процесуальні норми, які зазначають процесуальну форму і зміст цих інформаційних документів, вважаємо, що необхідно розглянути історичний розвиток сучасного законодавства щодо цих процесуальних документів, яке розпочиналося саме з протоколу судового засідання.

Варто зазначити, що до питання характеристики протоколу у своїх працях звертались: Т.В. Альшевський, І.К. Піскарьов, Є.Г. Пушкар, Ю.А. Попова, М.Й. Штефан, С.І. Чорнооченко.

Так, Т.В. Альшевський і І.К. Піскарьов під протоколами розуміли процесуальні документи, в яких секретар судового засідання описує увесь хід засідання з моменту його відкриття і до закриття, в яких мають бути відображені моменти розгляду справи [2, с. 16]. Вони вважали, що неправильно складений протокол є підставою для скасування судового рішення, ухвали, постанови.

Є.Г. Пушкар вважав його одним з важливих процесуальних документів, в якому має бути відображений весь хід судового розгляду справи. Недоброякісний протокол судового засідання утруднює перевірку законності й обґрунтованості судового рішення по справі вищестоящим судом [3, с. 286]. Процесуальну форму і зміст судового протоколу вчений констатує згідно з законодавством того часу.

Ю.А. Попова у своїй праці лише зазначає, що протокол судового засідання є обов'язковою процесуальною дією, яка націлена на чітке, кваліфіковане викладення ходу судового розгляду, і вказівкою на всі дії, які здійснюються судом і іншими учасниками процесу у зв'язку з розглядом і вирішенням цивільних справ [4, с. 31]. Вона вказує, що зміст протоколу має відповідати вимогам ЦПК. Автор стверджує, що протокол є письмовим доказом для судів другої інстанції по дотриманню судом першої інстанції цивільно-процесуального законодавства, а також підкреслює, що помилки, неточності, суттєві огріхи під час складання протоколу можуть бути основою для висловлення зауважень на цей процесуальний документ, а також скасування судового рішення. Відсутність протоколу у справі є безумовною підставою для скасування судового рішення.

М.Й. Штефан і С.І. Чорнооченко у своїх працях також зазначають, що протокол судового засідання є важливим процесуальним документом. У протоколі зазначаються суть і зміст процесуальних дій, що були виконані судом, сторонами, іншими особами, які беруть

участь у справі, іншими учасниками процесу в судовому засіданні під час розгляду справи чи поза засіданням, пов'язаними з розглядом справи, зокрема, оглядом на місці (ст.ст. 55, 189 ЦПК України 1963 р.), забезпечення доказів (ст. 36 ЦПК України 1963 р.), виконання окремих доручень зі збирання доказів (ст. 33 ЦПК України 1963 р.) [5, с. 348; 6, с. 164].

Таким чином, розгляд питання щодо процесуальної форми та змісту протоколу в юридичній літературі свідчить про недостатність тлумачення цього процесуального акта-документа, вивчення його історичного розвитку, незважаючи на те, що він був і залишається найважливішим документом під час фіксування судового розгляду.

Варто зазначити, що, поряд зі становленням та розвитком процесуального законодавства, протокол судового засідання як процесуальний акт-документ, в якому фіксується хід процесу, пройшов також певну еволюцію та розвиток. Глава 11 Статуту цивільного судочинства 1864 р. була повністю присвячена протоколу того часу. Так, ст. 679 та ст. 680 цього Статуту вказувала на існування двох видів протоколу – це «общие», які складались секретарем судового засідання та його помічником, і «особые» («для удостоверения обстоятельств») протоколи.

Загальний протокол містив такі деталі: час та місце засідання; було засідання публічним чи при зачинених дверях; імена суддів, секретаря і прокурора, якщо він брав участь у засіданні; справа, яка розглядається у засіданні та ім'я судді, який її доповів; імена до засідання «тяжущихся», які з'явилися, їх представників, а також перекладача, якщо такий брав участь у процесі; імена свідків, які з'явились та «сведующих» осіб; зроблені «тяжущимися» визнання, або відмова від позову; зроблені особами, зазначені у п.п. 5, 6 ст. 679 вказаного Статуту, заяви і заявлені ними вимоги, із зазначенням цих обставин, на яких ці вимоги ґрунтуються, і на тих доказах, на які зроблені були посилення, а також ким саме з «тяжущихся» поданий той чи інший залучений до справи документ; усі дії, які вчинялись у засіданні, у тому порядку, в якому вони вчинялись, а також зміст висновку прокурора, який брав участь у засіданні; прийняті у засіданні окремі ухвали та резолюції, а коли оголошена резолюція відкладена, то вказівка – до якого саме дня, а також вказівка дня призначена для виготовлення рішення у остаточній формі; вказівка на додатки, які мають відношення до протоколу. Коли пояснення «тяжущихся», вказані у п.п. 7 та 8 цієї статті, полягає у повторенні викладеного чи в поданих до суду паперів, то це зазначається у протоколі, без надання самих пояснень; усе те, що визнає за потрібне внести до протоколу «представительствующий» [7, с. 133–134].

Другим видом протоколу був «особый», який, за законом, завжди додавався до загального. Значення цього протоколу полягало у допоміжній формі, він містив прийняті у суді резолюції суду, а також викладені письмово пояснення «тяжущихся», вказані в п.п. 7 і 8 ст. 680 Статуту. Під час складання протоколу сторони мали змогу вимагати внесення до протоколу, зроблені протилежною стороною визнання позову, відмову від позову або визнання якоїсь обставини. Якщо зазначене не було внесене до протоколу, сторони не мали змоги у подальшому посилатися на ці обставини.

Протоколи того часу також підписувалися усіма суддями, що брали участь у засіданні, та секретарем. Протокол мав складатися не пізніше тижня після засідання і бути таким, який відображає увесь хід судової справи. У суді можна було перевіряти дотримання тих правил, порушення яких могло привести до скасування рішення. Згідно з цим Статутом, сторони могли також заявляти про недоліки протоколу не пізніше 7 днів із дня складання протоколу, тобто внести зауваження на протокол.

Зауваження, які подавали сторони у процесі справи, зазначались у протоколі нижче підпису суддів. Після розгляду зауважень суд ухвалював за ним свій висновок, який підписувався суддями і скріплювався секретарем.

Такий правовий вигляд мав протокол судового засідання, передбачений першим вітчизняним нормативно-правовим актом із цивільного процесу. Він мав достатньо досконалий для того часу зміст, оскільки відображав хід судового процесу. У такому вигляді правові вимоги щодо протоколу судових засідань існували до радянських часів.

Першим вітчизняним цивільним процесуальним законом радянського періоду став ЦПК УРСР 1924 р., який містив також правові норми-вимоги відносно змісту протоколу

судового засідання. Так, ст. 128 ЦПК УРСР 1924 р. передбачала: «Про кожне засідання та про кожну окрему судову дію, проведену поза засіданням, складається протокол». У цьому протоколі також зазначалось: місце та час засідання, склад суду, сторони, що з'явилися, суть пояснень та заяв осіб, які брали участь у справі, заперечення на них і постанови суду, подані докази та документи [8, с. 48].

Протокол вже не ділився на два види, як це передбачалось Статутом цивільного судочинства 1864 р. Його підписували свідки, сторони та суд. Особи, які брали участь у справі, мали змогу ознайомитися з протоколом, право протягом триденного терміну з дня його складання подавати на нього зауваження. Такий правовий вигляд мав протокол, передбачений ЦПК 1924 р., який проіснував до 1938 р., коли у цивільне процесуальне законодавство УРСР були внесені зміни. Зокрема, у ст. 129 ЦПК зазначаються і пояснення свідків, експертів та окремі прохання осіб, які беруть участь у справі.

У липні 1963 р. був прийнятий ЦПК УРСР, який набрав чинності з 1 січня 1964 р. ЦПК України 1963 р. передбачав обов'язковість складання протоколів судового засідання, їх зміст, порядок складання й оформлення, порядок внесення зауважень на протокол та порядок розгляду цих зауважень.

Ст. 199 ЦПК 1963 р. регламентувала, що протоколи судового засідання веде секретар. Ст. 201 ЦПК 1963 р. покладала на головуючого обов'язок розглядати зауваження на протокол і, у випадку згоди з зауваженням, посвідчити їх правильність. У протилежному випадку зауваження розглядаються у судовому засіданні судом, який ухвалив рішення, та постановляється ухвала, якою посвідчується правильність зауважень або суд відхиляє їх [9, с. 75].

Ст. 198 ЦПК 1963 р. визначала зміст протоколу судового засідання. Указані обставини мали бути обов'язково відображені у протоколі судового засідання [10, с. 78–80].

Таким чином, невеликий історичний екскурс розвитку вимог щодо протоколу судового засідання дає змогу дійти висновку, що на усіх етапах розвитку процесуального законодавства робилися спроби удосконалювати норми, які регулювали зміст протоколів, порядок їх оформлення та оскарження.

За новою редакцією ЦПК України 2017 р. фіксування цивільного процесу змінилось, воно переросло в зовсім нову форму. Так, ст. 197 ЦПК 2017 р. зазначає: 1) суд під час судового розгляду справи здійснює повне фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу; 2) фіксування судового засідання технічним засобом здійснює секретар судового засідання або за розпорядженням головуючого інший працівник апарату суду; 3) повне або часткове відтворення технічного запису судового засідання здійснюється на вимогу особи, яка бере участь у справі, або за ініціативою суду; 4) носій інформації, на який здійснювався технічний запис засідання (касета, дискета тощо), є додатком до журналу судового засідання і після закінчення судового засідання приєднується до матеріалів справи; 5) за клопотаннями особи, яка бере участь у справі, може бути за плату здійснено повне або часткове роздрукування технічного запису судового засідання за розпорядженням головуючого. Особа, яка бере участь у справі, має право отримати копію інформації з носія, на який здійснювався технічний запис цивільного процесу; 6) розмір плати за роздрукування технічного запису судового засідання встановлюється Кабінетом Міністрів України [11, с. 84–85].

Принцип усності в поєднанні з письмовою та технічною формами документування робить, перш за все, цивільне судочинство простим та доступним для громадян, забезпечуючи необхідну фіксацію волевиявлення суб'єктів цивільних процесуальних відносин із можливістю всебічного й повного контролю за діяльністю судових органів [12, с. 10].

Ст. 198 ЦПК 2017 р. нарівні з основною формою фіксуванням технічними засобами вводить нову допоміжну форму фіксування судового процесу – журнал судового засідання.

У журналі судового засідання зазначаються такі відомості: рік, місце, число і місце судового засідання; найменування суду, який розглядає справу, прізвище та ініціали судді, секретаря судового засідання; справа, що розглядається, імена (найменування) сторін та інших осіб, що беруть участь у справі; порядковий номер вчинення процесуальної дії; назва процесуальної дії; час вчинення процесуальної дії; інші відомості, визначені цим Кодексом.

Журнал судового засідання також ведеться секретарем судового засідання, підписується ним невідкладно після судового засідання і приєднується до справи.

Відразу виникає питання: чи є журнал судового засідання новим процесуальним документом у цивільному процесі?

На нашу думку, є, оскільки журнал судового засідання фіксує безпосередньо відомості про кожну цивільну справу, яка розглядається у суді, тим самим є носієм інформації і допомагає подальшому розгляду справи у судах вищої інстанції, а також сприяє ознайомленню осіб, які беруть участь у справі, з матеріалами справи і у разі неповноти чи неправильності запису судового засідання дає можливість подати до суду письмові зауваження. Таким чином журнал допомагає у виконанні певних процесуальних дій. Під час ознайомлення з цим процесуальним документом виникає питання щодо його процесуальної форми. У ст. 198 ЦПК 2017 р. немає згадки щодо певного спеціального зразка журналу судового засідання. Як записуються відомості: письмово або машинописним текстом? Якщо є певний надрукований і виготовлений зразок, цілком логічно, що відомості будуть викладатися письмовим текстом. Якщо секретар судового засідання буде використовувати комп'ютер (комп'ютерну програму журналу судового засідання) для виготовлення цього журналу, доцільне використання технічного тексту.

Оскільки судова реформа має мету, зокрема, удосконалення процесуальної форми процесуальних актів-документів із метою ефективнішого захисту прав і інтересів фізичних та юридичних осіб, то цілком виправдане, на нашу думку, застосування певної комп'ютерної програми зі зразком журналу судового засідання, яку можна буде використовувати в судах, що, у свою чергу, полегшить працю секретаря та осіб, які беруть участь у справі, під час ознайомлення з матеріалами справи й удосконалив роботу секретаря судового засідання. Тому, вважаємо, буде доцільним визначити процесуальну форму журналу судового засідання і доповнити ст. 198 ЦПК 2017 р. положенням: «Одночасно із проведенням фіксування технічними засобами секретарем судового засідання ведеться журнал судового засідання відповідного технічного зразка». Це, на нашу думку, остаточно уніфікує технічні засоби під час фіксування судового розгляду цивільної справи.

Отже, протокол судового засідання у новій редакції ЦПК України перетворився на зовсім нову форму фіксування цивільного процесу, а саме у журнал судового засідання. Але залишився протокол вчинення окремої процесуальної дії поза засіданням, процесуальна форма і зміст якого зазначені у ст. 200 ЦПК 2017 р. Протокол має бути оформлено не пізніше наступного дня після вчинення окремої процесуальної дії. Протокол приєднується до справи.

На нашу думку, цей протокол має певний недолік, оскільки у ньому відсутнє положення, хто саме його складає. Якщо з фіксуванням цивільного розгляду справи все ясно (його веде секретар судового засідання), хто складає протокол окремої процесуальної дії? Це має бути той самий секретар судового засідання або інша спеціально навчена людина, яка працює на виїзді. У такому разі треба буде визначити статус цього працівника для суду, його функціональні обов'язки. Якщо провести порівняльний аналіз протоколу судового засідання ЦПК 1963 р. і протоколу окремої процесуальної дії ЦПК 2017 р., то ми знайдемо багато спільного як за процесуальною формою, так і за змістом між цими процесуальними актами-документами. Так, ст. 199 ЦПК 1963 р. визначає, що протоколи складає секретар у судовому засіданні або під час вчинення окремої процесуальної дії поза засіданням. На нашу думку, за аналогією до законодавства, варто доповнити ст. 200 ЦПК 2017 р. положенням: «Під час вчинення окремої процесуальної дії поза судовим засіданням складається протокол, який веде секретар судового засідання». Це сформулює певну визначеність щодо складання та оформлення цього процесуального акта-документа й узаконить дії секретаря судового засідання.

До внесення змін та доповнень до ЦПК законом від 21 червня 2001 р. ст. 199 ЦПК 1963 р. чітко передбачала суб'єктів підписання протоколу судового засідання – це головуєчий та секретар. Чинна редакція ЦПК 2017 р. передбачає підписання журналу судового засідання секретарем. А хто підписує протокол про окремі процесуальні дії? Адже це теж

важливий процесуальний акт-документ для розгляду цивільної справи. Вважаємо, що це є суттєвим недоліком. Судова практика йде таким шляхом, що протокол має бути підписаний секретарем, а раніше підписувався секретарем та головуючим.

Варто мати на увазі, що процесуальний закон специфічний тим, що кожна процесуальна дія має передбачатись певною процесуальною нормою, а вчиняти цю дію може тільки передбачений суб'єкт процесуальної діяльності. Таким чином, з суто формальних підстав, секретар не є суб'єктом підписання протоколу, а хто має його підписувати, законом не зазначено.

З огляду на це, необхідно ст. 200 ЦПК 2017 р. доповнити положенням «протокол про окремі процесуальні дії підписується секретарем». Крім того, на наш погляд, доцільно було б закріпити у процесуальному законодавстві право осіб, які беруть участь в окремій процесуальній дії, а також осіб, які беруть участь у справі, на ознайомлення з протоколом із правом підпису кожної сторінки на знак згоди з його змістом. Це, на наш погляд, суттєво полегшило б вирішення питань під час розгляду зауважень на протокол про окремі процесуальні дії.

Висновки. Таким чином, протокол судового засідання як засіб фіксування цивільного процесу пройшов певний історичний розвиток і у наш час перетворився на більш прогресивну структуру процесуальних актів-документів, під час складання яких можуть бути застосовані технічні засоби. Ці процесуальні акти-документи із застосуванням технічних засобів, безсумнівно, можуть доповнювати один одного так, щоб не виникало питань стосовно законності й обґрунтованості судового рішення під час ознайомлення з матеріалами справи. Крім цього, протокол вчинення окремої процесуальної дії має підписуватися секретарем, який його складає. Ставлячи підпис на протоколі, він відповідає за якість цього важливого процесуального акта-документа. Фіксація технічними засобами та точний запис судових процесів необхідні для справедливого здійснення правосуддя, захисту прав та законних інтересів громадян та організацій. Ці положення, на нашу думку, зробить ефективною роботу судів, канцелярії суду, секретаря судового засідання, головуючого.

Список використаних джерел:

1. Правова інформація та комп'ютерні технології в юридичній діяльності: [навч. посіб.] / [В.Г. Іванов, С.М. Іванов, В.В. Карасюк та ін.]; за заг. ред. В.Г. Іванова. – 4-ге вид., змін. і доп. – Х.: Право, 2014. – 240 с.
2. Альшевский Т.В., Пискарев И.К. Образцы судебных документов по уголовным и гражданским делам / Отв. ред. Гусев С.И. – М.: Юрид. лит., 1983. – 334 с.
3. Пушкар Є.Г. Цивільне процесуальне право України / Є.Г. Пушкар. – Харків: Право, 1999. – 580 с.
4. Попова Ю.А. Гражданско-процессуальная документация [Учеб. пособие] / Ю.А. Попова. – Краснодар: Кубанск. гос. аграр. ун-т. (Юрид. фак-т), 1996. – 98 с.
5. Штефан М.Й. Цивільний процес.: Підручник для студ. юрид. спеціальностей вищих закладів освіти / М.Й. Штефан. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – К.: Ін Юре, 2001. – 696 с.
6. Чорноченко С.І. Цивільний процес України: [навчальний посібник] / С.І. Чорноченко. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 308 с.
7. Устав гражданского судопроизводства 1864 года // Проект новой редакции Устава гражданского судопроизводства. – СПб.: Сенатская типография, 1900. – 784 с.
8. Гражданское процессуальное законодательство СССР и Союзных республик. – М.: Госюриздат, 1957. – 495 с.
9. Гражданский процессуальный кодекс Украинской ССР. – Киев: Госюриздат УССР, 1964. – 178 с.
10. Цивільний процесуальний кодекс України. – Харків: Одиссей, 2002. – 169 с.
11. Цивільний процесуальний кодекс України. – Харків: Право, 2017. – 220 с.
12. Ясинок М.М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М.М. Ясинок. – Харків: Прометей – Прес, 2005. – 20 с.

РОЗГОН О. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
(Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна)

УДК 347.635.3

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АЛІМЕНТНИХ
ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЩОДО УТРИМАННЯ ДИТИНИ В УКРАЇНІ ТА ЛИТВИ**

У статті розглядаються питання визначення та характеристики аліментного обов'язку батьків стосовно дитини у порівняльному аспекті між законодавством України та Литви. Досліджується сутність аліментного зобов'язання щодо дитини, яка продовжує навчатись, окреслюється пропозиція внесення змін до ч. 1 ст. 199 СК України із впровадженням досвіду ЦК Литви. Встановлюється значення колізійних прив'язок, що регулюють аліментні зобов'язання стосовно дитини, у контексті врахування основних прав та інтересів дитини.

Ключові слова: аліменти, дитина, батьки, колізія, норма права, навчання, інтереси, права.

В статье рассматриваются вопросы определения и характеристики алиментной обязанности родителей в отношении ребенка в сравнительном аспекте между Украиной и Литвой. Исследуется сущность алиментного обязательства в отношении ребенка, который продолжает учиться, делается предложение о внесении изменений в ч. 1 ст. 199 СК Украины с внедрением опыта ЦК Литвы. Устанавливается значение коллизионных привязок, регулирующих алиментные обязательства в отношении ребенка, в контексте регулирования этих отношений с учетом основных прав и интересов ребенка.

Ключевые слова: алименты, ребенок, родители, коллизия, норма права, обучение, интересы, права.

The article deals with the definition and characteristics of alimony obligation on parents of a child in a comparative perspective between Ukraine and Lithuania. The essence of alimony obligation child who continues to learn and is a proposal amending h. 1 tbsp. 199 Insurance Ukraine with the introduction of CC experience of Lithuania. The value of conflict bindings that regulate child support obligations in the context of regulation of these relations from the account of the greatest rights and interests of the child is established.

Key words: alimony, child, parent conflict, rule of law, education, interests, rights.

Вступ. Оскільки питання аліментних зобов'язань належить до найактуальніших, законодавство у цій сфері є досить розвиненим у багатьох країнах світу. Але підхід законодавців кожної держави до цього питання є різним.

Постановка завдання. У зв'язку зі вступом Республіки Литви до Європейського Союзу литовське законодавство про сімейне право, зокрема, про аліменти, було уніфіковане із загальноєвропейськими правовими нормами. Тому вважаємо, що досвід Литви в аспекті прав дитини на аліменти порівняно з українським законодавством буде досить цікавим.

Аналіз питання щодо призначення аліментів на користь дитини висвітлювався у дослідженнях багатьох вітчизняних учених, зокрема у працях В. Антошкіної, К. Верхо-вель, І. Жилінкової, М. Ждан, О. Калітенко, Л. Кондратьєвої, Ю. Кузнецової, З. Ромовської, В. Труби, А. Червоного та ін.

У своєму дослідженні проаналізуємо правові норми СК України та ЦК Литви щодо утримання дитини з метою встановлення тотожності та відмінності у правовому регулюванні. Приділимо увагу теоретичному розгляду способів призначення аліментів на дитину, виходячи з можливої домовленості між батьками дитини, а також у разі відсутності згоди між батьками.

Результати дослідження. Важливо пояснити, що законодавці України і Литви не проводять чіткого розмежування між поняттями «утримання» та «аліменти». Можна припустити, що утримання – це кошти, які передаються у добровільному порядку одним із батьків, хто проживає окремо від дитини, на користь дитини, а аліменти – це кошти, які стягуються у примусовому порядку у частці від доходу того з батьків, хто проживає окремо від дитини, та (або) у твердій грошовій сумі за рішенням суду в порядку позовного провадження.

Законодавці обох країн покладають на батьків обов'язок утримання дитини до повноліття. Аналізуючи ст. 199 СК України, можна зробити висновок, що за умови, коли батьки здатні утримувати дітей до їх повноліття, на них покладається також обов'язок утримувати повнолітніх дітей, які продовжують навчання, а тому потребують матеріальної допомоги до досягнення ними 23 років за умови, що батьки можуть надавати матеріальну допомогу. Крім того, батьки на підставі домовленості між ними або з ініціативи одного з батьків можуть укласти договір про сплату аліментів без втручання суду.

У Литві сімейно-правові норми були включені як самостійні глави або частини до Цивільного кодексу Литви (надалі – ЦК Литви) [1]. Отже, сімейне право Литви регулюється ЦК Литви, де встановлено, що права та обов'язки батьків стосовно дітей у Литві ґрунтуються на батьківській владі, під якою перебувають діти до досягнення ними повноліття (ст. 3.155 ЦК Литви). Крім того, батьки дитини можуть укласти батьківську угоду, що передбачає їхні взаємні обов'язки в утриманні своїх неповнолітніх дітей, а також процедури, кількість і форму такого утримання, причому вона має бути затверджена судом (ст. 3.193 ЦК Литви).

Таким чином, за законодавством України та Литви встановлений обов'язок батьків утримувати дитину до досягнення нею повноліття. За домовленістю між батьками той із них, хто проживає окремо від дитини, може брати участь у її утриманні у грошовій та (або) натуральній формі. Також вони можуть узгодити питання щодо надання аліментів на утримання дитини, уклавши договір про сплату аліментів на дитину чи батьківську угоду, яка передбачає їхні взаємні обов'язки в утриманні своїх неповнолітніх дітей, тобто без звернення до суду.

Отже, по-перше, обов'язок стосовно утримання пов'язується із тим, що батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей; по-друге, порядок, розмір, спосіб і форма утримання визначаються за взаємною згодою батьків дитини та з урахуванням інтересів дитини.

У разі недосягнення згоди між батьками щодо порядку чи розміру виплати аліментів на утримання дитини, ухилення від сплати аліментів кожний із батьків може звернутися до суду. На підставі ч. 3 ст. 181 СК України суд може ухвалити рішення, за яким кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються у частці від доходу її матері, батька та (або) у твердій грошовій сумі. Мінімальний розмір аліментів на одну дитину встановлений законодавством України і не може бути меншим, ніж 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку (ст. 7 Закону України «Про Державний бюджет України на 2017 рік» № 1801-VIII від 21.12.2016 р.). Якщо ж платник аліментів має нерегулярний, мінливий дохід, частину доходу отримує у натурі, а також за наявності інших обставин, які мають істотне значення, суд за заявою платника або одержувача може визначити розмір аліментів у твердій грошовій сумі.

Відповідно, у разі недосягнення згоди сторін стосовно досліджуваного питання у кожному конкретному випадку суд визначає розмір аліментів залежно від матеріального,

сімейного стану сторін, ступеня потреби дитини, стану здоров'я дитини, враховуючи її вік та інші поважні обставини справи.

Згідно зі ст. 183 СК України, якщо стягуються аліменти на двох і більше дітей, то суд визначає єдину частку від заробітку (доходу) матері, батька на їх утримання, яка буде стягуватися до досягнення найстаршою дитиною повноліття.

Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту права дитини на належне утримання шляхом вдосконалення порядку стягнення аліментів» № 4928 від 08.07.2016 р. [2]. Основними новелами цього Закону є такі: визначено, що аліменти є власністю дитини; підвищено мінімальний розмір аліментів на дитину з 30% до 50% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку; встановлено право того з батьків, з яким проживає дитина, визначити спосіб стягнення аліментів та отримувати в порядку спрощеного судочинства аліменти в розмірі: на одну дитину – однієї чверті, на двох дітей – однієї третини, на трьох і більше дітей – половини заробітку (доходу) платника аліментів, але не більше десяти прожиткових мінімумів на дитину відповідного віку в разі визначення розміру аліментів як частки від заробітку (доходу) матері, батька дитини, або у розмірі п'ятдесят відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, якщо заявлено вимогу про індексацію аліментів, присуджених у твердій грошовій сумі.

Отже, ухвалення цього Закону передбачало стимулювання платників аліментів до сумлінного виконання своїх зобов'язань щодо утримання дітей, розвантаження судової системи шляхом зменшення кількості справ (виконавчих проваджень) про стягнення аліментів, за якими існує заборгованість щодо аліментів на дитину. Сподіваємося, це сприятиме формуванню належного рівня утримання дитини.

На противагу цій тезі нормами ст. 3.198 ЦК Литви передбачено, що для утримання двох або більше дітей сума утримання повинна використовуватись однаково для всіх дітей за винятком випадків, коли об'єктивні причини (хвороба тощо) вимагають відступу від принципу рівності. Тобто у разі утримання двох або більше дітей суд повинен визначити суму платежу, достатню для задоволення хоча б мінімальних потреб усіх дітей.

Суд виносить ухвалу щодо утримання, поки дитина не досягне повноліття, за винятком випадків, коли дитині не вистачає можливостей для роботи у зв'язку з інвалідністю, визначеною у віці до повноліття, або вона потребує підтримки, є студентом денного відділення закладів середньої, професійної або вищої освіти і не є старшою за 24 роки (ст. 3.194 ЦК Литви).

Нині Міністр освіти України занепокоєна тим, що діти, які закінчують школу в 16–17 років, часто не готові до того, щоб прийняти правильне рішення у виборі професії. Як вихід із цієї ситуації із 2018 року в Україні може бути запроваджена 12-річна школа шляхом унесення змін до Закону України «Про освіту» щодо початкової освіти і профільної середньої освіти. Для базової ж середньої освіти зміни очікуються з 1 вересня 2022 року [3].

Якщо поміркувати із приводу того, що батьки зможуть вибирати, в якому віці дітей віддавати до школи – у 6 чи 7 років, то: $6 + 12 = 18$ – це роки, проведені у школі, наступні 4 – роки навчання у виші до отримання диплома бакалавра і 1,5–2 роки – у магістратурі. Порахувавши, отримаємо, що разом це дорівнює 23,5–24 роки. Беручи за основу більш пізній момент зарахування до школи ($7 + 12 = 19$) і період подальшого здобуття вищої освіти ($19 + 4 + 1,5 = 24,5–25$), можна стверджувати, що студентам буде 23 роки, коли вони закінчать бакалаврат ($19 + 4 = 23$). Тобто вони вступатимуть до магістратури, коли їм виповниться уже 23 роки, а як зазначено вище, згідно зі ст. 199 СК України строк виконання обов'язку батьків пов'язаний з утриманням дітей, які продовжують навчання, до досягнення ними 23 років. Отже, фактично такі діти будуть позбавлені цієї можливості, якщо батьки добровільно не будуть утримувати їх під час продовження навчання.

І хоча 12-й клас з'явиться тільки у 2029-му, вважаємо, що слід буде внести зміни до ст. 199 СК України та, враховуючи досвід Литви (ст. 3.194 ЦК Литви), продовжити строк хоча б до 25 років утримання дитини, яка навчається.

Отже, пропонуємо викласти ст. 199 СК України в такій редакції:

«1. Якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання та у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення двадцяти п'яти років за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу».

Згідно із п. 17 Постанови Пленуму Верховного суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» № 3 від 15.05.2006 р. максимальний розмір аліментів, які стягуються з боржника, не повинен перевищувати 50 відсотків заробітної плати цієї особи.

Права на аліменти на дитину можуть бути припинені у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно за ст. 190 СК України, якщо той із батьків, із ким проживає дитина, і той із батьків, хто проживає окремо від неї, з дозволу органу опіки та піклування можуть укласти договір про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з переданням права власності на нерухоме майно (житловий будинок, квартиру, земельну ділянку тощо). Але такий варіант існує як вибір поведінки для платника аліментів.

За наявності заборгованості зі сплати аліментів понад три місяці ч. 2 ст. 71 Закону України «Про виконавче провадження» № 1404-VIII від 02.06.2016 р. передбачає звернення стягнення на майно боржника. Саме такий момент слід розцінювати як арешт, вилучення і примусову реалізацію його.

А ось згідно з нормою ст. 197 ЦК Литви стягнення коштів відбувається через процедуру застави (іпотеки), це радше гарантування сплати аліментів дитині. Так, за ст. 3.197 ЦК Литви за необхідності у створенні порядку утримання суд може встановити заставу (іпотеку) щодо власності батьків (одного з батьків). Якщо рішення суду про виконання утримання не виконується, то утримання сплачується стосовно майна, яке є предметом застави (іпотеки).

Останнім часом спостерігається зростання кількості шлюбів, які укладаються українськими громадянами з іноземцями, та народження дітей такими подружжями. Тому під час вирішення аліментних спорів у сфері сімейного права маємо справу з іноземним елементом.

Головна складність у цих відносинах пов'язана з тим, що модель регулювання прав та обов'язків батьків і дітей може відрізнитися від тієї, якої дотримуються законодавці інших держав. У такому разі використовують колізійні прив'язки, що дає можливість захистити права та інтереси дитини.

Важливо зауважити, що існує два підходи до визначення особистого закону фізичної особи (*lex personalis*). Так, у державах континентальної системи права, зокрема в Україні, особистий закон фізичної особи переважно визначається за правом держави її громадянства (*lex patrie, lex nationalis*), а в країнах англо-американської системи права – за законом місця проживання, доміцілію (*lex domicilii*).

У ст. 67 Закону України «Про міжнародне приватне право» (надалі – «Про МПрП») встановлено правило регулювання зобов'язань щодо утримання, які виникають із сімейних відносин: регулювання здійснюється за правом держави, в якій має місце проживання особа, що має право на утримання. При цьому зауважується виняток (ст. 66): регулювання прав та обов'язків батьків і дітей особистим законом дитини або правом, яке має тісний зв'язок із відповідними відносинами, якщо воно є більш сприятливим для дитини.

Відповідно, цим Законом установлений «територіальний» підхід до регулювання прав та обов'язків батьків і дітей у разі ускладнення відповідних відносин з іноземним елементом.

На думку прихильників відходу від територіального критерію і врахування національного критерію, відповідна необхідність впливає також із положень Закону України «Про МПрП». Закріплюючи особистий закон фізичної особи, Закон надає перевагу прив'язці «закон громадянства», встановлюючи у ст. 16, що особистим законом фізичної особи вважається право держави, громадянином якої вона є (п. 1). Але далі зазначається, що коли фізична особа є громадянином двох або більше держав, то її особистим законом вважається право тієї із держав, з якою вона має більш тісний зв'язок, зокрема, має місце проживання або займається основною діяльністю (п. 2).

При цьому умовою застосування цієї норми не називається строк проживання громадянином двох або більше держав в Україні. Не визначений він і п. 1 ст. 29 ЦК України, згідно з яким місцем проживання фізичної особи є житло, в якому вона проживає постійно або тимчасово. Тобто дитина може мати місце проживання або місце перебування – те місце, де вона перебуває тимчасово (наприклад, готель).

Договір між Україною і Литовською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 07.07.1993 р. [4] не містить колізійних норм щодо правовідносин між батьками та дітьми. Регулювання таких правовідносин із боку кожної Договірної Сторони визначене у ст. 28 цього Договору, тобто здійснюється за законодавством тієї Договірної Сторони, на території якої батьки і діти мають спільне місце проживання. Якщо місце проживання будь-кого з батьків і дітей міститься на території іншої Договірної Сторони, то правовідносини між ними визначаються законодавством Договірної Сторони, громадянином якої є дитина. Правовідносини між позашлюбною дитиною та її матір'ю і батьком визначаються законодавством Договірної Сторони, громадянином якої є дитина. При цьому відповідно до ст. 20 якщо заявник не має місця проживання або місця перебування на території Договірних Сторін, то достатньо документа, виданого чи завіреного дипломатичним представництвом або консульською установою його держави.

Проаналізувавши відповідні норми закону двох держав, можемо зазначити, що Україна встановлює у нормах Закону України «Про МПРП» вирішення колізії аліментування дітей за правом особистого закону дитини (право громадянства) або за правом, яке має тісний зв'язок із відповідними відносинами, якщо воно є більш сприятливим для дитини.

Тобто стосовно аліментних зобов'язань щодо дитини застосовується генеральна колізійна прив'язка – право країни, де дитина, яка потребує утримання, має звичайне місце перебування. Якщо за правом цієї країни дитина не може отримати утримання, то застосовується право, яке має тісний зв'язок із відповідними відносинами, якщо воно є більш сприятливим для дитини (наприклад, право країни, до якої спільно належать батьки і дитина: особа, яка потребує утримання, та особа, яка несе тягар утримання).

Також аліментні зобов'язання щодо дитини вирішуються правом держави, в якій має місце проживання особа, котра має право на утримання.

У ст. 4 Закону України «Про МПРП» встановлено право, яке підлягає застосуванню до приватних відносин з іноземним елементом. Якщо згідно із ч. 1 ст. 4 Закону України «Про МПРП» неможливо визначити право, що підлягає застосуванню, то застосовується право, яке має більш тісний зв'язок із приватними відносинами.

Закон найбільш тісного зв'язку означає застосування права тієї держави, з яким приватне правовідношення найбільш тісно пов'язане.

Якщо законодавець відсилає до права країни, з якою ці правовідносини тісно пов'язані, то вказівка на конкретну правову систему відсутня і застосовне право має бути визначене судом. При цьому береться до уваги громадянство і місце проживання боржника, що має надавати утримання, та дитини, яка потребує утримання, а також місцезнаходження майна, за рахунок якого надаватиметься утримання.

Виходячи з цього, можна зауважити, що, окрім регулювання майнових відносин батьків і дітей за правом громадянства дитини, воно можливе і за правом місця проживання або звичайного місцеперебування дитини, законом країни спільного місцеперебування батьків і дітей.

На наше переконання, для України є можливість поєднання двох колізійних прив'язок – права країни, до якої дитина належить, і права країни, в якій має місце проживання дитина як особа, котра має право на утримання. Це є прикладом досвіду Грузії, де за ст. 49 Закону Грузії «Про міжнародне приватне право» особисті та майнові відносини між батьками і дітьми, включаючи батьківське піклування, підпорядковуються праву країни, де дитина має звичайне місце перебування. Водночас, виходячи з інтересів дитини, може застосовуватися право країни, до якої дитина належить [5], тобто громадянином якої вона є.

Для порівняння доцільно навести ст. 18 ЦК Греції, де встановлено, що відносини між дитиною і батьками визначаються відповідно до такої черговості: а) за правом країни ос-

таннього спільного громадянства батьків; б) за правом країни їх останнього спільного місця перебування; в) за правом країни, громадянином якої є дитина [6].

Також як варіант для вирішення колізії стосовно аліментних зобов'язань щодо дитини є «закон найбільш тісного зв'язку», зокрема, коли аліментні зобов'язання щодо дитини визначаються законом країни спільного місця проживання батьків і дітей. Зокрема, Литва належить до держав, де права та обов'язки батьків і дітей регулюються саме за цим законом.

Є підстави вважати, що механізм колізійного регулювання аліментних зобов'язань щодо дитини, встановлений у ст. 66 Закону України «Про МПрП», насамперед захищає права й інтереси дитини, оскільки встановлена колізійна прив'язка «закон найбільш тісного зв'язку» впроваджує створення сприятливих умов для регулювання цих відносин.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження підтверджує, що, по-перше, за законами двох досліджених держав строк виконання аліментного обов'язку батьків щодо дітей пов'язаний із двома аспектами: 1) до моменту, коли діти самі зможуть себе забезпечувати, що визначається віковим фактором, а саме до їх повноліття (ст. 3.192 ЦК Литви, ст. 180 СК України); 2) до моменту коли діти навчаються, але не пізніше досягнення ними 23-х (ст. 199 СК України) або 24-х (ст. 3.194 ЦК Литви) років; по-друге, якщо в Україні буде запроваджене 12-річне навчання у школі, то доцільно внести зміни до ст. 199 СК України і продовжити строк утримання дитини, яка навчається, до 25 років; по-третє, зобов'язання щодо утримання, які виникають із сімейних відносин, в Україні визначаються особистим законом дитини або правом, яке має тісний зв'язок із відповідними відносинами, якщо воно є більш сприятливим для дитини (наприклад, законом країни спільного місцеперебування батьків і дітей), та правом держави, в якій має місце проживання особа, котра має право на утримання (де дитина має звичайне місце перебування).

Вищенаведені висновки не є остаточними у дослідженні колізійного регулювання аліментних відносин щодо дитини, оскільки розв'язання зазначених практичних проблем вимагає додаткового наукового дослідження та обґрунтування.

Список використаних джерел:

1. Civil Code of the Republic of Lithuania, of July 18, 2000, Law No. VIII-1864 (Last amended on April 12, 2011, No XI-1312) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=202048.

2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту права дитини на належне утримання шляхом вдосконалення порядку стягнення аліментів : законопроект № 4928 від 08.07.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GH3SW00A.html.

3. 12-річну школу запровадять із 2018 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://gazeta.ua/articles/edu-and-science/_12richnu-shkolu-zaprovadyat-iz-2018-roku/727307.

4. Договір між Україною і Литовською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 07.07.1993 р. (Договір ратифіковано Постановою ВР № 3737-ХІІ від 17.12.93 р.) // Офіційний вісник України. – 2006. – № 47. – С. 234. – Ст. 3170.

5. «О международном частном праве» : Закон Грузии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/050301>.

6. Гражданский Кодекс Греции от 1940 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/040501>.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

КУЛІЄВ А. Ю.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри транспортного права
(Одеський національний
морський університет)

НАГІХ С. М.,
студентка магістратури
(Одеський національний
морський університет)

УДК 347.122:656.611.2(477)

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ АУТСОРСИНГУ
НА РИНКУ ЛОГІСТИЧНИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ**

У статті розглядається правова проблема, пов'язана з реалізацією аутсорсингових відносин. Висвітлюються та узагальнюються організаційно-правові засади використання логістичного аутсорсингу в господарській діяльності підприємства. Аналізуються аспекти доцільності та основні мотиви передачі логістичних функцій на аутсорсинг в умовах реалій національного ринку.

Ключові слова: аутсорсинг, договір аутсорсингу, аутсорсингові відносини, логістичний аутсорсинг, логістичні оператори, експедиторські послуги, провайдер, логістика.

В статье рассматривается правовая проблема, связанная с реализацией аутсорсинговых отношений. Освещаются и обобщаются организационно-правовые основы использования логистического аутсорсинга в хозяйственной деятельности предприятия. Анализируются аспекты целесообразности и основные мотивы передачи логистических функций на аутсорсинг в условиях реалий национального рынка.

Ключевые слова: аутсорсинг, договор аутсорсинга, аутсорсинговые отношения, логистический аутсорсинг, логистические операторы, экспедиторские услуги, провайдер, логистика.

The article deals with the legal problem connected with the implementation of outsourcing relations. The organizational and legal bases for using logistic outsourcing in the economic activities of the enterprise are covered and summarized. The aspects of expediency and the basic motives of transfer of logistical functions on outsourcing in the conditions of realities of the national market are analyzed.

Key words: outsourcing, contract of outsourcing, outsourcing relations, logistics outsourcing, logistics operators, forwarding services, provider, logistics.

Вступ. В умовах кризових явищ, а також політичної нестабільності, більшість виробничих і торговельних підприємств замислюються над проблемою забезпечення ефективного управління витратами та оптимізації логістичних ланцюгів. Як свідчить світова практика,

ринкові умови господарювання стимулюють учасників ринку постійно вдосконалювати підходи до управління власними функціональними сферами діяльності з метою нарощення конкурентних переваг і максимізації прибутку. Дієвим при цьому є застосування логістичного підходу, яким передбачається збалансоване управління матеріальними і супутніми потоками (інформаційними й фінансовими) на всіх етапах виробництва продукції з метою оптимізації витрат і часу та найбільш ефективного використання ресурсів.

Тобто з кожним роком неухильно зростає значення логістики та увага до неї як до важливого антикризового інструменту управління діяльністю підприємств, а це, у свою чергу, потребує активізації ринку логістичних послуг в Україні.

Вказаним питанням у тому чи іншому аспекті приділяли увагу Д.І. Азаревич, Р.В. Афанасьєв, М.І. Брагінський, О.В. Дідух, І.А. Єщенко, О.С. Іоффе, В. В. Луця, Р.А. Майданик, Л.В. Мигалюк, О.І. Микало, С.О. Харитоновна, Р.Б. Шишки та ін. Е.Г. Багіров, О.М. Бережна, О.П. Величко, Я.В. Колодка, І.Є. Матвій, С.В. Резніченко, В.М. Хобта та інші.

Постановка завдання. Основною метою даної статті є з'ясувати доктринальне розуміння аутсорсингу як правового явища, його основних видів та зв'язку із логістичною діяльністю підприємства. Дослідити зарубіжний досвід використання аутсорсингу задля висвітлення існуючих організаційно-правових переваг та недоліків розвитку ринку логістичного аутсорсингу в умовах українських реалій.

Результати дослідження. У сучасних економічних умовах компанії змушені переглядати підходи до організації бізнесу, обмежуючи до мінімуму все несуттєве: непрофільні види діяльності, допоміжні активності, центри витрат. Але потреба в продукті такої непрофільної діяльності нікуди не зникає.

Тому на національному ринку логістичних послуг починає з'являтися все більше компаній, які пропонують послуги логістичного аутсорсингу, концепція якого полягає у відсутності в підприємства-виробника необхідності використовувати власні ресурси для організації тих логістичних операцій, які він може довірити зовнішньому партнеру, тобто логістичному провайдеру. Аутсорсинг визнано однією з найважливіших концепцій у галузі менеджменту протягом останніх 75 років [1, с. 150].

Термін «аутсорсинг» («outsourcing») походить від англійського «outside resource using» – використання зовнішніх ресурсів. Поняття аутсорсингу – дуже широке, охоплює різноманітні форми взаємовигідного співробітництва в різних сферах життєдіяльності людини. Як зазначається в науковій літературі, до аутсорсингу відносять:

- використання послуг спеціалізованих організацій для вирішення внутрішніх завдань компанії;
- придбання в сторонніх компаній послуг із реалізації окремих бізнес-процесів;
- винесення виробництва (частково або повністю) в регіони з дешевою робочою силою;
- реалізацію проектів (частково або повністю) силами зовнішніх організацій, які володіють необхідними ресурсами, зокрема висококваліфікованим персоналом;
- винесення частини активів за межі підприємства, створення дочірніх фірм і спільних підприємств для виконання окремих видів діяльності (виробництва або послуг) [2, с. 146].

Узагальнюючи позиції, запропоновані в наукових джерелах, можливо зробити висновок, що поняття «аутсорсинг» становить цілеспрямоване виокремлення певних бізнес-процесів та їх реалізацію іншими організаціями, які мають відповідний досвід, знання, засоби та виконують свої обов'язки в конкретній сфері краще, ніж організація-замовник, і на договірній основі. Таким чином, використання аутсорсингу зводиться до того, що підприємство зосереджує всі ресурси на тому виді діяльності, який є основним і передає інші функції надійному партнеру.

Разом із тим у наукових джерелах не вироблено єдиної точки зору щодо визначення договору аутсорсингу. Автори розглядають його як аутсорсинг, тобто певне явище, а не договірні відносини між двома сторонами. Так, А. Загородній та Г. Партина під аутсорсингом розуміють передачу частини функцій з обслуговування діяльності підприємства сторонньо-

му підряднику чи постачальнику за умови гарантування ними відповідного рівня якості та ефективності їх виконання на основі трансформації чи оновлення бізнес-процесів і технологій та з можливістю переходу частини персоналу підприємства до аутсорсера [3, с. 88].

О.В. Дідух бачить аутсорсинг як інструмент управління підприємством, спрямований на поліпшення ефективності та конкурентоспроможності діяльності, який передбачає укладання контракту між замовником та постачальником (аутсорсером) із метою виконання останнім як основних, так і другорядних функцій замовника за певну плату, що зумовлює реорганізацію і оптимізацію підприємницької діяльності, а в окремих випадках – тимчасове залучення персоналу [4, с. 177, 178].

Дж. Кросс визначає аутсорсинг як стратегію управління компанією, а не просто як вид партнерської взаємодії, він припускає певну реструктуризацію внутрішньокорпоративних процесів і зовнішніх відносин компанії [5].

Цієї точки зору дотримується і О. Єрмошина, вважаючи такий вид відносин стратегією управління, яка надає можливість оптимізувати функціонування організації за рахунок зосередження діяльності на основному напрямі через передачу на договірній основі непрофільних функцій іншим організаціям, які спеціалізуються на конкретній сфері і мають відповідний досвід та знання у ній [6]. Точки зору інших авторів дещо повторюються.

О.І. Микало стверджує, що аутсорсинг – це інструмент посилення конкурентоспроможності підприємства за рахунок концентрації на ключових, виходячи з ринкових умов, для підприємства компетенціях, функціях та/або бізнес-процесах [7].

Між тим у світі договір аутсорсингу є поширеним видом договірних відносин, які з кожним роком розвиваються за рахунок глобалізації економіки. Такі відносини спостерігаються як у виробничій, так і у невиробничій сфері. Укладення договору аутсорсингу спонукає його сторони до зниження додаткових ризиків підприємницької діяльності. Якщо правове регулювання таких відносин у країні відсутнє, то не видається можливим забезпечити підприємців максимальним комплексом засобів захисту їх прав і законних інтересів.

Аутсорсинг як правове явище має місце у вітчизняному господарському обороті, однак суб'єкти господарювання й дотепер укладають такі договори, керуючись лише загальними положеннями про договори. Треба визначити поняття договору аутсорсингу, оскільки однією з проблем правового регулювання є абсолютна відсутність такого поняття в нормах національного законодавства. У вітчизняній практиці здійснення підприємницької діяльності сформовано об'єктивні передумови для деталізації договору аутсорсингу в законодавстві. Отже, договір аутсорсингу потребує правового регулювання щонайменше з метою забезпечення всебічного правового захисту прав та інтересів учасників аутсорсингових відносин.

У свою чергу, визначення аутсорсингу наведено лише в розд. 4 Національного класифікатора України «Класифікація видів економічної діяльності» ДК 009:2010, «аутсорсинг» – угода, згідно з якою замовник доручає підряднику виконати певні завдання, зокрема частину виробничого процесу або повний виробничий процес, надання послуг щодо підбору персоналу, допоміжні функції. Таким чином, аутсорсинг – це передача однією компанією певних бізнеспроцесів, функцій або конкретних завдань на виконання іншій компанії (аутсорсеру), що спеціалізується у відповідній галузі.

Серед передумов розвитку саме логістичного аутсорсингу в Україні можливо виокремити: зручне географічне розташування країни; розвинену мережу автомагістралей, залізничних шляхів, кур'єрських служб; низькі витрати на персонал та внутрішні перевезення по країні; високі, а іноді й не прогнозовані витрати на митне оформлення та очищення вантажів тощо.

Розвиток ринку українського логістичного аутсорсингу відбувається тим же шляхом, що й в розвинених країнах, однак із дуже помітним відставанням. На сучасному етапі в логістичній практиці європейських підприємств, аутсорсинг набирає все більшої ваги.

Аналіз тенденцій в галузі використання послуг логістичних провайдерів в країнах Європи показує, що більшість підприємств цього ринку намагаються максимально розширити спектр своїх послуг, що зумовлено постійно зростаючим попитом на комплексне обслуговування. Клієнти вимагають від логістичних операторів наявності доволі широкого кола

послуг, оскільки прагнуть співпрацювати з одним провайдером у ролі провідного логістичного менеджера [8].

Передача логістичних функцій на аутсорсинг для вітчизняних підприємств є інноваційною технологією і потребує ретельного вивчення світового досвіду та пошуку шляхів впровадження із врахуванням специфіки розвитку українського ринку логістичних провайдерів.

Так, у США та Європі компанії вже давно і активно використовують аутсорсинг. Логістичні підрозділи компанії, що мають у своєму складі транспортні засоби, персонал і т.д. або були ліквідовані, або перетворилися на самостійні логістичні компанії, які надають послуги не тільки своїй материнській фірмі, а й стороннім клієнтам. На сьогодні передають або розглядають можливість передачі логістичних процесів на аутсорсинг такі всесвітньо відомі компанії, як P&G, Ford, METRO, Auchan, Danon. Розвивають власні логістичні проекти «Лента», Adidas, IKEA, «Лаверна», «Спорт-Мастер». Усі ці компанії здобули сильні позиції на своїх ринках, у тому числі й завдяки використанню логістичного аутсорсингу [9, с. 116].

Суб'єктами надання транспортно-логістичних послуг є різного роду транспортні і транспортно-логістичні компанії. Вони, по суті, є логістичними посередниками – зазвичай юридичними особами, що організовують транспортно-логістичне обслуговування, при цьому можуть самі не брати безпосередньої участі в процесі перевезення. Такі посередники і є основними учасниками ринку транспортно-логістичних послуг [10].

А.М. Гаджинський визначає транспортно-логістичне обслуговування як систему доставки, що включає в себе перевезення товарів від постачальників до споживача і виконання пов'язаних із цим завантажувально-розвантажувальних робіт, зберігання (розфасовку, упаковку, складування), страхування, фінансові послуги, інформаційні процеси і ведення відповідної документації [11].

Синонімом транспортно-логістичного обслуговування є поняття «транспортно-експедиційного обслуговування». Теоретично принципова відмінність цих двох понять у тому, що в першому випадку до транспортного обслуговування додається комплекс послуг з інших сфер логістики – складської, закупівельної, розподільчої, логістики запасів тощо, а у випадку з транспортно-експедиційним обслуговуванням передбачається надання експедиторських, комерційно-правових, фінансових, інформаційно-консультаційних послуг та інших послуг. На практиці ж логістичні і експедиційні послуги, що надають фірми, тісно переплітаються.

Учасниками транспортно-експедиторської діяльності є: транспортні експедитори, вантажовласники, вантажовідправники, вантажоодержувачі, підприємства залізничного, авіаційного, автомобільного, річкового та морського транспорту, вантажні транспортні термінали, транспортні агенти, оператори та інші особи, які виконують роботи (надають послуги) під час перевезення вантажів. Таке визначення міститься в Законі України «Про транспортно-експедиторську діяльність» [12].

Експедитор (транспортний експедитор) – суб'єкт господарювання, який за дорученням клієнта та за його рахунок виконує або організовує виконання транспортно-експедиторських послуг, визначених договором транспортного експедирування, відповідно до Закону.

Транспортно-експедиторська діяльність здійснюється суб'єктами господарювання різних форм власності, які для виконання доручень клієнтів чи відповідно до технологій роботи можуть мати: склади, різні види транспортних засобів, контейнери, виробничі приміщення тощо. Експедитори для виконання доручень клієнтів можуть укладати договори з перевізниками, портами, авіапідприємством, судноплавними компаніями тощо, які є резидентами або нерезидентами України. Транспортно-експедиторську діяльність можуть здійснювати як спеціалізовані підприємства (організації), так і інші суб'єкти господарювання.

Якщо звернутися до практики вітчизняного ринку транспортно-логістичних послуг, то основними суб'єктами в цьому сегменті є: транспортні компанії, транспортно-експедиторські компанії і логістичні аутсорсери (аналоги зарубіжних логістичних операторів).

Транспортна компанія – це фірма, що займається вантажними перевезеннями, зазвичай діє в регіональному масштабі або в межах визначеного внутрішнього чи міжнародного напрямку [13].

Транспортно-експедиторська компанія – це компанія, що спеціалізується на організації вантажних перевезень і наданні широкого спектру логістичних послуг [14].

Логістичний аутсорсер – це компанія, орієнтована на надання послуг із комплексного аутсорсингу логістики. Принципова відмінність такого роду компаній полягає в наявності галузевих пропозицій, комплексності, складності реалізації послуг, регулярності їх надання і укладанні довгострокових контрактів [15].

Отже, логістичний аутсорсинг набуває широкої популярності поміж українських підприємств. Серед послуг, які користуються попитом у вітчизняних компаніях, можна віднести такі види логістичного аутсорсингу [16, с. 126]:

1) транспортно-експедиційні послуги. Зазвичай до цієї послуги звертаються ті компанії, в яких існує відділ експедирування. У цьому разі транспортна компанія виконує лише перевезення вантажу, а підготовкою документів займається сама компанія-замовник. Найчастіше більш затребуваною на українському ринку логістичного аутсорсингу є транспортно-експедиційна послуга, оскільки вона передбачає координацію вантажоперевезення в цілому;

2) послуги з митного оформлення є специфічною сферою логістичної діяльності, яка вимагає функціонування в межах регламентованого правового поля;

3) послуги складування. Організація і забезпечення складування на базі власного підприємства може виявитись занадто дорогим заходом, що передбачає значні фінансові інвестиції, як у покупку або оренду приміщення, так і в обладнання складу у відповідності до необхідних норм. Саме це є рушійною силою, що спонукає компанії звертатись до операторів, які пропонують ефективні методи складування і перевірені складські приміщення високої якості;

4) координація процесу закупівель, упаковка / перепакування товарів, складування і т.д. До цього виду послуг найчастіше звертаються компанії із досить розгалуженою філіальною (торговою) мережею. У цьому разі управління процесами товароруку і його забезпечення може бути занадто ускладненим;

5) комплексні послуги (комплексний аутсорсинг). Подібний спектр послуг надають 3PL і 4PL оператори, чії компетенції можуть стати затребуваними компаніями зі складним алгоритмом постачань, який характеризується наявністю декількох проміжних етапів [17].

На українському ринку логістичного сервісу вже присутня компанія, в структуру якої входить 4PL оператор – «Метро Кеш енд Керрі». Саме вона уклала перший договір аутсорсингу (купівля логістичних послуг у сторонньої компанії) в історії українського ритейлу.

Прийняття рішення про користування аутсорсингом є складним комплексним завданням, що зачіпає стратегічні інтереси підприємства та вимагає від вищого менеджменту компанії здійснення аналізу переваг та недоліків аутсорсингу.

В Україні є всі передумови для розвитку аутсорсингу, оскільки компанії під час економічного спаду шукають способи зменшити свої витрати. За останні кілька років аутсорсинг перетворився в інструмент основного стратегічного планування бізнесу. Через те що компанії всього світу шукають способи скоротити витрати, аутсорсинг вважають одним із небагатьох секторів, який може виграти від теперішнього економічного спаду.

Але становлення та розвиток системи аутсорсингу (логістичного аутсорсингу) в Україні стримується рядом факторів, а саме: 1) невизначеність статусу логістичного оператора; 2) відсутність нормативно-правової бази, що регламентує діяльність провайдерів логістичних послуг; 3) відставання в розвитку інфраструктури ринку транспортно-експедиційних і складських послуг [9, с. 113], а саме: застарілий автопарк і підхід до формування транспортних мереж, застарілі складські площі, до того ж в недостатній кількості [18, с. 125] 4) загальна нестабільність і непередбачуваність політико-економічної ситуації в країні [9, с. 113]; 5) «непрозорість» логістичних операцій; 6) відсутність належних знань в області логістики та кваліфікованого персоналу; 7) завищені ціни на логістичні послуги та високий рівень інфляції; 8) сильна політизація господарського середовища; 9) фактори недовіри (боязнь втрати контролю, розкриття комерційної таємниці, відсутність знань в області аутсорсингу, небажання скорочення персоналу тощо); 10) відсутність логістичних операторів, які пропонують весь по-

трібний спектр логістичних послуг в усіх регіонах України на доступних умовах [18, с. 126]; 11) недотримання прийнятих зобов'язань щодо рівня обслуговування; 12) складність у досягненні зниження витрат; 13) зниження можливості впливу та контролю над функціями, переданими аутсорсеру; 14) слабо розвинений ринок логістичних послуг та мала кількість операторів, які їх надають. Мала кількість операторів зумовлена, насамперед, відсутністю малих і середніх фірм-надавачів послуг, для яких основним обмеженням подолання бар'єрів входження на ринок є наявність відповідного капіталу [8]; 15) несприйняття логістичних процесів як єдиного цілого, оскільки вони сприймаються окремими фрагментами [19, с. 120].

Таким чином, логістичний аутсорсинг є досить корисним інструментом оптимізації здійснення логістичної діяльності. При цьому можна виділити і ряд його недоліків. Зокрема, це можливість зростання витрат у випадку передачі на аутсорсинг занадто багатьох функцій і процесів, високі витрати на утримання зовнішньої інфраструктури взаємодії з постачальниками аутсорсингових послуг; можливість банкрутства аутсорсингової компанії; загроза відриву керівної ланки від бізнес-практики тощо. При цьому очевидні переваги аутсорсингу зв'язуються з концентрацією бізнесу на профільній діяльності, підвищенням гнучкості виробничого процесу, використанням найкращих методів і досвіду, застосуванням передових технологій.

Висновки. Україна активно веде пошук свого місця в європейських інтеграційних процесах, у тому числі і на регіональному та транскордонному рівнях. Важливою складовою частиною в цьому аспекті буде подальший розвиток транспортно-логістичних процесів в Європі, тому що європейська інтеграція – це магістральний напрям розвитку нашого континенту, а його досвід має як регіональне, так і глобальне значення.

У контексті світових тенденцій та розвитку ринку логістичних послуг популярність аутсорсингу в Україні зростає і охоплюватиме все більше сфер господарської діяльності підприємств. Проте ускладнює прийняття рішення про аутсорсинг слабо розвинений ринок логістичних послуг та мала кількість операторів, які їх надають, що зумовлено, насамперед, відсутністю малих і середніх фірм-надавачів послуг, для яких основним обмеженням подолання бар'єрів входження на ринок є наявність відповідного капіталу.

Також істотною проблемою є малий досвід логістичних операторів і через це – гірше розуміння процесів, характерних для цієї галузі, порівняно з операторами, які працюють у Західній Європі.

Оцінюючи перспективи розвитку логістичного аутсорсингу в Україні, слід зазначити, що аутсорсинг як окремий вид діяльності потребує юридичного закріплення на рівні законодавчого акту, адже на сьогодні ця діяльність не отримала належної законодавчої підтримки.

Таким спеціальним законодавчим актом необхідно закріпити нормативно-правову базу, що стосується регулювання організаційно-правового положення аутсорсера та правового статусу компаній, що надають послуги з логістичного аутсорсингу; вирішення проблем, пов'язаних із визначенням межі відповідальності постачальників аутсорсингових послуг; створення єдиної термінології; визнання договору аутсорсингу як окремого виду цивільно-господарських договорів; встановлення типової форми договору аутсорсингу відповідно до умов українських реалій.

Список використаних джерел:

1. Величко О. Стороння логістика та логістичний аутсорсинг / О. Величко // Галицький економічний вісник. – 2012. – №1(34). – С. 148–154.
2. Леденева И.Ю. Нормативно-правовое регулирование отношений аутсорсинга / И.Ю. Леденева // Молодой ученый. – 2013. – № 1. – С. 146–150.
3. Загородній А.Г. Аутсорсинг та його вплив на витрати підприємства / А.Г. Загородній, Г.О. Партин // Фінанси України. – 2009. – № 9(166). – С. 87–97.
4. Дідух О.В. Сутність аутсорсингу та перспективи його застосування в Україні / О.В. Дідух // Економічний простір, 2001. – № 54. – С. 173–182.
5. Кросс Дж. Аутсорсинг: British Petroleum's / Дж. Кросс // Гарвард Бизнесревью. – 73(3).

6. Ермошина Е.А. Что такое аутсорсинг? [Електронний ресурс] / Е.А. Ермошина // НКО «ИНКАХРАН» [сайт]. – Режим доступу : <http://audit-it.ru/account5/audar29.php>.
7. Микало О.І. Підходи до визначення терміна «аутсорсинг» / О.І. Микало // Економічний вісник НТУУ «КПІ». – С. 111–115.
8. Аутсорсинг як стратегія розвитку логістичної системи // <http://www.corpusgroup.com/outsourcing/>.
9. Багіров Е.Г. Особливості логістичного аутсорсингу в Україні / Е.Г. Багіров, Д.Е. Бугас, Д.Н. Лисенко. // Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики. – 2011. – № 4. – С. 112–117.
10. Крикавський Є. Логістичне управління / Є. Крикавський. – Львів : Нац. університет «Львівська політехніка», 2005. – 684 с.
11. Гаджинский А.М. Логистика. 20-е изд. – М., 2012. – 484 с.
12. Про транспортно-експедиторську діяльність : Закон України від 01.07.2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 52. – Ст. 562.
13. Паламарчук О. Створення логістичних центрів в Україні вирішить 5 найважливіших проблем країни / О. Паламарчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://12b.ua/news/15857/ua-ua/>.
14. Сербин В.Д. Основы логистики / В.Д. Сербин. – Таганрог : Изд-во ТРТУ, 2010.
15. Смирчинський В. Ринок державних закупівель в умовах макрологістичної глобалізації / В. Смирчинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.soskin.info/ea.php>.
16. Станіславик О.В., Коваленко О.М. Сучасні аспекти розвитку логістичного аутсорсингу в Україні / О.В. Станіславик, О.М. Коваленко // Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві, 2012, вип. 1(1). – С. 107–114.
17. Бережна О.М. Особливості логістичного аутсорсингу в Україні / О.М. Бережна, Н.С. Дубова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://visnuk20161.blogspot.com/p/blog-page.html>.
18. Резніченко С.В. Договір аутсорсингу та сфери його застосування / С.В. Резніченко // Приватне право і підприємництво. – 2014. – Вип. 13. – С. 125–128.
19. Петренко О.І. Основні проблеми впровадження логістичного аутсорсингу на вітчизняних підприємствах / О.І. Петренко, В.В. Суско // Водний транспорт. – 2016. – Вип. 2. – С. 115.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

РАНЕВИЧ О. Ю.,
аспірант кафедри соціального права
юридичного факультету
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 349.3

НОРМИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ЗАСАДИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНИ, ТА ЇХ ПРАВОВА ПРИРОДА

У статті висвітлено правову природу норм, що визначають засади права соціального забезпечення України. Зокрема, досліджено джерело права, в якому містяться правила нормативного характеру, віднесено їх до певного виду норм права, а також встановлено вплив цих правил на формування і розвиток галузі права соціального забезпечення. Це, у свою чергу, дозволило зробити висновки про особливу правову природу таких норм, яка зумовлюється низкою юридичних явищ.

Ключові слова: конституційні норми, принципи права, засади соціального забезпечення, юридична природа, відносини соціального захисту.

В статье освещена правовая природа норм, определяющих принципы права социального обеспечения Украины. В частности, исследован источник права, в котором содержатся правила нормативного характера, отнесено их к определенному виду норм права, а также установлено влияние этих правил на формирование и развитие отрасли права социального обеспечения. Это, в свою очередь, позволило сделать выводы об особой правовой природе таких норм, которая обусловлена рядом юридических явлений.

Ключевые слова: конституционные нормы, принципы права, основы социального обеспечения, юридическая природа, отношения социальной защиты.

The article highlights the legal nature of the rules governing principles of social security law Ukraine. In particular, investigated source of law, which contains normative rules, referred them to a certain type of law, and established the impact of these rules on the formation and development of the field of social security law. This, in turn, allowed to draw conclusions about the special nature of the legal norms that predetermined number of legal phenomena.

Key words: constitutional norms, principles of law, principles of social security, legal nature, relationship of social protection.

Вступ. Юридичні норми, що визначають основи регулювання відносин соціального забезпечення, на сучасному етапі розвитку України як правової та соціальної держави мають своїм джерелом Конституцію нашої держави. Вони, власне, і є тим наріжним каменем, на якому вибудовується право соціального забезпечення як галузь вітчизняного права, що покликана гарантувати соціальний захист громадян і недопущення звуження змісту й обсягу їхніх прав та інтересів.

Постановка завдання. Метою цієї статті є виявлення правової природи тих норм, що становлять основи права соціального забезпечення, з'ясування їх значення у формуванні та розвитку цієї галузі права, а також встановлення місця і ролі таких норм у системі вітчизняного права та механізмі правового регулювання.

Результати дослідження. Як правило, юридична природа правових явищ, зокрема і норм права, визначається з огляду на їх належність до тієї чи іншої галузі права. З-поміж усієї багатоманітності правових норм, які формують цілісну систему права, саме належність відповідних норм до певних складників цієї системи – інститутів та галузей дає підстави з найбільшою вірогідністю визначити їхнє походження і місце розташування у системі права, а також здійснити ідентифікацію щодо тих суспільних відносин, які ними врегульовані.

Як і природу того чи іншого соціально-правового феномена, юридичну природу норм можна визначити шляхом окреслення їх основного змісту, завдяки якому забезпечується якісна визначеність і відмінність останніх від інших динамічних явищ. Природа ж відповідних юридичних інститутів ґрунтується на закономірностях тих соціальних процесів, які опосередковуються та оформлюються юридичними нормами [5].

Відомо, що з'ясування сутності державно-правових явищ та їх феноменів є головною функцією науки і здійснюється шляхом наукового пізнання. Інтерпретація цих явищ має своїм результатом саме встановлення їхньої сутності та особливих властивостей, що не можуть бути визначені без наукової діяльності, тобто не пізнаються у повсякденному житті.

Таким чином, правову природу норм, що визначають основи права соціального забезпечення України, можна встановити шляхом: 1) дослідження джерела права, у якому містяться правила нормативного характеру, його юридичної сили та значимості у системі законодавства; 2) їх віднесення до певного виду норм права з урахуванням національної класифікації; 3) встановлення впливу цих правил на формування і розвиток галузі права, забезпечення ними правової стабільності і визначеності; 4) з'ясування особливостей суспільних відносин та їх відображення у структурі норм права, які регулюють ці відносини.

Отже, якщо норми, які є основою права соціального забезпечення, закріплені у Конституції України як зовнішній формі вираження суверенної волі народу, то, вочевидь, такі норми за своєю юридичною природою належать до конституційного права. Однак важливо наголосити, що їхній регулятивний вплив у подальшому відбуватиметься саме у сфері суспільних відносин соціального захисту, зокрема, соціального забезпечення відповідних категорій громадян. А самі норми фактично відобразатимуться у галузевих нормах права соціального забезпечення та його джерелах. Тому, очевидно, існують підстави вважати, що конституційні за своєю природою норми набувають суттєво інших властивостей, а заодно й іншої правової природи. Отже, маємо яскравий приклад так званої інтерпретації та перетворення їх у норми-принципи, де останні стають основою (засадами), на яких вибудовуються правила (норми), спрямовані на регулювання конкретних суспільних відносин, що є предметом самостійної галузі права.

Дослідження Конституції України в аспекті її впливу на юридичну природу норм права соціального забезпечення надає змогу у системній цілісності відобразити ідеї, цінності та правові аспекти конституційних норм, які визначають основи регулювання відносин соціального забезпечення. Вони, власне, і зумовлюватимуться особливими юридичними властивостями комплексу конституційних норм, які з огляду на свою структурну належність є похідними від Основного Закону як цілісного нормативного акта.

Незаперечним вважається факт, що Конституція України є джерелом права соціального забезпечення, а сформований у ньому комплекс визначальних норм соціального захисту людини і громадянина та гарантій їх реалізації створюють умови для побудови досконалої галузі права, яка здатна забезпечувати нормальні умови суспільного життя і розвитку особи у випадках настання соціальних ризиків.

І навіть якщо виходити з того, що розуміння Конституції України залежно від поглядів науковців та правових шкіл, які вони наслідують, є різними, ні в кого не викликають сумнівів її універсальність, соціальні і формальні властивості, що зумовлюються найвищою юридичною силою та визначальним місцем у правовій системі Української держави.

Універсальність Основного Закону полягає у регламентації ним як загальнодержавних засад соціальної політики та організації системи соціального забезпечення, так і окресленні суб'єктів права соціального забезпечення, їхніх прав та обов'язків, видів соціального забезпечення, соціальних ризиків, гарантій здійснення права на соціальне забезпечення та джерел його фінансування.

Крім того, Конституція наділена як соціальними (встановлює статус людини та громадянина, проголошує основоположні права і свободи, закріплює гарантії реалізації та захисту цих прав), так і формальними властивостями (найвища юридична сила, основа галузевого законодавства, пряма дія її норм та їх пріоритет щодо чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, регламентація правового порядку у державі). А це, підкреслює універсальність та соціальну спрямованість Основного Закону, значимість конституційних цінностей, які забезпечують реалізацію основоположних прав і свобод людини, встановлюють її взаємодію із державою у сфері соціального захисту.

Останнім часом конституційні норми все більше набувають соціальної значимості, яка проявляється у їхньому впливі на сучасні суспільні відносини, динаміку процесів їхнього розвитку, а також на характер соціальних потреб і пріоритетів людини. Як результат, відбувається розширення соціальної функції держави, забезпечення нею найважливіших соціальних інтересів людини, що має на меті захист особи у разі настання соціальних ризиків.

Також характерною соціальною ознакою конституційних норм є регламентація ними відносин людини як члена суспільства та держави, організації публічної влади, встановлення взаємних прав та обов'язків обох сторін, їхньої відповідальності, що виявляються у конкретних правилах, яких з огляду на свій правовий статус кожна зі сторін зобов'язана дотримуватись.

З-поміж формальних властивостей Конституції вирізняють те, що вона є Основним Законом України. Традиційно у науці під законом розуміють нормативно-правовий акт органу законодавчої влади або народу, який регулює найважливіші суспільні відносини, ухвалюється в особливому порядку та має вищу юридичну силу.

Конституція як нормативно-правовий акт містить норми права, які за своєю юридичною природою є специфічними порівняно з іншими нормами та мають особливі юридичні властивості. Ці норми, як уже зазначалося, є своєрідними засадами, що визначають основи регулювання відносин соціального забезпечення України, тобто постають формою зовнішнього вираження та закріплення останніх. При цьому конституційні засади права соціального забезпечення можуть бути закріплені в одній або декількох конституційних нормах.

Зокрема, шляхом дослідження формальних властивостей Конституції можна з'ясувати правову природу її норм, що визначають засади права соціального забезпечення. Як встановлено вище, таку природу можна дослідити за допомогою віднесення її норм до певного виду класифікації норм права з урахуванням особливостей національної правової системи.

Правова природа конституційних норм насправді є неоднозначною, адже зумовлюється їхнім специфічним призначенням та метою у механізмі правового регулювання. Наприклад, конституційна норма, що проголошує Україну соціальною державою (стаття 1 Конституції України), постає щодо держави як норма-завдання, згідно з якою остання повинна здійснювати соціальну політику та розвиватись у руслі соціальної орієнтації. Водночас така норма матиме для права соціального забезпечення значення норми-принципа. Вона повинна враховуватись під час створення нових норм права соціального забезпечення, внесення змін до чинних правил та скасування тих, що не відповідають стану сучасних відносин соціального забезпечення.

Цікаво, що для деяких конституційних норм, які визначають основи регулювання відносин соціального забезпечення, властивою теж є подвійна правова природа. Зокрема, конституційні норми, які закріплюють засади права соціального забезпечення та слугують правовою підставою для формування і розвитку однойменної галузі права, а також визначають основи правового регулювання відносин соціального забезпечення.

Тому з огляду на багатоманітну природу конституційних норм, вони будуть засадами права соціального забезпечення як галузі права, тобто матимуть правову природу конституцій-

них норм-принципів. Ця позиція підтримується у науці, що узгоджується із думкою про те, що засади права, які діють у правовій системі, обов'язково повинні бути закріплені в нормах права, зокрема, законодавець може формулювати засади у вигляді окремих норм права, коли поряд із закріпленням правила поведінки норми виражають засади права [1, с. 43].

Іншими словами, закріплене конституційною нормою правило поведінки набуває якісно іншого характеру, що залежить від сфери його правового регулювання. Так, якщо конституційна норма діє у сфері соціального захисту, то вона є засадничою у співвідношенні з галузевими нормами.

Закріплення у Конституції України засад права соціального забезпечення, як правильно зауважив Р.І. Кондратьєв, зумовлюється тим, що основи, які не закріплені в нормах права, не можуть вважатися принципами (засадами) права. Вони, на його думку, є лише ідеями правосвідомості, науковими висновками, а не принципами права. Принципи визначають зміст кожного з інститутів права і його норм. Невід'ємною ознакою принципів є їх точне формулювання і нормативне закріплення у чинному законодавстві [3, с. 44].

При цьому правознавці під засадами права розуміють основні керівні ідеї, які закріплені в нормах або виводяться із них і є такими, що характеризують зміст права й напрями його подальшого розвитку [6, с. 43].

Співвідношення норми права і засад права розглядається крізь призму форми зовнішнього вираження та закріплення останніх у нормі права. У зв'язку з цим засади права можуть бути закріплені в одній або кількох нормах права. Конституційні норми, що закріплюють ці засади, за своєю правовою природою є нормами-принципами, оскільки поряд із правовим регулюванням суспільних відносин вони містять засади галузі права соціального забезпечення, встановлюють її мету та завдання.

Окрім того, конституційні засади права соціального забезпечення можуть бути виведені із змісту різних конкретних норм, тобто вони є різновидом норм права, на які поширюються усі їхні характеристики, а спеціальною ознакою, на основі якої вони виокремлюються в самостійний різновид правових норм, є їхній вихідний, первісний, установчий характер, вища ієрархічність, високий ступінь абстрактності, особлива імперативність, універсальний характер [2, с. 18].

Таким чином, засади права соціального забезпечення, на основі яких вибудовуються норми цієї галузі, знайшли своє закріплення у нормах Конституції України. Ці засади слугують орієнтирами побудови ефективної системи права, яка покликана задовольняти потреби людини і громадянина у сфері соціального захисту та створювати реальні умови соціального забезпечення кожного, хто зазнав негативних обставин життєвого характеру.

Конституційним засадам права соціального забезпечення властиві такі риси: вони закріплені у Конституції України; виражені через конституційні норми-принципи; наділені найвищою юридичною силою у системі законодавства; здійснюють вплив на формування і розвиток галузі права соціального забезпечення, гарантують її стабільність та правову визначеність; окреслюють коло суспільних відносин, що виникають у сфері соціального забезпечення людини і громадянина, визначають предмет правового регулювання.

Із-поміж характерних особливостей конституційних засад права соціального забезпечення варто відзначити такі:

- 1) вони є основними положеннями, які отримали легітимний дозвіл на вираження основ соціального забезпечення, що сформувались унаслідок укорінення у суспільстві цінностей, уявлень та переконань, соціальної справедливості, розумності і гідності;
- 2) мають більш стабільний характер порівняно із загальними нормами права соціального забезпечення, відображають соціальні потреби суспільства, які протягом тривалого часу трансформуються та переосмислюються;
- 3) є системоутворюючим елементом права соціального забезпечення як самостійної галузі права;
- 4) їх формування відбувається під безпосереднім впливом суспільних відносин, соціальних потреб та інтересів людини, що має наслідком тісну взаємодію та взаємозв'язок останніх із розвитком соціальних цінностей цих відносин.

Ще однією важливою ознакою, що окреслює правову природу норм, які визначають основи регулювання відносин соціального забезпечення, вважається вплив цих правил на формування та розвиток галузі права, забезпечення ними правової стабільності і визначеності суспільних відносин, а також відображення особливостей таких відносин у структурі норм права, що їх регулюють.

Безперечно, Конституція України як головне джерело національної правової системи є базою поточного законодавства [4, с. 22]. І цілком закономірно, що вона постає джерелом права соціального забезпечення як галузі права. А тому на основі цих засад відбувається законотворчий процес у сфері соціального забезпечення, який полягає у створенні нових, зміні наявних та скасуванні застарілих норм права соціального забезпечення. Він повинен базуватись на конституційних засадах соціального забезпечення та відповідати меті і завданням регулювання відповідних суспільних відносин. Конституційні засади застосовуються до законодавчого процесу, трансформуються і отримують подальший розвиток, що породжує нові норми права соціального забезпечення, зміну або скасування чинних.

Правова природа конституційних засад у сфері соціального забезпечення людини і громадянина простежується також в особливостях суспільних відносин, що становлять предмет правового регулювання. Це зумовлюється тим, що конституційним нормам права соціального забезпечення властиві регулятивні властивості.

Вони, зокрема, містять вихідні положення загальнообов'язкового характеру, що створюють юридичні наслідки для суб'єктів суспільних відносин, а їх закріплення у нормах права наділяє такі засади регулятивними властивостями та здатністю впливати на поведінку учасників суспільних відносин. Тому вони є самостійним засобом правового регулювання суспільних відносин, визначають уповомочених суб'єктів у сфері соціального забезпечення, їхні взаємні права та обов'язки, а також об'єкти правовідносин соціального забезпечення (наприклад, об'єкти правовідносин пенсійного забезпечення, соціально-страхових правовідносин тощо).

У зв'язку з цим предметом правового регулювання конституційних засад є найбільш важливі суспільні відносини у сфері соціального забезпечення людини і громадянина. На їх підставі також виникають правовідносини щодо соціального забезпечення.

Висновки. У підсумку необхідно зазначити, що правова природа конституційних норм, що визначають основи регулювання відносин соціального забезпечення в Україні, виражається через їхні особливі юридичні властивості. Ця природа зумовлюється тим, що вони на конституційному рівні закріплюють засади права соціального забезпечення, а також слугують орієнтиром побудови цієї галузі права та основою регулювання відносин соціального захисту людини і громадянина.

Конституційні норми, що містять засади права соціального забезпечення, зокрема, проголошують загальнодержавні основи соціальної політики та організації системи соціального забезпечення, визначають зміст і структуру формування і розвитку галузі права соціального забезпечення, окреслюють її суб'єктів, встановлюють їхні права та обов'язки, види соціального забезпечення, соціальні ризики, а також гарантії здійснення права на соціальне забезпечення, джерела його фінансування. При цьому керівна роль конституційних норм права соціального забезпечення простежується як у системі права України, так і в механізмі правового регулювання. У зв'язку з цим конституційні норми здійснюють вплив на галузь права соціального забезпечення, гарантують її стабільність та правову визначеність.

Список використаних джерел:

1. Бахновська І.П. Питання співвідношення принципів і норм права та їх місця у механізмі правового регулювання / І.П. Бахновська // Університетські наукові записки. – 2013. – № 1. – С. 43–47.
2. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методичні питання): дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01; 12.00.02 / А.М. Колодій. – К., 1999. – 38 с.
3. Кондратьєв Р. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин / Р. Кондратьєв, О. Гернего // Право України. – 2000. – № 2. – С. 43–45.

4. Рішення Конституційного Суду № 3-рп/2002 від 12.02.2002 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 1. – С. 103.

5. Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/99 від 03.06.1999 р. (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99>.

6. Трудове право України : [підруч.] / за ред. Н.Б. Болотіної, Г.І. Чанишевої. – К. : Знання ; КОО, 2001. – 564 с.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

КРАСНОВА Ю. А.,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри аграрного, земельного
та екологічного права
імені академіка В. З. Янчука
(Національний університет біоресурсів
і природокористування України)

САЧЕНКО О. А.,

студентка юридичного факультету
(Національний університет біоресурсів
і природокористування України)

УДК 349.6(477)

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
ПРИ ШУМОВОМУ ЗАБРУДНЕННІ АВІАЦІЙНИМ ТРАНСПОРТОМ**

У даній статті проаналізовано систему нормативно-правового регулювання екологічної безпеки у випадку шумового забруднення авіаційним транспортом. Розкрито основні поняття та детально описано норми законодавства, що закріплюють головні положення в даній галузі. Визначено коло нормативно-правових актів національного законодавства, а також міжнародних актів, ратифікованих Україною для врегулювання питань авіаційного акустичного забруднення.

Ключові слова: шум, шумове забруднення, авіаційний транспорт, шумове забруднення авіаційним транспортом.

В данной статье проанализирована система нормативно-правового регулювання екологічної безпеки при шумовому забрудненні авіаційним транспортом. Раскрыты основные понятия и подробно описаны нормы законодательства, регулирующие основные положения в данной области. Определен круг нормативно-правовых актов национального законодательства, а также международных актов, ратифицированных Украиной для урегулирования вопросов авиационного акустического загрязнения.

Ключевые слова: шум, шумовое загрязнение, авиационный транспорт, шумовое загрязнение авиационным транспортом.

This article analyzes the system of legal regulation of ecological safety in noise pollution by air transport. In addition, it describes the concepts and the rules of law concerning the substantive points in the industry. Besides, there have been defined a number of normative legal acts of the national legislation and international acts, ratified by Ukraine to regulate the issues of aircraft noise pollution.

Key words: noise, noise pollution, air transport, noise pollution by air transport.

Вступ. На сьогодні екологічна ситуація в нашій державі є дуже важливою та актуальною темою. Разом з економічним розвитком в країні зростає і кількість транспортних засобів, рухливість населення, рівень технічного оснащення, що спричиняє шкідливі викиди. Наслідками цього є не тільки хімічні впливи, а й не менш шкідливе фізичне забруднення, різновидом якого є шумове.

Одним із найнебезпечніших джерел шумового забруднення є наслідки роботи транспортних засобів, особливо осередки їх скупчення та ремонту, до яких можна віднести і літаки, аеродроми та авіаремонтні підприємства.

Оскільки питання акустичного забруднення є досить важливим, необхідне його максимальне законодавче врегулювання на всіх державних рівнях.

Загальні теоретичні положення щодо результатів діяльності авіаційного транспорту та шумового забруднення викладено в працях Білявського Г.О. та Боярської З.І.

Постановка завдання. Метою даної статті є докладний аналіз правового регулювання та нормативно-правового забезпечення питання авіаційного шумового забруднення.

Результати дослідження. Шумове забруднення – це форма фізичного забруднення, що викликає за тимчасової тривалості неспокій, а за тривалої – пошкодження органів, що сприймають його, або загибель організмів [1, с. 185].

Джерелами шумового забруднення, згідно із законодавством, є транспортні засоби, в тому числі аеропорти та авіаремонтні підприємства, які знаходяться дуже близько до населених пунктів, тому надзвичайно негативно впливають на навколишнє середовище та чинять шкідливий вплив на здоров'я та самопочуття населення з боку шумового забруднення.

Відомо, що джерелами шуму на території авіапідприємств і прилеглих до нього районів є літаки, їх авіаційні силові установки з газотурбінними та поршневіми двигунами; допоміжні силові установки повітряних суден та агрегати запуску; спецмашини аеродромного обслуговування різного призначення, в тому числі теплові та вітрові машини, створені на базі авіадвигунів, що відпрацювали льотний ресурс; верстатне та технологічне устаткування виробничих процесів [2, с. 12].

Можна зауважити, що акустична обстановка в районі аеропорту визначається режимом функціонування авіапідприємства; типами повітряних суден, що експлуатуються в аеропорту; діючими маршрутами прильоту та вильоту повітряних суден; розташуванням житлової забудови відносно злітно-посадочної смуги, а також заходами, що проводить аеропорт з метою зниження несприятливого впливу авіаційного шуму на довкілля. Отже, об'єктом негативного впливу цивільної авіації виступає не тільки навколишнє природне середовище, а й населення [2, с. 12].

Для забезпечення оптимального рівня шумового забруднення та врегулювання діяльності всіх названих вище факторів вітчизняне законодавство містить значну кількість нормативно-правових актів.

На сьогодні в Україні питання авіаційного шумового забруднення регулюється Конституцією України [3], Повітряним кодексом України [4], Законом України «Про охорону атмосферного повітря» [5], Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [6], Законом України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» [7], Державними санітарними правилами планування та забудови населених пунктів [8], Правилами видачі Сертифікатів придатності щодо шуму на місцевості цивільних повітряних суден України [9].

Серед міжнародних актів можна виділити Конвенцію про міжнародну цивільну авіацію [10], Додатки до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію [11] та Спільну декларацію щодо впровадження Робочих Домовленостей між Європейським Агентством з безпеки польотів та Державною авіаційною адміністрацією [12].

В Основному Законі України, а саме в ст. 50 закріплюється право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Оскільки шумове забруднення авіаційним транспортом є одним із найнебезпечніших фізичних загроз для безпечного існування людей, воно підпадає під дію цієї статті [3].

Більш точне нормативно-правове регулювання цієї проблеми здійснює Повітряний кодекс України. Стаття 84 даного нормативно-правового акта містить положення щодо захисту населення від шкідливого впливу викидів (емісії) забруднюючих речовин, шуму, електромагнітного випромінювання, ризику авіаційних подій під час експлуатації повітряних суден. А саме закріплені деякі обмеження та заборони у разі підвищення гранично допустимого рівня шуму під час експлуатації цивільного повітряного судна [4].

Також у цій статті вказано, що фактичні витрати на заходи, спрямовані на зменшення та запобігання негативному впливу шуму та викидів забруднюючих речовин в аеропорту та на території поблизу нього, що визначаються авіаційними правилами України, здійснюються за рахунок плати (аеропортових зборів) за шум повітряного судна та емісію авіаційних двигунів з урахуванням рекомендацій Міжнародної організації цивільної авіації та відповідно до авіаційних правил України тільки в тих аеропортах, де існують проблеми, пов'язані з авіаційною діяльністю [4].

Що ж до заходів державного впливу, щодо врегулювання питань, пов'язаних з авіаційним шумом, то в п. 3 ст. 84 говориться, що в разі якщо рівень шуму під час експлуатації цивільного повітряного судна перевищує встановлений гранично допустимий рівень шуму, уповноважений орган із питань цивільної авіації має право обмежити або заборонити польоти такого повітряного судна [4].

У статті 83 цього ж кодексу прописано, що для захисту навколишнього природного середовища від шкідливого впливу польотів цивільних повітряних суден суб'єкти авіаційної діяльності зобов'язані під час експлуатації повітряних суден на землі та в повітрі дотримуватися встановлених нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів і вживати заходів щодо зменшення обсягів викидів (емісії) забруднюючих речовин і зменшення рівня шуму, електромагнітного та радіаційного випромінювання [4].

Ще одним важливим нормативно-правовим актом, що регулює деякі питання в даній сфері, є Закон України «Про охорону атмосферного повітря».

У статті 21 містяться умови, що повинні забезпечуватись для відвернення, зниження і досягнення безпечних рівнів виробничих та інших шумів, однією з яких є розміщення підприємств, транспортних магістралей, аеродромів та інших об'єктів з джерелами шуму під час планування і забудови населених пунктів відповідно до встановлених законодавством санітарно-гігієнічних вимог, будівельних норм та карт шуму [5].

Не менш важливим законодавчим актом, що регулює питання авіаційного шуму є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Згідно зі статтею 25 Закону шум належить до тих чинників довкілля, які впливають або можуть вплинути на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей, інформація про нього є складовою частиною інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічної інформації) [6].

Питання нормування рівнів допустимого шкідливого впливу на довкілля фізичних та біологічних чинників (у тому числі акустичного навантаження) врегульовано в ст. 33. Дотримання таких рівнів є однією з головних вимог Закону, що сформульовано в статті 56 щодо забезпечення екологічної безпеки транспортних та інших пересувних засобів і установок [6].

Серед санітарно-гігієнічних законодавчих актів можна виділити, перш за все, Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення».

Стаття 1 відносить до факторів середовища життєдіяльності будь-які біологічні, хімічні, фізичні, соціальні та інші фактори, що впливають або можуть впливати на здоров'я людини чи на здоров'я майбутніх поколінь. Шум у даній статті віднесено до фізичних факторів також [7].

Стаття 9 містить положення про те, що гігієнічній регламентації підлягає будь-який небезпечний фактор фізичної, хімічної, біологічної природи, присутній у середовищі життєдіяльності людини, а отже, і шум. Вона здійснюється з метою обмеження інтенсивності

або тривалості дії таких факторів шляхом встановлення критеріїв їх допустимого впливу на здоров'я людини [7].

У статті 24 Закону передбачаються заходи органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та громадян під час здійснення будь-яких видів діяльності з метою відвернення і зменшення шкідливого впливу на здоров'я населення шуму, неіонізуючих випромінювань та інших фізичних факторів [7].

Зауважено, що шум на захищених об'єктах під час здійснення будь-яких видів діяльності не повинен перевищувати рівнів, установлених санітарними нормами для відповідного часу доби [7].

Спеціальним нормативно-правовим актом, що містить положення з питань авіаційного акустичного навантаження, є Державні санітарні правила планування та забудови населених пунктів, які регламентують основні вимоги до планування забудови, а саме згідно з п. 5.21 розташування аеродромів (вертодромів), що будуються, слід передбачати за межами міських та сільських поселень відповідно до вимог ДБН 360-92 «Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень» (п. 7.18) із дотриманням умов Повітряного кодексу України (ст. 41, 54) [8].

Також у даних Правилах містяться вимоги до охорони навколишнього середовища населених пунктів (п. 8) [8].

Не менш важливим актом є Правила видачі Сертифікатів придатності щодо шуму на місцевості цивільних повітряних суден України. Ці правила визначають порядок видачі, заміни, припинення чинності Сертифікатів придатності щодо шуму на місцевості цивільних повітряних суден України (ПС) [9].

Не потрібно забувати і за наднаціональні стандарти з врегулювання проблеми авіаційного шумового забруднення. Міжнародні, регіональні та національні стандарти інших країн застосовуються в Україні відповідно до її міжнародних договорів.

З 9 вересня 1992 року Україна стала членом ІКАО (Міжнародної організації цивільної авіації), приєднавшись до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію [10].

Одним із двох Додатків ІКАО, які не стосуються цілком безпеки польотів і ефективності виробництва польотів, є Додаток 16 (томи I і II), який стосується захисту навколишнього середовища від авіаційного шуму та викидів (емісія) двигунів повітряних суден [11].

У Додатку 16 (том I) класифікації різних повітряних суден утворюють основу для шумовий сертифікації всіх існуючих повітряних суден. Ці класифікації детально викладені в різних розділах [11].

ІКАО визнає соціологічні аспекти проблеми авіаційного шуму, а також технічні та експлуатаційні обмеження, які зниження шуму може накласти на характеристики повітряних суден. Але у той же час ІКАО глибоко досліджує можливості технологічних нововведень, таких як більш якісні звукопоглинальні матеріали, нові конструкції двигунів і модифікації існуючих двигунів [11].

9 грудня 2009 року Європейське Агентство з безпеки польотів (EASA) та Державна авіаційна адміністрація Міністерства транспорту та зв'язку України (ДАА) вітали підписання Робочих Домовленостей щодо співробітництва [12].

У документі прописано, що EASA та Державна адміністрація готові до подальшої інтенсифікації співробітництва між собою та відразу ж почнуть займатися розвитком імплементаційних процедур для сертифікації виробів, запчастин, приладів та організацій, як це передбачено в Розділі 4 Робочих Домовленостей [12].

Імплементаційні процедури будуть відповідати принципам та завданням Угоди про створення Спільного авіаційного простору, яка буде укладена між ЄС, його державами-членами та Україною [12].

У додатку 1 відповідного акта зазначаються стандарти, відповідно до яких авіаційний шум відноситься до авіаційної вимоги CS-36 сертифікації льотної придатності та екологічної сертифікації повітряних суден та пов'язаних із нею виробів, компонентів та обладнання, так само, як і для сертифікації організацій-розробників та організацій-виробників [12].

Висновки. Отже, проблема шумового забруднення є надзвичайно важливою та небезпечною для людського життя та здоров'я, а тому необхідно дотримуватись жорсткої системи її врегулювання.

Що ж до існуючої зараз системи законодавства з питань шумового забруднення авіаційним транспортом, то воно забезпечене досить широким спектром існуючих міжгалузевих нормативно-правових актів, що створюють міцний механізм, а також міжнародно-правовими актами, ратифікованими Україною.

Список використаних джерел:

1. Білявський Г.О. Основи екології / Г.О. Білявський, Р.С. Фурдуй, І.Ю. Костіков : 2-ге вид. – К. : Либідь, 2005. – 320 с.
2. Боярська З.І. Екологічні аспекти безпеки цивільної авіації в Україні / З.І. Боярська // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». – 2012. – № 3(24). – С. 10.
3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Повітряний кодекс України : Закон України від 19.05.2011 №3393-VI : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3393-17/page4>.
5. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16.10.1992 № 2707-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2707-12>.
6. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1264-12/page3>.
7. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України від 24.02.1994 № 4004-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4004-12>.
8. Державні санітарні правила планування та забудови населених пунктів від 02.10.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0379-96/page>.
9. Правила видачі Сертифікатів придатності щодо шуму на місцевості цивільних повітряних суден України від 06.09.1999 № 432 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0636-99>.
10. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. від 07.12.1944 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_038.
11. Опис додатків до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. від 02.11.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_655/page2.
12. Спільна декларація щодо впровадження Робочих Домовленостей між Європейським Агенством з безпеки польотів та Державною авіаційною адміністрацією від 09.12.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_a43.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

БАЖЕНОВА А. А.,
здобувач кафедри адміністративного
права і процесу та митної безпеки
(Університет державної
фіскальної служби України)

УДК 342.9

ЛІЦЕНЗУВАННЯ АЗАРТНИХ ІГОР В УКРАЇНІ

У статті на основі аналізу чинного законодавства України, зареєстрованих проектів законів, аналізу практики господарської діяльності деяких зарубіжних країн досліджено необхідність введення ліцензування господарської діяльності з організації та проведення азартних ігор в Україні, запропоновано основні критерії та вимоги до ліцензування такої діяльності.

Ключові слова: ліцензування, азартні ігри, господарська діяльність, казино, співвідношення публічних і приватних інтересів, інвестиції.

В статье на основе анализа действующего законодательства Украины, зарегистрированных проектов законов, анализа практики хозяйственной деятельности некоторых зарубежных стран исследована необходимость введения лицензирования хозяйственной деятельности по организации и проведению азартных игр в Украине, предложены основные критерии и требования к лицензированию такой деятельности.

Ключевые слова: лицензирование, азартные игры, хозяйственная деятельность, казино, соотношение публичных и частных интересов, инвестиции.

In the article, based on the analysis of the current legislation of Ukraine, registered draft laws, analysis of the practice of economic activity of some foreign countries, an analysis is made of the need to introduce licensing of economic activities for organizing and conducting gambling in Ukraine, and the main criteria and requirements for licensing such activities are put forward.

Key words: licensing, gambling, economic activities, casino, correlation of public and private interests, investments.

Вступ. 25 червня 2009 р. набув чинності Закон України «Про заборону грального бізнесу в Україні» № 1334-VI [1]. Результатом практичної реалізації цього Закону стали мільйонні втрати як для українських підприємців, так і для серйозних іноземних інвесторів.

Законом не було передбачено жодного перехідного періоду чи способу врегулювання правових відносин із суб'єктами підприємництва, які після набуття чинності згаданого акта зобов'язані були повністю припинити діяльність, сам на сам залишившись із цією проблемою, і, поміж іншого, припинення такої діяльності мало відбутися з дотриманням норм різних галузей законодавства України.

Прикінцевими положеннями згаданого Закону було визначено строки та порядок подальшого врегулювання правовідносин щодо формування та контролю ринку азартних

ігор в Україні. Кабінету Міністрів України було запропоновано протягом трьох місяців із дня набуття чинності Законом розробити і винести на розгляд Верховної Ради України законопроект про діяльність з організації та проведення азартних ігор у спеціально відведених для цього гральних зонах.

Незважаючи на добру мету та правильну спрямованість на впорядкування сфери азартних ігор, яка набула на той час ознак стихійності та безконтрольності (не секрет, що повсюдно: біля кожної станції метро та в інших більш-менш людних місцях повсякчас виникали нові «точки» у формі малих архітектурних форм із жерсті та фанери), Закон, на жаль, досі залишається нереалізованим, як нереалізовані і можливі перспективи залучення додаткових інвестицій в українську економіку.

Дослідженню проблем, пов'язаних із ліцензуванням азартних ігор, присвячені роботи О. Кушиної, О. Кириєнко, Ю. Ющенко, С. Авдоніної, однак ці роботи виконані до 2009 р., в період наявності цього виду господарської діяльності у переліку видів зазначеної діяльності, що підлягають ліцензуванню, встановленому ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності». У сучасних правових дослідженнях питання ліцензування азартних ігор не знайшло відображення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження дієвості ліцензування як засобу державного регулювання такого виду господарської діяльності, як організація та проведення азартних ігор, а також аналіз негативних та позитивних наслідків введення нового виду ліцензованої діяльності з організації та проведення азартних ігор в Україні.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» № 222-VIII від 2 березня 2015 р. ліцензування – це засіб державного регулювання провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, спрямований на забезпечення реалізації єдиної державної політики у сфері ліцензування, захист економічних і соціальних інтересів держави, суспільства та окремих споживачів [2].

У науці адміністративного права ліцензування розглядають як систему державно-виконавчих відносин, змістом яких є організація діяльності громадян і юридичних осіб у тих сферах діяльності, де необхідне чітке дотримання параметрів (меж) визначеної правової поведінки. Така діяльність і є предметом ліцензування. Ліцензування є формою контролю за порядком набуття спеціального правового статусу, фактичним виконанням обов'язкових ліцензійних умов, припиненням діяльності підприємця як суб'єкта ліцензійних правовідносин та за правомірністю використання обмежених ресурсів [3, с. 9].

Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» не встановлює законодавчі критерії віднесення того чи іншого виду господарської діяльності до тих, що підлягають ліцензуванню. Однак серед принципів державної політики у сфері ліцензування абзац 2 п. 4 ч. 1 ст. 3 Закону називає застосування ліцензування виду господарської діяльності лише до такого виду, провадження якого становить загрозу порушення прав, законних інтересів громадян, життю чи здоров'ю людини, навколишньому природному середовищу та/або безпеці держави, і лише у разі недостатності інших засобів державного регулювання. У літературі виділяють такі критерії віднесення діяльності до ліцензованої: небезпечність діяльності для необмеженого кола осіб, які безпосередньо не беруть участі в її здійсненні; надзвичайна прибутковість діяльності, у зв'язку із чим щодо неї здійснюється оподаткування за підвищеними ставками, і це потребує особливого контролю та нагляду з боку державних органів; діяльність, пов'язана із задоволенням невід'ємних потреб населення, з використанням вичерпних природних ресурсів або ресурсів, які мають стратегічне значення для держави; діяльність, до якої залучається велике коло учасників, і пов'язана вона зі значними витратами ресурсів [4, с. 6].

Очевидно, що цим критеріям відповідає господарська діяльність з організації та проведення азартних ігор, а тому вона має бути предметом ліцензування, оскільки саме цей засіб державного регулювання провадження господарської діяльності орієнтований на забезпечення співвідношення публічних і приватних інтересів та обмежуватиме приват-

ний інтерес суб'єкта господарювання лише тією мірою, яка необхідна для реалізації публічних інтересів. Повна ж заборона цієї діяльності не виправдано обмежує конституційне право на підприємницьку діяльність.

З огляду на необхідність мінімізації або повного виключення негативного впливу на суспільство, необхідно визначити форму організації та проведення азартних ігор. Потрібно визнати, що така форма існування азартних ігор, як казино, сама собою не несе ніякої загрози чи шкоди населенню.

Серед восьми офіційно зареєстрованих у Верховній Раді України проектів законодавчих актів щодо врегулювання азартних ігор в Україні більшість норм спрямовані на обмеження ризиків від цієї діяльності для соціально малозахищених верств населення [5–12].

Запропонованими нормами законопроектів передбачається територіально локалізувати можливість проведення азартних ігор і дозволити створення спеціалізованих територій виключно у готелях категорії 4–5 зірок із певними вимогами до кількості номерів, площі казино, кількості працівників.

Такий вид азартних ігор, як гральні автомати, не може існувати окремо від казино, як самостійний вид розваг та отримання доходу.

Поштовхом для такого неординарного заходу, як повна законодавча заборона гральної діяльності в Україні, став вибух та пожежа в залі ігрових автоматів у Дніпрі у травні 2009 р., внаслідок чого загинули та отримали травми десятки людей. Зал ігрових автоматів був розташований саме в такому МАФі з листків жерсті та фанери без дотримання найменших вимог безпеки до місць скупчення людей. Така ситуація була б абсолютною неможливою в готелі з високим рівнем зірковості, відповідним рівнем безпеки та обслуговування.

За даними Державної податкової адміністрації України, до заборони грального бізнесу в Україні налічувалося близько 10 200 гральних закладів, з яких 97,7% становили зали гральних автоматів, 1,6% – каси букмекерських контор і лише 0,7% – казино [6].

Казино призначені для розваг багатих людей і не є доступними для широких верств населення. За даними різних джерел, до заборони грального бізнесу в Україні відвідувачами казино у 65% випадків були іноземці, а в інших – люди з рівнем достатку вище середнього та високим рівнем достатку.

Виходячи з наявної у відкритих джерелах інформації в мережі Інтернет, у більшості країн Європи та в багатьох країнах світу максимальна кількість казино законодавчо обмежена і створюються вони у готелях високого класу. Так, в Австрії функціонує 12 казино, Австралії – 13, у Греції, Бельгії – по 9, Португалії – 8, Данії, Новій Зеландії – по 6, Швеції, Монако, Тунісі – по 4 [8].

В Україні історично так склалося, що система обмежень та спеціальних кваліфікаційних вимог до певних видів господарської діяльності створюється шляхом обов'язковості здійснення такої специфічної діяльності виключно на підставі спеціального дозволу уповноваженого державного органу – ліцензії.

І не можна не відзначити, що такий спосіб врегулювання відносин держави та суб'єктів підприємництва є досить ефективним та доречним.

Насамперед ліцензування передбачає видачу ліцензії, яка є доступною кожному. Ліцензія фактично у доступній для посереднього споживача формі підтверджує та гарантує, що послуга надається кваліфікованим професійним суб'єктом, перевірка якого проведена на державному рівні, тому, відповідно, держава певною мірою бере на себе гарантії та відповідальність за якість та безпечність надання певної послуги ліцензіатом.

Водночас держава може та надає гарантії виключно у разі відповідності суб'єкта кваліфікаційним, професійним та іншим вимогам, встановленим спеціальним нормативно-правовим актом, – ліцензійним умовам.

Така логічна будова системи державного контролю над провадженням виду господарської діяльності, що може порушувати публічні інтереси, є, беззаперечно, ефективною та дієвою, що унеможливує проникнення на ринок випадкових суб'єктів.

У більшості випадків у законопроектах щодо регулювання гральної діяльності пропонується визначити чіткі ліцензійні умови, виконання яких стане обов'язковим для отримання ліцензії на діяльність з організації та проведення азартних ігор у казино. Зокрема, створювати казино пропонується дозволити виключно у висококласних готелях категорії чотири та п'ять зірок із кількістю номерів, не менше вказаної у відповідних умовах провадження діяльності, мінімальна площа та кількість працівників казино повинна відповідати зазначеним у ліцензійних умовах, керівник та головний бухгалтер суб'єкта підприємницької діяльності з організації та проведення азартних ігор повинен мати необхідні освіти та досвід роботи, про що також зазначено в умовах для отримання відповідної ліцензії.

Крім того, законодавчо пропонується обмежити можливість проводити виключно ігри в карти, кості, циліндричні ігри (рулетку), а ігри на ігрових автоматах пропонується дозволити виключно на території казино в обмеженій кількості із жорсткою прив'язкою до площі казино та кількості гральних столів.

Водночас законопроектами пропонується заборонити проведення азартних ігор на комп'ютерних симуляторах, у букмекерських конторах, в інтерактивних закладах, оскільки контроль дотримання ліцензійних вимог у таких закладах значно ускладнений або навіть фактично неможливий.

Також важливою умовою отримання ліцензії запропоновано зробити створення ефективної системи контролю за відвідувачами казино, обмеження віку відвідувачів та працівників казино, персоналізацію відвідувачів через особисті документи.

Оскільки діяльність підлягатиме ліцензуванню, то пропонується встановити плату за ліцензію в розмірах до 40 мільйонів гривень. Видана ліцензія даватиме право проводити азартні ігри виключно в одному приміщенні за визначеною в ліцензії адресою.

Для обмеження свавілля організаторів азартних ігор та створення належних умов для гравців пропонується встановити підвищені фінансові, організаційні та кваліфікаційні вимоги до організаторів азартних ігор та до казино. Зокрема, ліцензійними умовами пропонується передбачити мінімальний розмір статутного капіталу для такого організатора в розмірі не менше п'ятдесяти мільйонів гривень, що, зокрема, забезпечить належний рівень фінансування самого підприємства.

Для створення гарантій, що правила проведення азартних ігор у казино та виплати винагороди не порушуватимуться, пропонується ввести обов'язкове резервування певної суми грошових коштів на окремому рахунку казино, а також встановити максимальний строк виплати виграшу.

Через ліцензійні умови вводиться система контролю за проведенням азартних ігор у казино, за обігом фішок (прийнятими ставками та виплаченими виграшами) та за обігом готівки в касі казино. Для цього пропонується запровадити електронну систему, яка дозволить органу ліцензування контролювати в режимі реального часу операції із прийняття ставок та виплати виграшів, ввести відеофіксацію всіх процесів, які відбуваються за гральним столом, а також використовувати реєстратори розрахункових операцій, які передаватимуть інформацію про всі здійснені операції уповноваженим податковим органам.

Законопроектом також передбачається право органу ліцензування зупиняти дію ліцензії і, відповідно, призупиняти діяльність казино у разі виявлення ним порушень законодавства.

З погляду економічної вигоди азартних ігор розвиток діяльності казино в суворо визначених рамках та умовах матиме позитивний результат як у соціальній сфері на внутрішньодержавному рівні, так і для розвитку туризму в Україні на міжнародному рівні.

Виходячи з кількості казино, що існувала до заборони грального бізнесу в Україні (близько 100 одиниць), кількість додатково створених робочих місць становитиме не менше 10 000. Зростання рівня зайнятості населення невідворотно сприяє росту відрахувань до місцевих та державного бюджету, що використовуються на соціальні потреби населення загалом. На тлі тривалої економічної кризи виконуватиметься одне з першочергових завдань держави – створення умов для заробітку, що забезпечує належний рівень життя працівників та їхніх сімей.

Важливу роль у формуванні доходної частини державного бюджету відіграє плата за видачу ліцензії на право провадження діяльності з організації та проведення азартних ігор. Загальноприйнятим у всьому світі є високий порівняно з іншими рівень плати за право здійснювати діяльність казино.

Необхідно зважати також на супутні позитивні впливи відновлення в Україні цивілізованого ринку азартних ігор. Зокрема, за даними різних загальнодоступних джерел, до введення в Україні заборони грального бізнесу гральні заклади, розташовані в готелях, надавали за різними оцінками від 30% до 60% завантаженості номерного фонду готелів. Отже, ініціатива розміщення спеціальних гральних зон може привести до значного поживлення на ринку готельних послуг. Подальшу ланцюгову реакцію можливо спрогнозувати самостійно [11].

У зв'язку із зазначеним і пропонується врегулювати сферу грального бізнесу на законодавчому рівні, встановити на високому рівні ліцензійні вимоги до гральних закладів та їх послуг, а також дозволити азартні ігри в казино виключно як розвагу для багатих, а інші азартні ігри заборонити.

Ліцензування дозволить державі контролювати азартні ігри, припинити шкідливий вплив на населення незаконних азартних ігор та неконтрольовану поширеність підпільних гральних закладів, а також отримувати додаткові надходження до державного бюджету.

Ліцензування є достатнім засобом контролю та регулювання діяльності гральних закладів в Україні, оскільки є засобом державного регулювання на всіх етапах: як на етапі видачі ліцензії, контролю за дотриманням ліцензіатами умов провадження господарської діяльності, так і на етапі створення дієвого механізму притягнення до відповідальності за порушення ліцензійних умов.

Також створення чіткої, прозорої та зрозумілої системи регулювання діяльності з організації та проведення азартних ігор позитивно вплине на інвестиційний мікроклімат у сфері грального бізнесу, коли іноземні інвестори знайдуть спосіб вигідного капіталовкладення саме в Україні, чітко знаючи і розуміючи умови та правила гри на ринку.

Основною соціальною складовою частиною запровадження ліцензування та законодавчого регулювання грального бізнесу в Україні стане захист громадян від шкідливого впливу неконтрольованих та незаконних азартних ігор, зменшення кількості злочинів, скоєння яких мотивовано здобуттям коштів незаконними шляхами, усунення негативних проявів у діяльності суб'єктів підприємництва у сфері азартних ігор, які набули останнім часом масового характеру.

Висновки. Висновком здійсненого в цій статті аналізу є те, що створивши ефективну систему регулювання та контролю за діяльністю з організації та проведення азартних ігор, держава може розумно врахувати публічні та приватні інтереси. Засобом державного регулювання, соціальне призначення якого полягає в особливому державному контролі за здійсненням таких видів господарської діяльності, які мають певні особливості, пов'язані з реалізацією найбільш важливих публічних інтересів, є ліцензування.

Убезпечивши населення від негативного впливу гральних закладів в Україні, можливо створити умови для здійснення підприємницької діяльності для отримання прибутку від азартних ігор, що матиме певні позитивні наслідки як для держави загалом, так і для певної великої кількості громадян, залучених до такої діяльності.

У розрізі жорсткості та ефективності способів і засобів регулювання та контролю специфічної надприбуткової підприємницької діяльності, якою є гральний бізнес, провідна роль має бути відведена саме ліцензуванню. Відповідність суб'єктів господарювання та їх діяльності визначеним державою ліцензійним умовам, контроль за виконанням ліцензійних умов провадження діяльності з організації та проведення азартних ігор має стати тим непорушним бар'єром, який не дозволить приватним інтересам взяти гору над розумним веденням господарської діяльності в рамках закону.

Список використаних джерел:

1. Про заборону грального бізнесу в Україні : Закон України від 15 травня 2009 р. № 1334-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 38. – Ст. 536.
2. Про ліцензування певних видів господарської діяльності : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 36. – Ст. 299.
3. Шестак Л. Ліцензування як адміністративно-правовий інститут : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л. Шестак ; Нац. акад. держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2005. – 18 с.
4. Шпомер А. Ліцензування господарської діяльності (господарсько-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. Шпомер ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 20 с.
5. Про діяльність казино в Україні : Проект Закону від 28 січня 2015 р. № 1869 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53729.
6. Про діяльність казино в Україні : Проект Закону від 22 грудня 2014 р. № 1571 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53064.
7. Про детінізацію ринку азартних ігор в Україні : Проект Закону від 1 червня 2016 р. № 4663-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59278.
8. Про детінізацію ринку азартних ігор та забезпечення доходами бюджету з метою виконання соціальних зобов'язань : Проект Закону від 13 травня 2016 р. № 4663 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59089.
9. Про детінізацію ринку азартних ігор та забезпечення доходами бюджету з метою виконання соціальних зобов'язань : Проект Закону від 11 грудня 2015 р. № 3632 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57390.
10. Про азартні ігри : Проект Закону від 15 вересня 2015 р. № 3094 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56467.
11. Про державний контроль і правові засади діяльності з організації та проведення азартних ігор : Проект Закону від 24 липня 2015 р. № 2441а [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56185.
12. Про державне регулювання азартних ігор в Україні : Проект Закону від 21 січня 2015 р. № 1807 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53650.

БРАТКОВСЬКИЙ В. М.,
аспірант кафедри адміністративного
права та адміністративного процесу
(Львівський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95(477)

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МОБІЛІЗАЦІЙНУ ПІДГОТОВКУ ТА МОБІЛІЗАЦІЮ

У статті порушено проблемні питання реалізації адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію. Надано визначення поняття адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію.

Ключові слова: мобілізація, адміністративна відповідальність, військово-зобов'язані, адміністративний проступок, адміністративне стягнення, позовна заява.

В статье затронуты проблемные вопросы применения административной ответственности за нарушение законодательства о мобилизационной подготовке и мобилизации. Предоставлено определение понятия административной ответственности за нарушение законодательства о мобилизационной подготовке и мобилизации.

Ключевые слова: мобилизация, административная ответственность, военнообязанные, административный проступок, административное взыскание, исковое заявление.

Violated issues of administrative responsibility for violation of legislation on mobilization preparation and mobilization. Provided the definition of administrative responsibility for violation of legislation on mobilization preparation and mobilization.

Key words: mobilization, administrative responsibility, liable for military service, administrative offense, administrative penalty, statement of claim.

Вступ. Сьогодні Україна переживає особливий період. Правопорушення, що вчиняються у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації, повинні регламентуватися адміністративно-деліктними нормами, а адміністративна відповідальність за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію повинна мати чітко визначену процедуру правової реалізації.

Реалізація адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію, на відміну від загальних положень про застосування адміністративної відповідальності, має свої особливості. Враховуючи, що в Україні триває проведення антитерористичної операції, необхідність у дослідженні та роз'ясненні процедури реалізації адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію набуває особливої актуальності.

Окремі питання щодо застосування адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію у своїх працях досліджували Д.М. Бахрах, О.С. Володавська, О.О. Делинський, М.І. Іншин, Р.А. Калюжний, А.П. Ключ-

ніченко, А.М. Колодій, Б.М. Лазарев, В.А. Ліпкан, С.В. Петков, Ю.С. Рябов, Г.П. Ситник, В.М. Туманов, М.С. Туркот, А.П. Шергін та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у комплексному виокремленні та дослідженні особливостей реалізації адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію.

Результати дослідження. У сучасному демократичному суспільстві розвиток особистості, захист її законних прав та інтересів є обов'язком кожної держави. А кожна особа, яка перебуває на території будь якої країни, повинна неухильно дотримуватися тих законодавчих приписів, що встановлені державою. Унаслідок цього між компетентними органами державної влади та індивідами формуються взаємні права та обов'язки, недотримання яких призводить до виникнення такого поняття, яке в теорії права називається «юридична відповідальність».

Якщо особою вчинено винне, протиправне суспільно-небезпечне (суспільно-шкідливе) діяння, то прийнято вважати, що в такому разі її притягатимуть до юридичної відповідальності. Аналогічна ситуація спостерігається тоді, коли військовозобов'язаним чи посадовою особою органу державної влади, органу місцевого самоврядування, керівниками підприємств, установ та організацій порушується законодавство про мобілізаційну підготовку та мобілізацію. Такі особи підлягають юридичній відповідальності, яка має свої різновиди.

Одним із видів юридичної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію є адміністративна відповідальність. Як правильно зазначає С.Т. Гончарук, сьогодні адміністративна відповідальність, без сумніву, є найпоширенішим видом юридичної відповідальності у правовій системі України й одним із найбільш дієвих правових інструментів у боротьбі з наймасовішими протиправними діями – адміністративними проступками [1, с. 68].

На думку І.Л. Бородіна та В.А. Круглова, адміністративна відповідальність може бути реалізована за наявності таких взаємопов'язаних елементів:

- 1) вчинення дій, що порушують встановлену Кодексом про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) або іншими нормативними актами заборону;
- 2) порушення, розслідування, розгляд справи й ухвалення рішення про застосування до особи, яка скоїла протиправну дію, санкції, передбаченої КУпАП або іншими нормативними актами, чи про звільнення від неї;
- 3) виконання прийнятого рішення [2, с. 39].

На нашу думку, реалізація адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію, на відміну від загальних положень про застосування адміністративної відповідальності, про які зазначають І.Л. Бородіна та В.А. Круглов, має свої особливості. Розглянемо їх детальніше.

1. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію можлива за наявності достатніх приводів і підстав. Достатність у цьому разі означає таку їх сукупність, що створює реальну можливість не лише визначити характер та особливості власне правопорушення, вказати на особу правопорушника, а й застосувати щодо неї визначені законодавством санкції для недопущення вчинення правопорушень у майбутньому, мінімізації шкоди від вчиненого протиправного діяння та створення правового механізму, здатного захистити інтереси держави, юридичних і фізичних осіб, інших суб'єктів права [3, с. 9].

Визначення підстав адміністративної відповідальності є однією з основних матеріально-адміністративних гарантій законності притягнення громадян України до адміністративної відповідальності [4, с. 38].

Варто зауважити, що в науці адміністративного права немає однозначності щодо визначення підстав адміністративної відповідальності, зокрема за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію.

Так, В.Б. Авер'янов вважає, що підставою адміністративної відповідальності є лише адміністративний проступок [5, с. 431].

Ю.П. Битяк наголошує на тому, що в науці адміністративного права виділяють фактичні та юридичні (правові) підстави адміністративної відповідальності [6, с. 127].

Н.О. Цюприк вказує про те, що в адміністративній науці прийнято виділяти три підстави адміністративної відповідальності: фактичну, нормативну та процесуальну. Науковець вважає, що фактичною підставою адміністративної відповідальності, що дозволяє притягнути особу до неї, є вчинення адміністративного правопорушення (проступку). Нормативна підстава – це система норм, що закріплюють склади адміністративних проступків, систему адміністративних стягнень; коло суб'єктів, наділених правом застосовувати адміністративні стягнення і процедуру притягнення до адміністративної відповідальності. Процесуальною підставою адміністративної відповідальності є акт компетентного органу про накладення конкретного адміністративного стягнення за конкретний адміністративний проступок на конкретну винну особу [7, с. 448–449].

На нашу думку, класифікація підстав адміністративної відповідальності, яку пропонує Н.О. Цюприк, за сучасних умов є досить вдалою, адже вважаємо, що наявність усіх перелічених вище умов є необхідним чинником для того, щоб притягнути правопорушника до адміністративної відповідальності, зокрема до адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію.

Таким чином, за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію пропонуємо виділяти такі підстави адміністративної відповідальності: фактичну, нормативну та процесуальну. Фактичною підставою адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію, що дозволяє притягнути військовозобов'язаних громадян та посадових осіб до відповідальності за ст. 210-1 «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію» КУпАП, є вчинення адміністративного проступку. Варто зауважити, що адміністративні стягнення за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію можуть накладатися як на громадян України, так і на посадових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, керівників та відповідальних осіб за військово-облікову роботу підприємств, установ, організацій будь-якої форми власності. На мобілізацію призиваються громадяни України, які мають військове звання, перебувають у запасі та є військовозобов'язаними. Мобілізація на іноземців та осіб без громадянства не поширюється, оскільки відповідно до ч. 6 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» «військовий обов'язок не поширюється на іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні. У випадках, передбачених законом, іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, можуть у добровільному порядку (за контрактом) проходити військову службу у Збройних Силах України» [8].

Нормативна підстава адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію – це система норм, що закріплюють склади адміністративних проступків, систему адміністративних стягнень; коло суб'єктів, наділених правом застосовувати адміністративні стягнення і процедуру притягнення до адміністративної відповідальності. Таким чином, система норм, що закріплюють склад адміністративного проступку за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію, передбачена ст. 210-1 «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію» КУпАП.

Особливістю інституту адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію є те, що відповідно до ст. 235 КУпАП військові комісаріати розглядають справи про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 210-1 «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію» КУпАП [9].

На практиці за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію військовим комісаром виноситься постанова про притягнення винної особи до адміністративної відповідальності за ст. 210-1 «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію» КУпАП.

Також військові комісаріати мають можливість направляти матеріали справи про адміністративне правопорушення до правоохоронних органів для прийняття ними процесу-

ального рішення щодо розшуку військовозобов'язаних громадян, що призиваються на мобілізацію, після чого винного вже можуть притягнути до кримінальної відповідальності.

Процесуальною підставою адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію є акт компетентного органу про накладення конкретного адміністративного стягнення за конкретний адміністративний проступок на винну особу. Тобто на практиці таким актом є постанова військового комісара про притягнення військовозобов'язаного чи посадової особи до адміністративної відповідальності за ст. 210-1 «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію» КУпАП.

Варто зауважити, що кожний військовозобов'язаний, посадова особа органу державної влади та органу місцевого самоврядування, а також керівники підприємств, установ та організацій мають можливість звернутися в адміністративному порядку до суду за захистом своїх прав та законних інтересів, що порушуються у процесі мобілізації.

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ) кожна особа має право звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або інтереси [10].

Статтею 104 КАСУ встановлено, що «позов пред'являється шляхом подання позовної заяви до суду першої інстанції» [10].

Тобто, якщо військовозобов'язаний, посадова особа органу державної влади та органу місцевого самоврядування, а також керівники підприємств, установ та організацій вважають, що в період оголошеної мобілізації їхні права та законні інтереси були порушені (наприклад, незаконне накладення адміністративного стягнення військовим комісаром шляхом винесення постанови про притягнення винної особи до адміністративної відповідальності за ст. 210-1 «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію» КУпАП), то вони мають право звернутися до суду з адміністративним позовом (наприклад, щодо скасування незаконно винесеної військовим комісаром постанови про притягнення винної особи до адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію). Подання позовної заяви здійснюється на загальних підставах.

Правильно зазначає С.В. Ківалов про те, що право на адміністративний позов у структурі права на судовий захист є одним із головних, оскільки всі інші права (право на участь у судовому розгляді, право на судові рішення, право на виконання судового рішення) є необхідними чинниками, але похідними від права на звернення до адміністративного суду [11, с. 7].

На нашу думку, позиція науковця є особливо актуальною для військовозобов'язаних громадян та посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також керівників підприємств, установ та організацій, що можуть звернутися за захистом своїх прав до суду в період оголошеної мобілізації та на час особливого періоду.

2. Ще однією особливістю реалізації інституту адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію у системі юридичної відповідальності є те, що застосування санкції ст. 210-1 «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію» КУпАП здійснюється компетентними органами лише в період, коли у країні оголошено мобілізацію та на час особливого періоду.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» «особливий період – це період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, який настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в ок-

ремех її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій» [12].

Тобто особливістю інституту адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію є його періодичний, непостійний характер. Норми указанного інституту діють на час оголошеної мобілізації, а також на час особливого періоду, тобто частково відбудовний період після закінчення воєнних дій.

Висновки. Враховуючи усі вищезазначені особливості застосування адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію, пропонуємо сформулювати ознаки та навести авторське визначення адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію.

Отже, адміністративна відповідальність за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію у системі юридичної відповідальності має свої особливі ознаки:

1. Підставами застосування адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію є фактична, нормативна, процесуальна.

2. Інститут адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію характеризується періодичністю та непостійним характером, оскільки його норми застосовуються, коли у країні оголошено мобілізацію та на час особливого періоду.

3. Орган, який виносить постанову про накладення адміністративного стягнення за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію, є військовий комісаріат.

4. Особливе коло суб'єктів відповідальності: до адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію притягаються військовозобов'язані громадяни, які мають українське громадянство, а також посадові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, керівників підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності.

5. Оскаржити постанову про накладення адміністративного стягнення за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію можна до вищого військового комісаріату або в суді.

6. Порядок оскарження постанови про накладення адміністративного стягнення за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію у суді здійснюється на загальних підставах шляхом подання позовної заяви.

Таким чином, на основі вищезазначених ознак вважаємо, що адміністративна відповідальність за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію – це різновид юридичної відповідальності, що є сукупністю адміністративних правовідносин, які виникають у зв'язку із застосуванням військовими комісаріатами до військовозобов'язаних громадян України, посадових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, керівників підприємств, установ та організацій, що вчинили адміністративний проступок у процесі мобілізації та в час особливого періоду, передбачених нормами адміністративного права, особливих санкцій – адміністративних стягнень, що накладаються у вигляді штрафу.

Список використаних джерел:

1. Гончарук С.Т. До питання про поняття та сутність адміністративної відповідальності / С.Т. Гончарук // Проблеми систематизації законодавства України про адміністративні правопорушення : матер. Міжн. наук.-практ. конф. – Ч. 2. – Сімферополь. – С. 68–71.

2. Бородін І.Л. До питання про дефініцію «адміністративна відповідальність» / І.Л. Бородін, В.А. Круглов // Юридичний вісник. Серія «Повітряне і космічне право». – 2012. – № 1. – С. 39–44.

3. Шестак Л. Склад адміністративного правопорушення та його значення для призначення покарання / Л. Шестак // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 12. – С. 9–11.

4. Єрмоленко О.С. Стаття 163-3 КУпАП: підстави настання відповідальності / О.С. Єрмоленко // Фінансове право. – 2011. – № 2 (16). – С. 38–41.
5. Авер'янов В.Б. Адміністративне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / ред. кол. : В.Б. Авер'янов (голова) та ін. – К. : Юридична думка, 2004. – Т. 1 : Загальна частина. – 2004. – 584 с.
6. Битяк Ю.П. Административное право Украины. Общая часть : [учебное пособие] / Ю.П. Битяк, В.В. Зуй. – Х. : Одиссей, 1999. – 224 с.
7. Цюприк Н.О. Принципи та підстави притягнення до адміністративної відповідальності працівників органів внутрішніх справ / Н.О. Цюприк // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 448–452.
8. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2232-12/page>.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
10. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-ІV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
11. Ківалов С.В. Право на звернення до адміністративного суду з адміністративним позовом: проблеми теорії і правового регулювання / С.В. Ківалов // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 59. – С. 7–21.
12. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3543-12>.

БУДНИК Ю. А.,
аспірант кафедри адміністративного
права і процесу та митної безпеки
(Університет державної
фіскальної служби України)

УДК 331.5(477)

МІСЦЕ ПОСЛУГ ІЗ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ТА АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ

У статті розглянуто проблеми, пов'язані з визначенням місця і ролі послуг із професійної орієнтації у системі соціальних та адміністративних послуг. Запропоновано шляхи удосконалення адміністративно-правового регулювання у сфері професійної орієнтації.

Ключові слова: професійна орієнтація, адміністративна послуга, професійне консультування, адміністративно-правове регулювання, ринок праці.

В статье рассмотрены проблемы, связанные с определением места и роли услуг по профессиональной ориентации в системе социальных и административных услуг. Предложены пути совершенствования административно-правового регулирования в сфере профессиональной ориентации.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, административная услуга, профессиональное консультирование, административно-правовое регулирование, рынок труда.

The article deals with the problems associated with determining the place and role of vocational guidance services in the system of social and administrative services. The ways of improving the administrative and legal regulation in the sphere of vocational guidance are suggested.

Key words: professional orientation, administrative service, professional counselling, administrative-legal regulation, labor market.

Вступ. Тенденції розвитку світового ринку праці вимагають урахування таких чинників, як прискорення темпів технологічних змін, підвищення вимог до конкурентоспроможності, зменшення некваліфікованих спеціальностей та обсягів ручної праці. Як свідчить світовий досвід, одним із чинників, що сприяє ефективному подоланню негативних процесів, викликаних тенденціями розвитку ринку праці, є належно організована система професійної орієнтації у країні. За даними наукових досліджень, професійна орієнтація впливає на збільшення продуктивності праці (залежно від галузі на 10–30%), скорочення плинності кадрів (на 20–25%), зниження аварійності та травматизму (на 35–45%), продовження періоду працездатності (на 8–10%), сприяє зниженню відрахування учнів із професійних навчальних закладів у 3–4 рази [1].

Нині в Україні, за різними даними, не за фахом працюють від 15% до 80% випускників вищих навчальних закладів. У середньому по країні плинність кадрів у різних сферах української економіки становить близько 11%. За словами колишнього міністра соціальної політики П. Розенка, кількість безробітних громадян України наразі сягнула 1,9 млн осіб, з яких на обліку у службах зайнятості перебувають 400 тисяч [2]. Тобто півтора мільйона працездатних осіб перебувають поза межами сплати єдиного соціального внеску, а решта –

на утриманні держави. Адміністративно-правове регулювання у сфері професійної орієнтації має численні вади і прогалини, які, зокрема, не дозволяють спрямувати процес визначення в особи здатності до професійної діяльності, яка є затребуваною на ринку праці або може бути затребуваною у перспективі найближчого десятиліття.

Проблеми, пов'язані з окремими складниками професійної орієнтації, зокрема щодо питань про їх місце у системі державних послуг, досліджували у своїх роботах І.В. Петренко, який розглянув аспекти щодо організації їх надання державною службою зайнятості [3], Л.І. Миськів, якою їх проаналізовано у ракурсі розгляду адміністративно-правових засад впровадження інклюзивної освіти в Україні [4], Н.М. Биба, яка вивчала визначенням їх співвідношення у системі правового регулювання відносин, пов'язаних із працевлаштуванням інвалідів [5]. Визначення співвідношення адміністративних послуг із суміжними поняттями розглянуто у дослідженнях О.Г. Рогової [6], Н.М. Мариняк [7], А.В. Миськевич [8], О.Ю. Шапран [9] та ін. Разом із тим проблеми визначення місця і ролі послуг із професійної орієнтації в аспекті їх адміністративно-правового регулювання не були предметом окремих наукових досліджень.

Постановка завдання. Метою статті є визначення місця і ролі послуг із професійної орієнтації у системі соціальних і адміністративних послуг.

Результати дослідження. Закон України «Про зайнятість населення» закріплює право особи на професійну орієнтацію (ст. 7) [10]. Водночас ці послуги разом з інформаційно-консультаційними, професійної підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації з урахуванням попиту на ринку праці законодавець відносить до безоплатних соціальних послуг як гарантію права особи на соціальний захист у разі настання безробіття (ст. 9) [10]. Проте серед науковців нині ще не склалося сталої позиції щодо співвідношення соціальних і адміністративних послуг.

Проаналізувавши ознаки соціальних та адміністративних послуг, А.В. Миськевич формує такі особливості їх співвідношення: по-перше, соціальні й адміністративні послуги належать до сфери публічних послуг та співвідносяться з ними як частина і ціле; по-друге, соціальні та адміністративні послуги мають суттєві відмінності, зокрема щодо суб'єктів, підстав, результатів надання послуг; по-третє, адміністративні послуги у сфері соціального захисту населення є специфічним видом адміністративних послуг, що зумовлюється особливими обставинами, у яких перебувають заявники, тощо [8, с. 138]. Щодо суб'єктів надання послуг вона зазначає, що соціальні послуги можуть надавати підприємства, установи, організації та заклади не залежно від форми власності та господарювання, фізичні особи – підприємці, а також фізичні особи, які надають соціальні послуги. Водночас адміністративні послуги надають орган виконавчої влади, інший державний орган, орган місцевого самоврядування, їх посадові особи, уповноважені відповідно до закону надавати адміністративні послуги [8, с. 137].

О.Ю. Шапран розуміє соціальні послуги як: 1) різновид адміністративних у тій частині, у якій вони відповідають вимогам щодо ознак адміністративних послуг (адміністративні соціальні послуги); 2) соціальні послуги, що є нарівні з адміністративними й управлінськими послугами самостійною складовою частиною державних послуг (власне соціальні послуги), які, зокрема, належать до публічних послуг [9]. При цьому, на її думку, відмінність соціальних послуг від управлінських й адміністративних полягає у: спрямованості їх на обмежену цільову аудиторію, а саме на сім'ї, дітей, молодь, окремі соціальні групи чи індивіди, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги; відсутності оформленого адміністративного акта як результату надання державної послуги; наданні як в індивідуальній, так і в груповій формі; отриманні без письмової заяви та навіть анонімно [9, с. 10].

Законом України «Про адміністративні послуги» останні визначаються як результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону (ст. 1) [11]. Відповідно до Концепції розвитку

системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р, адміністративна послуга – це результат здійснення владних повноважень уповноваженим суб'єктом, що відповідно до закону забезпечує юридичне оформлення умов реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою (видача дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо) [12].

Н.М. Мариняк під поняттям «адміністративні послуги» розуміє публічні послуги, що надаються органами виконавчої влади, виконавчими органами місцевого самоврядування та іншими уповноваженими суб'єктами, і надання яких пов'язане з реалізацією владних повноважень щодо ухвалення згідно з нормативно-правовими актами на звернення юридичної або фізичної особи адміністративного акта, спрямованого на реалізацію та захист її прав і законних інтересів та/або на виконання особою визначених законом обов'язків отримання дозволу (ліцензії), сертифіката, посвідчення та інших документів, реєстрації тощо [7, с. 64].

Ми загалом приєднуємось до думки цих науковців щодо визначення адміністративної послуги і її особливостей, які відрізняють від, зокрема, соціальних послуг. І з огляду на наведене теоретичне підґрунтя, розглянемо безпосередньо послуги із професійної орієнтації.

Закон України «Про зайнятість населення» визначає такі види професійної орієнтації: професійне інформування; професійне консультування; проведення професійного відбору (ст. 33) [10]. Відповідно до визначень, наданих Концепцією державної системи професійної орієнтації населення, затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2008 р. № 842, професійна інформація – це документовані або публічно оголошувані відомості про трудову діяльність та її роль у професійному самовизначенні особи, інформація про стан, потребу і динаміку ринку праці, зміст та перспективи розвитку сучасних професій і вимоги до особи, форми та умови оволодіння ними, можливості професійно-кваліфікаційного зростання і побудови кар'єри, що спрямована на формування професійних інтересів, намірів та мотивації особи щодо вибору або зміни виду трудової діяльності, професії, кваліфікації, роботи; професійна консультація – організована взаємодія фахівця із професійної орієнтації та особи, яка отримує послугу, що спрямована на оптимізацію її професійного самовизначення на основі виявлення індивідуально-психологічних характеристик, особливостей життєвих ситуацій, професійних інтересів, нахилів, стану здоров'я та з урахуванням потреби ринку праці; професійний відбір – науково обґрунтована система заходів, що створює умови для встановлення професійної придатності особи до провадження конкретних видів професійної діяльності та посад згідно з нормативними вимогами і конкретним робочим місцем; професійна адаптація – науково обґрунтована система заходів, що забезпечує входження, оволодіння та досягнення особою професійної майстерності у конкретному виді професійної діяльності на конкретному робочому місці [13].

Якщо розглянути правовідносини у сфері надання зазначених послуг із професійної орієнтації, то віднести їх загалом виключно до соціальних послуг, на наш погляд, недоречно.

У науці трудового права прийнято вважати, що в систему суспільних відносин, які становлять предмет цього права, входять індивідуальні відносини із застосування найманої праці і колективні трудові відносини. Основу предмета становлять індивідуальні відносини трудового наймання, що характеризуються безпосереднім зв'язком між працівником і роботодавцем та починають діяти з укладанням трудового договору [14, с. 6].

Фахівці розглядають професійний відбір більш широко, ніж це встановлено правовими нормами. Так, вони зауважують, що він складається із професійного добору і професійного підбору. При цьому професійний добір – це система профдіагностичного обстеження особи, спрямована на визначення конкретних професій, найбільш придатних для оволодіння ними конкретно людиною. Водночас професійний підбір має організаційний характер, його метою є виявити й оцінити індивідуальні особливості людини, які й визначають її придатність до однієї або кількох професій. Загалом же професійний відбір, на їхню думку, являє собою систему профдіагностичного обстеження, спрямованого на визначення ступеня придатності особи до окремих видів професійної діяльності згідно з нормативними вимо-

гами. Якщо у претендента на певний вид професії з'ясовується відсутність хоча б однієї професійно важливої якості, йому відмовляють у працевлаштуванні [15, с. 4]. Незважаючи на специфічні риси окремих складових частин професійного відбору, відносини, що складаються у сфері останнього, а також відносини, пов'язані із професійною адаптацією, стосуються конкретного робочого місця. Тобто, як правило, виникає безпосередній зв'язок між особою і роботодавцем, і відсутня така обов'язкова складова частина адміністративної послуги, як суб'єкт її надання в особі органу державної влади або уповноваженого на те державного підприємства, установи, організації, органу місцевого самоврядування.

Відповідно до норм Закону України «Про інформацію» інформаційною послугою є діяльність із надання інформаційної продукції споживачам для задоволення їхніх потреб (ст. 23) [16]. Тобто такий складник професійної орієнтації, як професійна інформація, охоплюється відносинами у сфері інформаційного забезпечення і відноситься до інформаційних послуг.

Закон України «Про зайнятість населення», окреслюючи шляхи здійснення професійної орієнтації осіб, які звернулися до «територіальних органів центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції», надає визначення професійного консультування, аналогічне тлумаченню Концепції державної системи професійної орієнтації населення за виключенням того, що це є «організована взаємодія фахівця із професійної орієнтації та особи, яка отримує послугу» (ст. 33) [10].

На сьогодні послуга із професійного консультування переважно розглядається як соціальна послуга. Проте, якщо розглядати з боку визначення самого поняття «соціальна послуга», наданого відповідним нормативним актом, таке віднесення не відповідає фактичному стану взаємовідносин у цій сфері. Так, згідно зі ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги» вони є комплексом заходів із надання допомоги особам, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самотійно їх подолати, для розв'язання їхніх життєвих проблем [16]. Водночас фахівці підкреслюють, що професійне консультування як засіб професіоналізації особистості фокусується на підготовці клієнтів до професійного самовизначення, до входження у професію і до подальших кроків на шляху професійного становлення і зростання. Крім того, профконсультування охоплює широке коло питань, які виникають у процесі зростання кар'єри і в разі завершення професійної діяльності [17, с. 63]. Тобто ці взаємовідносини охоплюють значно ширше коло, ніж особи, які «не можуть самотійно подолати складні життєві обставини».

Розглянемо послугу із професійного консультування в її співвідношенні з адміністративною послугою. Визначення послуги із професійного консультування, надане у теоретичних і правових джерелах, беззаперечно свідчить на користь відповідності такої ознаці адміністративної послуги, як сприяння реалізації фізичними особами прав, свобод і законних інтересів. Адже професійне самовизначення особи з урахуванням потреби ринку праці надає їй можливість реалізувати своє конституційне право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується (ст. 43 Конституції України) [18].

Інший складник адміністративної послуги – це те, що вона надається виключно органами владних повноважень, зокрема органами державної влади, уповноваженими на те державними підприємствами, установами, організаціями, органами місцевого самоврядування. Відповідно до Положення про організацію професійної орієнтації населення, затвердженого Наказом Міністерства праці України, Міністерства освіти України та Міністерства соціального захисту населення України від 31 травня 1995 р. № 27/169/79, Наказу Міністерства соціальної політики України від 3 січня 2013 р. № 2 «Про затвердження Порядку надання територіальними органами центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, послуг із професійної орієнтації осіб», ст. 14 Закону України «Про освіту» суб'єктами надання послуг із професійного консультування є державні служби зайнятості, а серед молоді, що навчається, – місцеві органи виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в галузі освіти. Тобто надання послуг

ги із професійного консультування органами владних повноважень також цілком відповідає вказаній ознаці адміністративної послуги.

Однак нині послуга із професійного консультування не має головної ознаки адміністративної послуги, а саме набуття відповідного права та його юридичного оформлення (наприклад, отримання сертифіката) і перебуває у сфері приватноправових відносин.

Звернемо увагу на досвід Сполучених Штатів Америки, де функціонує Національна асоціація професійної орієнтації (*National Vocational Guidance Association*) (NCDA), створена ще у 1913 р. Вона об'єднує більшість фахівців США у галузі профорієнтації та кар'єрного консультування. Саме NCDA виробляє у цій країні стандарти професійної діяльності профконсультантів, кваліфікаційні та етичні стандарти і принципи діяльності, а також проводить експертизу як методичних та інформаційних матеріалів, так і проектів законів, що стосуються сфери її діяльності [19, с. 56]. Необхідно звернути увагу на програму федерального уряду (яка реалізується службами зайнятості та відділами освіти окремих штатів) «Технічна підготовка» (*Tech Prep*). Ця програма має на меті ряд заходів із професійної орієнтації, консультації учнівської молоді та отримання ними сертифіката, за яким вони можуть продовжити навчання в університеті з певного технічного профілю [19, с. 56]. Цей сертифікат дозволяє отримати підготовку в галузях інженерних технологій, прикладних наук, промисловості, мистецтва, торгівлі, сільського господарства, охорони здоров'я та бізнесу. Крім того, надає гарантії у забезпеченні зайнятості після закінчення навчання на ринку праці. У 1995 р. участь у цій програмі брали 737 635 студентів по всій країні [2].

Висновки. Переосмислюючи досвід США у сфері професійної орієнтації, можливо запропонувати запровадити у системі діяльності уповноважених суб'єктів державної влади України надання адміністративної послуги із проведення професійного консультування з видачею сертифіката професійної придатності на отримання підготовки у профільному навчальному закладі за спеціальністю, у якій зацікавлена держава, тобто яка є затребуваною або буде затребувана на ринку праці через 3–10 років. Це потребує внесення відповідних змін до положень Концепції державної системи професійної орієнтації населення, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2008 р. № 842, Закону України «Про зайнятість населення» та інших нормативних актів, що регулюють цю сферу, запровадження державних стандартів послуги із професійного консультування зацікавленими державними органами виконавчої влади (зокрема, міністерствами соціальної політики та освіти).

Подальших досліджень у вказаному напрямі потребують питання, пов'язані з розширенням можливостей публічної адміністрації щодо надання адміністративних послуг, вивчення закордонного досвіду, зокрема стосовно часткової передачі їх для реалізації суб'єктам підприємницької діяльності або громадських організацій за умови здійснення державного контролю та можливості впливу на форми і методи такої діяльності з боку державних органів виконавчої влади.

Список використаних джерел:

1. Про Концепцію державної системи професійної орієнтації населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 1994 р. № 48 // Збірник нормативно-правових актів у сфері професійної підготовки молоді / упоряд. К.І. Шевченко. – Тернопіль : Диво, 2001. – 278 с.
2. Скільки безробітних в Україні: названа точна кількість [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.obozrevatel.com/ukr/finance/economy/73895-skilki-bezrobitnih-v-ukraini-nazvano-tochne-chislo.htm>.
3. Петренко І.В. Організаційно-правові засади діяльності державної служби зайнятості України : дис. ... канд. юрид. наук / І.В. Петренко ; Сумський державний університет. – Суми, 2014. – 211 с.
4. Миськів Л.І. Адміністративно-правові засади впровадження інклюзивної освіти в Україні : дис. ... докт. юрид. наук / Л.І. Миськів ; Харківський нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2015. – 416 с.

5. Биба Н.М. Правове регулювання трудових відносин з інвалідами : дис. ... канд. юрид. наук / Н.М. Биба ; Юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2011. – 194 с.
6. Рогова О.Г. Надання адміністративних послуг у сфері соціального захисту населення / О.Г. Рогова, Л.М. Сергєєва // Теорія та практика державного управління. – 2016. – Вип. 2. – С. 44–50.
7. Мариняк Н.М. Адміністративна послуга та її співвідношення із суміжними поняттями / Н.М. Мариняк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки». – 2015. – № 824. – С. 60–64 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_824_12.
8. Міськевич А.В. Співвідношення соціальних та адміністративних послуг у сфері соціального захисту населення в Україні / А.В. Міськевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.35/part_2/36.pdf.
9. Шапран О.Ю. Уточнення місця соціальних послуг у класифікації публічних послуг / О.Ю. Шапран // Держ. упр. : теорія та практика. – 2010. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/dutp/2010_1/txts/10soykpp.pdf.
10. Про зайнятість населення : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5067-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 24. – Ст. 243.
11. Про адміністративні послуги : Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5203-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 32. – Ст. 409.
12. Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р // Офіційний вісник України. – 2006. – № 7. – Ст. 376.
13. Про затвердження Концепції державної системи професійної орієнтації населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2008 р. № 842 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 72. – Ст. 2426.
14. Долгіх Н.П. Трудове право : [навчальний посібник] / Н.П. Долгіх, В.П. Марущак. – О. : ОРІДУ НАДУ, 2011. – 252 с.
15. Лівшун О.В. Профорієнтація : [курс лекцій] / О.В. Лівшун [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://msn.khnu.km.ua/pluginfile.php/201156/mod_resource/content/0/.
16. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
17. Євдокимова Н., Опанасенко Л. Професійне консультування як засіб професіоналізації особистості / Н. Євдокимова, Л. Опанасенко // Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки». – 2016. – № 1 (16). – С. 58–63.
18. Про соціальні послуги : Закон України від 19 червня 2003 р. № 966-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 358.
19. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
20. Загребнюк Ю.В. Професійне самовизначення учнівської молоді в середніх навчальних закладах США : дис. ... канд. педагогічних наук / Ю.В. Загребнюк ; Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань, 2016. – 209 с.
21. Programs Tech-Prep [Electronic resource]. – Access mode : <https://www2.ed.gov/programs/techprep/index.html>.

ГУЩИН О. О.,

кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник
Центру воєнно-стратегічних досліджень
(Національний університет оборони
України імені Івана Черняхівського)

ШОПІНА І. М.,

доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри адміністративно-
правових дисциплін
(Львівський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 340.116:355/359

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ОПЕРАЦІЙ (НА ПРИКЛАДІ УЧАСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У ПРОТИДІІ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ)

Досліджено особливості правового регулювання участі Збройних Сил України у протидії торгівлі людьми. Зроблено висновок щодо необхідності правової регламентації діяльності Збройних Сил України в межах операційного права, яке уявляє собою сукупність правових норм, які регламентують проведення військових операцій та дії, пов'язані з їх забезпеченням.

Ключові слова: торгівля людьми, Збройні Сили України, правове регулювання, операційне право, військова операція.

Исследованы особенности правового регулирования участия Вооруженных Сил Украины в противодействии торговле людьми. Сделан вывод о необходимости правовой регламентации деятельности Вооруженных Сил Украины в пределах операционного права, представляющего собой совокупность правовых норм, регламентирующих проведение военных операций и действия, связанные с их обеспечением.

Ключевые слова: торговля людьми, Вооруженные Силы Украины, правовое регулирование, операционное право, военная операция.

The article contains the analysis of the peculiarities of legal regulation of the participation of the Armed Forces of Ukraine in combating human trafficking. The conclusion is made on the need for legal regulation of the activities of the Armed Forces of Ukraine within the operational law, which is a set of legal norms governing the conduct of military operations and actions related to their provision.

Key words: human trafficking, the Armed Forces of Ukraine, legal regulation, operational law, military operation.

Вступ. Вже три роки минуло з початку російської агресії проти України та антитерористичної операції на Сході нашої держави. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 27 березня 2017 року взято на облік 1 601 806 внутрішньо переміщених

осіб, або 1 288 399 сімей з Донбасу і Криму. Згідно звіту Державного департаменту США про торгівлю людьми у світі в 2016 році Україна залишається «країною походження, транзиту і призначення для чоловіків, жінок і дітей, яких піддають примусовій праці та сексуальної експлуатації». У цьому ж звіті наголошується, що вимушені переселенці в Україні особливо уразливі до експлуатації.

За інформацією заступника міністра закордонних справ України Сергія Кислиці під час дебатів Ради безпеки ООН, неконтрольовані Україною ділянки територій і кордони використовуються РФ для поставки зброї, бойовиків та торгівлі людьми. В окремих непідконтрольних Україні районах Донецької і Луганської області зафіксовано випадки рабства [1]. При цьому жертви торгівлі людьми регулярно переміщуються через лінію розмежування, попадаючи в зону відповідальності військових підрозділів Збройних Сил України. Вказане обумовлює важливість правової регламентації функцій Збройних Сил України в національній системі протидії торгівлі людьми.

Проблематика торгівлі людьми досить широко висвітлена в теоретичних працях Т.І. Возної, В.А. Козака, В.М. Куца, О.В. Кушнір, К.Б. Левченко, А.М. Орлеана, В.В. Пясковського, Ю.В. Раковської, О.В. Святун та інших авторів. Разом із тим питання правової регламентації дій військових підрозділів Збройних Сил України та їх посадових осіб щодо протидії торгівлі людьми ще не здобули достатнього висвітлення на теоретико-методологічному рівні. У поєднанні з прогалинами правового регулювання в цій сфері вказане обумовлює важливість аналізу ролі та місця Збройних Сил України в системі протидії торгівлі людьми в аспекті їх законодавчого закріплення.

Постановка завдання. У зв'язку з викладеним вище метою статті є визначення проблем правового регулювання участі Збройних Сил України в системі протидії торгівлі людьми і окреслення шляхів їх розв'язання на нормотворчому та теоретико-методологічному рівнях.

Результати дослідження. 20 грудня 2016 року Рада Безпеки ООН уперше ухвалила резолюцію 2331 (2016), що спрямована на боротьбу з торгівлею людьми в умовах збройних конфліктів. У документі, який було одностайно схвалено всіма членами Ради Безпеки, зазначено, що феномен торгівлі людьми стає одним із факторів нестабільності у світі, підриває верховенство права і сприяє іншим формам транснаціональної організованої злочинності, призводить до загострення конфліктів [2]. Рада Безпеки заявила про намір розглянути питання про введення адресних санкцій щодо осіб і організацій, що займаються торгівлею людьми та сексуальним насильством у районах, порушених збройним конфліктом, а також про те, що жертв торгівлі людьми і сексуального насильства з боку екстремістських угруповань необхідно прирівняти до жертв тероризму, щоб вони мали право отримувати офіційну допомогу і правовий захист.

Використання сексуального насильства і торгівлі жінками для досягнення військових, політичних, економічних та ідеологічних цілей терористичних організацій підкреслювалося в доповіді спеціального представника Генерального секретаря ООН з питань сексуального насильства в умовах збройних конфліктів З. Бангури, яка акцентувала увагу на необхідності відображення положень резолюцію 2331 (2016) Ради безпеки ООН в національному антитерористичному законодавстві [3]. На важливості консолідації сил безпеки в протидії торгівлі людьми, що має знайти своє закріплення у національних планах в галузі боротьби з торгівлею людьми, наголошував і Генеральний Секретар ООН Пан Гі Мун [3].

Україною законом від 21 вересня 2010 року № 2530-VI ратифіковано Конвенцію Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 року, а законом від 4 лютого 2004 року № 1433-IV – Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 12 грудня 2000 року (із застереженнями), Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2001 року, а також Протокол проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітрям, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2001 року.

Також 20 вересня 2011 року прийнято Закон України № 3739-VI Про протидію торгівлі людьми, який визначив основні напрями державної політики та повноваження органів виконавчої влади в цій сфері.

Таким чином, можна стверджувати, що обсяг ратифікованих Україною актів із питань протидії торгівлі людьми в поєднанні із зазначеним Законом дають підстави стверджувати про наявність у державі мінімально необхідного обсягу правових норм із цих питань.

Разом із тим ми можемо констатувати наявність певних проблемних аспектів у площині залучення Збройних Сил України до зазначеної діяльності.

Так, частина перша статті 5 Закону України «Про протидію торгівлі людьми» відносить до суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, в тому числі центральні органи виконавчої влади [4]. Міністерство оборони України формально має правовий статус такого суб'єкта. Збройні Сили України як військове формування, безпосереднє керівництво яким здійснює начальник Генерального штабу, до суб'єктів протидії торгівлі людьми вказаним Законом не віднесено. Заслуговує на увагу, що в Законах України «Про основи національної безпеки України» та «Про боротьбу з тероризмом», які почасти визначають правовий статус Збройних Сил України під час проведення антитерористичної операції, положення про торгівлю людьми відсутні.

Постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 111 затверджено Державну соціальну програму протидії торгівлі людьми на період до 2020 року [5]. Виконавцями цієї програми Уряд визначив Мінсоцполітики, Мін'юст, МВС разом із Національною поліцією, МЗС, ДМС, МОН, Адміністрацію Держприкордонслужби, за згодою – Генеральну прокуратуру України, СБУ, Національну школу суддів, Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних та кримінальних справ, громадські об'єднання та міжнародні організації. Проте з незрозумілих причин Міністерство оборони України та Збройні Сили України в переліку виконавців відсутні.

Загалом слід визнати, що проблема ігнорування законодавцем ролі Міністерства оборони України і Збройних Сил України в попередженні торгівлі людьми має щонайменше два негативні наслідки.

По-перше, представники Збройних Сил України, які перебувають у районах ведення бойових дій, досить часто надають первинну допомогу особам, які постраждали від торгівлі людьми. На жаль, статистичні дані із цього приводу відсутні, оскільки, як вже вказувалося, Збройні Сили України не є суб'єктом протидії торгівлі людьми. Однак лише за даними керівника лише одного структурного підрозділу Збройних Сил України – Управління цивільно-військового співробітництва, протягом липня 2014 – квітня 2017 року групи цивільно-військового співробітництва надали допомогу щонайменше 35 особам, які постраждали від торгівлі людьми. Разом із цим якщо, наприклад, діяльність Мінсоцполітики та Національної поліції у сфері протидії торгівлі людьми регламентовано численними стандартами та інструкціями, то щодо діяльності Збройних Сил у цьому напрямку панує правовий вакуум. Згідно з п. 4 Інструкції зі збору та моніторингу статистичної інформації щодо осіб, які постраждали від торгівлі людьми, затвердженої спільним наказом Мінсоцполітики і МВС від 11.01.2016 р. № 4/54, обов'язок приймати інформацію про осіб, які постраждали від торгівлі людьми і повідомляти про це орган кримінальної поліції (у разі згоди постраждалої особи або її законного представника), покладено на Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Проте існує багато населених пунктів, в яких внаслідок ведення бойових дій такі Центри, як і деякі інші органи влади, не функціонують, а дістатись із них до районного центру дуже складно і іноді пов'язано з ризиком для життя. Так, подібна ситуація спостерігалась в таких населених пунктах, як Піски, Опитне, Широкіно, Лобачеве, Лопаскіне та ін. Незважаючи на те, що саме Збройні Сили постійно надають допомогу мешканцям цих населених пунктів, їх дії у випадках отримання інформації про торгівлю людьми нічим не регламентовано.

По-друге, негативним наслідком слід вважати недооцінювання впливу збройного конфлікту на поведінку самих військовослужбовців. У цьому контексті заслуговує на ува-

гу, що на рівні держав-членів НАТО цю проблему давно усвідомлено і у 2004 році за результатами Стамбульського саміту Альянсу було ухвалено Політику НАТО з питань торгівлі людьми [6], спрямовану на встановлення, у першу чергу, стандартів індивідуальної поведінки військовослужбовців. Причинами такої реакції Альянсу слід вважати конфліктні ситуації у 2002–2003 рр., пов'язані зі звинуваченням американського військового контингенту в Південній Кореї в наданні «дружніх послуг» із патрулювання та захисту борделів, де експлуатуються жінки, які стали жертвами торгівлі людьми, а миротворчого контингенту ООН в Конго – в зґвалтуваннях та сексуальних домаганнях стосовно конголезьких жінок і дітей. Сполучені Штати Америки також доповнили власний кодекс військовослужбовців положенням, що набуло чинності 15 листопада 2005 року, згідно з яким військовослужбовцям заборонено протегувати повіям. Нове положення дає військовим командирам право притягати до відповідальності тих військовослужбовців, які користуються платними сексуальними послугами. У контингенті збройних сил США, який дислоковано в Південній Кореї, впроваджено комплексну перспективну програму, спрямовану на запобігання протегування американськими військовослужбовцями закладів, де можуть використовувати жінок як об'єкт торгівлі. Школа НАТО (Оберамергау, Німеччина) розробила три навчальних модулі, які застосовуються на восьми курсах цієї школи. Загальний навчальний модуль для військових командирів та модуль для службовців правоохоронних органів дають можливість слухачам Школи НАТО ознайомитись із різними аспектами торгівлі людьми [7].

Якщо звернутись до положень військових статутів Збройних Сил України, зокрема, статті 58 Статуту внутрішньої служби, ми побачимо, що командир (начальник) відповідно до посади, яку він займає, повинен діяти самостійно і вимагати від підлеглих виконання вимог Конституції України, законів України, статутів Збройних Сил України та інших нормативно-правових актів. Отже, командир буде достатньо нелегко віддати наказ на допомогу жертвам торгівлі людьми, оскільки такий наказ не буде мати під собою чіткого і однозначно зрозумілого правового підґрунтя. Це не єдиний випадок невідповідності реальної діяльності Збройних Сил України і її правової бази. Так, діяльність Збройних Сил України з питань цивільно-військового співробітництва третій рік поспіль не може здобути своє законодавче закріплення.

Вважаємо, що така ситуація зумовлена багаторічним знецінюванням ролі та місця збройних сил у державному механізмі, що призвело, в тому числі, й до гальмування розвитку воєнного і військового законодавства. Скорочення кількості вищих військових навчальних закладів, які готували військових юристів, ліквідація кафедр військового права, наукової спеціальності «військове право» зумовили різке падіння кількості кваліфікованих юристів у Збройних Силах України і панування тенденцій правового нігілізму в повсякденній діяльності військових підрозділів.

Збройна агресія Російської Федерації дала змогу переконатися в хибності такого шляху, і, починаючи з 2014 року, робляться спроби приведення нормативно-правової бази функціонування Збройних Сил України у відповідність до вимог сьогодення. Так, завдяки діяльності Комітету реформ Міністерства оборони України в даний час висловлюються обґрунтовані думки щодо формування галузі воєнного права як комплексної галузі права, предметом якої є правовідносини, що виникають у діяльності Воєнної організації держави. На нашу думку, проблеми правової регламентації дій військовослужбовців та підрозділів збройних сил за умов настання певних подій мають регламентуватися специфічним інститутом воєнного права, яке в провідних країнах світу, зокрема США та Великій Британії, має назву «операційне право».

Феномен існування операційного права, або права операцій (*operational law*) базується на усвідомленні керівництвом відповідної країни необхідності забезпечення якнайширшого та всеохоплюючого правового забезпечення проведення як суто військових, так і інших видів операцій, включаючи різноманітні операції з підтримання миру і безпеки, зокрема, антипіратські та з протидії торгівлі людьми. Операційне право можна визначити як сукупність правових норм, які регламентують проведення військових операцій та дій,

пов'язані з їх забезпеченням. Специфікою операційного права, яка зумовлює певні складнощі його формування в національній системі права, яка базується на розмежуванні галузей права за їх предметом і методом, є поєднання в ньому норм міжнародного, національного, і, в певних випадках, – зарубіжного права, що пояснюється особливостями проведення військових операцій [8, с. 89].

В якості наочного прикладу цих доволі специфічних операцій можна навести військово-морську операцію Європейського Союзу «Софія» по боротьбі з контрабандистами, які займаються нелегальними перевезеннями мігрантів через Середземне море. Операцію було ініційовано у 2015 році після серії катастроф із судами, що перевозили біженців із Лівії до Італії. У рамках мандату операції «Софія» військові кораблі країн – членів ЄС отримали право зупиняти, обшукувати та перешкоджати плаванню суден, щодо екіпажів яких є підозри у контрабанді людьми.

Висновки. У сучасних умовах завданням операційного права має стати правове забезпечення проведення всього спектру військових та спеціальних операцій, включаючи процес прийняття рішень і, власне, ведення операції. Операційне право забезпечує ведення операцій шляхом правової підтримки реакції військових керівних органів на різні ситуації, а також шляхом консультування в питаннях визначення цілей, розробки, впровадження та реалізації правил ведення бойових дій.

Ефективність підходу зарубіжних країн до питання існування операційного права не підлягає жодному сумніву, адже цілком очевидно, що військовослужбовець не повинен самостійно, на власний розсуд заповнювати правові прогалини, а дії командирів, пов'язані, в тому числі з протидією торгівлі людьми, мають бути чітко визначені на рівні правових норм.

Список використаних джерел:

1. Три роки російської агресії проти України призвели до збільшення ризиків, пов'язаних з торгівлею людьми в Україні / Міністерство закордонних справ / Прес-центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/55633-tri-roki-rosijsykoji-agresiji-proti-ukrajini-prizveli-do-zbilyshennya-rizikiv-povjazanih-z-torgivleju-lyudymi-v-ukrajini>.
2. Resolution 2331 (2016) Adopted by the Security Council at its 7847th meeting, on 20 December 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/2331%282016%29>.
3. Совет Безопасности утвердил меры по борьбе с сексуальным насилием в условиях конфликта / Центр новостей ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/russian/news/story.asp?newsID=27176#.WScnNNw1GHs>.
4. Про протидію торгівлі людьми: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 19-20. – Ст. 173.
5. Державну соціальну програму протидії торгівлі людьми на період до 2020 року: затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 111 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 18. – Ст. 728.
6. NATO Policy On Combating Trafficking In Human Beings [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nato.int/docu/comm/2004/06-istanbul/docu-traffic.htm>.
7. Борьба з торгівлею людьми // НАТО ревью [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nato.int/docu/review/2006/issue2/ukrainian/analysis.html>.
8. Гущин О.О. Феномен операційного права: актуальні уроки для України / О.О. Гущин // Наука і правоохорона. – 2015. – № 2. – Ч. 2. – С. 89–92.

КОСИЦЯ О. О.,

кандидат юридичних наук,
викладач кафедри адміністративного,
господарського права
та фінансово-економічної безпеки
(Сумський державний університет)

УДК 342.922:351.74

КОМПАРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (НА ОСНОВІ СУБ'ЄКТНОГО КРИТЕРІЮ)

У статті висвітлено підходи вітчизняних науковців до поняття поліцейської та правоохоронної діяльності. Обґрунтовано поліцейську діяльність як самостійну наукову та правову категорію. Висвітлено проблемні питання суб'єктного складу поліцейської діяльності.

Ключові слова: поліцейська діяльність, правоохоронна діяльність, правоохоронна політика, поліція, державний примус, суб'єкти поліцейської діяльності.

В статье освещены подходы отечественных ученых к понятию полицейской и правоохранительной деятельности. Обоснована полицейская деятельность как самостоятельная научная и правовая категория. Освещены проблемные вопросы субъектного состава полицейской деятельности.

Ключевые слова: полицейская деятельность, правоохранительная деятельность, правоохранительная политика, полиция, государственное принуждение, субъекты полицейской деятельности.

The article covers the approaches of national scientists to the concept of policing and law enforcement. Police activities are proved as an independent scientific and legal category. The article deals with issues of the subject composition of policing.

Key words: policing, law enforcement, law enforcement policy, police, government coercion, the subjects of policing.

Вступ. У сучасних умовах розвитку суспільних відносин в Україні особливе місце посідає поліцейська діяльність у контексті реалізації правоохоронної політики держави. Поліцейська діяльність у правовій державі забезпечує верховенство права, охорону, захист і поновлення порушених прав громадян, взаємну відповідальність держави та особи, контроль і нагляд за застосуванням норм права. Поліцейська діяльність є одним із головних напрямів діяльності новостворених та реформованих правоохоронних органів, ефективність яких залежить від правового та організаційного забезпечення, в тому числі від наукового осмислення та виваженого понятійно-категоріального апарату.

У зв'язку зі зміною суспільних відносин, публічної влади, інтересів людини і громадянина в науковій літературі тривалий час точаться дискусії щодо визначення сутності такого державно-правового явища, як поліцейська діяльність та її співвідношення з правоохоронною діяльністю.

Власні фундаментальні підходи до правоохоронної діяльності у своїх наукових роботах запропонували такі вчені, як: О.М. Бандурка, В.Т. Білоус, М.М. Бурбика, І.П. Голосніченко, Й.І. Горінецький, Р.А. Калюжний, О.М. Ключев, В.С. Ковальський, В.В. Ковальська, А.Т. Комзюк, А.М. Куліш, І.Є. Марочкіна, Н.В. Сібільова, О.Ф. Скакун, А.М. Подоляка, Г.О. Пономаренко, В.М. Плішкін, О.М. Толочко, Х.П. Ярмака та ін.

Категорія поліцейська діяльність аналізуються в дослідженнях Ю.Е. Аврутіна, К.С. Бельського, І.А. Горшенєвої, А.В. Губанова, Я.М. Когут, А.Т. Комзюка, П.С. Лютікова, М.П. Смирнова, Ю.П. Солов'я, Ю. М. Старилова, В.М. Шадріна, О.С. Проневича та ін.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз теоретико-методологічних засад правоохоронної діяльності та поліцейської діяльності, виділення спільних та відмінних ознак, обґрунтування самостійності вказаних категорій.

Результати дослідження. Розпочати дослідження слушно з наукової позиції О.Ф. Скакун [1], яка полягає в тому, що поняття та категорії юриспруденції не можна розглядати ізольовано одне від одного, оскільки вони є вузловими пунктами пізнання та одночасно слугують засобом практичного удосконалення права. Завдяки постійному розвитку вони відкривають можливість для осмислення динаміки конкретних державно-правових явищ, проникнення в їх сутність, глибинні процеси, що відбуваються в них. Тільки після опанування науковими поняттями і категоріями в галузі права можна розуміти процеси, що відбуваються в ньому, визначати закономірності і випадковості державно-правового розвитку, творчо розвивати, створювати моделі і пропонувати прогнози їх поступального руху.

Варто зазначити, що термін «правоохоронна діяльність», на відміну від «поліцейської діяльності», широко вживається в чинному законодавстві, науковій, навчальній та публіцистичній літературі.

Правоохоронна діяльність є підсистемою юридичної діяльності. Вона має не лише складні й багатогранні цілі, завдання та функції, а й досить складну структуру. За особливостями методів, форм, порядку здійснення правоохоронної діяльності прийнято розрізняти профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, адміністративну діяльність [2].

Різні підходи до визначення правоохоронної діяльності мають як науковці, так і законодавці. Проведеним аналіз чинного законодавства встановлено, що термін «правоохоронні органи» згадується більше ніж у двадцяти законах України й численних нормативних актах Президента та Кабінету Міністрів. У різних правових актах поняття правоохоронної діяльності та правоохоронних органів тлумачаться по-різному, а часто навіть суперечать одне одному [3]. Так, у законодавстві України поняття «правоохоронна діяльність» та «правоохоронні органи» визначаються одне через одного, відсутні нормативно визначені критерії, за якими певна діяльність чи органи можуть бути віднесені до правоохоронних [4].

Правоохоронну діяльність В.М. Гірич визначає як систему контрольно-ревізійних, оперативно-розшукових, кримінально-процесуальних та адміністративно-примусових заходів, які здійснюються в порядку, визначеному законодавством, із метою підтримання правопорядку, виявлення і безпосереднього припинення правопорушень, що підпадають під дію Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також виконання кримінальних й адміністративних санкцій щодо правопорушників [4].

Б.М. Гук констатує, що правоохоронна діяльність охоплює різні аспекти суспільних відносин і спрямована на попередження чи припинення правових конфліктів шляхом застосування правостановлюючих, правозабезпечувальних, правопримусувальних і правовідновлювальних дій. Метою такої діяльності є охорона особи, її прав, свобод та інтересів, охорона суспільства і держави, їх матеріальних та духовних цінностей, дотримання правопорядку та законності в суспільстві [5, с. 192].

Й.І. Горінецький виділяє видову класифікацію правоохоронної діяльності на основі суб'єктно-об'єктного критерію та поділяє на такі види, як: правосуддя; забезпечення конституційної законності; прокурорська діяльність, у тому числі нагляд за додержанням законів; поліцейська діяльність (виявлення і розслідування злочинів, кримінальне переслідування); адміністративно-юрисдикційний контроль (контроль виконавчої влади); надання юридичної допомоги індивідам та організаціям; надання охоронних послуг населенню [6, с. 45]. А отже, вважає поліцейську діяльність частиною правоохоронної діяльності та зводить до виявлення і розслідування злочинів, що є виключно компетенцією державних органів.

Я.М. Когут здійснює характеристику співвідношення понять правоохоронної та поліцейської діяльності з метою визначення теоретичної дефініції та подальшого розгляду

питання класифікації поліцейської діяльності. Правоохоронну діяльність він пропонує розуміти як діяльність уповноважених державою органів щодо охорони права, відновлення порушеного права, припинення порушень права або розгляду порушень процедур такої діяльності, а суб'єктами правоохоронної діяльності виступають суд, прокуратура, які не є суб'єктами поліцейських правовідносин [7, с. 323].

Дослідником О.М. Ключевим [8] проаналізовано різні підходи науковців до визначення поняття «правоохоронна діяльність», які визначають її:

- 1) як діяльність компетентних органів щодо боротьби з правопорушеннями;
- 2) як забезпечення громадського порядку в громадських місцях;
- 3) як «правопримусова» діяльність, діяльність пов'язана із застосуванням заходів примусу органами примусового підтримання правопорядку;
- 4) як діяльність, яка здійснюється спеціально уповноваженими органами з метою охорони прав шляхом застосування юридичних засобів впливу;
- 5) як діяльність спеціальних державних органів та включає застосування передбачених законом примусових заходів до осіб, що вчиняють суспільно-небезпечні діяння, і заходів з відновлення порушених у результаті їх вчинення прав і законних інтересів юридичних і фізичних осіб;
- 6) як державно-владна діяльність, котра здійснюється в правовій формі і безпосередньо пов'язана з попередженням та профілактикою правопорушень.

Найбільш повним є визначення її як державної правомірної діяльності, що полягає у впливі на поведінку людини або групи людей із боку уповноваженої державою посадової особи шляхом охорони права, відновлення порушеного права, припинення або розгляду порушення права, його виявлення або розслідування з обов'язковим додержанням встановлених у законі процедур для цієї діяльності [9, с. 12].

Перманентна наукова дискусія точиться навколо визначення місця поліцейської діяльності в управлінській діяльності держави. Так, переважною кількістю науковців поліцейська діяльність розглядається як вид правоохоронної діяльності або як тотожне поняття.

Серед вітчизняних науковців, які обґрунтовують поліцейську діяльність як самостійну адміністративно-правову категорію: В.М. Білик [12], Я.М. Когут [9], М.В. Лошицький [20], С.П. Матвеев [15], О.С. Проневич [14], Х.В. Солнцева. Ідею відновлення науки поліцейської підтримують також В.Д. Гвоздецький [19], П.С. Лютіков [17], М.Н. Курко, А.Г. Соломаха [18].

Повернення даної категорії в склад адміністративно-правового понятійного апарату принесе беззаперечну користь як правоохоронній практиці органів виконавчої влади, так і адміністративно-правовій науці [10, с. 186].

Поняття поліцейської діяльності нерозривно пов'язується з розумінням таких категорій, як поліція та діяльність. Дефініція поліції представлена численними варіантами в працях науковців, починаючи з античної епохи та залишаючись предметом постійного наукового пошуку до наших часів. Під поліцією, як правило, розуміється система органів з охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю, але такий підхід є досить однозначним. Слово «поліція» до європейських мов перейшло з грецької та латинської та означало державу, державний устрій, управління державою та поступово змінювало своє значення.

Натомість термін «діяльність» є загальноживаним та має фундаментальне значення для широкого кола гуманітарних наук, у тому числі правових, дозволяє зрозуміти явища суспільного життя через призму їх функцій.

Поліцейська діяльність визначена як особливий вид державно управлінської діяльності, спрямованої на охорону громадського порядку, забезпечення громадської (і будь-якої іншої) безпеки і пов'язаної із застосуванням державного примусу органами, які мають у своєму розпорядженні власний апарат для застосування державного примусу [11, с. 115].

Я.М. Когут ототожнює поліцейську діяльність з адміністративною діяльністю поліції та поділяє її на загальну (адміністративну) та спеціальну (оперативно-розшукову та кримінальну процесуальну) [9, с. 325].

Відомий зарубіжний поліцейст К.С. Бельський [10, с. 40] вбачає відмінність поліцейської діяльності від правоохоронної насамперед у тому, що правоохоронна діяльність – це

не завжди діяльність державних органів, а поліцейська діяльність завжди здійснюється від імені держави. Якщо правоохоронна діяльність не обов'язково повинна здійснюватися у формі правозастосування, то поліцейська діяльність завжди пов'язана із застосуванням права, більше того, вона пов'язана із застосуванням заходів офіційного фізичного примусу.

На особливу увагу заслуговує вищенаведена позиція К.С. Бельського [10]. Виходячи із законодавчого переліку правоохоронних органів (ст. 2 Закон України від 23.12.1993 № 3781-ХІІ «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів»), правоохоронна діяльність – це як раз завжди діяльність державних органів. Адже правоохоронні органи – це державні органи, які відповідно до законодавства здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

У свою чергу, поліцейська діяльність не завжди здійснюється від імені держави. У науці адміністративного права відсутня єдина позиція науковців щодо суб'єктного складу поліцейської діяльності, а саме чи входять до неї громадяни, органи місцевого самоврядування, громадські формування з охорони громадського порядку та державного кордону та інші суб'єкти.

Так, наприклад, В.М. Білик [12, с. 15] поділяє суб'єктів за юридичною природою на державні і недержавні, а Я.М. Когут [9, с. 178] піддає такий підхід критичній оцінці та додатковому аналізу та все ж виділяє серед інших суб'єктів поліцейської діяльності – цивільних.

Виходячи з принципу поділу влади, органами здійснення поліцейської діяльності (в широкому сенсі, як форми реалізації поліцейської функції) є органи законодавчої, судової та виконавчої влади залежно від цільового призначення і ступенів пріоритетності. Спроби знайти універсальну підставу для виділення серед суб'єктів здійснення поліцейської діяльності спеціальних поліцейських структур, включення до їх складу одних державних органів і виключення інших корисні в методичному і дидактичному відношенні, але поки малопродуктивні з наукової точки зору, як зазначає М.М. Москаленко. Пов'язано це з двома основними причинами: 1) якщо поліцейська діяльність як специфічний вид соціальної діяльності носить об'єктивний інтернаціональний характер, то інституціалізація (організаційно-правова, організаційно-структурна, лексична) тих чи інших суб'єктів її здійснення – явище суб'єктивне, зумовлене національною культурою та традиціями, в тому числі правовими; 2) «привласнення» законодавчим актом тому чи іншому суб'єкту здійснення поліцейської діяльності назви «правоохоронний орган» в юридико-правовому відношенні нічого не змінює ні в його адміністративно-правовому статусі, ні в характері повноважень, ні в службових правах і обов'язках персоналу [13].

Державний примус та озброєність покладено в основу визначення поліцейської діяльності, яка надається сучасним поліцейством О.С. Проневичем [14, с. 354], який пропонує розглядати її як один із видів державно-управлінської (адміністративної) діяльності, що реалізується наділеними спеціальною компетенцією застосування державного примусу озброєними органами державної виконавчої влади (формаціями), уповноваженими здійснювати охорону правопорядку, забезпечувати внутрішню безпеку, особисті та майнові права громадян.

Крім того, О.С. Проневич [14] узагальнив підходи науковців до поняття поліцейської діяльності та слушно зауважив, що поліцейсько-правова теорія пройшла тривалу еволюцію і залишається однією з важливих складових адміністративно-правової науки. Поліцейська функція держави реалізується у формі поліцейської діяльності за допомогою вузькоспеціалізованих юридичних засобів і методів (поліцейських заходів). Поліцейська діяльність є політико-правовим феноменом, одним з основоположних аспектів функціонування державного апарату та публічної влади в цілому.

Також поліцейська діяльність може бути представлена як різновид державної діяльності, спрямованої на охорону громадського порядку, забезпечення громадської безпеки як внутрішньої, так і за межами держави на основі міжнародних договорів, що пов'язана з можливістю застосування державного примусу, а також яка полягає в наданні державних послуг в залежності від профілю правоохоронної діяльності [15].

З позиції адміністративного права, під поліцейською діяльністю в даний час прийнято розуміти особливий вид соціальної, державно-управлінської діяльності, що здійснюється на основі закону і в інтересах суспільства, спрямованої на охорону і підтримку громадського порядку, забезпечення громадської безпеки заходами примусу. В.М. Шадрін здійснив аналіз поняття поліцейської діяльності з історико-філософської та етимологічної точки зору та все ж дійшов висновку про потребу надання їй статусу державно-правової, адміністративно-правової категорії і є самостійним об'єктом цілісного дослідження, в тому числі і в історико-правовому плані [16]. Історичний аналіз поліцейської діяльності як предмета адміністративного права, здійснений С.П. Лютиковим, свідчить, що діяльність цілої держави (окремих осіб, союзів, суспільства та уряду) для створення умов безпеки та благополуччя є діяльністю поліцейською в широкому розумінні цього слова. Поліцейська діяльність у вузькому розумінні є поліцейською діяльністю держави та полягає в спостереженні за підприємствами приватних осіб, союзів та спілок, які мають на меті забезпечити умови безпеки та благополуччя з прийняттям зі свого боку заходів для забезпечення цих умов [17].

Найбільш логічним видається ототожнювати поліцейську діяльність з діяльністю правоохоронних органів. Такий підхід буде, по-перше, відповідати етимології терміну «поліція», тобто «управління», а не тільки «примус»; по-друге, створить перспективу для розвитку науки поліцейського права (враховуючи, що нормативна база, яка регламентує діяльність правоохоронних органів, стрімко розширюється), що, у свою чергу, надасть позитивний вплив на розвиток законодавства та створення теоретичного чеської основи модернізації правоохоронних органів. Безперспективним бачиться і розуміння поліцейської діяльності тільки як діяльності новостворених органів поліції. Таке сприйняття вкрай звужує соціальне призначення поліцейської діяльності, оскільки починаючи ще з часів буржуазно-демократичних революцій і становлення буржуазного правової держави, намітилась стійка тенденція публічного управління, в рамках якого забезпечувався захист суспільства, надання публічних послуг, у тому числі за допомогою поліцейських органів. Поліцейська діяльність може бути представлена як різновид державної діяльності, спрямованої на охорону громадського порядку, забезпечення громадської безпеки як внутрішньої, так і за межами держави на основі міжнародних договорів, що пов'язана з можливістю застосування державного примусу, а також яка полягає в наданні державних послуг у залежності від профілю правоохоронної діяльності [15, с. 105].

Під час визначення природи поліцейської діяльності необхідно вирішити концептуально важливе питання: чи повинна поліцейська діяльність сприйматися як функція публічного управління держави (тобто виходити з розуміння поліції в широкому сенсі цього слова), чи слід розуміти поліцейську діяльність як здійснення повноважень правоохоронних органів (розуміння поліції в вузькому сенсі слова) або вважати поліцейською тільки діяльність органів, що мають найменування «поліція» [15, с. 105].

Та на наше переконання, важливим питанням, яке підлягає вирішенню на концептуальному, науковому та практичному рівні, є співвідношення поліцейської діяльності з правоохоронною діяльністю, виділення суб'єктів поліцейської діяльності, їх завдань та функцій.

Висновок. Правоохоронна та поліцейська діяльність – це не зовсім співвідношення загального та спеціального. Поліцейській діяльності притаманні основні ознаки правоохоронної та юридичної діяльності. Безумовно, правоохоронна діяльність охоплює поліцейську діяльність, але не всі правоохоронні органи є поліцейськими. Обидва поняття мають спільні ознаки та предмет впливу, суттєвою спільною ознакою є можливість застосування заходів примусу та надання сервісних послуг, а відмінністю – суб'єктний склад.

Список використаних джерел:

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) / О.Ф. Скакун. – Харків : Еспада, 2009. – 752 с.
2. Шапірко П. Юридична, правоохоронна та оперативно-розшукова діяльність: аспекти співвідношення / П. Шапірко // Юридичний Вісник. – 2014. – № 6. – С. 153.

3. Подоляка А.М. Правоохоронна діяльність і правоохоронні органи / А.М. Подоляка // Віче. – 2009. – № 18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1643/>.
4. Гірич В.М. До проблеми визначення базових понять у контексті реформування правоохоронних органів. Аналітична записка / В.М. Гірич // Офіційний сайт Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1153/>.
5. Гук Б.М. Правоохоронна спрямованість діяльності Державної виконавчої служби України / Б.М. Гук // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 190–195. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
6. Горінецький Й.І. Правоохоронна функція держав Центральної Європи: теоретичні і практичні аспекти : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Й.І. Горінецький ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 203 с.
7. Когут Я.М. Щодо поняття адміністративно поліцейської діяльності / Я.М. Когут // Митна справа. – 2013. – № 5(2.2). – С. 321–326.
8. Ключев О.М. Загальна характеристика правоохоронної діяльності в Україні / О.М. Ключев // Митна справа. – 2011. – № 3(75). – Ч. 2. – С. 31.
9. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України / В.С. Ковальський (кер. авт. кол.), В.Т. Білоус, С.Е. Демський та ін. ; відп. ред. Я. Кондратьєв. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 320 с.
10. Полицейское право. Лекционный курс / К.С. Бельский ; под ред. : А.В. Куракина. – М. : Дело и Сервис, 2004. – 816 с.
11. Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина: Підручник. Видання друге / За загальною редакцією Коваленка В.В., Римаренка Ю.І., Олефіра В.І., Константінов, С.Ф., Кузьмич Г.Б. та ін. – К. : «Директ Лайн», 2012. – 816 с.
12. Білик В.М. Організаційно-правові засади реалізації поліцейської функції в Україні : автореф..дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / В.М. Білик ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 23 с.
13. Москаленко М.М. Концепция «полицейского права» как идейно-теоретическое основание организации и деятельности полиции дореволюционной России (историко-теоретический аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М.М. Москаленко. – Санкт-Петербург, 2004. – 22 с.
14. Проневич О.С. Поліцейська діяльність як вид державно-управлінської діяльності / О.С. Проневич // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 350–356 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09pocdud.pdf>.
15. Матвеев С.П. Эволюция полицейской деятельности: теоретико-правовой анализ / С.П. Матвеев // Правопорядок: история, теория, практика. – № 1(4). – 2015. – С. 99.
16. Шадрин В.М. Полицейская деятельность как объект исследования (историко-правовой аспект) / В.М. Шадрин // Вестник Челябинского государственного университета. – 2003. – № 1. – Том 9. – С. 111.
17. Лютіков П.С. Трансформація предмету адміністративного права та його складових: аналіз адміністративно-правової літератури кін. XIX-1917 рр. / П.С. Лютіков // Публічне право. – 2016. – № 1. – С. 59–67.
18. Соломаха А.Г. Ретроспектива та перспективи поліцейського права в Україні / А.Г. Соломаха // Історія вітчизняного права. Адміністративне право і процес. – 2015. – № 1(11). – С. 283–295.
19. Гвоздецький В. Становлення поліцейстики як науки про поліцейське право / В. Гвоздецький // Вісник Академії управління МВС. – 2010. – № 4(16). – С. 7. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucnavs_2010_4\(16\)1](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucnavs_2010_4(16)1).
20. Лошицький М.В. Реабілітація поліцейського права / М.В. Лошицький // Право України. – 2002. – № 7. – С. 95–99.

КАПТАНЕНКО Н. П.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту
організацій та управління проектами
(Запорізька державна інженерна
академія)

УДК 342.9

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ АВТОРСЬКИХ ПРАВ: СТАН ЗАКОНОДАВСТВА

Статтю присвячено аналізу стану законодавства щодо адміністративно-правового захисту авторських прав. Розглянуто питання визначення та розмежування категорії адміністративно-правового захисту авторських прав від інших споріднених понять. Проведено аналіз законодавства й судової практики. Сформовано пропозиції з удосконалення теоретичних засад щодо зазначеної проблеми.

Ключові слова: адміністративно-правовий захист, інтелектуальна власність, захист авторських прав, охорона авторських прав, законодавство.

Статья посвящена анализу состояния законодательства относительно административно-правовой защиты авторских прав. Рассмотрен вопрос определения и разграничения категории административно-правовой защиты авторских прав от других родственных понятий. Проведен анализ законодательства и судебной практики. Сформулированы предложения по усовершенствованию теоретических основ относительно данной темы.

Ключевые слова: административно-правовая защита, интеллектуальная собственность, защита авторских прав, охрана авторских прав, законодательство.

The article is devoted to the analysis of state legislation for administrative and legal protection of copyright. The question of the definition and delimitation of administrative and legal categories of copyright protection from other related concepts. The analysis of legislation and judicial practice. Proposals have been formulated to improve the theoretical foundations for this problem.

Key words: administrative and legal protection, intellectual property, copyright, copyright protection, legislation.

Вступ. Трансформація адміністративного права в контексті створення умов для служіння держави інтересам громадян шляхом всебічного забезпечення пріоритету їх прав, свобод та законних інтересів у сфері діяльності публічної адміністрації [1, с. 5] передбачає врегулювання з таких же позицій відносин і у сфері інтелектуальної власності. Сучасний цивілізаційний розвиток характеризується посиленням значення результатів інтелектуальної діяльності в економічній, політичній та соціальній сферах суспільства. Рівень економіки високотехнологічних держав свідчить, що вирішальним чинником інноваційної економіки є об'єкти права інтелектуальної власності.

Серед важливих завдань якісних суспільних перетворень – реформування вітчизняного законодавства з урахуванням положень Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом, яка передбачає суттєві зміни щодо упорядкування суспільних відносин

у галузі інтелектуальної власності, зокрема щодо захисту авторських прав. Широке розповсюдження об'єктів інтелектуальної власності в українському суспільстві, збільшення кількості порушень у цьому сегменті правовідносин, незахищеність авторів (їх правонаступників) від порушення особистих немайнових та майнових прав актуалізує питання вдосконалення законодавства України для охорони та захисту авторських прав.

Різні аспекти адміністративно-правового захисту авторських прав відображено в працях таких учених, як: В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, І.Л. Бородин, Р.А. Калюжний, І.Ф. Коваль, А.Т. Комзюк, Н.В. Троцюк та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у встановленні стану законодавства України щодо адміністративно-правового захисту авторських прав на основі аналізу нормативно-правових актів, наукових джерел та результатів правозастосовної практики, а також у розробленні пропозицій для вдосконалення законодавства.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 51 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р. захист особистих немайнових та майнових авторських прав здійснюється відповідно до адміністративного, цивільного і кримінального законодавства [2].

Для розгляду теми дослідження варто, передусім, визначитися з тлумаченням термінів «охорона» і «захист» авторських прав. Найявніше визначення категорій у кожній галузі права має надзвичайно велике значення для нормотворчого процесу, оскільки надає можливість законодавцю більш точно і вільно викладати правові норми. Крім того, наукові визначення категорій, закріплені законодавчо, відіграють значну роль і в правозастосовній практиці.

О. Штефан зазначає, що існує чимало наукових розробок та підходів щодо визначення та розкриття сутності таких понять, як «охорона» та «захист» прав, зокрема, і у сфері інтелектуальної власності, однак усталеного визначення цих категорій у правовій доктрині не існує [3, с. 3]. Р.Б. Шишка, дослідивши охорону прав суб'єктів інтелектуальної власності в цивільному праві, встановив на основі загальнонаукового співвідношення загального і спеціального навантаження термінів і визнав, що охорона прав повинна сприяти комерціалізації, забезпечувати захист інтелектуальної власності від недобросовісної конкуренції, незаконного відчуження, підробок та обмеження інших прав у виробничій, науковій, літературній та художній сферах [4, с. 25]. Тобто поняття охорони авторських прав є більш широким за змістом, а захист авторських прав є складовою частиною охорони авторських прав і застосовується у випадках порушення прав для їх поновлення та усунення перешкод у реалізації авторських прав.

Питання тлумачення категорії «адміністративно-правовий захист» також продовжує залишатися дискусійним серед науковців [5, с. 217]. Позиції правників заслуговують на увагу, однак трансформації наукових теорій у площину чинного законодавства так і не відбулося. Необхідність правового захисту авторських прав зумовлюється обраною Україною стратегією побудови цивілізованих ринкових відносин, забезпечення інноваційного соціально-економічного розвитку на основі власного інтелектуального потенціалу. Саме правові норми, як вважають Бачинін В.А. і Панов М.І., надають суспільним відносинам цивілізований характер, однак якщо в науці найвиразніше виражене інтелектуальне начало, в мистецтві – художнє, то в праві – вольове [6, с. 125]. Відтак створення нової теоретичної бази для адміністративно-правового захисту прав потребує активної нормотворчої діяльності.

Автори академічного курсу «Адміністративне право України» визначають, що адміністративно-правовий захист прав, свобод та законних інтересів громадянина являє собою сукупність застосовуваних у порядку, врегульованому нормами адміністративного права, засобів, спрямованих на здійснення уповноваженими на те органами (посадовими особами), а також особами та громадянами відповідних процесуальних дій (процедур) [7, с. 378]. На наш погляд, саме цю думку варто підтримати.

Право на адміністративно-правовий захист авторських прав виникає з моменту порушення особистих немайнових та майнових прав автора або його правонаступників. Мета такого захисту полягає в припиненні неправомірних дій із боку правопорушника уповноваже-

ними на те органами (посадовими особами), усуненні перешкод у реалізації прав на об'єкт інтелектуальної власності та поновленні порушених прав автора або його правонаступників шляхом застосування засобів, передбачених нормами адміністративного права. Відповідно, для реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності, зокрема здійснення адміністративно-правового захисту авторських прав, необхідно створення правового механізму регулювання правовідносин. Важливою складовою частиною такого механізму є чинні норми права, які регламентують відносини між суб'єктами галузі.

Основою правового регулювання адміністративно-правового захисту авторських прав є Конституція України. Так, ст. 54 Основного закону гарантує громадянам свободу літературної, художньої, наукової творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності, та право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Разом із тим Конституція України передбачає право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної та творчої діяльності (ч. 1 ст. 41). Держава забезпечує також захист прав усіх суб'єктів права власності, які рівні перед законом (ч. 4 ст. 13) [8].

Частиною національного законодавства України є чинні міжнародні договори сфери інтелектуальної власності, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Так, Україна є учасницею 18 багатосторонніх міжнародних договорів, зокрема Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів (1886 р.), Всесвітньої конвенції про авторське право (1952 р., 1971 р.), Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право (1996 р.) та ін. Крім того, Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (Угода ТРІПС) Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р. містить положення щодо набуття, обсягу та здійснення авторських прав. Зокрема, передбачено, що правова охорона об'єктів авторського права поширюється на форми втілення, а не на ідеї, процеси, методи функціонування або математичні концепції як такі (ст. 9(2); комп'ютерні програми підлягають правовій охороні як літературні твори відповідно до Бернської конвенції (ст. 10(1) тощо [9].

В Угоді про асоціацію між Україною і Європейським Союзом зазначено, що у сфері інтелектуальної власності вона має за мету спрощення створення і комерційного використання інноваційних продуктів та продуктів творчої діяльності на території сторін Угоди, а також досягнення належного та ефективного рівня охорони і захисту прав інтелектуальної власності (глава 9) [10]. Отже, міжнародні договори, до яких приєдналася Україна, сприяють посиленню захисту авторських прав шляхом гармонізації законодавства сфери інтелектуальної власності країн-учасниць.

Відносини стосовно захисту авторських прав регулюються також низкою чинних нормативно-правових актів вітчизняного законодавства. Передусім, це книга четверта «Право інтелектуальної власності» та глави 75, 76 книги п'ятої ЦК України, які містять як загальні положення про право інтелектуальної власності, так і спеціальні правила стосовно створення і використання певного об'єкта, а також регламентують договірні відносини у вказаній сфері. ГК України (глава 16) регулює відносини щодо використання в господарській діяльності прав інтелектуальної власності.

Крім того, розділ XIV МК України врегульовує питання сприяння захисту прав інтелектуальної власності під час переміщення товарів через митний кордон України, а саме: порядок митного контролю і митного оформлення товарів, що містять об'єкти права інтелектуальної власності; митний реєстр об'єктів права інтелектуальної власності; призупинення митного оформлення товарів на підставі даних митного реєстру та за ініціативою органу доходів і зборів; спрощену процедуру знищення товарів, митне оформлення яких призупинено за підозрою в порушенні прав інтелектуальної власності; взаємодію органів доходів і зборів з іншими органами державної влади у сфері захисту права інтелектуальної власності (ст. ст. 397-403) [11].

Регулюють сферу інтелектуальної власності, в тому числі, питання захисту авторських прав, численні закони України: «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р.,

«Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р.; «Про видавничу справу» від 5 червня 1997 р., «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 7 червня 1996 р., «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» від 5 липня 1994 р., «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних» від 23 березня 2000 р. тощо.

На виконання законів України прийнято багато підзаконних нормативно-правових актів, які передбачають механізм застосування законів у зазначеній сфері: Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження мінімальних ставок винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав» від 18.01.2003 р. № 72, Постанова Кабінету Міністрів «Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір» від 27.12.2001 р. № 1756, Наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Порядку реєстрації в митному реєстрі об'єктів права інтелектуальної власності, які охороняються відповідно до закону» від 30.05.2012 р. № 648 та ін.

Щодо адміністративно-правового захисту авторських прав, то ст. 512 КпАП України визнає адміністративно караним таке порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, як незаконне використання об'єкта права інтелектуальної власності (літературного чи художнього твору, їх виконання, фонограми, передачі організації мовлення, комп'ютерної програми, бази даних, наукового відкриття), привласнення авторства на такий об'єкт або інше умисне порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, що охороняється законом. Також юридичну основу адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері авторського права, передбачену КпАП, складають: демонстрування і розповсюдження фільмів (ст. 164⁶), незаконне розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних (ст. 164⁹), порушення законодавства, що регулює виробництво, експорт, імпорт дисків для лазерних систем зчитування, експорт, імпорт обладнання чи сировини для їх виробництва (ст. 164¹³) [12]. Вчинення вказаних правопорушень передбачає накладення штрафу від десяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із конфіскацією незаконно виготовленої продукції та обладнання і матеріалів, які призначені для її виготовлення, конфіскацією фільмокопій, а також грошей, отриманих від їх демонстрування, продажу або передачі в прокат, конфіскацією примірників аудіовізуальних творів, фонограм, комп'ютерних програм, баз даних.

Процедура захисту права інтелектуальної власності, зокрема, авторських прав регламентується КПК України, КпАП України, ЦПК України та ГПК України.

Стрімкий розвиток цивілізації, який проявляється у формуванні інформаційного суспільства та трансформації його, на думку вчених, у smart-суспільство, базується на результатах інтелектуальної творчої діяльності людини, насамперед на сучасних телекомунікаційних засобах, зокрема мережі Інтернет. Щоденне збільшення кількості користувачів всесвітньої мережі передбачає відповідне правове регулювання Інтернет-відносин. Справді, наочне домінування технічного боку Інтернету не повинно заважати юридичному осмисленню цього феномену [13, с. 124]. Законодавець уже включився в нормотворчу роботу з вдосконалення регулювання нового виду правовідносин шляхом застосування існуючих норм та введення нових. Так, Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р. було доповнено новими термінами (веб-сайт, веб-сторінка, електронна (цифрова) інформація тощо) та новими нормами, які регламентують порядок припинення порушень авторського права і (або) суміжних прав із використанням мережі Інтернет та зобов'язання постачальників послуг хостингу щодо забезпечення захисту авторського права і (або) суміжних прав із використанням мережі Інтернет (ст. ст. 521, 522). Разом із тим швидкість запровадження результатів творчої інтелектуальної діяльності – об'єктів авторського права – у світовій мережі має супроводжуватися якісним законодавчим забезпеченням – як національним, так і міжнародним.

Збільшення використання об'єктів авторського права в багатьох сферах суспільства сприяє зростанню кількості правопорушень у цій галузі. За таких умов корисними для пра-

вознавців, правників-практиків, авторів, споживачів та суб'єктів господарської діяльності будуть узагальнені матеріали правозастосовної практики, наприклад Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав» від 04.06.2010 р. №5 [14], судова практика вирішення спорів, пов'язаних із неправомірним використанням об'єктів авторського права і суміжних прав у мережі Інтернет, підготовлена фахівцями державної системи правової охорони інтелектуальної власності за 2015–2016 рр.

Висновки. У межах становлення українського законодавства в контексті євроінтеграційних процесів особливої актуальності набуває питання вдосконалення правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності, зокрема щодо охорони і захисту авторських прав.

Захист права інтелектуальної власності передбачає визнання, поновлення прав, а також усунення перешкод, що заважають реалізації прав суб'єктів права інтелектуальної власності, і може бути здійснений у кримінально-правовому, адміністративно-правовому та цивільно-правовому порядку.

Сутність адміністративно-правового захисту авторських прав полягає в припиненні неправомірних дій із боку правопорушника уповноваженими на те органами (посадовими особами) шляхом застосування засобів, передбачених нормами адміністративного права, для задоволенні вимог: про визнання права; про припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення; про вилучення матеріального носія (обладнання, устаткування та матеріалів); про публікації рішення суду про допущене порушення прав.

Сьогодні в Україні система охорони та захисту авторських прав перебуває в стадії завершення формування. У 1990-х рр. були закладені основи національної системи регулювання цієї сфери. У процесі розвитку виявилися проблеми та недоліки її функціонування. Проте входження України у світове співтовариство як інтелектуально та економічно розвинутої держави передбачає рішення зазначених питань.

Позитивним та вагомим є те, що вирішення проблем адміністративно-правового захисту авторських прав в Україні відбувається в умовах майже сформованої глобальної системи регулювання охорони та захисту авторських прав завдяки Всесвітній організації інтелектуальної власності та Світовій організації торгівлі. У контексті сучасного розвитку основні положення цієї системи мають враховувати країни, які реалізують інноваційну модель розвитку економіки, зокрема, Україна.

Використання інтелектуальної власності, передусім результатів творчої інтелектуальної діяльності, в якості стратегічного ресурсу в системі формування національного багатства та підвищення конкурентоспроможності економіки країни, прискорення інноваційного розвитку та інтеграції України в міжнародний економічний простір потребують вдосконалення законодавства у сфері інтелектуальної власності, зокрема щодо адміністративно-правового захисту авторських прав.

Список використаних джерел:

1. Авер'янов В. Оновлення доктринальних засад українського адміністративного права у світлі євроінтеграційних вимог / В. Авер'янов // Юридична Україна. – 2010. – № 3. – С. 4–10.
2. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
3. Штефан О. Охорона і захист авторських прав: теоретичний аспект / О. Штефан // Теорія і практика інтелектуальної власності. – 2010. – № 4. – С. 3–17.
4. Шишка Р.Б. Охорона прав суб'єктів інтелектуальної власності у цивільному праві України : автореферат дис. на зд. наук. ступ. д. ю. н. : 12.00.03 / Р.Б. Шишка ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2004. – 39 с.
5. Троцюк Н.В. Адміністративно-правовий захист авторських прав / Н.В. Троцюк // Часопис Київського університету права. – 2015. – № 1. – С. 216–219.

6. Бачинін В.А., Панов М.І. Філософія права / В.А. Бачинін. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 472 с.
7. Адміністративне право України. Академічний курс. Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). – К. : Видавництво «Юридична думка», 2004. – 584 с.
8. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
9. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/981_018.
10. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16 вересня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 40. – Ст. 2021.
11. Митний кодекс України, прийнятий 13 березня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 44-45, № 46-47, № 48. – Ст. 552.
12. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Прийнятий 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984 – додаток до №51. – Ст. 1122.
13. Жилінкова І. Правове регулювання Інтернет-відносин / І. Жилінкова // Право України. – 2003 – № 5. – С. 124–128.
14. Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-10/print1493438530067520>.

КУЩ О. Є.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального
та адміністративного права і процесу
(Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.951

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ УКРАЇНИ

У статті розглядаються методи адміністративно-правового регулювання сферою житлово-комунального господарства України. Досліджується система публічного управління цією галуззю. Робиться висновок про особливості управління житлово-комунальним господарством України.

Ключові слова: житлово-комунальне господарство, адміністративно-правове регулювання, державне управління, муніципальне управління.

В статье рассматриваются методы административно-правового регулирования сферой жилищно-коммунального хозяйства Украины. Исследуется система публичного управления этой отраслью. Делается вывод об особенностях управления жилищно-коммунальным хозяйством Украины.

Ключевые слова: жилищно-коммунальное хозяйство, административно-правовое регулирование, государственное управление, муниципальное управление.

The article deals with the methods of administrative and legal regulation of housing and communal services of Ukraine. We study the system of public administration in this sector. A conclusion is made about the peculiarities of the management of the housing and communal services of Ukraine.

Key words: *housing and communal services, administrative and legal regulation, governance, municipal management.*

Вступ. Однією зі складових частин ефективності державного регулювання є побудова оптимальної організаційної системи, де під оптимальністю розуміється: здатність протистояти руйнуючим тенденціям; можливість адаптуватися до умов, що змінюються; дотримання принципу керованості органів регулювання; усунення дублювання функцій органів місцевого самоврядування; спрощення кількості регулюючих ланок виконавчих органів самоврядування; створення належної мотивації для кадрового складу регулюючих органів [1]. У повній мірі ця складова частина має бути присутня і в державному регулюванні житлово-комунального господарства (далі – ЖКГ).

Сьогодні Україна перебуває на нелегкому етапі розвитку: завершується перехід від економіки із централізованим плануванням до ринкової, заснованої на конкуренції. Тому встановлення ступеня втручання держави в таку економіку є особливо актуальним питанням на цьому етапі державотворення. Не в останню чергу ці питання торкаються й такої важливої соціальної галузі, як житлово-комунальне господарство.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика системи управління житлово-комунальним господарством України в сучасних умовах та аналіз особливостей такого управління.

Результати дослідження. Житлово-комунальний сектор регулюється як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні, як безпосередньо, так і опосередковано. Наприклад, державна грошова політика, визначаючи за мету зміну відсоткових ставок, неминуче впливає тим самим на попит на житловий фонд та обсяги нового будівництва. Водночас існують напрямки державної політики, безпосередньо орієнтовані на регулювання житлово-комунального сектора [2, с. 53].

Аналізуючи державну політику України у сфері регулювання ЖКГ, слід зауважити, що ступінь участі держави у вирішенні питань у цій сфері є досить значним, здійснюється за багатьма напрямками з використанням широкого спектра методів.

Зумовлюється таке застосування значної кількості методів державного регулювання галузю ЖКГ тими її особливостями, які їй притаманні.

Так, наприклад, наявність у ЖКГ природних монополій і підгалузей, в яких можлива й необхідна конкуренція, передбачає поєднання методів регулювання природних монополій, антимонопольної політики з методами регулювання та розвитку економічної конкуренції, підтримання малого підприємництва.

Також різноманітність форм власності потребує використання як методів управління державним майном, так методів регулювання майном недержавної форми власності.

Крім того, поєднання комерційних та некомерційних організацій, особлива соціальна значимість галузі ЖКГ зумовлює наявність як методів регулювання економікою, так і методів регулювання, що притаманні соціальним сферам.

Важливо й те, що завдання політики у сфері ЖКГ не можуть бути вирішені лише на основі ринкових відносин. Їхнє вирішення вимагає в тому числі й методів прямої участі держави. Тобто у своїй діяльності держава спирається на використання прямих (адміністративних) та непрямих (економічних) важелів та методів регулювання. Адміністративне регулювання безпосередньо впливає на інтереси об'єктів управління за допомогою дозволу, заборони, примусу, застосовуваних незалежно від думки останніх. Економічне регулювання впливає на інтереси об'єктів керування побічно, тобто через господарське законодавство, фінансову, грошову й кредитну державну політику. Відсутній прямиий примус або заохочення [3, с. 13].

Таким чином, державне регулювання житлово-комунальним господарством здійснюється значною кількістю як прямих, так і непрямих методів. Аналізуючи всю сукупність способів впливу держави на суспільні відносини взагалі та зазначених вище особливостей галузі ЖКГ, до прямих методів регулювання житлово-комунальним господарством слід віднести: управління державною власністю, ліцензування, стандартизацію. До непрямих методів, у свою чергу, слід віднести пільгове оподаткування та кредитування, спрощену систему оподаткування та обліку, регулювання цін та тарифів, приватизацію державного майна, передачу майна з державної до комунальної власності. Одним із найважливіших елементів державного управління є також контроль [4, с. 7].

Найбільш масштабною та важливою діяльністю держави щодо регулювання житлово-комунальним господарством є, безумовно, управління державною власністю. Державний сектор включає об'єкти, що становлять основу багатства країни й служать базою для розвитку всього народного господарства. Метою управління державним майном є задоволення суспільних потреб, виконання внутрішніх і зовнішніх зобов'язань Уряду й мобілізація доходів у бюджетну систему. Таке управління здійснюється низкою органів, які представляють собою цілісну систему.

Зазначені органи забезпечують реалізацію державної політики та державних програм у сфері житлово-комунального господарства, виконують функції управління у сфері житлово-комунального господарства, сприяють органам місцевого самоврядування у вирішенні питань організації обслуговування населення підприємствами житлово-комунального господарства та здійснюють інші функції на відповідній території.

Сьогодні діє така система державного управління житлово-комунальним господарством. Центральним органом виконавчої влади тут є Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України (Мінрегіон). Регіональними органами Мінрегіон, підзвітними і підконтрольними йому, є відповідні органи регіонального розвитку та житлово-комунального господарства: головні управління обласної державної адміністрації; управління Київської та Севастопольської міської державної адміністрації; відділ районної державної адміністрації; управління (відділи) районної у Києві та Севастополі державної адміністрації.

Кабінет Міністрів України Постановою від 30 квітня 2014 року затвердив «Положення про Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України» [5], згідно з яким Міністерство є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну регіональну політику, державну житлову політику і політику у сфері будівництва, архітектури, містобудування, житлово-комунального господарства, а також забезпечує формування державної політики у сфері архітектурно-будівельного контролю та нагляду, контролю у сфері житлово-комунального господарства, у сфері ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження, відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива.

Державне управління житлово-комунальним господарством на місцях покладено на відповідні управління та відділи місцевих державних адміністрацій. Так, при обласних державних адміністраціях, Київській та Севастопольській міській державних адміністраціях діють управління регіонального розвитку та житлово-комунального господарства, а в районних державних адміністраціях, районних у м. Києві та Севастополі держадміністраціях діють відділи регіонального розвитку та житлово-комунального господарства. Ці органи утворюються та діють у відповідності з положеннями, затвердженими Кабінетом Міністрів України. Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2012 року затверджені «Рекомендаційний перелік структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної в м. Києві та Севастополі державних адміністрацій» [6]. Згідно із цими положеннями структурними підрозділами відповідної держадміністрації є підрозділи регіонального розвитку та житлово-комунального господарства.

Однак реформування житлово-комунального господарства потребує не тільки координації зусиль органів виконавчої влади, але й перенесення центра ваги щодо управління цією важливою галуззю на місця – органи місцевого самоврядування, які мають значні повноваження в зазначеній галузі, та органи самоорганізації населення.

Так, згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать, зокрема, такі власні (самоврядні) повноваження: встановлення в порядку і межах, визначених законодавством, тарифів щодо оплати побутових, комунальних, транспортних та інших послуг, які надаються підприємствами та організаціями комунальної власності відповідної територіальної громади; погодження в установленому порядку цих питань із підприємствами, установами та організаціями, які не належать до комунальної власності; управління об'єктами житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, транспорту і зв'язку, що перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, забезпечення їх належного утримання та ефективної експлуатації, необхідного рівня та якості послуг населенню; облік громадян, які відповідно до законодавства потребують поліпшення житлових умов; розподіл та надання відповідно до законодавства житла, що належить до комунальної власності; сприяння розширенню житлового будівництва; сприяння створенню об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, реєстрація таких об'єднань; забезпечення населення паливом, електроенергією, газом та іншими енергоносіями; вирішення питань водопостачання, відведення та очищення стічних вод; здійснення контролю за якістю питної води; вирішення питань збирання, транспортування, утилізації та знешкодження побутових відходів; організація благоустрою населених пунктів; здійснення контролю за станом благоустрою; встановлення зручного для населення режиму роботи підприємств комунального господарства, торгівлі та громадського харчування, побутового обслуговування, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад; затвердження маршрутів і графіків руху місцевого пасажирського транспорту.

Поряд із власними органами місцевого самоврядування мають делеговані їм повноваження, до яких належать такі: здійснення заходів щодо розширення та вдосконалення мережі підприємств житлово-комунального господарства, торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, розвитку транспорту і зв'язку; здійснення відповідно до законодавства контролю за належною експлуатацією та організацією обслуговування населення підприємствами житлово-комунального господарства; здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо захисту прав споживачів; надання відповідно до закону громадянам, які потребують соціального захисту, безоплатного житла або за доступну для них плату; видача ордерів на заселення жилої площі в будинках державних та комунальних організацій та ін. [7]

Відносини з органами державного управління великою мірою визначають успіх муніципального управління. Саме від них залежать стабільність місцевої влади, наявність інформаційної підтримки, розподіл відповідальності та повноважень між рівнями й гілками влади, горизонтальна та вертикальна координація, поточне та інвестиційне фінансування, що надходить у муніципальне утворення з бюджетів вищого рівня. Зовнішні зв'язки органів місцевого самоврядування з органами державної влади, схожість їх деяких функцій та повноважень зумовлені тим, що муніципальні утворення є не закритою та ізольованою системою, а частиною складної регіональної системи, в якій основним суб'єктом управління є місцеві органи державної виконавчої влади. Місцеві державні адміністрації не мають права втручатися в здійснення органами місцевого самоврядування власних повноважень. Використання досвіду найбільш розвинених держав світу вказує на те, що основним інструментом впливу держави на регіональний та місцевий рівні, через який відбувається поширення державної економічної, соціальної, екологічної політики, є реалізація державних регіональних програм. Це передбачає трансформацію фінансування з державного бюджету з функціонального до цільового фінансування конкретних програм і проектів. Через регіональні проекти держава реалізує свої інтереси на рівні регіонів та впроваджує їх на рівень муніципальних утворень. Для успішного вирішення локальних завдань необхідна тісна співпраця органів місцевого самоврядування з місцевими державними адміністраціями [8, с. 248, 257].

Таким чином, до системи суб'єктів адміністративно-правового регулювання у сфері житлово-комунального господарства, окрім органів загальної компетенції, відносяться: Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України; управління регіонального розвитку та житлово-комунального господарства обласної держав-

ної адміністрації; управління регіонального розвитку та житлово-комунального господарства Київської та Севастопольської міської державної адміністрації; відділ регіонального розвитку та житлово-комунального господарства районної державної адміністрації; управління (відділ) регіонального розвитку та житлово-комунального господарства районної у м. Києві та Севастополі державної адміністрації; виконавчі органи сільських, селищних, міських рад (відділи, управління та інші).

Проте така система, що певною мірою все ще орієнтована на адміністративно-командні засади, є досить громіздкою і не відповідає реаліям сучасної економічної системи України. Усі державні Програми щодо реформування житлово-комунального господарства серед своїх основних напрямів передбачали вдосконалення системи управління в галузі житлово-комунального господарства. Так, наприклад, у Постанові Кабінету Міністрів України від 29 січня 1999 року зазначається, що існуюча система управління житлово-комунальним господарством, за якої неможливе ефективне виконання одночасно функцій замовника, виробника та виконавця житлово-комунальних послуг, повинна бути реформована на засадах ринкових (договірних) відносин між замовниками, виробниками, виконавцями і споживачами житлово-комунальних послуг [9].

Постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2002 року серед головних напрямів прискорення реформування ЖКГ визначила вдосконалення системи управління підприємствами і організаціями житлово-комунального господарства всіх форм власності, розмежування функцій органів влади, підприємств – виробників послуг, споживачів житлово-комунальних послуг, розвиток ринкових відносин у галузі [10].

Ці державні програми включають також і систему заходів для досягнення зазначених напрямів реформування ЖКГ. Так, Закон України «Про Загальнодержавну програму реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2009–2014 роки» для досягнення мети реформування галузі передбачає: оптимізацію виробничої та територіальної інфраструктури житлово-комунального господарства відповідно до потреб населення; створення умов для надійного і безпечного надання житлово-комунальних послуг за доступними цінами, які стимулюють енергозбереження; розроблення законодавчих актів щодо розмежування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері житлово-комунального господарства тощо [11].

Висновок. Підводячи підсумок сказаному, вважаємо за доцільне виділити певні особливості, притаманні зазначеній системі управління житлово-комунальним господарством.

Так, згідно із Законом України «Про житлово-комунальні послуги» [12] система управління житлово-комунальним господарством має подвійне підпорядкування. З одного боку, це відповідні галузеві органи виконавчої влади, які в основному виконують установчі функції (участь у формуванні та забезпечення реалізації державної політики, державних, регіональних та місцевих програм у сфері житлово-комунального господарства; розроблення системи відповідних нормативно-правових актів та розробка типових договорів у сфері ЖКГ та ін.) та функції контролю (ліцензування певних видів господарської діяльності у сфері житлово-комунальних послуг відповідно до закону; здійснення контролю цін/тарифів на житлово-комунальні послуги та моніторингу стану розрахунків за них та ін.). З іншого, – це органи місцевого самоврядування, до основних функцій яких можна віднести організаційні (встановлення цін/тарифів на житлово-комунальні послуги відповідно до закону; затвердження норм споживання та якості житлово-комунальних послуг, контроль за їх дотриманням, управління відповідними об'єктами у сфері житлово-комунальних послуг та ін.) та забезпечувальні функції (забезпечення населення житлово-комунальними послугами необхідних рівня та якості; визначення виконавця житлово-комунальних послуг; встановлення зручного для населення режиму роботи виробників та виконавців та ін.)

Поряд із цим система управління ЖКГ має три рівні: загальнодержавний, регіональний та муніципальний. Кожна із цих підсистем включає відповідну кількість об'єктів управління, органів управління та зацікавлених суб'єктів, які змінюються залежно від рівня питання, що розглядається.

Особливістю, що зумовлює зворотні зв'язки в системі управління житлово-комунальним господарством, є те, що в багатьох містах муніципальне ЖКГ обслуговується підприємствами з надання житлово-комунальних послуг регіонального та загальнодержавного рівня підпорядкування та приватними підприємствами. У таких випадках згідно з повноваженнями органів місцевого самоврядування у сфері житлово-комунальних послуг, передбачених ст. 7 Закону України «Про житлово-комунальні послуги», такі органи визначають ці підприємства виконавцями житлово-комунальних послуг у порядку, встановленому Постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 2005 року «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з надання житлово-комунальних послуг» [13] та Наказом Державного комітету з питань житлово-комунального господарства України від 25.04.2005 р. «Про затвердження Порядку визначення виконавця житлово-комунальних послуг у житловому фонді» [14].

Особливістю, що пов'язана з вищезазначеним, є те, що окремі управлінські рішення (щодо структури та розміру тарифів, нормативів споживання та ін.) здійснюються на більш низькому рівні підпорядкування, зокрема на рівні місцевого самоврядування, та безпосередньо впливають на фінансовий стан підприємств, що надають житлово-комунальні послуги більш високого рівня підпорядкування.

Не можна не враховувати і те, що багато в чому господарська діяльність цієї масштабної галузі залежить від діяльності та рівня цін, які встановлюють економічні системи, що відносяться до інших секторів економіки – паливно-енергетичного, видобувного тощо.

Певною особливістю є те, що суб'єкти, які мають необхідні повноваження для прийняття рішення на всіх рівнях регулювання, в основному являють собою сукупність органів влади та регулюючих суб'єктів, які беруть участь у прийнятті рішень, а також впливають на їх прийняття. Тобто вони несуть колективний характер і є групою осіб, які мають право приймати узгоджені рішення з вибору одного з багатьох варіантів управлінського впливу.

Специфічною рисою також є багатоваріантність структурної побудови систем управління ЖКГ у різних містах України.

Тобто для побудови оптимальної моделі управління житлово-комунальним господарством України необхідно врахувати всі зазначені особливості.

Список використаних джерел:

1. Дуда А. Оптимізація системи управління як фактор ефективності самоврядування / А. Дуда // Аспекти самоврядування. – 2003 – № 18. – С. 16.
2. Жилищная экономика. Пер. с англ. – М. : Дело, 1996. – 224 с.
3. Пикулькин А.В. Система государственного управления: Учебник для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. / А.В. Пикулькин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА. – 2000. – 399 с.
4. Гаращук В.М. Контроль та нагляд у державному управлінні / В.М. Гаращук. – Навч. посібник. – Х. : Нац. Юрид. Акад. України. – 1999. – 55 с.
5. Про затвердження Положення про Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України : Постанова Кабінету Міністрів України: від 30 квітня 2014 р. № 197 // Офіційний Вісник України. – 2014. – № 51. – Ст. 1345.
6. Про затвердження рекомендаційних переліків структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної в м. Києві та Севастополі державних адміністрацій: Постанова Кабінету Міністрів України: 18 квітня 2012 р. № 606 // Офіційний Вісник України. – 2012. – № 50 – Ст. 1984.
7. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України: від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1997. – № 24. – Ст. 170.
8. Державне управління : Навч. посіб. – 2-ге вид., випр. і доп. / А.Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна, Л.Ю. Гордієнко ; за ред. А.Ф. Мельник. – К. : Знання. – 2004. – 342 с.
9. Про затвердження Програми проведення житлово-комунальної реформи на 1999-2001 роки : Постанова Кабінету Міністрів України: від 29 січня 1999 р. №113 // Бюл. зак-ва і юрид. практики України. – 2001. – № 1. – С. 322.

10. Про схвалення Програми реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2002–2005 роки та на період до 2010 року : Постанова Кабінету Міністрів України: від 14.02.2002 № 139 // Офіційний Вісник України. – 2002. – № 20. – Ст. 977.

11. Про Загальнодержавну програму реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2009–2014 роки : Закон України: від 24 червня 2004 року № 1869-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 46. – Ст. 512.

12. Про житлово-комунальні послуги : Закон України: від 24 червня 2004 р. № 1875-I // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2004. – № 47. – Ст. 514.

13. Про затвердження Порядку проведення конкурсу з надання житлово-комунальних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України: від 21 липня 2005 р. № 631 // Офіційний Вісник України. – 2005. – № 30 – Ст. 1812.

14. Про затвердження Порядку визначення виконавця житлово-комунальних послуг у житловому фонді : Наказ Міністерства з питань житлово-комунального господарства України: від 19 травня 2005 р. № 60 // Офіційний Вісник України. – 2005. – № 20. – Ст. 1116.

ЛЕГЕЗА Ю. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного,
господарського та екологічного права
(Національний гірничий університет)

УДК 342.922+349.6(477)

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

Стаття присвячена аналізу сутності адміністративної відповідальності у сфері використання природних ресурсів, виділено підстави її застосування. Автором класифікуються адміністративні правопорушення у сфері використання природних ресурсів за рядом критеріїв (за об'єктом посягання, за способом вчинення протиправних дій та ін.). Окремо піднімається питання визначення особливостей адміністративно-господарських санкцій за порушення режиму використання природних ресурсів. Сформульовано висновки і пропозиції, спрямовані на вдосконалення законодавства в зазначеній галузі.

Ключові слова: адміністративно-правова відповідальність, використання природних ресурсів, об'єкт підвищеної небезпеки, правове регулювання, публічне управління.

Статья посвящена анализу сущности административной ответственности в сфере использования природных ресурсов, выделены основания ее применения. Автором классифицируются административные правонарушения в сфере использования природных ресурсов по ряду критериев (по объекту посягательства, по способу совершения противоправных действий и др.). Отдельно поднимается вопрос определения особенностей административно-хозяйственных санкций за нарушение режима использования природных ресурсов; сформулированы выводы и предложения, направленные на совершенствование законодательства в указанной области.

Ключевые слова: административно-правовая ответственность, использование природных ресурсов, объект повышенной опасности, правовое регулирование, публичное управление.

The article is devoted to the analysis of the essence of administrative responsibility in the sphere of the use of natural resources, the grounds for its application have been singled out. The author classifies administrative offenses in the sphere of the use of natural resources on a number of criteria (on the object of encroachment, on the way of committing unlawful actions, etc.). Separately raised the issue of determining the features of administrative and economic sanctions for violation of the regime for the use of natural resources formulated conclusions and proposals aimed at improving legislation in this area.

Key words: *administrative and legal responsibility, use of natural resources, object of increased danger, legal regulation, public administration.*

Вступ. Адміністративна відповідальність залишається дискусійним питанням, як і питання відповідності санкцій за вчинене діяння в цілому, розглядається як один із важливих методів публічного управління у сфері використання природних ресурсів. Відсутність законодавчого визначення поняття адміністративної відповідальності не сприяє єдності підходів до його розуміння, залишаючись предметом постійних наукових досліджень.

Постановка завдання. У науковій роботі В.Б. Авер'янова, К.К. Афанасьєва, Ю.П. Битяка, В.М. Гарашука, І.П. Голосніченка, О.В. Леонової, С.В. Ківалова, І.Б. Коліушка, Т.О. Коломоєць, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, В.П. Тимошука та інших вчених досліджено ряд особливостей реалізації механізму адміністративної відповідальності в цілому та в різних сферах зокрема. Однак у поєднанні питання адміністративної відповідальності у сфері використання природних ресурсів вимагають переосмислення, що визначило мету цієї наукової роботи.

Результати дослідження. Фундаментальний підхід до визначення поняття адміністративної відповідальності запропонований В.К. Колпаковим та О.В. Кузьменко, що полягає в примусовому, з додержанням встановленої процедури, застосуванні правомочним суб'єктом передбачених законодавством за вчинення адміністративного проступку заходів впливу, які виконувалися правопорушником [1, с. 252]. Подібний підхід запропонований професором В.Б. Авер'яновим, відповідно до нього адміністративна відповідальність – це різновид юридичної відповідальності, що являє собою сукупність адміністративних правовідносин, які виникають у зв'язку із застосуванням уповноваженими органами чи їх посадовими особами до осіб, які вчинили адміністративний проступок, передбачених нормами адміністративного права особливих санкцій – адміністративних стягнень [2, с. 430].

І.А. Беленчук зробив акцент на тому, що адміністративна відповідальність настає внаслідок невиконання вимог адміністративного законодавства і полягає в реакції держави на вчинення адміністративного правопорушення [3, с. 77]. Однак при цьому не визначено, що розуміється від поняття адміністративного законодавства, не враховано бланкетність більшості норм адміністративного законодавства, яке встановлює відповідальність за вчинення адміністративних правопорушень.

Більшість вчених, визначаючи поняття адміністративної відповідальності, зосереджують увагу на застосуванні до винних у вчиненні адміністративних правопорушень (проступків) чи інших порушень адміністративного законодавства адміністративних стягнень (Г.П. Бондаренко [4, с. 84], С.Т. Гончарук [5, с. 19]). Адміністративна відповідальність за порушення законодавства у сфері використання природних ресурсів настає за вчинення екологічних правопорушень. Д.В. Лазоренко визначає, що адміністративна відповідальність за вчинення екологічних правопорушень є видом юридичної відповідальності, яка передбачає заходи адміністративного впливу за протиправні й винні діяння, що порушують встановлений законодавчо порядок використання природних ресурсів [6, с. 125]. Професор О.Я. Лазор підкреслює, що адміністративна відповідальність є специфічним реагуванням на правопорушення, зміст якого полягає в застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законом стягнення до суб'єкта правопорушення. Такий вид реагування на правопорушення – оперативний засіб впливу на порушників, оскільки застосовується

в адміністративному чи судовому порядку, а для його використання не обов'язково мають бути завдані збитки [7, с. 160].

Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері використання природних ресурсів виступає засобом забезпечення та охорони встановленого державою правопорядку; є нормативно визначеною і полягає в застосуванні (реалізації) санкцій правових норм; є наслідком винного антигромадського, протиправного діяння; супроводжується державним та громадським осудом правопорушника і вчиненого ним діяння; пов'язана з примусом, з негативними для правопорушника наслідками (матеріального, морального, організаційного характеру), які він зобов'язаний зазнати і фактично зазнає; реалізується у відповідних процесуальних формах [1].

Адміністративна відповідальність настає за вчинення правопорушень у сфері використання природних ресурсів. Визначення сутності адміністративних правопорушень у сфері використання природних ресурсів пов'язується з розглядом елементів його складу – об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони. Адміністративне правопорушення у сфері використання природних ресурсів є винним, протиправним діянням (дією чи бездіяльністю), яке посягає на визначений законодавством порядок використання природних ресурсів, заподіяло чи може заподіяти шкоду здоров'ю людини та навколишньому природному середовищу і за яке законодавством передбачено адміністративну відповідальність [8, с. 192].

Адміністративні правопорушення у сфері використання природних ресурсів можуть бути класифіковані за рядом критеріїв. За об'єктом посягання адміністративні правопорушення у сфері використання природних ресурсів диференційовано поділяються на адміністративні правопорушення у сфері використання земельних ресурсів, надр, лісових та/або рослинних ресурсів, водних ресурсів, охорони атмосферного повітря, об'єктів тваринного світу.

Спеціальну групу адміністративних правопорушень у сфері використання природних ресурсів, складають порушення, внаслідок яких відбувається забруднення довкілля внаслідок порушення порядку утилізації відходів. Такими порушеннями є порушення вимог щодо поводження з відходами під час їх збирання, перевезення, зберігання, оброблення, утилізації, знешкодження, видалення або захоронення (ст. 82 КУпАП); порушення правил ведення первинного обліку та здійснення контролю за операціями поводження з відходами або неподання чи подання звітності щодо утворення, використання, знешкодження та видалення відходів (ст. 82-1 КУпАП); виробництво продукції з відходів чи з їх використанням без відповідної нормативно-технічної та технологічної документації (ст. 82-1 КУпАП); приховування, перекручення або відмова від надання повної та достовірної інформації за запитами посадових осіб і зверненнями громадян та їх об'єднань щодо безпеки утворення відходів та поводження з ними (ст. 82-3 КУпАП); змішування чи захоронення відходів, для утилізації яких в Україні існує відповідна технологія, без спеціального дозволу (ст. 82-4 КУпАП); порушення правил передачі відходів (ст. 82-5 КУпАП); порушення встановлених правил і режиму експлуатації установок і виробництв з оброблення та утилізації відходів (ст. 82-6 КУпАП); порушення вимог законодавства у сфері хімічних джерел струму (ст. 82-7 КУпАП); порушення правил застосування, зберігання, транспортування, знешкодження, ліквідації та захоронення пестицидів і агрохімікатів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів (ст. 83 КУпАП); приховування перевищення встановлених лімітів на обсяги утворення та розміщення відходів (ст. 91-3 КУпАП)[9].

Якщо розглядати природні ресурси комплексно, то виділяються ряд адміністративних правопорушень, об'єктом яких не диференційовані окремі природні ресурси, а їх сукупність. Такими адміністративними правопорушеннями є перевищення лімітів та нормативів використання природних ресурсів (ст. 91-2 КУпАП); невиконання вимог екологічної безпеки у процесі впровадження відкриттів, винаходів, корисних моделей, промислових зразків, раціоналізаторських пропозицій, нової техніки, технологій і систем, речовин і матеріалів (ст. 91-1 КУпАП); перевищення лімітів та нормативів використання природних ресурсів (ст. 91-2 КУпАП); відмова від надання чи несвоєчасне надання екологічної інформації (ст. 91-4 КУпАП); порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини (ст. 92

КУпАП); порушення законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи (ст. 92-1 КУпАП).

Залежно від способу здійснення адміністративні правопорушення у сфері використання природних ресурсів поділяються на правопорушення, вчинені шляхом здійснення активних дій (наприклад, незаконне вивезення з України і ввезення на її територію об'єктів тваринного і рослинного світу (ст. 88 КУпАП); виробництво продукції з відходів чи з їх використанням без відповідної нормативно-технічної та технологічної документації (ст. 82-1 КУпАП) та ін.); внаслідок бездіяльності (невиконання правил і норм у процесі створення, виробництва, зберігання, транспортування, використання, знешкодження, ліквідації, захоронення мікроорганізмів, біологічно активних речовин та інших продуктів біотехнологій (ст. 90-1 КУпАП), приховування, перекручення або відмова від надання повної та достовірної інформації за запитом посадових осіб і зверненнями громадян та їх об'єднань щодо безпеки утворення відходів та поводження з ними (ст. 82-3 КУпАП) та ін.); змішані (порушення правил землеустрою (ст. 55 КУпАП), порушення порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери і атмосферних явищ (ст. 78-1 КУпАП) та ін.).

При цьому для притягнення до адміністративної відповідальності у сфері використання природних ресурсів не є обов'язковим для настання адміністративної відповідальності, що і підкреслюється Ю. С. Шемшученком: «За диспозиціями окремих норм для цього досить вчинення зазначеної в законі дії (бездіяльності) безвідносно до настання негативних наслідків» [10, с. 71].

Окремо необхідно зупинитися на визначенні розміру шкоди, заподіяної внаслідок вчинення правопорушень у сфері використання природних ресурсів. Відповідно, порядок обчислення розмірів екологічної шкоди встановлюється відповідно до таксового методу. Так, наприклад, під час вирішення справ, пов'язаних із відшкодуванням збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України, розмір шкоди визначається відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 3 липня 1995 р. № 484 «Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України» [11] і Положенням про порядок обчислення розміру відшкодування та сплати збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України, затверджене наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 26 жовтня 1995 р. № 116 [12], у справах про лісопорушення розмір заподіяної шкоди обчислюється за відповідними таксами, що затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 23 липня 2008 року № 665 «Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу» [13] тощо. Однак більшість цих нормативно-правових актів не переглядалися вже понад 5 років, і навіть з урахуванням індексу інфляції розмір матеріальної шкоди, який визначається за відповідними таксами, є «морально» застарілим і вимагає перегляду.

Окрім встановленого таксового методу оцінки розміру екологічної шкоди, допускається її визначення на підставі висновку екологічної експертизи. У такому разі цікавою є пропозиція І.А. Куян про запровадження принципу обов'язковості участі експерта в розгляді адміністративної справи про адміністративне правопорушення у сфері використання природних ресурсів [14, с. 9]. Водночас застосування експертної оцінки в поєднанні з таксовим методом визначення розміру екологічної шкоди є неприпустимим. Наскільки на практиці може бути реалізована пропозиція вченого? В умовах браку експертів-екологів спостерігається ускладнення доступу до експертних установ, вони є перевантаженими, а тому фактично залучаються до розгляду справи лише у випадках заподіяння значної шкоди або у випадку відсутності методики застосування таксового методу. Зокрема, за порушення вимог законодавства про охорону атмосферного повітря шкода встановлюється на підставі висновку державної екологічної експертизи. Крім того, очевидним є необхідність законодавчого визначення порядку обчислення екологічної шкоди, адже саме він покладається в основу притягнення винних осіб до юридичної відповідальності, в тому числі до адміністративної.

Ще одним елементом складу адміністративних правопорушень у сфері використання природних ресурсів є суб'єкт. А.П. Гетьман та М.В. Шульга вважають, що суб'єктами правопорушень можуть бути як окремі громадяни і посадові особи, так і підприємства, установи і організації – юридичні особи. Правопорушниками в галузі використання природних ресурсів можуть бути і державні органи управління чи органи місцевого самоврядування, які, наприклад, незаконно розпоряджаються природними ресурсами, порушують встановлений порядок передачі природних ресурсів у власність або надання їх у користування [15].

У цілому спостерігається відсутність єдиного підходу до розуміння доцільності та можливості притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення порушень природоресурсного законодавства юридичних осіб. По суті, сукупність економічних, господарських санкцій, що до них застосовуються, є за своєю сутністю заходами адміністративної відповідальності [16, с. 314].

Адміністративні санкції до юридичних осіб нині передбачені багатьма Законами України: «Про ветеринарну медицину», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про виключну (морську) економічну зону» та іншими.

Однак не у всіх сферах, де використовуються природні ресурси, діють спеціальні законодавчі акти, які мають встановлювати відповідальність саме юридичних осіб. Зокрема, в межах реалізації Закону України «Про містобудівельну діяльність» має бути передбачено відповідальність за порушення правил забудови населених пунктів, порушення ландшафтного різноманіття тощо. Вимагається визначення заходів адміністративної відповідальності, які можуть бути застосовані до юридичних осіб за забруднення земель, водних ресурсів та інших природних ресурсів, що сталося внаслідок порушення порядку розміщення, транспортування, утилізації техногенних відходів тощо.

Крім того, до юридичних осіб, винних у порушенні режиму використання природних ресурсів, можуть бути застосовані адміністративно-господарські санкції. Особливостями адміністративно-господарськими санкціями за порушення режиму використання природних ресурсів, що виявляють їх сутність, є: 1) встановлюються за порушення правил здійснення господарської діяльності, пов'язаної з використанням природних ресурсів, а не за порушення договірних зобов'язань; 2) застосовуються до суб'єктів господарювання; 3) на відміну від господарських санкцій, що виникають внаслідок порушень умов господарсько-правового договору, адміністративно-господарські санкції застосовуються уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування, а не іншими органами чи стороною в зобов'язанні; 4) встановлюються адміністративно-господарські санкції виключно законами, а не підзаконними актами чи договором, якими відзначаються види цих, порядок та підстави їх застосування [17, с. 152].

Із суб'єктивної сторони адміністративних правопорушень у сфері використання природних ресурсів допускається застосування заходів адміністративної відповідальності як за наявності вини (в більшості випадків), так і без вини суб'єктів правопорушень. Відповідальність без вини настає у випадку заподіяння екологічної шкоди внаслідок функціонування джерела підвищеної небезпеки. Під об'єктом підвищеної небезпеки – об'єкт, на якому використовуються, виготовляються, переробляються, зберігаються або транспортуються одна або кілька небезпечних речовин чи категорій речовин у кількості, що дорівнює або перевищує нормативно встановлені порогові маси, а також інші об'єкти як такі, що відповідно до закону є реальною загрозою виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру (ст. 1 Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки») [18].

Необхідно наголосити, що об'єктом посягання адміністративних правопорушень у сфері використання природних ресурсів є не лише безпосередньо окремі природні ресурси чи природно-ресурсні комплекси, а порушення порядку управління у сфері їх використання. У такому аспекті постає питання доцільності впровадження комплексного підходу до визначення підстав адміністративної відповідальності у сфері використання природних ресурсів. Зокрема, у випадку вчинення порушення правил охорони надр, передбаченого ст. 57 КУпАП, шкода може бути заподіяна і водним, земельним, лісовим ресурсам. Комплексність підходу

до розуміння адміністративної відповідальності у сфері використання природних ресурсів відповідає вимозі реалізації концепції сталого розвитку. Вперше концепція сталого розвитку (СР) (sustainable development) була декларована у 1987 р. у звіті Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку, підготовленому для ООН. Факт переходу до концепції сталого розвитку остаточно було зафіксовано у Ріо-де-Жанейро, де у 1992 р. 176 країн світу підписали Конвенцію про охорону біологічного різноманіття [19].

Конвенцією про охорону біологічного різноманіття проголошено необхідність із боку держав-підписантів сприяння збереженню якості водяних ресурсів і забезпеченість ними; захист морів і прибережних територій; застосуванню комплексного підходу до планування і раціонального використання земельних ресурсів; раціональному управлінню вразливими екосистемами, боротьбі з опустелюванням і посухами; сприянню веденню сталого сільськогосподарства і розвитку сільських районів; боротьбі за збереження лісів; збереженню біологічної розмаїтості; екологічно безпечному використанню біотехнологій; захисту атмосфери; екологічно безпечному управлінню твердими відходами і стічними водами; екологічно безпечному управлінню токсичними хімікатами; екологічно безпечному управлінню небезпечними відходами; екологічно безпечному управлінню радіоактивними відходами [19].

Висновки. Таким чином, адміністративна відповідальність у сфері використання природних ресурсів визначається як засіб публічного управління, який полягає у застосуванні до особи, винної в порушенні вимог природоресурсного законодавства, адміністративних санкцій (до фізичних осіб та посадових осіб), який реалізується в межах спеціально визначеної процедури відповідними органами державної влади з метою забезпечення виконання завдання збереження та відновлення природо-ресурсної бази держави.

При цьому під час вирішення питання застосування до посадових осіб суб'єктів господарювання, винних у порушенні вимог режиму використання природних ресурсів під час здійснення господарської діяльності, заходів адміністративної відповідальності повинно бути водночас вирішено питання застосування адміністративно-господарських санкцій (вилучення прибутку (доходу); адміністративно-господарський штраф; припинення експортно-імпортних операцій; анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності; обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання; ліквідація суб'єкта господарювання).

Список використаних джерел :

1. Колпаков В.К. Адміністративне право України / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.
2. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2-х томах: Том. 1. Загальна частина / ред. колегія : В.Б. Авер'янов (голова). – К. : «Юридична думка», 2004. – 584 с.
3. Беленчук І.А. Адміністративне право України : навч. посіб. / І.А. Беленчук. – К. : А.С.К., 2004. – 176 с.
4. Стариллов Ю.Н. Курс общего административного права: в 3 т. / Ю.Н. Стариллов. – М. : Норма, 2002. – Т. 1: История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты. – 728 с.
5. Гончарук С.Т. Основи адміністративного права: навчальний посібник / С.Т. Гончарук. – К. : ТОВ «Видавничий будинок «Аванпост-Прим», 2004. – 200 с.
6. Лазоренко Д.В. Адміністративно-правова регулювання використання природних ресурсів : дис. к. ю. н. : 12.00.07 / Д.В. Лазоренко. – К., 2014. – 233 с.
7. Лазор О. Я. Адміністративно-правові засади державного управління у сфері реалізації екологічної політики в Україні : дис. д. наук з держ. упр. 25.00.02 / О. Я. Лазор. – К., 2004. – 479 с.
8. Андрейцев В.І. Екологічне право: курс лекцій / В.І. Андрейцев. – К. : Вен турі, 1996. – 208 с.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон УРСР від 07.12.1984 № 8073-Х // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.

10. Шемшученко Ю.С., Погорілко В.Ф. Адміністративно-правова охорона природи Української РСР / Ю.С. Шемшученко. – К. : Наукова думка, 1973. – 128 с.
11. Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плаваючих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 липня 1995 р. № 484 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/484-95-п>.
12. Про затвердження Положення про порядок обчислення розміру відшкодування та сплати збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плаваючих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України : наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 26 жовтня 1995 р. № 116 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0478-95>.
13. Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу : постанова Кабінету Міністрів України від 23 липня 2008 року № 665 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 56. – Ст. 1868.
14. Куян І.А. Адміністративна відповідальність за екологічні правопорушення : автореф. дис. к.ю.н. 12.00.07 / І.А. Куян. – К., 2001. – 20 с.
15. Екологічне право України / за ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. – Х. : Право, 2009. – 328 с.
16. Костицький В. Десять тез про юридичну відповідальність за екологічні правопорушення / В. Костицький // Про українське право: Часопис кафедри теорії та історії держави і права / КНУ ім. Тараса Шевченка. – 2010. – Число 5. – Правова відповідальність. – С. 312.
17. Віхрова І.О. Адміністративно-господарські санкції як заходи господарсько-правової відповідальності / І.О. Віхрова // Часопис Київського університету права. – 2015. – № 2. – С. 151.
18. Про об'єкти підвищеної небезпеки : Закон України від 18.01.2001 № 2245-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 15. – Ст. 73.
19. Конвенція про охорону біологічного різноманіття : міжнародний документ від 05 червня 1992 року // Офіційний вісник України. – 2007. – № 22. – Ст. 932.

НЕГОДЧЕНКО О. В.,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України, ректор
(Дніпропетровський гуманітарний
університет)

КОРНЯКОВА Т. В.,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
завідувач кафедри адміністративного
і кримінального права
(Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара)

УДК 342.351

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДЕРЖАВНОГО ВИКОНАВЦЯ

У статті проаналізована подвійна природа юридичної відповідальності державного виконавця як складової частини його адміністративно-правового статусу. Розглядаються особливості підстав та порядку юридичної відповідальності державного виконавця. Надаються пропозиції щодо удосконалення законодавчого регулювання юридичної відповідальності державного виконавця в Україні.

Ключові слова: державний виконавець, адміністративно-правовий статус, юридична відповідальність, невиконання або неналежне виконання, дисциплінарна відповідальність, адміністративна відповідальність, кримінальна відповідальність.

В статье анализируется двойственная природа юридической ответственности государственного исполнителя как составляющей его административно-правового статуса. Рассматриваются особенности оснований и порядка юридической ответственности государственного исполнителя. Предлагаются способы решения проблемы по регулированию юридической ответственности государственного исполнителя в Украине.

Ключевые слова: государственный исполнитель, административно-правовой статус, юридическая ответственность, неисполнение или ненадлежащее исполнение, дисциплинарная ответственность, административная ответственность, уголовная ответственность.

The article analyses a dual nature of legal responsibility of a state enforcement officer as a part of its administrative legal status. Features of the grounds and an order of legal responsibility of a state enforcement officer are considered. Ways of solutions of a problem of regulation of the legal responsibility of a state enforcement officer in Ukraine are proposed.

Key words: state enforcement officer, administrative legal status, legal responsibility, non-performance or improper performance, disciplinary responsibility, administrative responsibility, criminal responsibility.

Вступ. Зміст поняття «адміністративно-правовий статус державного виконавця» виражається у сукупності його нормативно визначених прав та обов'язків, службовій правосуб'єктності, компетенції та юридичній відповідальності за невиконання чи не якісне виконання своїх повноважень у сфері примусового виконання рішень. Структурно адміністративно-правовий статус державного виконавця складається з двох аспектів: загального і спеціального статусів. Загальний адміністративно-правовий статус характеризує правове становище державного виконавця у сфері публічного управління, а спеціальний закріплюється у відповідних нормативно-правових актах і визначає роль державного виконавця в управлінні у відповідній сфері. При цьому загальний адміністративно-правовий статус є однаковим для всіх посадових осіб певного виду державної служби, а спеціальний адміністративно-правовий статус зумовлений специфікою покладених на особу службових завдань і функцій, відповідно до заміщуваної посади [1, с. 11]. Державному виконавцю як суб'єкту, наділеному адміністративно-правовим статусом, притаманні як загальні (планування, організація управління, комплектація та контроль), так і спеціальні функції (до них належать управління діяльністю та соціальним розвитком, а також фінансування та реалізація роботи).

У вітчизняній науці адміністративного права вкоренилась думка про те, що до елементів, які складають адміністративно-правовий статус будь-якої особи, належать її правосуб'єктність, компетенція, права і обов'язки, а також юридична відповідальність [2, с. 117]. Водночас адміністративно-правовий статус державного виконавця є самостійним видом правового статусу службової особи, який зумовлює особливості реалізації його окремих конституційних прав і свобод. Але правовий статус державного виконавця базується на правовому статусі особи, і саме тому його зміст складають такі елементи: службова правосуб'єктність (яка включає службову правоздатність і службову дієздатність, що виникають одночасно зі вступом особи у службово-правові відносини, тобто з часу зарахування її на посаду, а припинення служби є підставою повного припинення службової правосуб'єктності), компетенція (виявляється через визначені функції органів Державної виконавчої служби та їх посадових осіб), обов'язки та права (їх можна розділити на два види залежно від структури особливостей правового статусу; обов'язки та права загального характеру, притаманні всім державним службовцям України, а також спеціалізовані обов'язки і права державного виконавця, які виникають у зв'язку з реалізацією ним власної службової компетенції) та юридична відповідальність.

Стан дослідження. Вітчизняна юридична наука приділяє достатньо уваги характеристиці адміністративно-правового статусу державного виконавця. Це стосується як загальнотеоретичних наукових праць та розробок фахівців у галузі адміністративного права та адміністративного процесу (В.Б. Авер'янова, Г.В. Атаманчука, С.С. Алексєєва, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурки, Д.М. Бахраха, І.Л. Бачило, Ю.П. Битяка, А.С. Васильєва, І.П. Голосніченка, Є.В. Додіна, Р.В. Ігоніна, Р.А. Калюжного, Л.В. Ковалюка та інших), так і спеціальних досліджень, зокрема дисертаційних В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, О.І. Остапенка, А.І. Перепелиці, В.П. Петкова, М.М. Тищенко, С.Я. Фурси, В.К. Шкарупи, С.В. Щербак, Ц.А. Ямпольської, Л.В. Крупної та ін. Водночас розгляд окремих елементів, що утворюють адміністративно-правовий статус державного виконавця, зокрема особливості його юридичної відповідальності, предметом окремого дослідження майже не ставали.

Постановка завдання. Законодавство України в галузі виконавчого провадження належить до найбільш динамічно змінюваних, що потребує постійного уточнення питань, пов'язаних із виконавчим провадженням, і правового статусу його учасників. Саме тому автор поставив собі за мету розглянути, з урахуванням чинного вітчизняного законодавства та прийнятих нових нормативно-правових актів, нові аспекти юридичної відповідальності державного виконавця в Україні.

Результати дослідження. Державний виконавець несе юридичну відповідальність за дотримання законності і забезпечення дисципліни в процесі виконання службових повноважень. Ця відповідальність має дві сторони: по-перше, відповідальність державного виконавця за правопорушення, вчинені ним особисто; по-друге, відповідальність за дії під-

легких по службі осіб (якщо функціональними обов'язками передбачена наявність підлеглих, наприклад, начальник, заступник начальника районного, міського, районного у місті відділу державної виконавчої служби є державним виконавцем, ст. 4 закону України «Про державну виконавчу службу»). Наявність владних повноважень та правомочність на вчинення організаційно-розпорядчих функцій зумовлюють специфіку юридичної відповідальності державних виконавців. Державний виконавець як посадова особа відіграє основну роль у створенні і забезпеченні механізму реалізації прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. З метою попередження проявів зловживання наданою їй владою та їх усунення законодавцем були закріплені підвищені вимоги до службової поведінки державних службовців і встановлені підвищені санкції за правопорушення, пов'язані з виконанням службових завдань [3, с. 135]. Державний виконавець, як і всі громадяни та іноземці, особи без громадянства, що вчинили злочин, цивільне або адміністративне правопорушення, підлягає відповідним заходам покарання в загально-правовому порядку. Разом з тим можна виділити правопорушення, безпосередньо пов'язані з невиконанням або неналежним виконанням державним виконавцем обов'язків, які входять до його адміністративно-правового статусу. Правопорушення державних службовців, відповідно, і державних виконавців, характеризуються підвищеною небезпекою, оскільки зачіпають безпосередньо інтереси держави, правопорядок, права та свободи громадян, а отже, мають супроводжуватись підвищеною юридичною відповідальністю.

Юридична відповідальність державного виконавця як складова частина його адміністративно-правового статусу має подвійну природу. З одного боку, вона виступає формою захисту прав, свобод і законних інтересів тих фізичних і юридичних осіб у державі, які можуть постраждати від неправомірних дій зазначеної категорії державних службовців, оскільки вимоги державного виконавця, які висуваються останнім у процесі примусового виконання рішень, є обов'язковими для усіх органів, організацій, посадових осіб, громадян і юридичних осіб на території України. Невиконання законних вимог державного виконавця тягне за собою адміністративну та кримінальну відповідальність згідно з законодавством [4, с. 589]. За невиконання законних вимог державного виконавця щодо усунення порушень законодавства про виконавче провадження, несвоєчасне подання або неподання відповідних звітів, недостовірних відомостей, неповідомлення, а також за неявку без поважних причин за викликом державного виконавця винна особа несе відповідальність за ст.ст. 188-13 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Орган або службова особа, яким направлений запит державного виконавця про надання необхідних для здійснення виконавчих дій документів або їх копій, зобов'язані безоплатно надати у встановлений державним виконавцем строк інформацію, документи або копії, необхідні для здійснення його повноважень. При цьому організація роботи щодо інформаційної взаємодії державних виконавців з іншими центральними органами виконавчої влади регламентована, зокрема спільним наказом Міністерства юстиції України та Міністерства внутрішніх справ № 1480/5/868 від 8 жовтня 2012 р. «Про організацію роботи щодо інформаційної взаємодії Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України та Державної виконавчої служби України, спільним наказом Міністерства юстиції України та Міністерства фінансів України № 1701/3578/5 від 23 грудня 2011 р. «Про затвердження Порядку надання інформації Державною податковою службою України на запити органів державної виконавчої служби», Наказом Міністерства юстиції України № 3544/5 від 19 грудня 2011 р. «Про затвердження порядку надання інформації Пенсійним фондом України на запит органів державної виконавчої служби».

Водночас державний виконавець під час реалізації прав, передбачених ст. 11 Закону України «Про виконавче провадження», зобов'язаний використовувати надані йому права і не допускати у своїй діяльності порушення прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. При оскарженні рішення, дії або бездіяльності державного виконавця застосовується порядок оскарження, встановлений законодавством, а також судова практика, зокрема, Постанова Пленуму Верховного Суду України № 14 від 26 грудня 2003 р. «Про практику розгляду судами скарг на рішення, дії або бездіяльність органів і посадових осіб державної виконавчої служби та звернень учасників виконавчого провадження», Постанова Пле-

нуму Вищого адміністративного суду України № 3 від 13 грудня 2010 р. «Про практику застосування адміністративними судами законодавства у справах із приводу оскарження рішень, дій чи бездіяльності державної виконавчої служби», Постанова Пленуму Вищого господарського суду України № 10 від 24 жовтня 2011 р. «Про деякі питання підвідомчості і підсудності справ господарським судам», Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 24-152/0/4-13 від 28 січня 2013 р. «Про практику розгляду судами скарг на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби під час виконання судового рішення у цивільній справі».

З іншого боку, юридична відповідальність державного виконавця є засобом впливу на його неправомірну поведінку. І він як спеціальний суб'єкт (посадова особа) юридичної відповідальності наділений такими ознаками:

- правові норми про відповідальність державних виконавців як посадових осіб за порушення по службі враховують особливості служби як виду трудової діяльності;
- для них встановлюється підвищена відповідальність, оскільки наслідки правопорушень, пов'язаних із невиконанням службових обов'язків, негативно проявляються за межами посади;
- існують спеціальні заходи відповідальності за службові правопорушення (пониження в посаді, спеціальному званні, позбавлення рангу державного службовця);
- притягнення державного виконавця до відповідальності за правопорушення не виключає того, що ці його дії можуть бути кваліфіковані і як інший вид правопорушення (наприклад, адміністративна відповідальність державних виконавців за корупційні дії може наступати після застосування заходів дисциплінарної відповідальності за це правопорушення [5, с. 18–19]).

До державного виконавця можуть бути застосовані всі традиційні види юридичної відповідальності: дисциплінарна, адміністративна, цивільно-правова та кримінальна. За порушення законодавства державні виконавці несуть дисциплінарну відповідальність у порядку, встановленому законом. На практиці можна виділити два види дисциплінарної відповідальності державних виконавців: дисциплінарна відповідальність за правилами внутрішнього розпорядку і дисциплінарна відповідальність в порядку підлеглості [6, с. 50]. Державні виконавці є державними службовцями, і на них поширюються положення Закону України № 3723-ХІІ від 16 грудня 1993 р. «Про державну службу» про застосування заходів дисциплінарного впливу (з 1 січня 2014 р. Закон № 3723-ХІІ втрапить чинність на підставі Закону України № 4050-VI від 17 листопада 2011 р. «Про державну службу»). Відповідно до Закону України № 3723-ХІІ, дисциплінарні стягнення застосовуються до державного службовця за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних із проходженням державної служби, а також за вчинок, який порочить його як державного службовця або дискредитує державний орган, в якому він працює. До службовців, крім дисциплінарних стягнень, передбачених чинним законодавцем про працю України, можуть застосовуватись такі заходи дисциплінарного впливу, як попередження про неповну службову відповідність, затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду.

Таким чином, особливість адміністративно-правового статусу державного виконавця одночасно визначає особливість відповідальності у сфері державно-службових відносин. Юридична відповідальність державних виконавців є наслідком неналежного виконання чи невиконання ними службових обов'язків. Як зазначається в юридичній літературі, вона відображає фактичне співвідношення між обов'язками і правами, які надані державному виконавцю у зв'язку з його службовою діяльністю [7, с. 112]. Юридична відповідальність дає змогу виявити стан виконання службових повноважень і встановити відповідність особи обійманій посаді.

У разі вчинення державним виконавцем під час виконання службових обов'язків діяння, що має ознаки злочину чи адміністративного правопорушення, він підлягає кримінальній

чи адміністративній відповідальності у порядку, встановленому законом. Адміністративною відповідальністю державного виконавця, відповідно, можна вважати застосування до нього за порушення службових обов'язків, що визнаються законами адміністративними правопорушеннями (проступками), адміністративних стягнень, що тягнуть для нього обтяжливі наслідки майнового, морального, особистісного чи іншого характеру і накладаються уповноваженими на те органами чи посадовими особами на підставах і у порядку, встановлених нормами адміністративного права [8, с. 93]. Для практичної реалізації адміністративної відповідальності необхідні підстави застосування, що розкривають умови і момент виникнення відповідальності конкретної особи. Аналіз ознак адміністративної відповідальності дає змогу виділити три її підстави: нормативну, тобто систему норм, що описують протиправне діяння й адміністративні стягнення, які встановлюються за його вчинення; фактичну, тобто діяння конкретного суб'єкта, що порушують правові приписи, які охороняються адміністративно-правовими санкціями (адміністративні проступки); процесуальну, тобто процедуру накладення конкретного стягнення за конкретне адміністративне правопорушення. Перші дві підстави адміністративної відповідальності зумовлюють її соціальну важливість. Для настання відповідальності необхідна наявність всіх трьох підстав і саме в такій послідовності [9, с. 360]. Насамперед, має бути норма, що встановлює обов'язок і санкцію за його невиконання. Потім може виникнути фактична підстава – протиправне діяння. За наявності норми і діяння, що її порушує, уповноважений суб'єкт у встановленому законом порядку має вирішити справу про адміністративне правопорушення. Так, зокрема, відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення, державний виконавець може бути притягнутий до адміністративної відповідальності за ст. 184-1 – за неправомірне використання державного майна, за ст. 186 – за самоуправство та за ст. 212-3 – за порушення права на інформацію.

Державний виконавець, за своїм правовим статусом та виконуваними функціями, є службовою особою, а тому може бути суб'єктом кримінальних правопорушень, передбачених главою XVII Кримінального кодексу України, зокрема, ст. 364 – зловживання владою або службовим становищем, ст. 365 – перевищення влади або службових повноважень, ст. 366 – службове підроблення та ст. 367 – службова недбалість.

Законодавець визначив, що шкода, заподіяна державним виконавцем фізичним чи юридичним особам під час виконання рішення, підлягає відшкодуванню у порядку, передбаченому законом, за рахунок держави. Відповідно до Закону України № 4901-VI від 5 червня 2012 р. «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» кошти, виплачені за рішенням суду про стягнення коштів, вважаються збитками державного бюджету. Державний виконавець, дії якого призвели до збитків державного бюджету, несе відповідальність згідно із законом [10, с. 76]. Так, за поданням органу державної казначейської служби України органи прокуратури звертаються в інтересах держави до суду з поданням про відшкодування збитків, завданих державному бюджету. У разі встановлення в діях державного виконавця складу злочину за обвинувальним вироком суду щодо нього, який набрав законної сили, державні органи в установленому законодавством порядку реалізують право зворотної вимоги (регресу) до такої особи щодо відшкодування, якщо інше не встановлено законодавством.

Державні органи після виконання рішень суду про стягнення коштів із рахунків, на яких обліковуються кошти державного бюджету, у випадках, визначених Законом № 4901-VI, проводять службове розслідування щодо державного виконавця, якщо рішенням суду не встановлено складу злочину в його діях. За результатами службового розслідування державні органи та органи прокуратури за поданням відповідних матеріалів органами Державної казначейської служби України у місячний строк можуть звернутися до суду з позовною заявою про відшкодування збитків, завданих державному бюджету, з висуванням зворотної вимоги (регресу) у розмірі виплаченого відшкодування до державного виконавця, винного у завданні збитків (крім відшкодування збитків, пов'язаних із трудовими відносинами та відшкодуванням моральної шкоди). Якщо збитки, завдані державному бюджету, є результатом спільних дій або бездіяльності кількох державних виконавців, вони несуть солідарну відповідальність згідно із законом.

Висновки. Юридична відповідальність державного виконавця є органічною складовою частиною адміністративно-правового статусу цього державного службовця. Законодавством України передбачається застосування до державних виконавців дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової та кримінальної відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх посадових обов'язків. З метою подальшого вдосконалення забезпечення реалізації юридичної відповідальності державних виконавців доцільним є здійснення низки заходів, зокрема, бажано Закон України «Про державну службу» доповнити вказівкою про те, що державні виконавці, як і всі державні службовці, підлягають дисциплінарній відповідальності і заходам іншого правового впливу.

Список використаних джерел:

1. Шупеня М., Бачук Б., Семерга С. Як посилити правовий захист працівників державної виконавчої служби / М. Шупеня, Б. Бачук, С. Семерга // Право України. – 2005. – № 6. – С. 10–12.
2. Крупнова Л. Адміністративно-правовий статус працівника державної виконавчої служби України / Л. Крупнова // Південноукраїнський правничий часопис Одеського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – Випуск 3. – С. 116–118.
3. Авторгов А. Адміністративно-правовий статус державного виконавця : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / А. Авторгов. – К., 2008. – 211 с.
4. Чумак О. Дисциплінарна відповідальність працівників державної виконавчої служби України / О. Чумак // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – 2013. – № 26. – С. 587–593.
5. Кузьменко О., Авторгов А. Правовий статус державного виконавця у радянському праві / О. Кузьменко, А. Авторгов // Право України. – 2007. – № 9. – С. 17–20.
6. Щербак С. Суб'єкти виконавчого провадження / С. Щербак // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2012. – № 1. – С. 48–54.
7. Крупнова Л. Адміністративно-правовий статус працівника Державної виконавчої служби України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Л. Крупнова. – Іпінь, 2008. – 177 с.
8. Лотинська О. Роль державного виконавця у виконавчому провадженні (порівняльна характеристика законодавства України і Росії) / О. Лотинська // Право України. – 2002. – № 8. – С. 91–94.
9. Чумак О. Гарантії діяльності працівників Державної виконавчої служби України, їх види та класифікація / О. Чумак // Митна справа. – 2013. – № 1. – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 358–367.
10. Крупнова Л. Правове регулювання юридичної відповідальності працівників державної виконавчої служби / Л. Крупнова // Право України. – 2005. – № 6. – С. 75–78.

ОЛІЙНИК О. В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри правознавства
(Київський національний торговельно-
економічний університет)

УДК 342.9:342.8

ПОНЯТТЯ ВИБОРЧИХ ВІДНОСИН ЯК ОБ'ЄКТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Стаття присвячена дослідженню виборчих відносин через призму об'єкта адміністративно-правового регулювання, визначається вплив та значення норм адміністративного права на виборчі відносини. Проводиться аналіз теоретико-правових засад виборчих відносин в Україні, надається дефініція поняття «виборчі відносини як об'єкт адміністративно-правового регулювання» через аналіз його складових елементів.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, публічне управління, виборчі відносини, електоральні відносини, правовідносини.

Статья посвящена исследованию избирательных отношений через призму объекта административно-правового регулирования, определяется влияние и значение норм административного права на избирательные отношения. Проводится анализ теоретико-правовых принципов избирательных отношений в Украине, предоставляется дефиниция понятия «избирательные отношения как объект административно-правового регулирования» при помощи анализа его составных элементов.

Ключевые слова: административно-правовое регулирование, публичное управление, избирательные отношения, электоральные отношения, правоотношения.

The article investigates electoral relations in the light of administrative and legal regulation object; the impact and significance of administrative law in electoral relations has been defined; theoretical and legal bases of electoral relations in Ukraine have been analyzed, definition of the term “electoral relations as an object of administrative and legal regulation” has been given through the analysis of its components.

Key words: relationship, election relations, electoral process, electoral relations, administrative and legal regulation, public administration.

Вступ. В Україні проведено низку досліджень, присвячених виборчій тематиці, які певною мірою стосувалися і питань адміністративно-правового регулювання виборчих відносин в Україні.

Питання окремих напрямів дослідження правового регулювання виборчих відносин вивчали такі науковці, як В. Авер'янов, М. Афанасьєв, Ю. Битяк, Н. Богданова, Ю. Веденєєв, В. Гаращук, Ю. Дмитрієв, Є. Додін, Ю. Ключковський, С. Князєв, М. Ковальов, О. Ковальчук, О. Копиленко, В. Кравченко, О. Лавринович, С. Лінецький, О. Лукашев, Р. Максакова, М. Мельник, В. Погорілко, С. Рябов, А. Селіванов, С. Серьогін, В. Співак, М. Ставнійчук, Т. Стешенко, В. Тацій, О. Тодика, О. Фрицький, Ю. Хромова, Е. Хрустальов, В. Шаповал, Ю. Шемшученко.

Зокрема, правові відносини у сфері реалізації виборів та вивчено питання теорії і практики становлення і розвитку закону про вибори народних депутатів України проаналізовано в науковому дослідженні М. Ставнійчук «Законодавство про вибори народних депутатів України: проблеми теорії і практики» [1, с. 5].

Досліджено виборче законодавство України та головні шляхи його вдосконалення, теоретичні засади представницької демократії й нормативні акти в галузі виборчого права у дисертаційній праці О. Лавриновича «Виборче законодавство України та проблеми його вдосконалення» [2, с. 3], в якій виборче законодавство України розглядається як сукупність відносин, що виникають і діють у процесі виборів як форми народного волевиявлення.

Здійснено комплексний аналіз юридичної природи виборчих комісій, розкрито їх місце і роль у системі органів публічної влади, охарактеризовано основні елементи, що визначають організацію їх роботи та процес функціонування на всіх стадіях виборчого процесу у науковому дослідженні Т. Стешенко «Виборчі комісії: правовий статус і організація роботи» [3, с. 3].

У науковій монографії «Вибори до парламентів країн СНД (порівняльно-правовий аспект)» О. Тодика на основі сучасної теорії виборчого процесу зробила детальний аналіз питань правового регулювання виборів до парламентів країн СНД [4, с. 2], обґрунтувала специфіку парламентських виборчих правовідносин, методологічні засади і політико-правові аспекти виборів, а також проаналізувала актуальні проблеми становлення сучасної системи парламентських виборів у країнах СНД, етапи і тенденції розвитку законодавства по виборах до парламентів, фактори, що впливають на нього, а також відповідність вітчизняного виборчого законодавства міжнародним виборчим стандартам.

Правові відносини під час виборчого процесу як пріоритетної форми безпосередньої демократії в Україні, а також питання теорії і практики здійснення виборчого процесу в Україні досліджено у науковій праці «Виборчий процес в Україні» [5, с. 3].

Виборчі відносини, які мають місце під час проведення місцевих виборів в Україні, теоретичні та практичні проблеми виборів до органів місцевого самоврядування в Україні проаналізовано у дисертаційному дослідженні Р. Максакової «Вибори до органів місцевого самоврядування: проблеми теорії і практики» [6, с. 2].

Науковець В. Співак у дисертаційній праці [7, с. 3] досліджував правовідносини, що виникають під час реалізації виборчих прав громадян України, тенденції розвитку, фактори та організаційно-правові засади підвищення правової культури учасників виборчого процесу в Україні та правову культуру учасників виборчого процесу як засіб забезпечення реалізації виборчих прав громадян України.

Наукові дослідження здебільшого проводились у межах конституційного права, політології та інших галузей права або суспільних наук, водночас адміністративно-правовому аспекту регулювання виборчого процесу уваги приділялось менше.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення поняття виборчих відносин як об'єкта адміністративно-правового регулювання.

Результати дослідження. Виборчі відносини регулюються, перш за все, нормами конституційного права, проте в рамках створення умов для вільного і свідомого волевиявлення громадян недостатньо лише конституційно-правового закріплення принципів вільних і чесних виборів, адже дані процеси вимагають детального правового регулювання процедур прозорого ведення виборчої кампанії, визначення статусу суб'єктів виборчого процесу, їхніх прав і обов'язків, визначення результатів виборів тощо [8, с. 1]. Задля забезпечення ідей вільного та демократичного волевиявлення необхідно посилити та вдосконалити заходи адміністративно-правового регулювання. Перевага адміністративно-правового регулювання виборчих відносин полягає у широкому спектрі юридичних засобів адміністративно-правового характеру, що лежить в його основі. До них варто віднести індивідуальні адміністративно-правові акти, юридичні факти, адміністративні правовідносини, адміністративно-правові заходи захисту, заходи адміністративної та дисциплінарної юридичної відповідальності тощо.

За своєю природою виборчий процес є динамічним, йому властива стадійність, послідовність етапів, під час яких виникає величезна кількість правовідносин, які і виступають тією необхідною умовою втілення юридичних норм у життя. Саме за допомогою правовідносин вимоги юридичних норм втілюються в поведінці людей. Норма права, як слушно відзначав А. Венгеров, живе, реалізується у правовідносинах, яке і є в цьому сенсі результатом дії норми [9, с. 457].

Разом із тим виборчі правовідносини не варто зводити у рамки виборчого процесу, адже регулююча функція права не замикається лише на правовому забезпеченні й організації проведення виборів. Не треба забувати, що численний блок правовідносин, пов'язаних із забезпеченням належного виборчого процесу, йому передуює. Наприклад, сюди можна віднести врегульовані правовими нормами виборчі відносини щодо постійного обліку виборців, формування інформаційної, кадрової, обліково-реєстраційної інфраструктури виборчого процесу, розроблення і реалізацією загальнодержавних програм розвитку виборчої системи і правової культури її учасників тощо.

Зміст виборчих відносин становить суспільні відносини з організації та проведення виборів, тобто передачу публічної влади від її носія (народу) виборним державним і муніципальним органам, їх посадовим особам, а також проведення інших виборчих дій. Держава регулює дані відносини, приймаючи нормативно-правові акти (конституційні, адміністративні та кримінальні норми) та забезпечуючи їх виконання засобами державного примусу. Регулювання виборчих відносин виступає тут однією з важливих функцій держави в умовах здійснення демократичних перетворень.

Адміністративно-правове забезпечення державного регулювання виборчих відносин здійснюється за допомогою КУпАП, Законів України, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, указів Президента України, постанов та протокольних рішень Центральної виборчої комісії та інших галузевих підзаконних нормативно-правових актів, якими регулюються певні етапи і процедури виборчого процесу, що утворюють систему, спрямовану на запобігання фальсифікаціям під час виборчого процесу, сприяння запобіганню проявам корупції з метою забезпечення ефективного використання державних коштів. На нашу думку, ефективно адміністративно-правове регулювання виборчого процесу можливе тільки у випадку, коли ефективно функціонують всі окреслені складові частини.

Застосування розпорядження до вчинення дій, дозволу, заохочення до дії і заборони (як окремо, так і в поєднанні) є характерним для адміністративно-правового регулювання відносин з організації та проведення виборів та інших виборчих дій. Глава 15-А «Адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення» КУпАП України [10] містить ряд складів адміністративних правопорушень у сфері виборчих відносин. До них належать «Порушення порядку ведення передвиборної агітації, агітації під час підготовки і проведення референдуму з використанням засобів масової інформації та порядку участі в інформаційному забезпеченні виборів» (2128 КУпАП), «Порушення права громадянина на ознайомлення з відомостями Державного реєстру виборців, зі списком виборців, списком громадян, які мають право брати участь у референдумі» (2129 КУпАП) тощо.

За традиційним підходом, адміністративне право регулює сферу діяльності виконавчих та розпорядчих органів, а також суспільні відносини управлінського характеру, що складаються у цій сфері [11, с. 8]. Виборчі відносини, будучи публічно-правовими, потрапляють у сферу регуляторної діяльності чисельного масиву адміністративно-правових норм, які покликані деталізувати, розкрити загальні положення Конституції України та інших джерел конституційного права щодо функціонування виборчої системи. Без адміністративного забезпечення порядку проведення виборів усі «голосно проголошені» конституційні гарантії, права і свободи були б зведені нанівець, адже саме адміністративні норми наповнюють їх конкретним змістом, створюючи реальний механізм їх практичної реалізації та виконання.

За допомогою адміністративно-правових норм визначається правовий статус органів публічної адміністрації, діяльність яких направлена на забезпечення належного проведення

виборів, а притаманний адміністративному праву виконавчо-розпорядчий характер зумовлює направленість його норм на регулювання діяльності саме тих органів, які безпосередньо залучені до здійснення (або забезпечення здійснення) виборчих процедур.

Приналежність виборчого процесу до одного з адміністративно-правових режимів можна простежити шляхом перенесення усіх складових елементів, притаманних адміністративно-правовим режимам, у площину виборчих відносин. Так, до елементів адміністративно-правового режиму належать:

- мета встановлення відповідного режиму. Єдиною метою для таких режимів є забезпечення державної безпеки (в нашому випадку – безпеки проведення виборів);
- імперативний метод правового регулювання, тобто відносини базуються на юридичній нерівності суб'єктів (характерний для всіх управлінських відносин);
- встановлена у законодавчому порядку сукупність правил поведінки, тобто «режимні правила», чітка правова регламентація яких є важливою гарантією законності під час введення того чи іншого адміністративно-правового режиму (чіткість адміністрування виборчої кампанії простежується на всіх етапах їх проведення);
- наявність спеціальних державних органів, на які покладено реалізацію мети адміністративно-правового режиму (зادля забезпечення проведення законних демократичних виборів в Україні створено спеціальний орган – Центральну виборчу комісію);
- відповідальність за порушення «режимних» норм. Залежно від характеру і ступеня суспільної небезпеки цих порушень відповідальність за них передбачається у кримінальному, адміністративному чи дисциплінарному порядку (усі названі види відповідальності слугують для забезпечення виборчого процесу);
- визначення просторово-часових рамок дії адміністративно-правового режиму, тобто тієї території, на якій буде діяти режим, і того терміну, протягом якого він буде діяти. Адміністративно-правовий режим може діяти як на всій території держави, так і в окремому регіоні (загальні або місцеві вибори) [12].

У забезпеченні виборчих відносин важлива роль відведена також адміністративним нормам, присвяченим окремим питанням організації проведення виборів, котрі містяться у законах: «Про громадянство України»; «Про громадські об'єднання»; «Про звернення громадян»; «Про захист персональних даних»; «Про доступ до публічної інформації»; «Про державну службу»; «Про запобігання корупції»; «Про політичні партії в Україні»; «Про інформацію»; «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»; «Про телебачення і радіомовлення»; «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» та у багатьох інших.

Розкриваючи особливості адміністративно-правового регулювання виборчих відносин варто звернути увагу не лише на наявність порівняно самостійної системи законодавства про вибори, а й на існування спеціальної системи принципів виборчого процесу.

Під поняттям «принцип» часто розуміють основу права, неухильні вимоги, закріплені в його нормах і змісті, що відображають загальні закономірності і сутність права, виступають його орієнтиром [13, с. 240]. Принципи відіграють важливу практичну роль у регулюванні суспільних відносин. О. Скурко називала принципи права «мостом» між абстрактністю і казуальністю юридичної регламентації, що дає змогу в сучасних умовах «раціонального законодавства» зберігати необхідний рівень казуїстики в юридичній діяльності з метою, як може здатися парадоксальним, досягнення одноманітності застосування права, забезпечуючи цим цілісність правової системи та ефективність права як соціального регулятора [14, с. 12].

До принципів діяльності суб'єктів адміністративно-правового регулювання виборчих відносин належать принцип верховенства права, законності, незалежності, об'єктивності, компетентності, професійності, колегіальності розгляду і вирішення питань, обґрунтованості прийнятих рішень, відкритості і публічності.

Принципами виборчого права необхідно вважати засади національного виборчого права, умови його здійснення, визначені Конституцією України, найбільш важливі норма-

тивно-регулятивні, загальні, обов'язкові для всіх суб'єктів та учасників виборчого процесу, об'єктивно зумовлені правила всього законодавчого регулювання виборів, що становлять самостійну політико-правову категорію, яка визначає характер і напрями правового регулювання комплексу суспільних відносин, що утворюються у процесі виборів, соціальною функцією яких є регулювання та охорона суспільних відносин, пов'язаних із реалізацією виборчого права суб'єктами виборчого процесу та забезпеченням реального характеру волевиявлення народу, легітимності виборних органів публічної влади та обрання посадових осіб. Ними є принципи: 1) вільних виборів; 2) загального виборчого права; 3) рівного виборчого права; 4) прямого виборчого права; 5) таємного голосування; 5) обов'язковості проведення виборів. Згадані принципи можна систематизувати, виділивши принципи організації та проведення виборів і принципи участі громадян у виборах [15, с. 9].

Сприяючи зародженню і розвитку нових суспільних відносин, адміністративно-правове регулювання витісняє зі сфери публічного управління застарілі, які не сприяють вдосконаленню регулювання в господарській, соціально-культурній, соціально-політичній сферах, а також у сфері міжгалузевого управління, адміністративні відносини.

Таким чином, адміністративно-правове регулювання виборчих відносин служить інтересам суспільства у всіх сферах взаємодії публічної адміністрації та об'єктів публічного управління. Норми адміністративного права породжують нові публічно-управлінські правові відносини, викликані сучасними внутрішніми і зовнішніми умовами розвитку суспільства, сприяють вдосконаленню суспільних відносин.

Висновки. Проведене дослідження дає нам змогу дійти висновків стосовно того, що виборчі відносини як об'єкт адміністративно-правового регулювання є особливим видом суспільних відносин з організації та проведення виборів, тобто передачі публічної влади від її носія (народу) виборним державним та муніципальним органам, їх посадовим особам, а також проведення інших виборчих дій, що регулюється за допомогою цілеспрямованого впливу адміністративно-правових норм (через такі способи юридичного впливу, як зобов'язання, дозвіл та заборона), покликаних забезпечувати виборчі права громадян та нормальне функціонування громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Ставнійчук М.І. Законодавство про вибори народних депутатів України: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / М.І. Ставнійчук. – К., 1999. – 18 с.
2. Лавринович О.В. Виборче законодавство України та проблеми його вдосконалення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О.В. Лавринович ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2001. – 16 с.
3. Стешенко Т.В. Виборчі комісії: правовий статус і організація роботи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Т.В. Стешенко ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2000. – 19 с.
4. Тодика О.Ю. Вибори до парламентів країн СНД (порівняльно-правовий аспект): [Монографія] / О.Ю. Тодика. – Х.: Факт, 2003. – 147 с.
5. Ковальчук О.Б. Виборчий процес в Україні: конституційно-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О.Б. Ковальчук ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2003. – 20 с.
6. Аксакова Р.М. Вибори до органів місцевого самоврядування: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Р.М. Аксакова. – К., 2003. – 16 с.
7. Співак В.І. Правова культура учасників виборчого процесу як засіб забезпечення реалізації виборчих прав громадян України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В.І. Співак ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2004. – 20 с.
8. Радченко Є.В. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування [Текст] / Є.В. Радченко. – К.: Факт, 2003. – 258 с.
9. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов / А.Б. Венгеров. – М.: Омега-Л, 2004. – 608 с.

10. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

11. Алфьоров С.М., Ващенко С.В., Долгополова М.М., Купін А.П. Адміністративне право. Загальна частина. [Навч. посіб.]. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 216 с.

12. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : У 2 т.: Том 1. Загальна частина / ред. колегія: В.Б. Авер'янов. – К., Вид-во Юридична думка, 2004. – 584 с.

13. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підруч. / О.Ф. Скакун. – Х., 2006. – 703 с.

14. Скурко Е.В. Принципы права : [монографія] / Е.В. Скурко. – М.: Ось:89, 2008. – 192 с.

15. Козодой Л.М. Конституційно-правовий статус суб'єктів виборчого процесу в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Л.М. Козодой ; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2006. – 19 с.

ПОПОВИЧ Н. П.,

аспірант кафедри

адміністративно-правових дисциплін

(Львівський державний університет

внутрішніх справ)

УДК 342.346.14+349.6

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ПОВОДЖЕННЯ З ТВЕРДИМИ ПОБУТОВИМИ ВІДХОДАМИ

У статті розглядаються системний підхід до нормативно-правового регулювання сфери поведінки з твердими побутовими відходами як об'єкта правового регулювання у контексті адаптації національного законодавства до вимог Європейського Союзу. Аналізуються положення нормативних документів України та інших нормативно-правових актів із питань поведінки з твердими побутовими відходами. На підставі порівняльного аналізу пропонується визначення твердих побутових відходів.

Ключові слова: *нормативно-правового регулювання, тверді побутові відходи, поведінки з відходами.*

В статье рассматривается системный подход к нормативно-правовому регулированию сферы обращения с твердыми бытовыми отходами как объекта правового регулирования в контексте адаптации национального законодательства к требованиям Европейского Союза. Анализируются положения нормативных документов Украины и других нормативно-правовых актов по вопросам обращения с твердыми бытовыми отходами. На основании сравнительного анализа предлагается определение твердых бытовых отходов.

Ключевые слова: *нормативно-правовое регулирование, твердые бытовые отходы, обращение с отходами.*

The article considers the systemic approach to the legal regulation of the handling of solid waste as an object of legal regulation in the context of adapting national legislation to EU requirements. Analyzes the position of Ukraine regulations and other regulations for the treatment of solid waste. Based on comparative analysis proposed definition of solid waste.

Key words: *legal regulation, municipal solid waste, waste.*

Вступ. Зростання соціальних та природних аномалій є наслідком неправильної поведінки людей і відсутністю розуміння відповідальності за майбутнє планети. Їх подолання можливе за умови визначення пріоритетів спільних дій, що передбачають загальноприйняті правила поведінки, закріплення яких необхідно на рівні світового співтовариства. У 1992 р. в Ріо-де-Жанейро була прийнята декларація з навколишнього середовища та розвитку, що відображає основні принципи «встановлення нового, справедливого глобального партнерства шляхом створення нових рівнів співробітництва між державами, ключовими секторами суспільства та людьми, докладаючи зусилля для укладення міжнародних угод, що забезпечують повагу інтересів всіх і захист цілісності глобальної системи навколишнього середовища і розвитку, визнаючи комплексний і взаємозалежний характер Землі.» [1].

Питання нормативно-правового регулювання сфери поводження з твердими побутовими відходами давно привертають увагу науковців. Проблеми нормативно-правового регулювання сфери поводження з відходами вивчали В. Авер'янов, А. Банчук, О. Бойченко, С. Гуцу, В. Гурковський, А. Гулемін, В. Цимбалюк, А. Марущак, І. Март'янов, О. Оскірко, І. Пілявська, О. Світличний та інші. Високо оцінюючи внесок вчених в освітлення проблем нормативно-правового регулювання сфери поводження з відходами, варто визнати, що кожен етап історичного розвитку країни ставить перед дослідником нові завдання, які потребують вирішення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження системного підходу до нормативно-правового регулювання сфери поводження з твердими побутовими відходами.

Результати дослідження. Конституція України, Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про відходи», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про поводження з радіоактивними відходами», «Про металобрухт», постанови Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти та державні стандарти України з охорони навколишнього природного середовища, санітарних норм і правил, інші документи суб'єктів господарської діяльності у сфері поводження з твердими відходами мають виконувати загальнодержавні завдання направлені на ефективне правове регулювання у сфері поводження з побутовими відходами. Водночас основною причиною тривалого погіршення стану навколишнього середовища є нераціональні структури споживання та виробництва [1]. Завдяки глобалізації споживачі мають більш широким вибором товарів і послуг. При цьому збільшення обсягів виробництва і споживання призводить не тільки до зростання життєвого рівня людини, але і до зростання утворення відходів, причому це стосується кожного етапу життєвого циклу продукції, починаючи з його розроблення і закінчуючи ліквідацією (утилізацією або видаленням). Наприклад, на стадії розроблення утворюються відходи макулатури, залишки макетів тощо, під час виробництва – відходи відбракованої продукції, залишки тари, упаковки тощо. Однак процес організації і підтримки виробництва також є джерелом утворення відходів (відходи їдалень для робітників, макулатура, утворена під час організації документообігу тощо).

Дану схему необхідно доповнити ще одним блоком – організація і підтримка виробничого процесу. Говорячи про відходи, часто забувають про те, що дещо можна використовувати в виробництві повторно, знижуючи тим самим споживання природних ресурсів, деякі види відходів можна використовувати як енергоносії, зберігаючи непоновлювані джерела енергії (вугілля, природний газ, нафта).

Основним способом утилізації твердих побутових відходів в Україні є захоронення на полігонах. Тверді побутові відходи складаються з безлічі різноманітних речовин, зокрема

органічної складової частини, яка є середовищем для патогенної мікрофлори (дизентерія, черевний тиф), мікрофауни (паразити), макрофауни (гризуни, комахи). Сміттєві звалища – це джерела метану, одного з основних парникових газів, що виділяється в процесі розкладу органічних відходів на сміттєвих звалищах, він створює (на доповнення до свого внеску у зміну клімату) небезпеку локального забруднення та вибуху.

Під час спалювання відходів на сміттєспалювальних заводах утворюються токсичні викиди. Вони також є джерелами виділення важких металів, наприклад, ртуті, кадмію та свинцю. У нещодавно виконаному дослідженні, в основу якого лягли дані, отримані у Швеції, було висловлено припущення про те, що сміттєві звалища є найбільшим джерелом високотоксичних канцерогенів, діоксинів – в основному через повітряну дисперсію та в результаті їх загоряння.

У деяких епідеміологічних досліджень у населення, що проживає по сусідству з сміттєвими звалищами, були виявлені підвищені показники захворюваності на різні форми раку, вроджених дефектів, зниженої ваги у новонароджених та уповільненого розвитку дітей [2].

Вирішення проблеми поводження з відходами стає найбільш актуальним завданням для забезпечення нормальної життєдіяльності населення, охорони навколишнього середовища, ресурсозбереження.

Тверді побутові відходи – це джерело ресурсів, таких як чорні, кольорові, рідкісні та розсіяні метали, крім того, сміття – це вуглецева «безплатна» сировина для паливної енергетики.

Закон України «Про відходи» (прийнято 5 березня 1998 р. № 187/98-ВР) є основним документом, що регулює поводження з відходами виробництва та споживання, метою якого є запобігання шкідливого впливу відходів виробництва та споживання на здоров'я людини та довкілля, та залучення таких відходів у господарський оборот як додаткові джерела сировини [3].

До 21 січня 2010 р. використовувалося визначення відходів без поділу за місцем утворення: «відходи виробництва та споживання залишки сировини, матеріалів, напівфабрикатів, інших виробів чи продуктів, які утворилися у процесі виробництва чи споживання, а також товари (продукція), які втратили свої споживчі властивості [4].

У кінці 2012 р. були внесені істотні зміни в цей закон (Закон України 2 жовтня 2012 р. № 5402-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення механізму правового регулювання та посилення відповідальності у сфері поводження з відходами»), що передбачають закладення деяких аспектів розвитку галузі перероблення відходів, ресурсозберігаючих технологій, пріоритетних напрямів державної політики у сфері поводження з відходами [5].

З 21 січня 2010 р. в Державний класифікатор ДК 005 було введено визначення «комунальні (міські) відходи» – відходи, які утворюються в житлових приміщеннях у процесі споживання фізичними особами, товари, що втратили свої споживчі властивості у процесі їх використання фізичними особами в житлових приміщеннях в цілях задоволення особистих і побутових потреб (Державний класифікатор ДК 005 – позиція 772) [6].

До комунальних відходів також належать відходи, що утворюються у процесі діяльності юридичних осіб, індивідуальних підприємств і подібні за складом до відходів, що утворюються в житлових приміщеннях у процесі споживання фізичними особами».

Конкретизація та виділення комунальних (міські) відходів дає змогу розглядати їх окремо від відходів виробництва та споживання (як було раніше) як об'єкт управління та розвитку системи поводження з комунальними відходами (твердими).

Цей термін дуже близький до змісту терміна Municipal Solid Waste («тверді міські відходи»), який використовується в Європейському Союзі та Сполучених Штатах Америки [7]. До твердих муніципальних відходів зарубіжні автори відносять відходи, збирання і утилізацію яких покладено на муніципалітет.

Тверді міські відходи включають житлові, промислові, комерційні, організаційні, міські, відходи від знесення і будівництва. Промислові, комерційні та адміністративні відхо-

ди часто групуються разом і, як правило, являють собою більш 50% твердих муніципальних відходів. Відходи від будівництва та знесення часто розглядаються окремо: за умови правильної організації можуть бути утилізовані окремо. Відходи, які утворюються в процесі виробництва, в медичних установах, в сільському господарстві, вважаються твердими муніципальними відходами, якщо муніципалітет займається збором і утилізацією.

В Україні органи місцеві влади та місцевого самоврядування (муніципалітети) відповідають за відходи, що утворюються у населення в результаті його життєдіяльності, відходи від діяльності громадських і адміністративних установ, відходи міського господарства, за поводження з відходами виробництва та сільського господарства вони не несуть відповідальності [8, с. 127].

Однозначного визначення твердих побутових відходів в Україні немає. Існує безліч підходів до їх визначення, закріплених у нормативних актах:

– Рекомендація по визначенню норм накопичення твердих побутових відходів для міст УРСР (9 березня 1982 р.);

– ДСТУ 2195-99 (ГОСТ 17.9.0.2-99) «Охорона природи. Поводження з відходами. Технічний паспорт відходу. Склад, вміст, виклад і правила внесення змін. Міждержавний стандарт» [9];

– Концепція Загальнодержавної програми поводження з відходами на 2013–2020 рр. (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 січня 2013 р. № 22-р) [10].

Під час аналізу перших двох документів істотних відмінностей у визначенні твердих побутових відходів виявлено не було. За ДСТУ визначення розширює галузь утворення відходів у результаті життєдіяльності людей. Наприклад, ремонт квартир замінено на прибирання і ремонт житлових приміщень, тобто відходи від ремонту приватних домоволодінь належать до твердих побутових відходів. Крім того, включено відходи, що утворились у результаті утримання домашніх тварин і птахів.

Згідно з даними визначеннями, відходи, що утворюються в громадських організаціях, установах, магазинах, кафе тощо, до категорії твердих побутових відходів не належать. Однак здебільшого відходи від діяльності таких організацій частково або повністю потрапляють у контейнери загального збору твердих побутових відходів.

Виключення таких відходів з твердих побутових відходів спричинить помилки при визначенні норм накопичення відходів, обсягів утворення відходів, тарифів, обсягів вилучення вторинної сировини.

Концепція Загальнодержавної програми поводження з відходами включає побутові відходи, зокрема відходи, що утворюються у житлових та громадських спорудах, торговельних, видовищних, спортивних та інших підприємствах (включаючи відходи від поточного ремонту квартир), відходи від опалювальних пристроїв місцевого опалення, кошторисів, опале листя, зібрані з дворових територій, і великогабаритні відходи.

Дане визначення доволі близьке за змістом до визначення «тверді комунальні відходи» і розглядає тверді побутові відходи з точки зору їх утилізації. Таким чином, визначення твердих побутових відходів, що використовується в Рекомендаціях і ДСТУ 2195-99, доцільно, наприклад, у разі укладення договорів на збір відходів (тарифи для юридичних і фізичних осіб відрізняються), під час проектування розташування, типу та кількості сміттєвих контейнерів (відмінності в нормах накопичення) і у декларації про відходи, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2016 р. № 118 «Про затвердження Порядку подання декларації про відходи та її форми» [11].

Якщо ж розглядати відходи як джерело вторинних матеріальних і енергетичних ресурсів, то обмеження твердих побутових відходів тільки тими, які утворюються в житлових будинках, істотно знизить обсяги вилучення вторинних ресурсів. З метою збільшення обсягів вилучення вторинної сировини та розвитку галузі переробки відходів, пропонуємо визначення: тверді побутові відходи – це частина твердих комунальних відходів, що містить найбільш цінні для використання в народному господарстві компоненти та небезпечні відходи, що утворюються у населення.

З метою розроблення найбільш ефективних заходів з переробки відходів доцільно розрізняти у нормативно-правовому аспекті тверді побутові відходи, що утворюються в житловому та нежитловому секторі. Макулатура, харчові відходи, пластик, скло, металобрухт, що становлять більшу частину твердих побутових відходів, є цінною вторинною сировиною. Даний підхід повністю збігається з визначеннями ДСТУ 2195-99 «Охорона природи. Поводження з відходами. Технічний паспорт відходу. Склад, вміст, виклад і правила внесення змін. Міждержавний стандарт» у контексті співвідношення визначень «відходи – вторинні ресурси – вторинну сировину».

Однак визначення вторинної сировини за ДСТУ 2195-99 має недолік – воно не враховує використання енергетичних ресурсів як вторинної сировини з метою отримання енергії, за наявних технологій.

Визначення вторинної сировини у нормативно-правових актах, особливо відомчого рівня, необхідно скоригувати: «Під вторинною сировиною розуміються вторинні матеріальні та енергетичні ресурси, для яких існує реальна можливість і доцільність використання в економіці країни з урахуванням соціального, екологічного, економічного та нормативно-правового аспекту».

Неправильна організація збору та транспортування твердих побутових відходів може призвести до серйозного погіршення екологічного стану міст.

Основними місцями видалення твердих побутових відходів є полігони та звалища, сміттесортувальні, сміттєпереробні та сміттєспалювальні заводи. Створення галузі поводження з відходами дасть змогу не тільки поліпшити стан навколишнього середовища, але і забезпечити регіони додатковими ресурсами.

Складна структура економіки зумовлена великою кількістю вхідних у неї елементів, їх взаємодією. Найбільшу складність у формуванні структури економіки являють собою процеси, що забезпечують розвиток економіки (відтворювальні, ресурсні, інвестиційні, інноваційні, фінансові, трудові, технологічні). Наочним прикладом може слугувати сфера поводження з відходами. Повний цикл поводження з відходами включає в себе: утворення, складування, транспортування, використання або розміщення (знешкодження та захоронення).

У результаті перероблення відходів утворюється:

- нова сировина (перший сектор);
- вторинна сировина використовується у процесі виробництва товарів і послуг (другий сектор);
- функціонування сфери поводження з твердими побутовими відходами спричиняє створення інфраструктурних компонентів (третій сектор);
- вторинна сировина є товаром для внутрішнього та зовнішнього обміну (четвертий сектор);
- утилізація твердих побутових відходів необхідна для дотримання санітарно-гігієнічних вимог життєдіяльності людини (п'ятий сектор).

Сфера поводження з твердими побутовими відходами є сферою міжгалузевих системних норм правого регулювання. Нині в Україні не можна говорити про наявність системності у сфері поводження з твердими побутовими відходами та, відповідно, системного нормативно-правового механізму регулювання суспільних відносин у цій сфері. У більшості районів є тільки видалення відходів. У деяких областях вона доповнена окремими підприємствами з сортування та перероблення відходів.

Сфера поводження з твердими побутовими відходами – частина економіки, спрямована на забезпечення санітарно-гігієнічного благополуччя населення, раціонального природокористування, зниження навантаження на довкілля, що включає всі види нормативно-правових та організаційно-технологічних заходів із технічного регулювання робіт на етапах поводження з відходами, запобігання, мінімізацію, облік і контроль утворення та накопичення відходів.

Сфера поводження з твердими побутовими відходами має включати систему видалення відходів, наявність необхідної інфраструктури, комплекс сміттесортувальних і сміттєпе-

перобних підприємств, виробничі потужності з метою використання вторинної сировини у виробництві товарів і послуг, нормативно-правову базу, систему інформаційного забезпечення, спрямовану на забезпечення довіри населення до діяльності органів влади, зокрема у сфері поводження з відходами, кваліфіковані кадри для забезпечення інформаційних потреб галузі поводження з відходами та для обслуговування технологічних процесів галузі. Формування і розвиток нормативно-правового регулювання сфери поводження з твердими побутовими відходами та відповідних державних інформаційних систем має здійснюватись на міжгалузевому і міжрегіональному рівнях, із застосуванням комплексного, системного підходу до вирішення правових, організаційних і технічних питань [12, с. 53]. Необхідна співпраця з іншими державами та міжнародними організаціями, що уможливить інтеграцію у сфері, яка досліджується.

Заради ефективного управління сферою поводження з твердими побутовими відходами необхідно використовувати методи і інструменти, які враховують міжгалузеву специфіку сфери поводження з твердих побутових відходів.

На нормативно-правовому рівні в Європейському Союзі виділено 3 групи основних методів: адміністративні методи, заходи економічного регулювання поводження з відходами, програмно-цільові методи.

До першої групи (адміністративні методи) належать:

- нормативно-правова база у сфері поводження з відходами;
- ліцензування, нормування та стандартизація;
- державний кадастр відходів;
- паспортизація небезпечних відходів;
- експертиза, сертифікація, аудит;
- моніторинг;
- екологічний контроль;
- державний облік і звітність.

До заходів економічного регулювання поводження з відходами належать: плата за розміщення відходів, фінансування природоохоронних заходів, економічне стимулювання, бюджетні трансферти.

До програмно-цільового методу відносять державні, регіональні, місцеві та міжмуніципальні цільові програми.

Однак ми вважаємо, що дана класифікація не відображає весь спектр методів управління, які потребують нормативно-правового регулювання на усіх рівнях – законодавчому, відомчому, корпоративному.

Висновки. Аналіз української та зарубіжної літератури свідчить, що мають місце відмінності у визначенні сутності та змісту поняття «тверді комунальні відходи» в Україні та за кордоном. Нормативне трактування «тверді побутові відходи» має бути заснована на використанні ресурсно-зберігаючого підходу, який відрізняється орієнтацією на збільшення обсягів вилучення вторинної сировини та забезпечення розвитку галузі переробки відходів. Загальноприйнята схема утворення відходів на стадіях життєвого циклу продукції у нормативно-правових актах має бути доповнена блоком «організація та підтримка виробничого процесу», що дасть змогу максимально ефективно використовувати тверді побутові відходи як вторинну сировину. Нормативно-правове регулювання сфери поводження з твердих побутових відходів належить до сфери міжгалузевих системних продуктів, що безпосереднього пов'язано з відображенням у нормативно-правових актах групування методів управління сферою поводження з твердими побутовими відходами. Це дасть змогу виділити основні нормативно-правові інструменти ефективного управління даним сегментом економіки.

Список використаних джерел:

1. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию. Принята Конференцией ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_455.

2. Environment and health. World Health Organization. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.euro.who.int/en/what-we-do/healthtopics/environment-and-health>.
3. Про відходи : Закон України від 05.03.1998 р. № 187/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 36–37. – Ст. 242.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері поводження з відходами : Закон України від 21.01.2010 р. № 1825-VI // Відомості Верховної Ради. – 2010. – № 10. – Ст. 107.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення механізму правового регулювання та посилення відповідальності у сфері поводження з відходами : Закон України 02.10. 2012 р. № 5402-VI // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 40. – Ст. 539.
6. Державний класифікатор України. Класифікатор відходів ДК 005-96 Наказ Держстандарту України від 29.02.1996 р. № 89. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sfs.gov.ua/zakonodavstvo/podatkovye-zakonodavstvo/normativno-pravovi-akti-z-pitan-kpr/nakazi/61769.html>
7. Municipal Solid Waste (MSW) in the United States: Facts and Figures [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epa.gov/epawaste/nonhaz/municipal/msw99.htm>.
8. Гаврилюк О. Органи публічного управління у сфері поводження з побутовими відходами / О. Гаврилюк // Підприємництво, господарство, право. – 2017. – № 2. – С. 126–130.
9. ДСТУ 2195-99 (ГОСТ 17.9.0.2-99) «Охорона природи. Поводження з відходами. Технічний паспорт відходу. Склад, вміст, виклад і правила внесення змін. Міждержавний стандарт». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://document.ua/ohorona-prigodi_povodzhennja-z-vidhodami_tehnichnii-paspor-nor11387.html
10. Концепції Загальнодержавної програми поводження з відходами на 2013–2020 рр.: розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.01.2013 р. № 22-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/22-2013-%D1%80#n9>.
11. Про затвердження Порядку подання декларації про відходи та її форми : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.02.2016 р. № 118 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/118-2016-%D0%BF>.
12. Єсімов С. Формування єдиного інформаційного простору в діяльності державних органів України / С. Єсімов // Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка»: юридичні науки. – 2015. – № 813. – С. 48–53.

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

ВЕЧЕРОВА С. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права,
докторант
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 343.2.01

НОРМАТИВНІСТЬ І НОРМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

У статті сформульовано особисту наукову позицію щодо бачення структури нормативності кримінального права. Стверджується, що норми кримінального права – це замикальна ланка у структурі нормативності кримінального права, завдяки якій відбувається об'єктивізація його функцій і принципів у реальній дійсності. Вони є певним «будівельним матеріалом» (інструментарієм) кримінального права та відповідають на запитання: «За допомогою чого» кримінальне право повинно виконувати покладені на нього функції (завдання)?

Ключові слова: *нормативність кримінального права, структура нормативності кримінального права, норми кримінального права, стаття кримінального закону, кримінально-правовий припис.*

В статье сформулировано личную научную позицию относительно видения структуры нормативности уголовного права. Утверждается, что нормы уголовного права – это замыкающее звено в структуре нормативности уголовного права, благодаря которому происходит объективизация ее функций и принципов в реальной действительности. Они выступают определенным «строительным материалом» (инструментарием) уголовного права и отвечают на вопрос: «С помощью чего» уголовное право должно выполнять возложенные на него функции (задачи)?

Ключевые слова: *нормативность уголовного права, структура нормативности уголовного права, нормы уголовного права, статья уголовного закона, уголовно-правовое предписание.*

The article contains personal scientific position about the vision of structure of normativity of criminal law. It is alleged that the precepts of criminal law are the locking elements in the structure of normativity of criminal law, whereby there is the objectification of its functions and principles in reality. They serve as a specific “building blocks” (tools) of criminal law and answer the question: “Whereby” the criminal law shall perform its functions (tasks)?

Key words: *normativity of criminal law, normativity framework of criminal law, criminal law, criminal law functions, principles of criminal law.*

Вступ. Нормативність кримінального права не варто ототожнювати з його нормативним характером (сукупністю кримінально-правових норм). Нормативність – це властивість кримінального права, а нормативний характер – це його ознака (зовнішній прояв норма-

тивності як властивості кримінального права). Водночас, зважаючи на іманентність нормативності кримінальному праву, актуальним є питання більш ретельного дослідження такого базового її структурного компонента, як норми кримінального права.

Аналіз останніх досліджень показує, що заявлена тема була предметом жвавого дискурсу переважно на рівні теорії держави та права (наприклад, С.І. Вележев, Я.В. Гайворонська, Л.І.Заморська, Е.Г. Ліпатов, І.А. Полонка) або філософії права (наприклад, Р.О. Кабальський). У кримінально-правовій площині нормативність права спеціально не вивчалася. Як виняток можна назвати монографічне дослідження В.Д. Філімонова, присвячене одному з аспектів нормативності кримінального права – нормам кримінального права.

Постановка завдання. Метою статті є спроба розгляду норм як структурного елемента нормативності кримінального права, завдяки якому відбувається об'єктивація його функцій і принципів у реальній дійсності.

Результати дослідження. Як зазначалося, норма – основа нормативності права (кримінального права). Водночас не можна зводити нормативність права (кримінального права) до механічної сукупності його норм. Співвідношення нормативності кримінального права і норми кримінального права наочно ілюструє така пара філософських категорій, як ціле і частина. Хоча ціле складається із частин, однак частина ніколи повною мірою не відтворює цілого, яке має власну логіку розвитку та закономірності, що можуть бути відсутніми у його окремих компонентів (наприклад, море і краплина води, злочинність та злочин тощо).

Між тим, щоб більш поглиблено зрозуміти специфічність нормативності як кримінально-правового феномена, потрібно проаналізувати низку аспектів, які стосуються такого базового її компонента, як норма кримінального права. Ідеться, зокрема, про поняття норми кримінального права, її ознаки, специфіку, структуру, об'єктивацію тощо.

Варто погодитися з Ю.О. Гавриловою в тому, що нормативне наповнення права має інструментальний характер стосовно його функцій та принципів [1, с. 60].

Норма права є найбільш «юридичним» елементом у структурі нормативності права, оскільки саме в ній утверджується правило поведінки, завдяки їй та чи інша ідея проектується на суспільні відносини, і, навпаки, відносини, що фактично склалися, зосереджуються і зміцнюються в нормі [2, с. 83].

Інакше кажучи, «<...> за допомогою норм здійснюється текстуальне закріплення змісту права» [3, с. 67].

В.Д. Філімонов правильно вважає норму кримінального права правовою оболонкою об'єктивно наявної норми соціальної справедливості, тобто норми, яка витікає із соціальних потреб суспільства [4, с. 56]. На думку вченого, норми кримінального права зумовлені його функціями [4, с. 48].

Спираючись на дані судження, є всі підстави стверджувати, що норми кримінального права – замикальна ланка у структурі нормативності кримінального права, завдяки якій, власне, і відбувається об'єктивація його функцій і принципів у реальній дійсності.

Традиційно норма права позиціонується як «мінімальна логічно неподільна частина права, яка демонструє на мікрорівні сам механізм дії права, відображає основні властивості права як цілісності» [5, с. 75–84].

Так, О.В. Малько іменує «юридичну норму» первинною клітинкою права, початковим елементом його системи [6, с. 143].

В.С. Нерсисянц називає норму права «атомом» чинного позитивного права [7, с. 52].

М.І. Байтін визначає норму права як «<...> такий, що виходить від держави та нею охороняється загальнообов'язковий, формально-визначений припис, котрий виражається у вигляді правила поведінки або відправного встановлення та є державним регулятором суспільних відносин» [8, с. 184].

На думку Л.І. Заморської, «<...> норми права (нормативні приписи) як вираження нормативності права у правовій реальності – це особливий вид соціальних правил поведінки загального характеру, встановлених, визнаних або санкціонованих компетентним органом держави або в іншому, передбаченому ним порядку, які мають загальнообов'язкову силу, що

регулюють суспільні відносини в інтересах громадян і суспільства, виражаються публічно у формально-визначених приписах, як правило, у письмовій формі, та передбачають можливість застосування державно-примусових заходів, включаючи відповідальність перед державою у разі порушення цих норм для їх підтримки та неухильного виконання» [9, с. 209].

Щодо ознак норми права, то вони, по суті, збігаються з ознаками нормативності права як зовнішнім її проявом. Так, Н.В. Панаріна зауважує, що утилітарність правової нормативності пояснюється комплексом її специфічних ознак (порівняно з іншими соціальними нормосистемами), до яких вона відносить повторюваність, типовість, здатність до моделювання, загальність, примусовість та обов'язковість» [10, с. 12].

Відмінності норм права від інших видів соціальних норм (насамперед норм моралі й релігії) полягають у тому, що «<...> нормативність моралі й релігії, існуючи в індивідуальній сфері, спрямована на скерування внутрішньої поведінки суб'єкта; нормативність же права – на скерування взаємодій соціальних суб'єктів. Тому вона, вказуючи на належну поведінку, вимагає її зовнішнього вираження. У зв'язку із цим правова норма, на відміну від інших соціальних норм, завжди двостороння: її усвідомлення та переживання завжди супроводжується приписуванням тих чи інших правомочностей одним суб'єктам, а обов'язків – іншим» [11, с. 9].

Сучасні кримінально-правові дослідження поняття норми кримінального права будуються на логічному співвідношенні загального і спеціального понять, де як загальне виступає дефініція норми права як такої, а спеціальне – визначення поняття норми кримінального права [12, с. 100–101]. У результаті норма кримінального права визначається, наприклад, В.Д. Філімоновим як «<...> загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, встановлене державою, виражене у кримінальному законі й охоронюване органом держави шляхом контролю за його дотриманням і застосуванням покарання або інших заходів кримінально-правового характеру за вчинення злочинів» [4, с. 13].

М.М. Кропачев пише, що «<...> норма кримінального права є загальнообов'язковим правилом поведінки, дотримання якого забезпечується примусовою силою заходів кримінально-правового впливу» [13, с. 61].

На думку Г.О. Петрової, кримінально-правова норма – це встановлена державою міра можливої діяльності, адресована суспільству і фізичній особі, що наділені взаємними правами й обов'язками, яка регулює кримінально-правове відношення [14, с. 25].

На думку О.В. Наден, «<...> норму кримінального права можна визначити як публічно-правове правило поведінки, сформульоване, закріплене й охоронюване державою, яке визначає зміст і обсяг її повноважень у кримінально-правовому суспільному відношенні» [12, с. 110].

Норма кримінального права є переважно [15, с. 15] нормою «<...> національного публічного права» [12, с. 104], що, безперечно, позначається на її особливостях та структурі.

Крім того, норма кримінального права здійснює охорону суспільних відносин, по-перше, шляхом встановлення, які небезпечні для особистості, суспільства та держави діяння визнаються злочинами, по-друге, шляхом визначення покарання та інших заходів кримінально-правового характеру за їх вчинення і, по-третє, шляхом встановлення меж передбаченої за злочинну поведінку кримінальної відповідальності [4, с. 14].

Будучи, по суті, «будівельним матеріалом» (інструментарієм) кримінального права, норма кримінального права має власну мікроструктуру: диспозицію, гіпотезу та санкцію. Хоча треба підкреслити, що думка про тричленну структуру норми кримінального права є далеко не безспірною.

Не маючи на меті загострювати увагу на дискусійних аспектах структури норми кримінального права, лише зазначимо, що ми будемо виходити із загальноприйнятої в теорії держави та права тричленної структури норми права, різновидом якої, власне, й виступає норма кримінального права.

Важливим блоком питань, який обов'язково заслуговує на увагу в цьому підрозділі, є проблематика об'єктивації норми кримінального права або її співвідношення із кримінально-правовим приписом, статтею Кримінального кодексу (далі – КК), складом злочину.

Кримінально-правовий припис, на наш погляд, – це будь-яке «вмістилище» або формально-юридичне джерело (форма) існування норм кримінального права [16, с. 4; 17, с. 16–17].

Кримінальний закон (КК) – основне формально-юридичне джерело кримінального права (набір кримінально-правових приписів), однак, знаходячи вираження у статтях КК, норми кримінального права, тим не менше, не ототожнюються з ними.

Ілюстративним в такому разі є приклад, наведений О.В. Наден. Так, припис, що міститься у ч. 1 ст. 185 КК України, ще не відображає (а точніше, далеко не повною мірою відображає) норму кримінального права, яка визначає повноваження держави у кримінально-правовому суспільному відношенні, що складається у зв'язку із вчиненням особою простої крадіжки. Відповідна норма права, будучи єдиною за своєю суттю, «розпорошена» у великій кількості окремих приписів закону про кримінальну відповідальність, які містяться не тільки у статті Особливої частини КК України (зокрема, у ч. 1 ст. 185 КК), а й більшою мірою у статтях його Загальної частини. Це, зокрема, приписи, що визначають загальне поняття злочину (ст. 11 КК), ступінь тяжкості такого злочину, як крадіжка (ст. 12 КК), визначення його стадії (ст. ст. 13–16 КК), ознаки особи, яка підлягає відповідальності за крадіжку (ст. ст. 18–22 КК), форму вини, з якою може бути вчинений названий злочин (ст. ст. 23, 24 КК), тощо. Крім того, ця сама норма права відображена і у приписах Загальної частини КК України, які визначають зміст покарань, що вказані в санкції ч. 1 ст. 185 КК (ст. ст. 53, 57, 63 КК), загальні засади (ст. ст. 65–67 КК) та спеціальні правила його призначення (ст. ст. 68–72 КК) тощо [12, с. 110–111].

Як видається, норму кримінального права необхідно розуміти як таку, що відображається у приписах цілої низки статей КК України або взагалі перебуває за його межами (в інших формально-юридичних джерелах кримінального права), тому ці поняття не є тотожними.

Ще одним «образом» або формою об'єктивації норми кримінального права в реальній дійсності є склад злочину.

На відміну від норми кримінального права, яка розосереджена у спектрі статей як Загальної, так і Особливої частини КК або взагалі перебуває поза КК, межі складу злочину окреслюються виключно в Особливій частині КК (у статті або частині статті Особливої частини КК).

Крім того, наявні суттєві відмінності і в структурних елементах норми кримінального права та складу злочину. У структурі юридичної конструкції злочину виокремлюють чотири частини (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона), які підрозділяються на більш дрібні одиниці (діяння, наслідки, причинно-наслідковий зв'язок, спосіб і т. д.). Названі компоненти конструкції злочину порожні, оскільки не містять у собі ніякого інформаційного заряду (грають роль ярликів). У виборі правотворцем певної комбінації цих компонентів та наповненні їх нормативним змістом і полягає конструювання того чи іншого складу злочину [18, с. 21–22].

Висновки. Таким чином, представлена у статті інформація дозволяє зробити такі висновки.

Норми кримінального права – замикальна ланка у структурі нормативності кримінального права, завдяки якій відбувається об'єктивація його функцій і принципів у реальній дійсності. Вони є певним «будівельним матеріалом» (інструментарієм) кримінального права та відповідають на запитання: «За допомогою чого» кримінальне право повинно виконувати покладені на нього функції (завдання)?

Норма кримінального права становить собою різновид правових норм та характеризується такими ознаками: повторюваність, типовість, здатність до моделювання, загальність, примусовість та обов'язковість.

Норма кримінального права є переважно нормою національного публічного права, що позначається на її особливостях та структурі.

Норма кримінального права – це логіко-мовний феномен, який завжди представлений у вигляді певного тексту («образ» норми кримінального права).

Кримінально-правовий припис – будь-яке «вмістилище» або формально-юридичне джерело (форма) існування норм кримінального права.

Кримінальний закон (КК) – основне формально-юридичне джерело кримінального права (набір кримінально-правових приписів), однак, знаходячи вираження у статтях КК, норми кримінального права, тим не менше, не ототожнюються з ними.

Норму кримінального права необхідно розуміти як таку, що відображається у приписах цілої низки статей КК України або взагалі перебуває за його межами (в інших формально-юридичних джерелах кримінального права), тому ці поняття не є тотожними.

Склад злочину – базова юридична конструкція у кримінальному праві, спрямована на відтворення змісту норми кримінального права.

На відміну від норми кримінального права, межі складу злочину окреслюються виключно в Особливій частині КК (у статті або частині статті Особливої частини КК).

Крім того, наявні суттєві відмінності і в структурних елементах норми кримінального права та складу злочину. У структурі юридичної конструкції злочину виокремлюють чотири частини (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона), які підрозділяються на більш дрібні одиниці (діяння, наслідки, причинно-наслідковий зв'язок, спосіб і т. д.).

Список використаних джерел:

1. Гаврилова Ю.А. Смысловое поле права (философско-правовой аспект) / Ю.А. Гаврилова. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2011. – 154 с.
2. Полонка І.А. Нормативність права: загальнотеоретичний аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / І.А. Полонка ; НУ «Львівська політехніка». – Л., 2013. – 221 с.
3. Кудрявцев Ю.В. Нормы права как социальная информация / Ю.В. Кудрявцев. – М. : Юридическая литература, 1981. – 144 с.
4. Филимонов В.Д. Норма уголовного права / В.Д. Филимонов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 281 с.
5. Давыдова М.Л. О юридической природе нормативно-правовых предписаний: основные научные концепции / М.Л. Давыдова // Журнал российского права. – 2003. – № 10. – С. 75–84.
6. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах : [учеб.-метод. пособ.] / А.В. Малько. – 4-е изд. перераб. и допол. – М. : Юристъ, 2002. – 300 с.
7. Нерсесянц В.С. Философия права / В.С. Нерсесянц. – М. : ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 652 с.
8. Байтин М.И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М.И. Байтин. – Саратов : СГАП, 2001. – 416 с.
9. Заморська Л.І. Правова нормативність та її інституціоналізація в Україні : [монографія] / Л.І. Заморська. – О. : Фенікс, 2013. – 304 с.
10. Панаріна Н.В. Право як нормативна основа формування правопорядку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / Н.В. Панаріна. – Х., 2008. – 22 с.
11. Кабальський Р.О. Нормативність права як предмет філософського аналізу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / Р.О. Кабальський. – Х., 2008. – 18 с.
12. Наден О.В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : [монографія] / О.В. Наден. – Х. : Право, 2012. – 272 с.
13. Кропачев Н.М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система / Н.М. Кропачев. – СПб. : СПб. гос. ун-т, 1999. – 262 с.
14. Петрова Г.О. Уголовно-правовое регулирование и его средства: норма и правоотношение : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Г.О. Петрова. – Нижний Новгород, 2003. – 52 с.

15. Генрих Н.В. Предмет и метод уголовно-правового регулирования : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Н.В. Генрих. – Рязань, 2011. – 62 с.
16. Бибики О.Н. Источники уголовного права Российской Федерации : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / О.Н. Бибики. – Омск, 2005. – 228 с.
17. Ображиев К.В. Система формальных (юридических) источников российского уголовного права : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / К.В. Ображиев. – М., 2014. – 587 с.
18. Иванчин А.В. Концептуальные основы конструирования состава преступления : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А.В. Иванчин. – Екатеринбург, 2015. – 40 с.

ЛАДНЮК В. Р.,
ад'юнкт кафедри кримінального права
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 343.35+343.234.1

ВИЗНАЧЕННЯ КОЛА ПОТЕРПІЛИХ ВІД ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО Ч. 2 СТ. 351 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У статті аналізуються сучасні наукові концепції щодо кримінально-правового розуміння потерпілого від злочину. Визначається, що потерпілими від злочину, передбаченого ч. 2 ст. 351 КК України, слід визнавати комітети, тимчасові слідчі комісії, а також спеціальні та тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України.

Ключові слова: комітет, тимчасова слідча комісія, тимчасова спеціальна комісія, Верховна Рада України, потерпілий від злочину.

В статье анализируются современные научные концепции уголовно-правового понимания потерпевшего в результате преступления. Определяется, что потерпевшими от преступления, предусмотренного ч. 2 ст. 351 УК Украины, следует признавать комитеты, временные следственные комиссии, а также специальные и временные специальные комиссии Верховной Рады Украины.

Ключевые слова: комитет, временная следственная комиссия, временная специальная комиссия, Верховная Рада Украины, пострадавший от преступления.

The modern scientific concepts of criminal law definition of victim of crime are analyzed in this article. It is determined that victims of crime under part 2 of art. 351 of Criminal Code of Ukraine should be committees, temporary commissions of inquiry, special and temporary special commissions of Verkhovna Rada of Ukraine.

Key words: committee, temporary commission of inquiry, temporary special commissions of Verkhovna Rada of Ukraine, victim of crime.

Вступ. Численні соціально-політичні зміни, проведення децентралізації влади й побудова нової системи взаємодії влади й суспільства зумовлюють створення надійних механізмів функціонування представницьких органів влади й органів місцевого самоврядування, а також створення механізмів контролю за їх діяльністю й актуальність їх кримінально-правової охорони. Повне й ефективне виконання завдань і функцій цих органів можливе тільки тоді, коли інші учасники суспільних відносин не будуть перешкоджати їх діяльності та діяльності їхніх членів. Тому більш ґрунтовного дослідження потребують ознаки складу злочину, передбаченого ст. 351 Кримінального кодексу України (далі – КК України), зокрема визначення кола можливих потерпілих від цього злочину та з'ясування правового становища органів, перешкоджання діяльності яких буде утворювати склад злочину, передбачений ч. 2 ст. 351 КК України.

Постановка завдання. Певним чином питання щодо визначення кола можливих потерпілих від злочину, передбаченого ст. 351 КК України, досліджувалося в працях П.П. Андрушка, Ю.В. Бауліна, П.С. Берзіна, В.Т. Дзюби, М.П. Куцевича, В.І. Осадчого та ін. Що стосується загальних ознак кримінально-правового розуміння потерпілого від злочину, то вони висловлювалися в працях В.І. Борисова, Є.В. Лашука, А.А. Музики, Т.І. Присяжнюк, М.В. Сенаторова та ін. Але всі ці праці не стосуються спеціального аналізу ознак органів державної влади (органів, утворених Верховною Радою України) і органів місцевого самоврядування як можливих потерпілих від злочину, передбаченого ч. 2 ст. 351 КК України.

Мета статті полягає в з'ясуванні ознак потерпілого від злочину, передбаченого ч. 2 ст. 351 КК України, і окресленні перспектив розширення кола можливих осіб, які можуть бути потерпілими від цього злочину.

Результати дослідження. Частина 2 ст. 351 КК України передбачає відповідальність за невиконання службовою особою законних вимог комітетів Верховної Ради України чи тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України, створення штучних перешкод у їх роботі, надання їм недостовірної інформації. Таким чином, шкода від учинення цих діянь заподіюється або може заподіюватися комітетам і тимчасовим слідчим комісіям Верховної Ради України. Водночас визначальним у цьому разі є кримінально-правове розуміння ознак потерпілого від злочину.

Так, у науці кримінального права обґрунтовуються декілька поглядів на розуміння кримінально-правових ознак потерпілого від злочину (розуміння потерпілого як ознаки складу злочину), і такі погляди є дещо протилежними. З одного боку, обґрунтовується точка зору, за якою потерпілою від злочину може бути тільки фізична особа, якій злочином заподіюється шкода чи створюється загроза її заподіяння [1, с. 40; 2, с. 39; 3, с. 120; 4, с. 31]. За словами Є.В. Лашука й А.А. Музики, потерпілий від злочину – це факультативна ознака об'єкта злочину, що характеризує людину, щодо якої вчиняється злочин і (або) якій цим злочином завдається істотна шкода (чи створюється загроза її заподіяння) [5, с. 82, 162]. Цей погляд головним чином базувався на законодавчих положеннях про потерпілого від злочину в КПК України 1960 р. (ст. 49), що визнавали потерпілими тільки фізичну особу. Безумовно, у цьому контексті вчені проводять певне розмежування між кримінально-правовим і кримінально-процесуальним поняттям потерпілого від злочину й указують, що потерпілий також не може ототожнюватися з учасниками суспільних відносин, які є об'єктом злочину [5, с. 77, 81]. У цілому не заперечуючи вказаний підхід, звернемо увагу, що він так і не дає відповіді на запитання, до якої ознаки складу злочину слід відносити юридичних осіб, об'єднання фізичних осіб, державу, територіальні громади тощо, яким злочином заподіюється чи створюється загроза заподіяння їм шкоди, особливо якщо про них прямо згадано в диспозиції відповідної кримінально-правової норми. Як приклад можна навести склади злочинів, передбачені ст. 114-1, ст. 222, ч. 2 ст. 351, ст. 351-1 КК України тощо. У такому разі сам текст диспозиції кримінально-правової норми окреслює коло учасників суспільних відносин, яким заподіюється чи створюється загроза заподіяння шкоди, і такі учасники не є фізичними особами, але цілком логічно, що вони повинні включатися в структуру юридичної конструкції складу злочину, а отже, визнаватися однією з його ознак.

На відміну від цього, інший погляд ґрунтується не на законодавчому визначенні потерпілого як учасника кримінального судочинства, а на розумінні сутності потерпілого як ознаки юридичної конструкції складу злочину [6, с. 167; 7, с. 73–74]. Таким чином, доводиться, що злочином заподіюється або створюється загроза заподіяння шкоди не тільки фізичним особам, але й іншим учасникам суспільних відносин, які в контексті юридичної конструкції складу злочину повинні визнаватися саме потерпілими, незалежно від положень процесуального законодавства та їх ролі в кримінальному судочинстві. Більше того, прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. (далі – КПК України) змінило й саме законодавче визначення потерпілого (ч. 1 ст. 55 чинного КПК України), згідно з яким потерпілою визнається не тільки фізична особа, але й юридична особа, якій злочином заподіюється матеріальна шкода. Проте, на наш погляд, кримінально-правове та кримінально-процесуальне розуміння потерпілого від злочину все-таки є різним і не завжди може ототожнюватися, так само, як не можуть ототожнюватися ознака складу злочину й учасник кримінального провадження.

За таких умов потерпілим від злочину в кримінально-правовому розумінні (потерпілим як ознаку складу злочину) слід визнавати не тільки юридичних і фізичних осіб, але й їх об'єднання, територіальну громаду, суспільство, державу тощо. При цьому не обов'язково, щоб таким учасникам суспільних відносин заподіювалася тільки матеріальна шкода. Зокрема, у деяких випадках це може бути шкода, пов'язана з порушенням авторитету чи ділової репутації таких учасників. Насамперед це стосується злочинів, передбачених розділом XV Особливої частини КК України.

Заслугує на увагу точка зору, що потерпілою визнається тільки фізична особа, однак за певних умов прав потерпілого можуть набувати й юридичні особи [8, с. 10–11]. Саме така позиція знайшла своє відображення в чинному КПК України. Проте вона також не відображає всіх можливих проявів заподіяння шкоди іншим учасникам суспільних відносини й залишає поза увагою визначення їх ролі в юридичній конструкції складу злочину. Тому найбільш повною й обґрунтованою, на наш погляд, є наукова позиція, згідно з якою потерпілим від злочину слід визнавати будь-якого учасника суспільних відносин (фізичну чи юридичну особу, їх об'єднання, суспільство, державу, територіальну громаду тощо), якому злочином заподіюється чи створюється загроза заподіяння шкоди.

Із цього можна зробити цілком логічний висновок, що перешкодження діяльності комітетів і тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України заподіює чи створює загрозу заподіяння їм шкоди, а тому саме ці учасники суспільних відносин (тобто саме комітети й тимчасові слідчі комісії Верховної Ради України) є потерпілими в контексті складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 351 КК України. Однак, на нашу думку, перелік органів Верховної Ради України, щодо яких може вчинятися перешкодження, підлягає розширенню, і до них повинні належати не тільки комітети й тимчасові слідчі комісії Верховної Ради України, але й інші органи з подібним правовим статусом, повноваженнями й особливостями формування. Тому насамперед слід проаналізувати відповідні ознаки комітетів і тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України, з'ясувавши на цій основі коло подібних до них органів Верховної Ради України.

Відповідно до ч. 1 ст. 89 Конституції України для здійснення законопроектної роботи, підготовки й попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, виконання контрольних функцій відповідно до Конституції України Верховна Рада України створює з числа народних депутатів України комітети Верховної Ради України й обирає голів, перших заступників, заступників голів і секретарів цих комітетів. Діяльність комітетів Верховної Ради України регулюється Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» № 1861-VI від 10 лютого 2010 р. і Законом України «Про комітети Верховної Ради України» № 116/95-ВР від 4 квітня 1995 р. Відповідно до другого Закону комітет – це орган Верховної Ради України, який утворюється нею, відповідальний перед нею та підзвітний їй. Діяльність комітетів координує Голова Верховної Ради України. До складу комітету входять голова, перший заступник і заступники голови комітету, секретар і члени комітету,

які обираються більшістю Верховної Ради України з числа народних депутатів. Народний депутат може бути членом лише одного комітету. Голова Верховної Ради України, перший заступник і заступник Голови Верховної Ради України не можуть обиратися до складу комітетів.

Функціями комітетів є такі: законопроектна, організаційна, контрольна. Нині у Верховній Раді України діють 27 комітетів, до складу яких може входити не менше 6 й не більше 35 народних депутатів України [9].

Водночас ч. 3 ст. 89 Конституції України визначає, що Верховна Рада України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, утворює тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувала не менш як одна третина від конституційного складу Верховної Ради України. Спеціального закону, який регулював би діяльність тимчасових слідчих комісій, не існує, а їх створення, основи функціонування, прийняття рішень і припинення повноважень визначені у ст. ст. 87 і 88 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України». Так само, як і комітет, тимчасова слідча комісія утворюється Верховною Радою України, яка визначає предмет відання комісії, її персональний склад і строк повноважень. Свої рішення комісія приймає шляхом відкритого чи таємного голосування більшістю голосів. Висновки й пропозиції тимчасових слідчих комісій не є вирішальними для слідства й суду, але розглядаються Верховною Радою України. На відміну від комітету, який діє на постійній основі, слідча комісія є тимчасовою, що зумовлюється самою метою створення комісії (проведення розслідування), тобто з'ясуванням важливих суспільно-політичних фактів, обставин їх виникнення (учинення) тощо. З'ясування таких обставин вирішує завдання, для яких створена слідча комісія, і подальше її існування не є необхідним. Наприклад, тимчасова слідча комісія була створена для розслідування обставин конфлікту в Закарпатській області, який відбувся влітку 2015 р. [10].

Максимально подібними до тимчасових слідчих комісій є тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України. Частина 2 ст. 89 Конституції України визначає, що Верховна Рада України в межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки й попереднього розгляду питань. Загальний порядок створення тимчасових спеціальних комісій подібний до порядку створення тимчасових слідчих комісій і визначається ст. 85 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України». Тимчасова спеціальна комісія створюється для підготовки та попереднього розгляду питань, а також для підготовки й доопрацювання проектів законів та інших актів Верховної Ради на правах головного комітету, якщо предмет правового регулювання таких проектів не належить до предметів відання комітетів, утворених Верховною Радою. Така комісія створюється постановою Верховної Ради України з числа народних депутатів України, які надали на це згоду, з урахуванням пропорційного представництва парламентських фракцій.

За характером повноважень тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради України наближена до комітету й тимчасової слідчої комісії. Так, з одного боку, діяльність тимчасової спеціальної комісії може стосуватися законопроектної роботи, а з іншого – організаційної, контрольної функції та функції з'ясування певних обставин (подій чи фактів). Наприклад, 26 листопада 2015 р. Верховною Радою України була створена тимчасова спеціальна комісія з питань перевірки фактів порушень під час проведення повторного голосування на виборах криворізького міського голови 15 листопада 2015 р. [11]. Ця тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради України була вповноважена не тільки на підготовку проектів законів чи інших питань, але й на встановлення фактів певних порушень і причин їх учинення. За таких умов перешкодження може стосуватися не тільки діяльності комітетів і тимчасових слідчих комісій, але й діяльності тимчасових спеціальних комісій Верховної Ради України.

У цьому контексті позиція вітчизняного законодавця щодо кримінально-правової охорони діяльності органів Верховної Ради України видається не зовсім послідовною, оскільки ч. 2 ст. 351 КК України передбачає відповідальність за перешкодження діяльності комітетів і тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України, тоді як відповідальність за перешкодження діяльності тимчасової спеціальної комісії, яка виконує максимально подібні функції,

відсутня. Таким чином, виправданою та логічною є пропозиція щодо доповнення ч. 2 ст. 351 КК України та віднесення тимчасових спеціальних комісій до кола можливих потерпілих від цього злочину.

Крім того, ч. 2 ст. 351 КК України також не охоплює й інших колегіальних органів Верховної Ради України, якими можуть бути не тільки тимчасові, але й постійні спеціальні комісії. Насамперед це стосується Спеціальної контрольної комісії Верховної Ради України з питань приватизації та Спеціальної комісії з питань демократичного цивільного контролю над воєнною організацією держави [9].

Відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону України «Про приватизацію державного майна» з метою забезпечення контролю за здійсненням Державної програми приватизації, додержання законодавства України про приватизацію й аналізу її наслідків із числа депутатів створюється Спеціальна контрольна комісія Верховної Ради України з питань приватизації [12]. Предмет відання комісії, її кількісний і персональний склад, правові основи діяльності визначаються Верховною Радою України [11; 13]. При цьому вказана комісія, так само, як і комітети, діє протягом усього строку повноважень Верховної Ради України відповідного скликання. За характером своїх повноважень комісія виконує контрольні функції, а до її складу входять виключно народні депутати України, які також можуть бути членами інших комітетів. Для виконання відповідних контрольних функцій комісія наділена низкою прав і повноважень, серед яких є такі: заслуховувати звіт Фонду державного майна про хід приватизації перед його поданням на розгляд Верховної Ради України, а також звіти інших державних органів приватизації; заслуховувати посадових осіб Кабінету Міністрів України, міністерств і відомств із питань приватизації; знайомитися з документами, матеріалами й одержувати іншу необхідну інформацію з питань приватизації від державних органів і організацій. Водночас такі повноваження Спеціальної контрольної комісії Верховної Ради України з питань приватизації є максимально подібними до повноважень комітетів Верховної Ради України в частині здійснення контрольних функцій і можуть зумовлювати перешкоджання діяльності комісії та надання їй неправдивої інформації. Але такі діяння не охоплюються ч. 2 ст. 351 КК України, що видається не зовсім логічним і послідовним.

Верховною Радою України можуть утворюватися й інші спеціальні комісії, повноваження яких поширюються на весь строк повноважень Верховної Ради України відповідного скликання, і навряд чи вони набуватимуть статусу тимчасових. Тому обмежувати коло можливих потерпілих від злочину, передбаченого ч. 2 ст. 351 КК України, тільки тимчасовими комісіями Верховної Ради України недоцільно.

Отже, невиконання законних вимог, перешкоджання та надання неправдивої інформації може вчинятися не тільки стосовно комітетів і тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України, але й щодо спеціальних і тимчасових спеціальних комісій Верховної Ради України, які також мали б бути віднесені до кола потерпілих від злочину, передбаченого ч. 2 ст. 351 КК України.

Що ж стосується інших органів, підрозділів, об'єднань, які можуть утворюватися Верховною Радою України чи функціонують у ній (фракції, депутатські групи, міжфракційні об'єднання, апарат Верховної Ради України, секретаріати комітетів і фракцій тощо), то вони не можуть належати до потерпілих від злочину, передбаченого ч. 2 ст. 351 КК України. По-перше, це пояснюється тим, що вказані органи (підрозділи, об'єднання) виконують здебільшого допоміжні та забезпечуючі функції і тільки сприяють діяльності комітетів, тимчасових слідчих комісій, спеціальних чи тимчасових спеціальних комісій. По-друге, такі органи, як апарат Верховної Ради України, секретаріати комітетів і фракцій тощо формуються не з числа народних депутатів України, а тому перешкоджання їх діяльності тільки опосередковано впливає на реалізацію функцій Верховної Ради України.

Висновки. Таким чином, дослідивши наукові концепції кримінально-правового розуміння потерпілого від злочину й ознаки органів Верховної Ради України, можемо сформулювати такі висновки.

1. Потерпілим від злочину в кримінально-правовому розумінні є учасник суспільних відносин (фізична чи юридична особа, їх об'єднання, держава, суспільство, територіальна громада тощо), якому злочином заподіюється чи створюється загроза заподіяння шкоди.

2. Комітети й тимчасові слідчі комісії Верховної Ради України є її своєрідними колегіальними органами, через які вона здійснює законопроектну, організаційну або контрольну функції чи функцію з розслідування питань, які становлять суспільний інтерес. Перешкодження діяльності цих органів, невиконання їхніх законних вимог і надання їм недостовірної інформації заповдіюють або можуть заповдіяти їм шкоду (порушення ділової репутації, пониження авторитету, порушення нормальної роботи, заповдіяння матеріальних збитків тощо). Тому комітети та тимчасові слідчі комісії Верховної Ради України слід розглядати як потерпілих від злочину, передбаченого ч. 2 ст. 351 КК України.

3. Верховною Радою України можуть утворюватися й інші органи (спеціальні та тимчасові спеціальні комісії), правовий статус, функції та діяльність яких є максимально подібною до комітетів і тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України. Також щодо діяльності цих комісій може вчинятися перешкодження, невиконання їхніх законних вимог чи надання їм неправдивої інформації. Але відсутність згадки про такі комісії в ч. 2 ст. 351 КК України призводить до принципово різної правової оцінки подібних діянь і свідчить про порушення послідовності кримінально-правової охорони діяльності органів Верховної Ради України.

4. Загальними ознаками органів Верховної Ради України, які повинні визнаватися потерпілими від злочину, передбаченого ч. 2 ст. 351 КК України, є такі: 1) колегіальність; 2) склад, до якого входять виключно народні депутати України; 3) те, що рішення про створення органу приймається виключно Верховною Радою України; 4) виконання законопроектної, організаційної або контрольної функції чи функції з розслідування питань, які становлять суспільний інтерес.

5. Поряд із комітетами та тимчасовими слідчими комісіями Верховної Ради України до потерпілих від злочину, передбаченого ч. 2 ст. 351 КК України, слід також віднести й спеціальні та тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України.

Список використаних джерел:

1. Красиков А.Н. Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве / А.Н. Красиков. – Саратов : Издательство саратовского университета, 1976. – 120 с.
2. Лашук Є.В. Предмет злочину в кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Є.В. Лашук. – К., 2005. – 262 с.
3. Музика А.А. Потерпілий від злочину: кримінально-правова концепція / А.А. Музика, Є.В. Лашук // Наука і правоохорона. – 2010. – № 4 (10). – С. 112–124.
4. Кравцов С.Ф. Проблема предмета преступления в советском уголовном праве / С.Ф. Кравцов // Вопросы теории и практики борьбы с преступностью. – 1974. – С. 29–37.
5. Музика А.А. Предмет злочину : теоретичні основи пізнання : [монографія] / А.А. Музика, Є.В. Лашук. – К. : ПАЛИВОДА А.В., 2011. – 192 с.
6. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві : [монографія] / М.В. Сенаторов ; Інститут вивчення проблем злочинності, АПРН України. – Х. : Право, 2006. – 208 с.
7. Грудзур О.М. Кримінально-правова характеристика провокації хабара : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О.М. Грудзур. – К., 2011. – 229 с.
8. Присяжнюк Т.І. Інститут потерпілого у кримінальному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Т.І. Присяжнюк. – Київ, 2006. – 20 с.
9. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України восьмого скликання : постанова Верховної Ради України № 22-VIII від 4 грудня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/22-VIII>.
10. Про утворення Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування обставин конфлікту в Закарпатській області : постанова Верховної Ради України № 598-VIII від 14 липня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/598-19>.
11. Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань перевірки фактів порушень під час проведення повторного голосування на виборах кри-

ворізького міського голови 15 листопада 2015 р : постанова Верховної Ради України від 26 листопада 2015 р. № 849-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/849-19>.

12. Про приватизацію державного майна : Закон України № 2163–XII від 4 березня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2163-12/print1433781035991662>.

13. Про затвердження Положення про Спеціальну контрольну комісію Верховної Ради України з питань приватизації : постанова Верховної Ради України № 3317–XII від 24 червня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://scpp.rada.gov.ua/skk-privat/control/uk>.

ПЛУТИЦЬКА К. М.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри кримінального права
та правосуддя
(Запорізький національний університет)

УДК 343.221:343.226(477)

СУЧАСНИЙ СТАН НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ: РІВЕНЬ, СТРУКТУРА, ДИНАМІКА, ГЕОГРАФІЯ

У статті проаналізовано сучасний стан насильницької злочинності в Україні, її кількісні та якісні показники, а саме: рівень, коефіцієнт інтенсивності, структуру, питому вагу у загальній структурі злочинності, динаміку, географію в період з 2013 по 2016 рр.

Ключові слова: насильницька злочинність, структура насильницької злочинності, динаміка насильницької злочинності, показники злочинності.

В статье проанализировано современное состояние насильственной преступности в Украине в период с 2013 по 2016 год, ее количественные и качественные показатели, а именно: уровень, коэффициент интенсивности, структура, удельный вес в общей структуре преступности, динамика, география.

Ключевые слова: насильственная преступность, структура насильственной преступности, динамика насильственной преступности, показатели преступности.

The article is devoted to the analysis of current state of the violent crimes, its quantitative and qualitative rates, namely: level, coefficient of intensity, structure, specific gravity in the common structure of the crimes, dynamic, geography in the period of 2013–2016 years in Ukraine.

Key words: violent crimes, structure of the violent crimes, dynamic of the violent crimes, the rates of the crimes.

Вступ. Сучасний стан насильницької злочинності в Україні є одним з актуальних питань кримінологічних досліджень, адже цей вид злочинності характеризується підвищеною суспільною небезпекою. Саме насильницькі злочини спричиняють найбільшу шкоду таким

важливим для цивілізованого суспільства цінностям, як життя, здоров'я, статеві свобода та статеві недоторканність тощо і є, як слушно зазначає О.В. Артюшина, найбільш небезпечними з точки зору права та загальнолюдської моралі [1, с. 18].

У вітчизняній кримінології проблемні питання насильницької злочинності ставали предметом досліджень багатьох науковців, зокрема, А.М. Бабенко, О.М. Гуміна, С.Ф. Денисова, І.М. Зубача, О.А. Йосипіва, Л.А. Наконечної, О.М. Храмцова. Але, з огляду на притаманну злочинності мінливість, необхідне постійне спостереження і визначення кількісних та якісних показників, без аналізу яких неможливе виявлення детермінантів злочинності, її прогнозування та планування запобіжної діяльності.

Постановка завдання. Метою дослідження є проведення кримінологічного аналізу кількісних та якісних показників насильницької злочинності в Україні в період 2013–2016 рр. для виявлення її тенденцій і, відповідно, подальшого застосування отриманих результатів у розробленні рекомендацій із реалізації запобіжних заходів.

Результати дослідження. З метою з'ясування структури насильницької злочинності, її кількісних та якісних показників необхідно визначити поняття насильницької злочинності, яке у кримінології залишається дискусійним. Під насильницькою злочинністю ми розуміємо сукупність злочинів, спрямованих як на конкретну особу, так і на невизначене коло осіб, які вчиняються умисно з використанням фізичного чи психічного насильства, яке може бути не тільки засобом досягнення мети, а й елементом мотивації [2, с. 165].

До злочинів, які становлять структуру насильницької злочинності, ми відносимо:

1) насильницькі злочини проти основ національної безпеки України (ст. ст. 109, 112, 113 Кримінального кодексу України (далі – КК України)), які становили 0,08% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр.;

2) насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи (ст. ст. 115–118, 120–127, 129, ч. 2 ст. 142, ч. ч. 2, 3 ст. 143, ст. 144 КК України) – 56% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр.;

3) насильницькі злочини проти волі честі та гідності особи (ст. ст. 146, 147, 149, ч. 2 ст. 150-1, ст. 151 КК України) – 1,09% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр.;

4) насильницькі злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності (ст. ст. 152–154 КК України) – 0,7% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр.;

5) насильницькі злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (ст. 157, ч. 4 ст. 159-1, ч. 2 ст. 161, ч. 2 ст. 162, ч. 2 ст. 171, ст. 173, ст. 174, ч. 2 ст. 180 КК України) – 1,6% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр.;

6) насильницькі злочини проти власності (ч. 2 ст. 186, ст. 187, ст. 189, ст. 195 КК України) – 26,8% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр.;

7) насильницькі злочини у сфері господарської діяльності (ст. 206, ч. 2 ст. 206-2 КК України) – 0,11% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр.;

8) насильницькі злочини проти громадської безпеки (ст. ст. 257–258-1, 258-3, 261, 262, ч. 2 ст. 265-1, ст. 266 КК України) – 1,9% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр.;

9) насильницькі злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту (ч. 2 ст. 278, ст. 280, ч. ч. 2, 3 ст. 289 КК України) – 0,5% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр.;

10) насильницькі злочини проти громадського порядку і моральності (ст. ст. 294, 296, 299, 303 КК України) – 5,7% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр.;

11) насильницькі злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення (ст. ст. 308, 312–314 КК України) – 1,4% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр.;

12) насильницькі злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів (ст. ст. 340–346,

348–350, 355, 357 КК України) – 3,7% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр.;

13) насильницькі злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (ч. 2 ст. 365, ч. 3 ст. 369-2, ст. 369-3 КК України) – 1,5% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр.;

14) насильницькі злочини проти правосуддя (ст. ст. 371, 373, 377, 379, 386, 392, ч. 2 ст. 393, ст. ст. 398, 400 КК України) – 0,2% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 р.;

15) насильницькі злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) (ст. ст. 404–406, 410, ч. ч. 2, 3 ст. 426-1, ч. ч. 2, 3 ст. 431, ст. ст. 433, 434 КК України) – 0,2% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр.;

16) насильницькі злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (ст. ст. 437–440, 442–444, 446, 447 КК України) – 0,02% у структурі насильницької злочинності в період з 2013 по 2016 рр. (див. рис. 1).

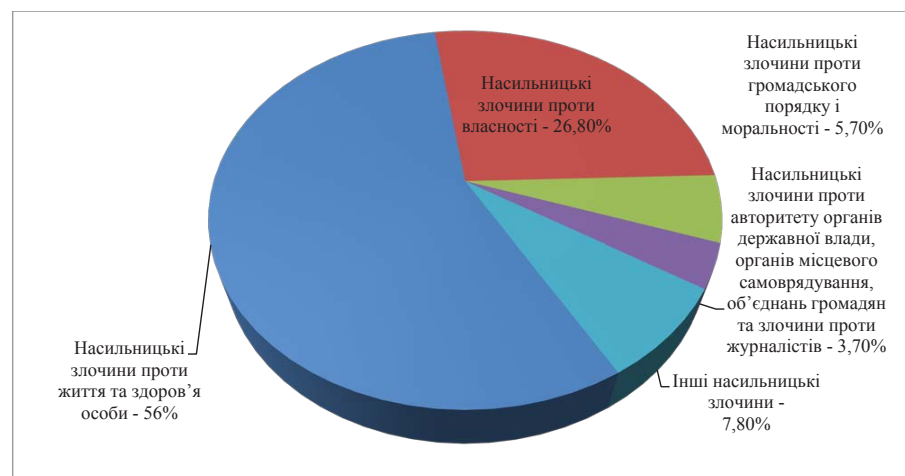

Рис. 1. Структура насильницької злочинності в Україні в період з 2013 по 2016 рр.

Питома вага насильницьких злочинів становить 18,2% у загальній структурі злочинності [3; 4; 5; 6].

Рівень злочинності визначається загальною кількістю зареєстрованих злочинів, вчинених на певній території за певний проміжок часу, а також числом осіб, які їх вчинили. Рівень насильницької злочинності в Україні протягом 2013–2016 рр. позначився такими даними: у 2013 р. обліковано 111 035 насильницьких злочинів, у зв'язку з їх вчиненням 49 951 особі вручене повідомлення про підозру; у 2014 р. обліковано 106 686 насильницьких злочинів, у зв'язку з їх вчиненням 40 788 особам вручене повідомлення про підозру; у 2015 р. обліковано 96 597 насильницьких злочинів, у зв'язку з їх вчиненням 35 485 особам вручене повідомлення про підозру; у 2016 р. обліковано 100 556 насильницьких злочинів, у зв'язку з їх вчиненням 32 551 особам вручене повідомлення про підозру. Тобто на одну особу, якій вручено повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, припадає в середньому 2,6 злочинів, а за рік в Україні вчиняється у середньому 103 718 насильницьких злочинів. Коефіцієнт інтенсивності насильницької злочинності на території України дорівнював: у 2013 р. – 243,7, у 2014 р. – 234,8, у 2015 – 225, у 2016 – 235,1 злочинів на 100 000 населення.

За офіційною статистикою, за 2013-2016 рр. в Україні в середньому на рік обліковувалось 7 970 умисних вбивств; умисних тяжких тілесних ушкоджень – 2 694; згвалтувань –

402; грабежів – 22 724; розбоїв – 3 485; хуліганства – 4 845. У 2014 р. зафіксовано спалах тяжких насильницьких злочинів проти основ національної безпеки, життя і здоров'я особи, волі, честі та гідності особи, громадської безпеки, безпеки руху та експлуатації транспорту, авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та журналістів, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Це значною мірою можна пояснити тим, що в цьому році відбувалася революція гідності, яка супроводжувалась зростанням кримінальної активності.

Загалом протягом 2013–2016 рр. динаміка насильницької злочинності тяжіє до зниження (у середньому щороку на 3,3%). Варто зазначити, що зниження динаміки насильницьких злочинів відбулося шляхом зниження динаміки насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи (у середньому щороку на 14,2%), насильницьких злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності (у середньому щороку на 11,1%), насильницьких злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (у середньому щороку на 4,8%) та насильницьких злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (у середньому щороку на 100%). При цьому всі інші види насильницьких злочинів продемонстрували зростання динаміки. Так, кількість насильницьких злочинів проти основ національної безпеки України зростала щороку у середньому на 106,9%, насильницьких злочинів проти волі, честі та гідності особи – на 15,6%, насильницьких злочинів проти виборчих, трудових та інших прав і свобод людини і громадянина – на 24,8%, насильницьких злочинів проти власності – на 6,5%, насильницьких злочинів у сфері господарської діяльності – на 38%, насильницьких злочинів проти громадської безпеки – на 243,5%, насильницьких злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту – на 21,8%, насильницьких злочинів проти громадського порядку і моральності – на 21,7%, насильницьких злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших насильницьких злочинів проти здоров'я населення – на 12,2%, насильницьких злочинів проти авторитету влади органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та насильницьких злочинів проти журналістів – на 3,4%, насильницьких злочинів проти правосуддя – на 6,1%, насильницьких злочинів проти встановленого порядку несення військової служби – на 99%.

До позитивних тенденцій у динаміці насильницької злочинності можна віднести скорочення у середньому щороку на 16,9% кількості кримінальних правопорушень, пов'язаних із насильством у сім'ї. Також, незважаючи на спалах у 2014 р. кримінальних правопорушень, вчинених із використанням вогнепальної зброї (2 523 кримінальних правопорушень), їх динаміка свідчить про зменшення кількості таких правопорушень у середньому щороку на 8,7%. Крім того, зменшилась кількість кримінальних правопорушень, вчинених із використанням холодної зброї (у середньому з кожним роком на 35,8%) та вибухових речовин (у середньому на 9,6%). При цьому спостерігається збільшення кількості умисних вбивств, вчинених із використанням вогнепальної зброї (у середньому щороку на 10,7%). Зменшилась кількість тяжких тілесних ушкоджень, грабежів, вчинених з використанням вогнепальної та холодної зброї, та умисних вбивств, вчинених із використанням холодної зброї. У середньому ж в період 2013–2016 рр. з використанням вогнепальної, холодної зброї та вибухових речовин вчинено 3,5% вбивств, 4,2% тяжких тілесних ушкоджень, 9,8% грабежів від їх загальної кількості.

Що ж стосується кваліфікованих складів умисних вбивств, то протягом 2013–2016 рр. спостерігаються наступні тенденції: у середньому щороку зростає кількість умисних вбивств двох або більше осіб (на 6,4%), малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності (на 25%), заручника або викраденої людини (на 71%), вчинених способом, небезпечним для життя багатьох осіб (на 126,4%), особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку (на 26%), вчинених на замовлення (на 19,7%), вчинених за попередньою змовою групою осіб (на 10,8%), вчинених особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком, передбачених ст. ст. 116–118 КК України (на 145,7%). Водночас щороку зменшується динаміка умисних вбивств,

вчинених з особливою жорстокістю (на 25,4%), з корисливих мотивів (на 6,4%), із хуліганських мотивів (на 9,1%), з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення (на 14,5%), поєднаних зі зґвалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом (на 6,5%). Протягом 2013–2016 рр. було обліковано лише 1 умисне вбивство, вчинене з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості.

В.В. Голіна, описуючи географію (територіальний розподіл) насильницьких злочинів і міста їх вчинення, зазначає, що переважна частина таких злочинів вчинюється місцевими мешканцями за місцем їх проживання. Крім того, поширення тяжких насильницьких злочинів у містах і сільській місцевості має відмінність, але незначну. Влітку їх реєструється більше, ніж взимку [7, с. 199].

Аналіз географії насильницької злочинності в Україні свідчить, що найвищі коефіцієнти інтенсивності насильницької злочинності з розрахунку на 100 000 населення у 2016 р. спостерігались у м. Києві (420), Одеській області (318,6), Харківській області (278,2), Сумській області (276,4) і Запорізькій області (270). Найнижчі коефіцієнти інтенсивності насильницької злочинності в означений період зафіксовані у Чернівецькій області (132,8), Тернопільській області (128,6), Донецькій області (127,5), Луганській області (125,5), Івано-Франківській області (111,6). Як справедливо зауважує В.М. Бесчастний, інтерпретація отриманих даних вимагає врахування фактору скорочення території обліку злочинів, до якої не потрапляють АР Крим та окремі райони Донецької і Луганської областей, тимчасово невідконтрольні українській владі, особливо з урахуванням того, що Донецька та Луганська області традиційно належали до найбільш криміногенних регіонів [8, с. 208], а за нашими даними у 2016 р. мали одні з найнижчих коефіцієнтів інтенсивності насильницької злочинності. На нашу думку, такі цифри не відображають реального стану насильницької злочинності у цих двох областях і пояснюються, по-перше, неповною реєстрацією вчинених злочинів, а по-друге, відсутністю достовірних даних про кількість населення, яке проживає на даних територіях. Так, згідно з оцінками Державної служби статистики України, на вказаних територіях проживає близько 6,5 млн осіб, але ці оцінки здійснено на основі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті та зміни реєстрації постійного місця проживання [9]. Що стосується м. Києва як «лідера» за коефіцієнтом інтенсивності насильницької злочинності, вважаємо, що це значною мірою можна пояснити тим, що столиця – це регіон, який приваблює як вимушених переселенців, трудових мігрантів, так і злочинців – «гастролерів». Високі коефіцієнти інтенсивності насильницької злочинності в Одеській, Харківській, Сумській та Запорізькій областях, на нашу думку, частково зумовлюються їх геополітичним розташуванням. Так, Сумська область межує з Російською Федерацією; Харківська область має спільні кордони не тільки з РФ, а й з Луганською та Донецькою областями; Одеська область є портовою і межує з невизнаним Придністров'ям, а Запорізька область межує з Донецькою областю. Окрім того, промислові центри та великі міста завжди були епіцентрами злочинності.

Висновки. Отже, аналіз кількісних та якісних показників насильницької злочинності свідчить про тенденцію до незначного зниження її рівня за умови незмінності порядку та якості реєстрації кримінальних правопорушень, соціально-політичного та економічного становища в країні та інших детермінуючих факторів. Однак вважаємо, що зазначені тенденції є не результатом позитивних змін у суспільстві, а, навпаки, свідчать про незначне зменшення рівня насильницької злочинності лише через те, що поза зоною впливу, а отже, й обліку, правоохоронної системи залишились окремі райони Луганської та Донецької областей у зв'язку з проведенням АТО. І, хоча традиційно вважалося, що з огляду на характер насильницьких злочинів і певні складнощі у приховуванні їх наслідків, рівень латентності насильницької злочинності є низьким, нині можна вести мову про зростання рівня латентності насильницької злочинності. Припускаємо, якби правоохоронні органи мали змогу всебічно обліковувати кримінальні правопорушення на території зазначених областей, статистичний аналіз відобразив би зростання насильницької злочинності.

Все ж отримані результати доводять необхідність провадження всебічних заходів запобігання насильницької злочинності, особливо в тих регіонах країни, де виявились найбільші коефіцієнти інтенсивності насильницької злочинності.

Список використаних джерел:

1. Артюшина О. Криминологическая характеристика насильственной преступности в современной России / О. Артюшина // Вестник Казанского юридического института МВД России. – 2015. – № 2 (20). – С. 18–22.

2. Плутицька К. Підходи до визначення поняття насильницької злочинності / К. Плутицька // International scientific-practical conference development of legal regulation in East Europe: experience of Poland and Ukraine : conference proceedings, January 27-28, 2017. – Sandomierz : Humanities and natural sciences university in Sandomierz, 2017. – С. 163–166.

3. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень–грудень 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=110381&libid=100820&c=edit&c=fo.

4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень–грудень 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=111482&libid=100820.

5. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень–грудень 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112173&libid=100820.

6. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень–грудень 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112661&libid=100820.

7. Голіна В. Криминологія: Загальна та Особлива частини : підручник / В. Голіна, Б. Головкін, М. Валуйська, О. Лисодед та ін.; за ред. В. Голіни та Б. Головкіна. – Х. : Право, 2014 – 513 с.

8. Бесчастний В. Криминологічний аналіз стану злочинності в Україні / В. Безчастний // Підприємство, господарство і право. – 2017. – № 1. – С. 201–213.

9. Наявне населення у Донецькій та Луганській областях станом на 2016 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp.

СМЕТАНІНА Н. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.9.01

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИЗНАЧЕННЯ ЦІНИ ЗЛОЧИННОСТІ

Статтю присвячено розкриттю поняття ціни злочинності у сучасній зарубіжній кримінологічній науці та визначенню прямого і непрямого збитку від злочинності. Проаналізовано наукові праці, які містять відомості про розвиток поняття ціни злочинності та її структури. Автор наводить власне визначення понять «злочинність» і «ціна злочинності».

Ключові слова: злочинність, ціна злочинності, прямий збиток, непрямий збиток, зарубіжний досвід, соціальні наслідки, відшкодування збитків, розрахункові таблиці.

Статья посвящена раскрытию понятия цены преступности в современной зарубежной криминологической науке и определению прямого и непрямого ущерба от преступности. Проанализированы научные труды, содержащие сведения о развитии понятия цены преступности и её структуры. Автор предоставляет собственное определение понятий «преступность» и «цена преступности».

Ключевые слова: преступность, цена преступности, прямой ущерб, побочный ущерб, зарубежный опыт, социальные последствия, возмещение ущерба, расчётные таблицы.

The article is devoted to the development and explanation of the cost of crime notion in the modern foreign criminological science and the definition of direct and indirect damage caused by crime. Scientific researches are analyzed and contain information about development of the concept of cost of crime and its structure. The author gives her definition of “crime” and “cost of crime”.

Key words: crime, cost of crime, direct damage, indirect damage, foreign experience, social consequences, reparation of damages, computational tables.

Вступ. У сучасному суспільстві проблема дослідження злочинності є однією з найактуальніших, важливим об'єктом вивчення кримінологічної науки та предметом обговорення під час дискусій у практиці боротьби зі злочинністю. Багатогранність, складна структура злочинності зумовлює значне коло пов'язаних із нею кримінологічних питань. Одним із таких питань є визначення та аналіз поняття «ціна злочинності» у вітчизняній і зарубіжній кримінології, розкриття змісту прямого і непрямого збитку від злочинності, соціальних наслідків злочинів.

Проблема визначення ціни злочинності вимагає сьогодні нового кримінологічного розуміння, відмови від спрощених підходів до цього важливого і складного питання, більшої уваги у науковій літературі й аналізу зарубіжних публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядались у працях таких учених, як Ю.М. Антонян, І.Г. Богатирьов, А.М. Бойко, В.В.Голіна, Б.М. Головкін, В.М. Дрьомін, А.П. Закалюк, С.М. Іншаков, В.Ю. Квашис,

Л.В. Кондратюк, О.М. Костенко, О.Г. Кулик, В.В. Лунєєв, М.І. Мельник, Т.В. Мельничук, В.С. Овчинський, Л.І. Романова, В.І. Шахун та ін.

Постановка завдання. Метою статті є визначення поняття «ціна злочинності» та її структури у сучасній вітчизняній і зарубіжній кримінології, а також визначення прямого і непрямого збитку від злочинності.

Результати дослідження. Ціна злочинності має віддалені наслідки, породжує механізми тіньової економіки, віктимізацію населення у суспільстві, недовіру громадян до правоохоронних органів, соціально-негативний клімат у державі. Вона є сьогодні потужним ресурсом, що відображає реальний стан злочинності та її криміногенний потенціал, вимагає сучасних підходів і кримінологічної оцінки, адже фактично ставить питання про можливість існування як самого суспільства, так і безпечного життя громадян.

У звичайному розумінні ціна є грошовим виразом вартості товару, платою, а у переносному значенні – цінністю, значенням чого-небудь, певною роллю [1, с. 516]. Ціна ж злочинності як у вітчизняній, так і у зарубіжній кримінології є ключовим елементом характеристики самої злочинності, а також складником інформаційної моделі злочинності. За влучним висловом англійської релігійної письменниці Ханни Мор (1745–1833 рр.), важливо не стільки знати все, скільки знати всьому точну ціну [2, с. 747].

Учений В.В. Лунєєв зазначає, що ми точно не знаємо реального узагальненого обсягу злочинності, не знаємо її повних соціальних та економічних наслідків, не знаємо дійсної ефективності боротьби зі злочинністю, не знаємо, у що вона загалом обходиться нашій країні, не маємо адекватного прогнозу її можливого розвитку. За першого обережного оціночного наближення до економічної ціни злочинності вона є колосальною [3, с. 56]. А «бюджет» наявної злочинності досить часто порівнюють із бюджетом країни.

Ціна злочинності – це словосполучення, у якому слово «ціна» є головним, а «злочинність» – залежним. Таким чином, неможливо відповісти на питання про те, що таке ціна злочинності, без пояснень того, який зміст вкладається у термін «злочинність» [4, с. 5]. Поняття злочинності, як і будь-яке інше, має зміст і обсяг. Пропонуємо таке визначення: злочинність – це кримінальна практика людей, що проявляється як явище у вигляді множинності злочинів і осіб, які їх вчинили у визначеному просторово-часовому проміжку; підлягає кількісно-якісному виміру.

У реальній дійсності злочинність характеризується як статистична множинність різних актів індивідуальної злочинної поведінки. Поведінки, що утворює зміст забороненої законом кримінальної практики. Враховуючи єдність злочинів і осіб, які їх вчинили, злочинність ми визначаємо як множинність не лише злочинів, а й злочинців. Визначення злочинності через категорію множинності злочинів і осіб, які їх вчинили, дозволяє також надати кількісно-якісну характеристику цього явища у визначеному просторово-часовому проміжку за допомогою кількісно-якісних показників злочинності. А визначення поняття злочинності через категорію «практика» дозволить реалізувати в кримінології соціально-антропологічний метод, пізнати сутність злочинності, побудувати її інформаційну модель [5, с. 74].

Слід також відзначити, що, на відміну від економічної теорії, де слово «ціна» має нейтральний характер, у кримінології цей термін є синонімічним втратам і, відповідно, має негативний відбиток. Ціна злочинності – це грошова (монетизована) оцінка негативного впливу злочинності (шкоди, яку вона завдає) на суспільство загалом і конкретних суб'єктів суспільних відносин за певний проміжок часу [4, с. 7].

Досліджуючи феномен корисливої насильницької злочинності в Україні, вчений Б.М. Головкін зазначає, що нинішній стан кримінологічних знань про соціальні наслідки злочинності аж ніяк не відповідає суспільній значущості проблеми і запитам практичної діяльності із запобігання та протидії цьому антисуспільному феномену, тому пропонує дворівневий підхід до аналізу соціальних наслідків: у площині корисливих насильницьких злочинних проявів та надбудови вищого порядку узагальнення, що відображає соціальні негативні зміни системно-структурного значення [6, с. 106–107].

Аналітики групи World Federation, що виконує замовлення ООН, під ціною злочинності розуміють сукупні активи злочинних організацій. Сучасна організована злочинність погіршує наявні небезпечні показники економічної нерівності населення у світовому вимірі. Її розміри оцінюються у 2 трильйони американських доларів, про що свідчать дані новітнього дослідження, проведеного під егідою ООН. Щорічні прибутки злочинних угруповань у всьому світі приголомшують: вони дорівнюють ВВП Великої Британії і вдвічі перевищують разом узяті оборонні бюджети країн світу [7, с. 1]. А за даними Управління ООН з наркотиків і злочинності, сумарні злочинні прибутки від усієї незаконної діяльності міжнародних синдикатів нині становлять приблизно 3,6% світового ВВП, що еквівалентно 2,1 трильйонів дол. Організація Symantec, яка займається створенням програмного забезпечення у галузі комп'ютерної безпеки, наводить дані, що у 2011 році світова економіка втратила близько 114 мільярдів доларів унаслідок злочинів, учинених онлайн [8, с. 32–33]. А за даними, які наводив кримінолог В.Ю. Квашис, наприкінці ХХ ст. ціна злочинності у США оцінювалась у 450 млрд. дол., тоді як бюджет одного з найбільш могутніх у світі військових відомств – Пентагону – становив лише 250 млрд. дол. [9, с. 114].

Значною є і ціна корупційних злочинів, що вже давно набули транснаціонального характеру. Так, наприклад, за прогнозами Центру ліків у суспільних інтересах, до 2010 року світовий ринок фальсифікованих ліків становитиме 75 млрд. дол. США. За оцінками Transparency International, у світі щорічно не менше 400 млрд. дол. США втрачається у результаті корупційних злочинів у сфері державних закупівель, що підвищує державні витрати на 20–25%. А за дослідженням Азіатського банку розвитку, у низці країн Азії корумпованість державних закупівель призвела до зростання витрат на придбання товарів і послуг на 20–100% [10, с. 69, 378]. Детективи Національного антикорупційного бюро України під процесуальним керівництвом прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури здійснюють розслідування у 264 кримінальних провадженнях, сукупний розмір предмета злочину у яких становить 82,9 млрд. грн. Вказана сума перевищує граничний обсяг дефіциту Державного бюджету України на 2017 рік [11].

Зарубіжний досвід визначення ціни злочинності має давню історію (понад 100 років) і відрізняється різноманітними методиками її розрахунку. Тоді як перша робота у вітчизняній (ще радянській) кримінології була видана у 1982 р. М.М. Бабаєвим і мала назву «Соціальні наслідки злочинності».

Перші публікації щодо ціни злочинності з'явилися у США і мали вигляд наукових доповідей для органів державної влади. Так, доповідь Є. Сміта у 1901 р. містила докладний аналіз бюджетних витрат міста Нью-Йорк, що пов'язані з попередженням і реагуванням на злочинність. Є. Сміт визначав ціну злочинності як суму щорічних бюджетних витрат, що спрямовані на попередження злочинності, і суму кримінальних прибутків злочинців [4, с. 9–10].

Відомою доповіддю стосовно ціни злочинності у США є дослідження, яке було проведено Х. Голдвайдом і С. Сімпсоном у 1931 р. У цій доповіді (обсягом 657 сторінок) основну увагу було приділено економічним наслідкам злочинності. Доповідачі розділили ціну злочинності на два складники: підсумковий збиток від злочинності загалом (ultimate cost of crime) і безпосередній збиток від злочинності (immediate cost of crime) [4, с. 10–11].

У 70-х рр. ХХ століття проблематика ціни злочинності набуває нової популярності в американському економічному і кримінологічному співтоваристві. Найбільш цитовані стають дослідження Р. Ганна «Злочин і ціна злочинності: економічний підхід» і Х.Г. Деммерта «Злочинність і контроль над злочинністю: які соціальні витрати?» [4, с. 14–15].

Учені Л.В. Кондратюк і В.С. Овчинський, аналізуючи ціну злочинності, визначають структуру ціни злочинності і поділяють це поняття на ціну кримінальної експансії (захоплення певних благ, економічна експансія, рейдерство), ціну кримінальної агресії (як психодуховної деструктивної енергії людини, що спрямована на руйнування таких благ, як життя, здоров'я (духовне, душевне, тілесне)) і ціну кримінального обману (злочини, що завдали матеріальних збитків). У розрахунку ціни кримінальної експансії зазначені вчені пропонують ураховувати суму приватних втрат і економічні втрати суспільства. Досить цікавим є й ана-

ліз поняття «ціна життя» під час аналізу ціни злочинності, його вчені співвідносять із віком людини, доводячи, що з плином часу цінність життя знижується [12, с. 228–256]. Звичайно, такі положення слід вважати дискусійними. Водночас, починаючи з 80-х рр. ХХ століття, у США під час розрахунку ціни злочинності все частіше враховують нематеріальні витрати: М. Коен «Біль, страждання і розмір компенсацій за рішенням суду: аналіз ціни наслідків злочинів, що відчуває потерпілий» (1988 р.); М. Коен, Т. Міллер, С. Россман «Витрати і наслідки агресивної поведінки в США» (1994 р.). У своєму дослідженні у 1988 р. М. Коен зробив спробу оцінки у грошовому еквіваленті нематеріальних наслідків злочинності (страху, психічних і фізичних страждань). Так, життя однієї людини цим дослідником у середньому було оцінено у 2 млн. дол. У 2004 р. М. Коен порахував (виходячи із кількості жителів, які були готові витратити певну суму коштів на запобігання окремим злочинам), що найбільш дорогим злочином є убивство – кожен злочин оцінювався ним у 11,4 млн. дол. (насильницькі дії сексуального характеру – 286 277 дол., озброєний розбійний напад – 280 237 дол.). Розрахунок ціни окремих злочинів дозволив з'ясувати їхню «вартісну тяжкість», яку слід враховувати під час побудови раціональної політики протидії злочинності [4, с. 15–16].

Серед європейських країн проблема ціни злочинності активно вивчається у Великобританії, Франції, Польщі та Угорщині. Так, у Великобританії Міністерство внутрішніх справ проводить регулярні розрахунки ціни злочинності. Результати першого подібного дослідження були опубліковані у 2000 р. на офіційному сайті Міністерства внутрішніх справ Великобританії у доповіді «Економічні і соціальні наслідки злочинності» [4, с. 17–18]. Професор Ліонського університету (Франція) Жак Бішо у 2012 р. опублікував результати своїх досліджень, відповідно до яких щорічний збиток від злочинності у Франції становить 150 млрд. євро (7,5% ВВП держави). Польський кримінолог Яшек Забанскі захистив у 2008 р. у Туринському університеті (Італія) докторську дисертацію із проблеми розрахунку ціни злочинності. Учений обґрунтував висновок про те, що під час визначення ціни злочинності варто зосередитись на тих учинках, які історично (протягом усього існування людства) сприймалися і сприймаються більшістю людей небезпечними діями, що вимагають покарання з боку держави [13, с. 16, 19].

Ціна злочинності дає уявлення про обсяг і характер прямого і непрямого збитку, суспільно небезпечних наслідків, яких завдає злочинність суспільству (із перерахунком збитку на матеріально-грошові витрати) [14, с. 62]. Прямий збиток майнового (матеріального) характеру обчислюється у грошовому виразі. Сюди належать кількість летальних наслідків, настання інвалідності потерпілих, виплати їм за лікарняними листками, додаткові витрати на їхнє лікування, страхові виплати, проведення психологічної реабілітації. До непрямого збитку від злочинності належать кошти, що витрачаються державою на боротьбу зі злочинністю, і вартісний вираз її негативних соціальних наслідків (дезорганізація сім'ї, зниження продуктивності праці, додаткове навантаження на інститути соціалізації і ресоціалізації тощо), утримання правоохоронної системи, різноманітних охоронних, фіскально-ревізійних структур, витрати на навчання і підвищення кваліфікації співробітників правоохоронних органів, витрати на наукові розробки (дослідження), вартість захисних систем, матеріальні витрати, пов'язані з розслідуванням і розглядом кримінальних справ. Пропонуємо також до непрямого збитку від злочинності включати зловживання представників правоохоронних і судових органів, а також породжену механізмом криміналізації тіньову економіку. І це ще неповний перелік прямого і непрямого збитку, адже вичерпного переліку цих збитків не існує у кримінологічній науці, а можливість підрахунку зазначених збитків у грошовому еквіваленті у певних випадках має штучний характер.

Вважаємо, що прямий збиток від злочинності має бути поділений на прямий збиток матеріального характеру і прямий збиток особистого характеру. Особливо складні для визначення і підрахунку наслідків злочини, що вчинені щодо окремої особи [15, с. 175–176]. Можна підрахувати витрати на лікування і лікарські засоби людини, що стала жертвою злочину (прямий матеріальний збиток), але складно (навіть неможливо) визначити у грошовому еквіваленті моральні і психологічні втрати, образу честі і гідності, зміну ставлення особи до

навколишнього середовища і самої себе після вчиненого злочину (прямий особистий збиток). Крім того, різні люди неоднаково переживають наслідки злочину, особливо моральне і психологічне напруження зростає, коли йдеться про вбивства, нанесення шкоди здоров'ю, звалтування тощо. Л.І. Романова, досліджуючи феномен наркозлочинності, наводить відомості про те, що світовий оборот лише наркоіндустрії становить 400–600 млрд. дол. Учена підкреслює, що виміряти й оцінити у грошовому вираженні всі наслідки шкоди, що настає у результаті розповсюдження у суспільстві захворювання наркоманією, надзвичайно складно, наслідки розтягнуті у часі і стають очевидними лише у майбутньому, коли виправити становище неможливо, тому пропонує до ціни злочинності включати також витрати на лікування і психологічну реабілітацію членів родини наркозалежної особи [16, с. 8–37].

Подібні висновки вчених змушують замислитись над необхідністю поділу шкоди від прямих і непрямих збитків від злочинності на видиму і невидиму шкоду (таку, що має віддалений характер і яку можна підрахувати лише у майбутньому).

До ціни злочинності слід включати і витрати на утримання усієї пенітенціарної (кримінально-виконавчої) системи.

Значної уваги потребує і дослідження змісту соціальних наслідків злочинів, їх урахування під час визначення ціни злочинності. Важливо класифікувати соціальні наслідки злочинів за ознаками змісту шкоди, об'єктом кримінально-правової охорони, тяжкістю наслідків, часом настання суспільно небезпечних наслідків, наслідками злочину як чинника, що породжує нове порушення кримінально-правової охорони, а також сферою життєдіяльності, у якій відбулось нанесення шкоди [15, с. 172–177].

Ціна злочинності зростає із року в рік і є значною у будь-якій державі. Якщо спробувати підрахувати хоча б приблизну ціну злочинності в Україні, то у розпорядженні дослідника залишаються лише офіційні відомості про видатки на утримання правоохоронної і пенітенціарної системи, наукової діяльності та відомості про матеріальні збитки від злочинів [17, с. 10].

Зарубіжні вчені пропонують включати відомості про матеріальні збитки від злочинів до розширеного варіанту аналізу зареєстрованої злочинності [18, с. 75–79]. Вони також звертають увагу на необхідність визначення «сукупної» ціни злочинності для суспільства і зазначають, що визначення ціни злочинності у сучасних реаліях є надзвичайно складним питанням, що вимагає не лише аналізу зареєстрованої злочинності, а й постійного, широкого і багатоетапного репрезентативного опитування населення (щонайменше щороку або двічі на рік), розробки відповідних методик визначення ціни злочинності [19]. У зв'язку з цим постають питання про необхідність створення спеціалізованих моніторингових центрів, які повинні будуть опрацьовувати отримані відомості і доводити їх до відома громадськості.

Під ціною злочинності у сучасній кримінології ми розуміємо прямі та непрямі витрати фізичного, матеріального, морального, духовного характеру, яких зазнає держава і суспільство внаслідок вчинення злочинів, що спрямовані на подолання наслідків злочинних діянь, утримання усієї правоохоронної, пенітенціарної системи та інших інститутів держави, а також сукупні активи злочинних угруповань, їхні витрати на підтримку своєї злочинної діяльності [20, с. 154].

Якщо під збитками від злочинності (ціною злочинності) розуміти всі матеріальні і нематеріальні втрати держави і громадян, що є наслідком вчинених злочинів, то відомості про матеріальні збитки від злочинності, що наведені в офіційній статистиці, здаються незначними. Крім того, ведеться облік лише матеріальних збитків, порядок підрахунку яких і групи злочинів за цими збитками в офіційній статистиці не відображаються. Широке тлумачення зазначених збитків є надзвичайно важливим для кримінологічної науки і системи запобігання злочинності. Адже неможливо протидіяти злочинності загалом, більш докладне відображення збитків від злочинних діянь за окремими групами злочинів надасть можливість посилити запобіжні заходи і побачити найбільш криміналізовані сфери суспільного життя.

Висновки. Визначення ціни злочинності вимагає сьогодні оновленого методологічного обґрунтування, дослідження і врахування зарубіжного досвіду її розрахунку. Потрібно

розірвати замкнуте кримінологічне коло: не знаємо реального стану злочинності в державі – отже, не знаємо дійсної ціни злочинності – відповідно, не знаємо обсяг необхідного фінансування для боротьби з цим деструктивним явищем. Формування нових підходів до розуміння явища злочинності, можливості її кількісно-якісного вимірювання і визначення реальної (а не лише зареєстрованої) злочинності, визначення категорії «ціна злочинності», пошук джерел ціни злочинності, вдосконалення методів розрахунку ціни конкретних злочинів з урахуванням досвіду транснаціонального законодавства є нагальними й актуальними завданнями сучасної кримінологічної науки. Пропонуємо розробити розрахункові таблиці визначення ціни злочинності за кожним видом злочинів (насилницькі; корисливі; корисливі насилницькі; необережні; анархо-індивідуалістичні злочини; злочини, що мають професійну спрямованість), що підвищить рівень дослідження злочинності у комплексному її розумінні.

Знання реальної ціни злочинності необхідне, воно допоможе в оцінці стану злочинності, криміногенної обстановки в державі, розробці ефективних, економічних і розумних засобів боротьби зі злочинністю, дозволить проводити адекватний прогноз її розвитку, а отже, і своєчасного реагування суспільства на виклики злочинності.

Список використаних джерел:

1. Івченко А.О. Тлумачний словник української мови / А.О. Івченко. – Харків : Фоліо, 2001. – 540 с.
2. Лунеев В.В. Курс мировой и российской криминологии : [учеб.] : в 2 т. Т. I. Общая часть / В.В. Лунеев. – М. : Юрайт, 2011. – 1003 с.
3. Лунеев В.В. Модернизация в условиях преступности / В.В. Лунеев // Государство и право. – 2012. – № 5. – С. 56–67.
4. Цена преступности (методология ее определения) : [монография] / под ред. Н.А. Лопашенко. – М. : Юрлитинформ, 2014. – 216 с.
5. Сметаніна Н.В. Поняття злочинності у сучасній пострадянській кримінології / Н.В. Сметаніна // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – Вип. 20. – Ч. 1. – Т. 4. – С. 72–75.
6. Головкін Б.М. Корислива насилницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : [монографія] / Б.М. Головкін. – Харків : Право, 2011. – 432 с.
7. Шостко О.Ю. Теоретичні та прикладні проблеми протидії організованим злочинності в європейських країнах : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О.Ю. Шостко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2010. – 38 с.
8. Голубов А. Мафия Inc. / А. Голубов // Еженедельник Корреспондент. – 2013. – № 31(570). – С. 32–34.
9. Козаченко И.Я. Криминология : [учеб.] / И.Я. Козаченко, К.В. Корсаков. – М. : Норма ; ИНФРА-М, 2011. – 304 с.
10. Многоликая коррупция: выявление уязвимых мест на уровне секторов экономики и государственного управления / под ред. Э. Кампоса и С. Прадхана ; пер. с англ. – М. : Альпина Паблишер, 2014. – 551 с.
11. Збитки від злочинів, які розслідує НАБУ, більші за дефіцит державного бюджету України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://nabu.gov.ua/novyny/zbytky-vid-zlochyniv-yaki-rozsliduye-nabu-bilshi-za-deficyt-derzhavnogo-byudzhetu-ukrayiny>.
12. Кондратюк Л.В. Криминологическое измерение / Л.В. Кондратюк, В.С. Овчинский. – М. : Норма, 2012. – 272 с.
13. Долотов Р.О. Цена преступности как криминологический показатель: некоторые методологические аспекты / Р.О. Долотов // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. – 2012. – № 3. – С. 15–21.
14. Криминологія : [підруч.] / [В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська та ін.] ; за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкіна. – Харків : Право, 2014. – 440 с.
15. Антонян Ю.М. Криминология : [учеб. для бакалавров] / Ю.М. Антонян. – М. : Юрайт, 2012. – 523 с.

16. Романова Л.И. Наркопреступность: цена, характеристика, политика борьбы : [монография] / Л.И. Романова. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 304 с.
17. Голіна В.В. «Ціна» злочинності: що ми про неї знаємо? / В.В. Голіна, Н.В. Сметаніна // Голос України. – 2013. – № 127. – С. 10.
18. Иншаков С.М. Исследование преступности. Проблемы методики и методологии : [монография] / С.М. Иншаков. – М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2012. – 335 с.
19. Лунеев В.В. Социальные последствия, жертвы и цена преступности / В.В. Лунеев // Государство и право. – 2009. – № 1. – С. 36–56.
20. Сметаніна Н.В. Наукові підходи до теорії злочинності у сучасній українській кримінології : [монографія] / Н.В. Сметаніна ; за заг. ред. В.В. Голіни. – Харків : Право, 2016. – 192 с.

ЧУВАКОВ О. А.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедри уголовного права,
уголовного процесса и криминалистики
(Одесский национальный университет
имени И. И. Мечникова)

УДК 343.2(477)

К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ «ВНЕШНЯЯ – ВНУТРЕННЯЯ» БЕЗОПАСНОСТЬ ГОСУДАРСТВА

В статье исследуется проблема установления сущности понятий «внешняя – внутренняя» безопасность Украины в контексте действующего уголовного законодательства и с учетом положений Закона Украины «Об основах национальной безопасности Украины». Анализируются авторитетные мнения известных исследователей в части определения таких понятий. Изучается роль таких понятий в дифференциации преступлений против основ национальной безопасности Украины.

Ключевые слова: объект, внутренняя безопасность, внешняя безопасность, источники угроз, национальная безопасность, преступления.

У статті досліджується проблема встановлення сутності понять «зовнішня – внутрішня» безпека України в контексті чинного кримінального законодавства і з урахуванням положень Закону України «Про основи національної безпеки України». Аналізуються авторитетні думки відомих дослідників щодо визначення таких понять. Вивчається роль цих понять у диференціації злочинів проти основ національної безпеки України.

Ключові слова: об'єкт, внутрішня безпека, зовнішня безпека, джерела загроз, національна безпека, злочини.

The article examines the problem of establishing the essence of the notions of “external – internal” security of Ukraine in the context of the current criminal legislation and taking into account the provisions of the Law of Ukraine “On the Fundamentals of National Security of Ukraine”. It is analyzed authoritative opinions of famous researchers in the definition of such concepts. The role of such concepts in the differentiation of crimes against the bases of national security of Ukraine is studied.

Key words: object, internal security, external security, sources of threats, national security, crimes.

Введение. Действующее уголовное законодательство Украины не содержит какие-либо положения в части классификации преступлений против основ национальной безопасности. Однако в п. 1. ч. 1 ст. 8 Закона Украины «Об основах национальной безопасности Украины» (далее – Закон) подчеркивается, что «с учетом геополитической и внутренней обстановки в Украине деятельность всех государственных органов должна быть сосредоточена на прогнозировании, своевременном выявлении, предупреждении и нейтрализации внешних и внутренних угроз национальной безопасности» [1]. Соответственно, законодатель в зависимости от внутренних или внешних источников опасности использует смысловую связку «внешние – внутренние» угрозы в контексте реальной или потенциальной угрозы элементам безопасности государства: конституционному строю, суверенитету, территориальной целостности или неприкосновенности (п. 3 ст. 3 Закона). Следовательно, в объективной действительности источники угроз могут быть сконцентрированы как внутри государства (осуществление нелегитимной смены власти – государственного переворота), так и за его пределами (фотосъемка военных объектов посредством космического спутника-шпиона другого государства). Соответственно, можно предположить, что в процессе осуществления такой преступной деятельности возможны посягательства как на «внутреннюю», так и на «внешнюю» безопасность Украины.

Постановка задачи. В силу представленных положений возникает необходимость в установлении сущности понятий «внешняя – внутренняя» безопасность государства, структурных элементов, составляющих такие категории, которые в своей совокупности дают возможность определить видовые объекты анализируемых преступлений.

Результаты исследования. Что касается понятий «внешняя – внутренняя» безопасность, то наука уголовного права не дает единого их понимания. Так, например, большинство исследователей полагают, что государственная измена и шпионаж являются посягательствами против внешней безопасности государства [2, с. 36; 3, с. 190, 196; 4, с. 22, 27; 5, с. 229, 242].

Причем украинский законодатель термин «внешняя безопасность» в диспозиции статей не использует, но указывает на то, что государственная измена – это деяние, которое посягает на суверенитет, территориальную целостность и неприкосновенность, обороноспособность, государственную, экономическую или информационную безопасность Украины. Однако можно предположить, что указанные элементы могут быть составляющими не только внешней безопасности, но и внутренней безопасности в том числе. Такое обстоятельство требует проведения более глубокого научно-теоретического анализа элементов, составляющих такие понятия, как «внешняя» и «внутренняя» безопасность государства.

Представляется весьма логичным, что подробное описание таких терминов, как «внутренняя» и «внешняя» безопасность, в Законе Украины «Об основах национальной безопасности» позволило бы снять не только все сомнения в части существующих научных дискуссий о рассматриваемых понятиях, но и разрешить проблемные вопросы в части установления видовых объектов таких преступлений.

В этой связи для установления сущности понятий «внешняя – внутренняя» безопасность как видовых объектов анализируемых преступлений возникает необходимость в исследовании ряда авторитетных мнений в части разрешения существующих противоречий.

Так, В.Я. Тацкий под внешней безопасностью государства понимает его суверенитет, территориальную целостность и неприкосновенность, обороноспособность, государственную, экономическую и информационную безопасность [4, с. 22].

П.С. Матьшевский рассматривает в качестве основных составляющих внешней безопасности государства его суверенитет, территориальную целостность, обороноспособность и государственную безопасность [3, с. 190].

В.А. Липкан рассматривает внешнюю безопасность государства как неотъемлемую часть государственной безопасности, которую составляют суверенитет, территориальная целостность и неприкосновенность, обороноспособность государства [6, с. 111].

Согласно суждениям С.В. Дьякова, при нанесении ущерба внешней безопасности действия виновного создают угрозу суверенитету, территориальной неприкосновенности, государственной безопасности и обороноспособности государства [2, с. 36].

В.В. Сверчков полагает, что внешняя безопасность государства – это суверенитет, территориальная неприкосновенность и обороноспособность страны [7, с. 250].

По мнению А.И. Рарога, внешняя безопасность – это состояние защищенности суверенитета, территориальной целостности и обороноспособности государства от внешнего враждебного воздействия [8, с. 475].

Согласно мнения А.Е. Беляева, внешняя безопасность – это состояние защищенности конституционного строя, суверенитета, целостности и неприкосновенности территории, обороноспособности и других жизненно важных интересов государства от внешних угроз [9, с. 660].

В.М. Лебедева включает в данное понятие суверенитет государства, неприкосновенность его территории и обороноспособность [10, с. 590].

Л.И. Игнатьев и А.П. Кузнецов к основным составляющим внешней безопасности относят: а) суверенитет; б) территориальную неприкосновенность; в) обороноспособность [11, с. 40; 12, с. 27].

Ю.А. Шумилов пишет о том, что внешняя безопасность состоит из: а) суверенитета; б) целостности территории; в) неприкосновенности территории; г) обороны страны [13, с. 536].

А.В. Наумов в содержание внешней безопасности включает: а) конституционный строй; б) суверенитет; в) обороноспособность; г) территориальную неприкосновенность [14, с. 377], из чего следует, что в содержание понятия «внешняя безопасность» также входит и такой объект охраны, как обороноспособность.

В подтверждение такого суждения А.В. Наумов подчеркивает, что поскольку обороноспособность является одним из основных объектов безопасности, то состояние ее защищенности также должно входить в понятие безопасности [15, с. 328]. Однако в соответствии с положениями того же Закона Украины «Об основах национальной безопасности» обороноспособность таковым объектом не является.

Существуют и иного рода формулировки. Так, Г.Г. Криволапов полагает, что внешняя безопасность – это состояние защищенности личности, общества и государства от внутренних и внешних угроз [16, с. 603].

Развернутое определение внешней безопасности предлагает А.С. Горелик, под которой ученый понимает «состояние защищенности от посягательств на суверенитет и территориальную неприкосновенность со стороны других государств или оказывающих им помощь граждан [17, с. 121].

Достаточно подробное, хотя и перенасыщенное определение внешней безопасности дает В.Н. Рябчук: «Под внешней безопасностью <...> следует понимать определяемую изменениями обстановки внутри страны и на международной арене и постоянно развивающуюся подсистему, обеспечивающую состояние такой защищенности от исходящих извне посягательств на жизненно важные интересы государства в политической, экономической, социальной, военной, информационной, экологической и других сферах, а также от внешних угроз этим интересам, которая характеризуется отсутствием недопустимого риска, связанного с возможностью нанесения ущерба указанным интересам» [2, с. 37].

Внутреннюю безопасность можно рассматривать в качестве следующего видового объекта анализируемых преступлений. Данное понятие, также как и понятие «внешняя безопасность», не находит своего единого понимания в науке уголовного права в качестве общественных отношений, которым может быть причинен вред соответствующими общественно опасными деяниями. Следует отметить, что данное понятие в отечественной науке уголовного права исследовано не столь подробно, как категория «внешняя безопасность».

Подобная попытка была представлена П.С. Матышевским в процессе формулировки непосредственного объекта ст. 56-1 УК (ст. 109 действующего УК Украины), где внутренняя безопасность автором рассматривалась в двух ее сферах: в сфере функционирования конституционного строя и в сфере деятельности государственной власти [3, с. 194].

При установлении непосредственного объекта государственной измены – ст. 56 УК (ст. 111 действующего УК Украины) указанный автор рассматривает его в двух аспектах:

внешней и внутренней безопасности, где под внутренней безопасностью ученый понимает систему мер, направленных на охрану государственных интересов в общественно-политической и экономической сферах [3, с. 190].

Не менее оригинальной является позиция П.С. Матышевского при формулировке объекта диверсии – ст. 60 УК (ст. 113 действующего УК Украины), где его объектом является также внутренняя безопасность государства, которая заключается в безопасности жизни и здоровья граждан, в безопасности государственных коммуникаций, промышленного потенциала, а также в безопасности животного и растительного мира) [3, с. 199].

В.Я. Тацкий под внутренней безопасностью подразумевает защиту конституционного строя и государственной власти в государстве [4, с. 20].

Немного иными представляются суждения С.А. Воронцова, согласно которым внутренняя безопасность – это состояние защищенности от негативных социальных процессов, сил и явлений, создающих опасность для функционирования государственной власти, гармоничного развития общества, самореализации личности, экологии [2, с. 65].

Авторы комментариев под ред. В.В. Сташиса и В.Я. Тацкия при формулировке непосредственного объекта преступления, предусмотренного ст. 109 УК Украины, под внутренней безопасностью Украины подразумевают конституционный порядок и государственную власть [18, с. 325].

По мнению В.А. Липкана, внутренняя безопасность может представлять собой систему мер, направленных на охрану экономической и информационной сферы [6, с. 111].

Ю.В. Никитин полагает, что внутреннюю безопасность общества нужно рассматривать как совокупность достаточных факторов, обеспечивающих необходимые условия для существования и развития человека, общества и государства Украины, целенаправленное развитие и сохранение фундаментальных ценностей и традиций, способность эффективно противостоять любым внутренним и внешним угрозам, руководствуясь и обеспечивая национальные интересы во всеобщей национальной безопасности [19, с. 29].

Весьма интересной является формулировка внутренней безопасности, представленная О.Г. Данильяном, О.П. Дзьобань и М.И. Пановым, которые рассматривают ее в контексте политической безопасности. Так, согласно формулировке указанных исследователей внутренняя политическая безопасность государства – это такое положение ее политической системы, которое гарантирует стабильное развитие общества, отображает интересы всех его социальных групп, способствует консолидации нации и позволяет эффективно разрешать задания экономического, социального и культурного развития [20, с. 23].

Согласно нормативным предписаниям законодателя США, который после событий 11 сентября 2001 года впервые трактует понятие «внутренняя безопасность», под внутренней безопасностью понимаются согласованные национальные усилия по предотвращению террористических действий на территории Соединенных Штатов, по снижению уязвимости Америки от терроризма, по минимизации ущерба и ликвидации последствий возможных терактов [21, с. 2].

Несмотря на подобное разнообразие формулировок внешней безопасности, большинство исследователей – представителей указанных научных взглядов в силу различных причин (также как и в случае с формулировкой внешней безопасности) воздерживаются от аргументации своих предположений. Возможно, это связано с тем, что подобные аргументации рассматривались вне сферы законодательного понимания этих положений (например, положений Закона Украины «Об основах национальной безопасности Украины», который определяет конституционный строй, суверенитет, территориальную целостность и неприкосновенность государства исчерпывающими объектами охраны, определяющими содержание деятельности по обеспечению внутренней и внешней безопасности государства).

Проведенный анализ свидетельствует о том, что большинство из анализированных определений понятий «внешняя – внутренняя безопасность», представленные авторитетными исследователями, составляют такие их обязательные элементы, как конституционный строй [8, с. 660; 3, с. 194; 4, с. 20; 18, с. 325], суверенитет, территориальная целостность

и неприкосновенность [4, с. 22; 7, с. 250; 3, с. 190; 8, с. 475; 6, с. 109; 10, с. 590]. В отдельных случаях исследователями подчеркивается вектор возникновения угрозы – внешнее воздействие, защищенность от внешних угроз и т.п., что в большей степени подчеркивает сущность и природу возникающей угрозы, а значит, и соответствующий вид безопасности. Такие положения, по нашему мнению, во многом способствуют в контексте рассматриваемой проблемы познанию сущности безопасности и ее дифференциации на отдельные виды.

Именно исследование сущности внешней или внутренней безопасности в контексте действующего законодательства как составляющими единого родового понятия – национальная безопасность (согласно определению, представленному законодателем) позволяет, по нашему мнению, предположить, что внешняя безопасность – это состояние защищенности конституционного строя, суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности государственных границ Украины от внешних угроз. Соответственно, внутренняя безопасность – это состояние защищенности конституционного строя, суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности государственных границ Украины от внутренних угроз.

В каждом конкретном случае перечисленные элементы такой охраны (конституционный строй, суверенитет, территориальная целостность и неприкосновенность) являются основными согласно тексту Закона Украины «Об основах национальной безопасности Украины», так как находятся на одном уровне и указываются в порядке перечисления.

В этой связи при квалификации, например, государственной измены как преступления против внешней безопасности во всех случаях необходимо установить, что она была направлена на причинение ущерба либо конституционному строю, либо суверенитету, либо территориальной целостности и неприкосновенности государственных границ Украины, или же на любое сочетание таких объектов.

Представленные положения дают основание полагать, что отсутствие единого толкования понятий внешней и внутренней безопасности не способствует установлению сущности объектов, указанных в Законе Украины «Об основах национальной безопасности Украины», что может привести к дезориентации практических работников, направив их усилия на поиск ненужных доказательств. Так, например, преступление, квалифицированное ими как шпионаж, причинило вред не конституционному строю, суверенитету, территориальной целостности или неприкосновенности, а политической или экономической безопасности либо обороноспособности Украины. Такое обстоятельство может повлечь за собой расширительное толкование непосредственного объекта такого преступления, что, в свою очередь, повлечет за собой расширение и самого объема данного состава преступления.

Выводы. Таким образом, указанное положение дает возможность подчеркнуть, что элементы, указанные законодателем в Законе, являются достаточными для полного и всестороннего понимания внешней и внутренней безопасности государства как видовых объектов преступлений против основ национальной безопасности Украины. Следовательно, конституционный строй, суверенитет, территориальная целостность и неприкосновенность являются не только основными элементами, составляющими понятие «национальная безопасность», а и могут рассматриваться в качестве основных элементов понятий внешней и внутренней безопасности в целом.

Список использованных источников:

1. Про основи національної безпеки України : Закон України // Офіційний Вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1433.
2. Дьяков С.В. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства: уголовно-правовое и криминологическое исследование / С.В. Дьяков. – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2009. – 267 с.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [П.П. Андрушко, М.Й. Коржанський, П.С. Матишевський та ін.] ; наук. ред. С.С. Яценко. – К. : Юрінком Інтер, 1994. – 797 с.

4. Кримінальне право України. Особлива частина : [підруч.] / [М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.В. Сташис та ін.] / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К. – Харків : Юрінком Інтер ; Право, 2001. – 494 с.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [А.А. Музика, В.О. Навроцький, М.І. Хавронюк та ін.] ; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 3-є вид. – К. : Атіка, 2005. – 1064 с.
6. Ліпкан В.А. Національна безпека України: кримінально-правова охорона : [навч. посіб.] / В.А. Ліпкан., І.В. Діордіца. – К. : КНТ, 2007. – 292 с.
7. Сверчков В.В. Уголовное право. Особенная часть : [курс лекцій] / В.В. Сверчков. – М. : Юрид-Издат, 2004. – 299 с.
8. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / [Ю.В. Грачев, Л.Д. Ермакова и др.] ; отв. ред. А.И. Рарог. – М. : Проспект, 2004. – 952 с.
9. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / [Х.М. Ахметшин, А.Е. Беляев, Г.Н. Борзенков и др.] ; отв. ред. В.И. Радченко ; науч. ред. А.С. Михлин. – М. : Спарк, 2000. – 862 с.
10. Уголовный кодекс Российской Федерации. Научно-практический комментарий / отв. ред. В.М. Лебедев. – М. : Юрид. лит-ра, 1998. – 736 с.
11. Игнатьев А.А. Серьезная угроза безопасности государства / А.А. Игнатьев // Человек и закон. – 2001. – № 8. – С. 38–43.
12. Кузнецов А.П. Преступления против государственной власти. Комментарии к разделу X Уголовного кодекса РФ / А.П. Кузнецов. – М. : Рос. акад. юрид. наук : Вектор-ТиС, 2005. – 360 с.
13. Правовое регулирование деятельности федеральной службы безопасности по обеспечению национальной безопасности Российской Федерации : [науч.-практ. комм.] / под общ. ред. В.Н. Ушакова ; науч. ред. И.Л. Трунов ; предисл. Н.П. Патрушевой. – М. : Эксмо, 2006. – 592 с.
14. Уголовное право. Общая часть : [учеб.] / под ред. А.И. Рарога, А.И. Чучаева. – 2-е изд., перераб. – М. : ЮФ «КОНТРАКТ»-ИНФРА, 2008. – 560 с.
15. Уголовное право. Особенная часть : [учеб.] / под ред. А.И. Рарога. – М. : Ин-т междунар. права и экономики ; Триада, Лтд, 1996. – 480 с.
16. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / [А.В. Арндаренко, Н.Н. Афанасьев, В.Е. Батюкова и др.]. – М. : Проспект, 1997. – 760 с.
17. Преступления и наказания в Российской Федерации. Популярный комментарий к Уголовному кодексу РФ / [Б.В. Волженкин, А.С. Горелик, Э.Н. Жевлаков и др.] ; отв. ред. А.Л. Цветинович, А.С. Горелик. – М. : БЕК, 1997. – 694 с.
18. Кримінальний Кодекс України. Науково-практичний коментар / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К. : Ін Юре, 2003. – 1193 с.
19. Нікітін Ю.В. Протидія злочинності в системі забезпечення внутрішньої безпеки українського суспільства : [монографія]. – К. : ВНЗ «Нац. акад. упр-ня», 2009. – 373 с.
20. Данільян О.Г. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації : [навч. посіб.] / О.Г. Данільян, О.П. Дзьобань, М.І. Панов. – Харків : Фоліо, 2002. – 285 с.
21. National Strategy for Homeland Security. – 2002. – P. 2.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА**АНТОНЮК Н. О.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
та кримінології*(Львівський національний університет
імені Івана Франка)*

УДК 343.17

**НОВЕ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: АНАЛІЗ ПРОЕКТУ ВНЕСЕННЯ ЗМІН
ДО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ**

У статті проаналізовано проект Закону, яким пропонується внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку із судовою реформою, зокрема з ліквідацією Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ. Наведено позитивні новели проекту та вказано на недоліки, які потребують уточнення.

Ключові слова: Верховний Суд, виключні обставини, електронне правосуддя.

В статье проанализирован проект закона, которым предлагается внести изменения в Уголовный процессуальный кодекс Украины в связи с судебной реформой, в частности с ликвидацией Высшего специализированного суда по рассмотрению гражданских и уголовных дел. Приведены положительные новеллы проекта и указано на недостатки, которые нуждаются в уточнении.

Ключевые слова: Верховный Суд, исключительные обстоятельства, электронное правосудие.

In the article analyzes the draft law which proposes amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine in connection with judicial reform, including the elimination of the High Specialized Court for Civil and criminal cases. Shows positive and novel project given the shortcomings that need clarification.

Key words: Supreme Court, exceptional circumstances, e-justice.

Вступ. Науковці і практики уважно слідкують за оновленням процесуального законодавства у зв'язку із внесенням до Верховної Ради України проекту Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 23 березня 2017 р. № 6232 (далі – проект Закону) [1]. Указаним проектом Закону пропонується внесення змін і до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України). Одразу звертає увагу на себе те, що кількість змін, які пропонуються до КПК України, суттєво менша, ніж кількість змін, пропонуєних до Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та Господарського процесуального кодексу України, які запропоновано викласти у нових редакціях. У науковій літературі означені зміни ще не аналізувалися.

Постановка завдання. Не вдаючись у детальний аналіз підстав для такого значного оновлення перелічених процесуальних кодексів, зауважимо, що загалом погоджуємося з тим,

що низка проблем, а передусім питання визначення чітких критеріїв та механізмів розмежування юрисдикції адміністративних, господарських і загальних судів, безумовно, потребувала чіткішого законодавчого регулювання. Водночас необхідно зупинитися на пропозованих змінах до КПК України для того, щоб визначити позитивні новели, запропозовані авторами проекту, та встановити ті недоліки, які варто усунути до прийняття указанного проекту Закону загалом.

Результати дослідження. Зміни до КПК України здебільшого зумовлені проведенням судової реформи на підставі нової редакції Закону України «Про судоустрій та статус судів» від 2 червня 2016 р., зокрема, як влучно вказано у Пояснювальній записці до проекту Закону [2], забезпечення належного функціонування нового Верховного Суду як єдиного суду касаційної інстанції для всіх судових юрисдикцій.

Загалом необхідно вказати, що пропозований законопроект у частині змін до КПК України прописаний досить вдало. У ньому міститься низка положень, які варто окремо обговорити і підтримати.

Коротко зупинимосся на деяких позитивних новаціях до КПК України. Проектом чітко визначено склад суду, який розглядатиме кримінальне провадження в касаційному порядку (ч. ч. 5–10 ст. 31 проекту змін до КПК). Зокрема, йдеться про розгляд кримінальних проваджень у касаційному порядку колегією суддів Кримінального касаційного суду Верховного Суду, судовою палатою Касаційного кримінального суду (палатою), об'єднаною палатою Касаційного кримінального суду (об'єднана палата) або Великою Палатою Верховного Суду (Великою Палатою). Як порядок утворення цих одиниць, так і порядок визначення головуючого на відповідних засіданнях, правомочність засідань, порядок передачі справи на розгляд палати, об'єднаної палати чи Великої Палати детально прописані.

Позитивним, на нашу думку, є врахування того, що кримінальне провадження щодо низки осіб, які безпосередньо перелічені у КПК України (ч. 9 ст. 31 чинного КПК України, у проекті – ч. 13 ст. 31), осіб, посади яких належать до категорії «А», а також щодо обвинувачення у вчиненні кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Національного антикорупційного бюро України, пропозується здійснювати в апеляційному і касаційному порядку колегіально судом у складі п'яти або семи суддів відповідно. Цей підхід є абсолютно правильним, оскільки збереження наявного варіанта щодо розгляду відповідних кримінальних проваджень судьями, які мають певний досвід роботи на посаді судді (для апеляційного розгляду – не менше семи років, для касаційного розгляду – не менше десяти років) міг би негативно вплинути на реальну можливість розгляду таких категорій справ з урахуванням того, що до складу нового Верховного Суду, судів апеляційних інстанцій можуть за результатами відповідних конкурсів увійти науковці та адвокати, які, очевидно, не мають досвіду роботи на посаді судді.

Прогресивною й актуальною є новела, відповідно до якої адвокати, нотаріуси, приватні виконавці, арбітражні керівники, судові експерти, державні органи, органи місцевого самоврядування та суб'єкти господарювання державного та комунального секторів економіки реєструють офіційні електронні адреси в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі в обов'язковому порядку. Видається, що такий підхід дозволить уникнути низки маніпуляцій учасників судового розгляду, які зазвичай пов'язані із затягуванням останнього. Водночас доцільно було б уточнити, що повідомлення про проведення засідання чи надіслання документів шляхом використання можливостей Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи вважаються врученими відповідному адресату. У процесуальних кодексах деяких європейських держав такого уточнення немає. Однак у цих державах нікому з учасників провадження навіть на думку не спаде доводити, що отримання електронного повідомлення від суду має додатково дублюватися письмовим надісланням відповідних документів чи повідомлень. Виходячи з вітчизняних реалій, видається доцільним додатково наголосити, що отримання певної інформації шляхом використання Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи є повідомленням такої інформації відповідному адресату.

Новели, що закладають основу для електронної комунікації з учасниками процесу, для електронного правосуддя, для судової системи України загалом, є надзвичайно важли-

вими, оскільки більшість європейських держав вже давно перейшла до так званого електронного правосуддя. Тож і Україні необхідно робити кроки у вказаному напрямі. Тому пропозиції щодо поетапного запровадження інструментів електронного правосуддя, що дасть змогу звертатися до суду, сплачувати судовий збір, брати участь у розгляді справи та отримувати необхідну інформацію і документи електронними засобами тощо, необхідно всіляко вітати та підтримувати.

Абсолютно погоджуємося із пропозицією виключити положення про те, що суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів (абз. 2 ч. 6 ст. 368 КПК України). Деякі науковці проводять паралель між тим, що навіть Європейський суд із прав людини (далі – ЄСПЛ) інколи відступає від своєї позиції і приймає протилежне рішення у справі, а тому таке право варто залишити і вітчизняним судам. Ми не погоджуємося з таким підходом. Зауважимо, що у процесі вирішення цієї проблеми варто виходити з таких тез і міркувань.

Дійсно, ЄСПЛ у справі «Селмуні проти Франції» [3] зауважив, що «Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод – це живий організм, який можна застосовувати по-різному з огляду на сучасні умови». Разом із тим палата ЄСПЛ, яка розглядає справу, не самостійно приймає рішення, яке є відмінним від попереднього рішення, прийнятого ЄСПЛ. Статтею 30 Конвенції визначено, що якщо справа, яку розглядає палата, порушує істотні питання щодо тлумачення Конвенції чи протоколів до неї або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може мати наслідком несумісність із рішенням, постановленим ЄСПЛ раніше, палата може в будь-який час до постановлення свого рішення відмовитися від розгляду справи на користь Великої палати, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього [4].

Тож ЄСПЛ може відступити від правової позиції, викладеної у своєму попередньому рішенні. Однак такий відступ здійснюється у спеціальному порядку шляхом розгляду відповідного питання Великою палатою ЄСПЛ.

Аналізований нами проект Закону передбачає можливість відступу від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, які вже були предметом розгляду Верховного Суду. Зокрема, у ст. 434-1 проекту Закону серед змін до КПК України детально розписано підстави для передачі кримінального провадження на розгляд об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду.

На нашу думку, надання можливості судам нижчих інстанцій відступу від правового висновку, зробленого Верховним Судом, є неправильним, оскільки лише Верховний Суд, який прийняв певний висновок, повинен його змінити за наявності для цього підстав. Лише такий підхід до вирішення означеного питання дозволить реалізувати одне із завдань Верховного Суду, визначене у ст. 36 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», тобто дозволить Верховному Суду забезпечити однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій.

Варто звернути увагу на виділення у проекті поряд із нововиявленими обставинами ще й виключних обставин. Такий підхід теж видається виправданим з огляду на те, що деякі обставини, які за нинішньою редакцією КПК України вважаються нововиявленими (ст. 459 КПК України), за своєю правовою природою такими бути не можуть. Нагадаємо, що нововиявлені обставини повинні об'єктивно існувати на момент вирішення кримінальної справи; ці обставини не були відомі і не могли бути відомі на той час суду та хоча б одній особі, яка брала участь у справі [5, с. 311]. Перегляд справи у зв'язку з нововиявленими обставинами має на меті не усунення судових помилок, а лише перегляд вже розглянутої справи з урахуванням обставини, про існування якої стало відомо після ухвалення судового рішення [6].

Очевидно, що визнання Конституційним Судом України неконституційності закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого судом за своєю правовою природою, відрізняється від кола обставин, які потрібно вважати нововиявленими. А тому цілком підтримуємо позицію авторів проекту про необхідність виділення поряд із нововиявленими обставинами ще й виключних обставин.

Такими виключними обставинами пропонується визнати:

1) встановлену Конституційним Судом України неконституційність закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого судом у вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконано;

2) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань у вирішенні певної справи судом;

3) встановлення вини судді у вчиненні злочину або зловживання слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду під час кримінального провадження, внаслідок якого було ухвалено судові рішення.

Разом із тим зміна висновку Верховним Судом щодо того чи іншого питання не вважається виключною обставиною. Видається, що виходячи з обов'язковості для судів нижчих інстанцій правових висновків щодо застосування відповідних норм права, викладених у постановах Верховного Суду, передбачення неможливості відступу від таких висновків Верховного Суду, необхідно зумовити вплив відступу Верховного Суду від своєї попередньої правової позиції на вже прийняті судами рішення, які набули статусу остаточних.

Разом із позитивною оцінкою положень проекту в частині змін до КПК України зауважимо, що деякі з положень варто уточнити або змінити, оскільки вони можуть у разі прийняття проекту у пропонованій редакції створити труднощі під час правозастосування.

У пропонованій ч. 12 ст. 35 проекту змін до КПК України зазначено, що розгляд заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами здійснюється тим самим складом суду, який ухвалив рішення, що переглядається. Аналогічний підхід зберігається і у ст. 76 проекту змін до КПК України, яка стосується недопустимості повторної участі судді у кримінальному провадженні.

Зауважимо, що абсолютно погоджуємося зі зміною підходу щодо складу суду під час перегляду справи за нововиявленими обставинами. Суддя, який брав участь у первинному розгляді цієї справи, не має жодного відношення до тієї чи іншої нововиявленої обставини, оскільки це безпосередньо слідує із правової природи нововиявлених обставин загалом. Окрім цього, він уже знає загалом суть відповідного провадження. Немає жодних підстав виключати можливість перегляду справи за нововиявленими обставинами суддею, який брав участь у розгляді відповідної справи. Навпаки, доцільно забезпечити можливість перегляду справи за нововиявленими обставинами саме цим суддею.

Разом із тим положення ст. 464 проекту змін до КПК України визначають інший порядок визначення складу суду для розгляду справи за нововиявленими обставинами. Так, у ч. 1 ст. 464 проекту змін до КПК України вказано, що «Заява про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, що надійшла до суду, передається в порядку черговості судді суду. У розгляді заяви та перегляді судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами *не має права* брати участі суддя, який брав участь в ухваленні судового рішення, про перегляд якого порушується питання».

Очевидно, що необхідно чітко конкретизувати, який же склад суду повинен розглядати справу за нововиявленими обставинами. На нашу думку, оскільки ні до нововиявлених, ні до виключних обставин (окрім однієї – обставини, які стосуються зловживання суду під час кримінального провадження) суд, який розглядав справу, відношення не має, доцільно передбачити можливість розгляду заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами тим самим складом суду, який ухвалив рішення, що переглядається. Лише у разі існування такої виключної обставини, як встановлення зловживання суду під час кримінального провадження, перегляд справи за виключними обставинами повинен здійснюватися іншим суддею. Однак очевидно, що суддя, який допустив такі зловживання під час судового провадження, і цей факт підтверджується вирокком суду, що набрав законної сили, априорі не може претендувати на те, щоб розглядати справу, оскільки вже відповідну посаду обіймати не може через встановлення факту зловживання.

Положення, які стосуються підтвердження існування такої виключної обставини, як «встановлення вини судді у вчиненні злочину або зловживання слідчого, прокурора,

слідчого судді чи суду під час кримінального провадження, внаслідок якого було ухвалено судові рішення», доцільно дещо уточнити (ч. 4 ст. 459 проекту змін до КПК України). Так, у проекті Закону визначено, що означені обставини повинні бути встановлені вироком суду, що набрав законної сили. Разом із тим уточнено, що обставини, які стосуються зловживання слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду під час кримінального провадження, у разі неможливості ухвалення вироку можуть бути підтверджені матеріалами розслідування. Таке уточнення є важливим, оскільки у низці випадків кінцевим документом, який завершує кримінальне провадження, є не вирок. Водночас видається можливим уточнити, що обставини, які стосуються зловживання слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду під час кримінального провадження, можуть бути підтверджені ухвалою або постановою про закриття кримінального провадження, оскільки зазвичай провадження повинно мати якість логічне завершення, яке оформлюється відповідним процесуальним документом.

Висновки. Варто підсумувати, що загалом пропоновані зміни до КПК України можливо охарактеризувати позитивно і підтримати їх внесення. Однак усунення вказаних неточностей або ж певна конкретизація положень сприятимуть удосконаленню пропонованих змін та уникненню проблем у правозастосуванні в майбутньому. Водночас не потрібно забувати про те, що у КПК України є багато прогалин, колізій, які не стосуються судової реформи, однак повинні бути усунені для дієвого застосування на практиці. Проте це питання є об'ємним і потребує окремого аналізу в межах інших наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=61415.
2. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=61415.
3. Рішення Європейського суду із прав людини у справі «Селмуні проти Франції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_374.
4. Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод станом на 15 вересня 2016 року // Збірник законодавчих актів. – К. : Алерта, 2016. – С. 12.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. – Х. : Право, 2012. – Т. 2 / за заг. ред. В.Я. Тація. – 2012. – 664 с.
6. Практика перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами в порядку цивільного судочинства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsen.nsf/0/478338DCF9710EBBC22577AF004276C8?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=478338DCF9710EBBC22577AF004276C8&Count=500&>.

БОЯРОВ В. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального
процесу та криміналістики
(Академія адвокатури України)

УДК 343.98

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТАКТИКИ ДОПИТУ СВІДКІВ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО ЕКСТРЕМІСТСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті розглянуто особливості організації і тактики допиту свідків у кримінальних провадженнях про кримінально-карані прояви екстремістської діяльності, наведено їх типові класифікаційні групи, обґрунтовано необхідність проведення тактичної операції «захист свідка», визначено деякі особливості її проведення.

Ключові слова: екстремізм, досудове розслідування, свідок, тактика допиту.

В статье рассмотрены особенности организации и тактики допроса свидетелей в уголовных производствах об уголовно-наказуемых проявлениях экстремистской деятельности, приведены их типичные классификационные группы, обоснована необходимость проведения тактической операции «защита свидетеля», определены некоторые особенности ее проведения.

Ключевые слова: экстремизм, досудебное расследование, свидетель, тактика допроса.

In the article an author examines some features of organization and tactics of interrogation of witnesses in criminal productions about the criminally-punishable displays of extremist activity, their typical classification groups are given, the necessity of carrying out a tactical operation “witness protection” is substantiated, certain features of its conduct are determined.

Key words: extremism, pre-trial investigation, witness, tactics of interrogation.

Вступ. Останніми роками у багатьох країнах світу наявне значне зростання екстремістських проявів: від таких розповсюджених форм кримінального екстремізму, які мають вигляд збудження національної, расової, релігійної, соціальної ворожнечі та приниження людської гідності, до такого крайнього його прояву, як тероризм.

Ефективність боротьби з екстремізмом багато в чому залежить від наявності окремих криміналістичних методик розслідування певних форм екстремізму, у яких важливе місце займає діяльність слідчого, спрямована на своєчасне встановлення свідків, організацію їх допиту, обрання певної тактики допиту та забезпечення дачі показань у судовому засіданні під час судового розгляду. При цьому треба виходити з того, що показання свідка є не тільки одним із найбільш розповсюджених доказів, але й одним із найбільш нестабільних.

Теоретико-методологічним і практичним проблемам досудового розслідування у кримінальних провадженнях, зокрема тактиці допиту, значну увагу приділено в роботах науковців-криміналістів та процесуалістів: Л.Є. Ароцкера, О.Я. Баєва, В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, О.М. Васильєва, А.І. Вінберга, В.І. Громова, А.В. Дулова, Л.М. Карнеєвої, І. Кертеца, О.Н. Колесниченка, В.П. Колмакова, В.О. Коновалової, В.А. Колесника, О.Р. Ратінова, В.Ю. Шепітька, М.П. Яблокова, І.М. Якимова та ін.

Окремі аспекти розслідування кримінальних проваджень про кримінально-карані прояви екстремізму, зокрема питання тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій, розглядали у своїх роботах вітчизняні науковці-криміналісти: І.М. Білоус, М.О. Ларкін, П.В. Шалдирван, а також криміналісти і процесуалісти з інших країн: Є.В. Альохін, Т.А. Аристархова, У.Н. Ахмедов, А.М. Багмет, В.О. Давидов, Д.М. Єрьомін, В.С. Капиця, О.Н. Коршунова, О.В. Михеєв, І.В. Погодін, Д.Г. Скоріков, С.М. Степанов, Г.В. Сергеева, О.С. Шаталов та ін.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд деяких особливостей організації і тактики допиту свідків у процесі досудового розслідування кримінальних проваджень про екстремістські дії.

Результати дослідження. Допит свідка є обов'язковою і найбільш поширеною слідчою (розшуковою) дією під час розслідування злочинів. Основною метою допиту є одержання нової, раніше не відомої слідству інформації щодо предмета доказування, а також підтвердження або спростування інформації, яку отримано слідством, але яка ще не перевірена, і тому не може вважатися достовірною [1, с. 9].

У кримінальних провадженнях про екстремістську діяльність можна виокремити такі типові групи свідків: 1) свідки, які є очевидцями події, що є предметом розслідування, зокрема свідки, які є й очевидцями діяльності екстремістського формування (угруповання) та мають інформацію про його членів; 2) свідки, які опосередковано поінформовані (наприклад, через інших осіб) про подію, яка є предметом розслідування, або про діяльність екстремістського угруповання, або про потерпілих; 3) свідки, які поінформовані про обставини затримання учасників подій або про готування до скоєння злочину; 4) свідки, які раніше входили до складу екстремістської організації (угруповання), але надалі добровільно залишили її склад (наприклад, не погоджуючись з ідеологією, яка поєднує членів організації) [2, с. 157–158].

Основним завданням слідчого стосовно очевидців є отримання такої інформації про скоєний злочин: хто (кількість, прикмети), коли, які саме злочинні дії та за якою мотивацією; яку зброю при цьому застосовували, про дії жертв, про приховування слідів; про дії представників правоохоронних органів та ін.

Стосовно свідків, які опосередковано поінформовані про подію, основним завданням слідчого є отримання інформації про очевидців, про потерпілих (жертв), інформацію щодо екстремістського угруповання (про його склад, керівництво, місця дислокації, про відомі злочинні дії та ін.).

Украй важливим є отримання показань від осіб, які раніше входили до складу екстремістської організації. За даними дослідників, понад 80% членів екстремістських формувань – це друзі, добрі знайомі, і при цьому достатньо значна їх частина (до 20%) – це особи, які не беруть участі у злочинних діях, а входять до складу організації з інтересу та для спільного проведення дозвілля [3, с. 21]. Саме останні є найбільш поінформованими свідками. Таких свідків відшукують в оточенні підозрюваних.

Під час допиту згаданих свідків з'ясується: обставини створення такої специфічної групи (об'єднання), якою є екстремістське формування, та обставини, за яких свідок був залучений до діяльності групи; те, як свідок перейшов від аполітичної діяльності формування до прийняття певної екстремістської ідеології, інші його трансформації; джерела фінансування; структура і керівники (ідеологи), активні учасники (члени) угруповання, факти про вчинення конкретних акцій та ін.

Треба зазначити, що допит свідків-очевидців, який негайно проводиться після події (за «гарячими слідами»), практично не викликає якихось ускладнень і фактично є безконфліктним. Важливим є додатковий допит, пов'язаний, наприклад, з необхідністю пред'явлення для впізнання або проведення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжності у їхніх показаннях (ч. 9 ст. 224 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)) та ін. Під час такого допиту слідчий може отримати не тільки додаткову або уточнювальну інформацію про злочин, але й з'ясувати позицію свідка: чи не збирається він змінити свої показання, відмовитися від них, чи планує відмовитися з'явитися до суду для дачі свідчень. Мотивація таких дій свідків може бути результатом загальної

обстановки у країні, частина населення якої поділяє ідеологію певної екстремістської організації.

Зазначене є особливістю таких справ, коли частина ключових свідків, як і потерпілі, не бажають співпрацювати зі слідством. Так, за даними М.О. Ларкіна, у 62% випадків потерпілі, які зазнали нападів із мотивів расової, національної чи релігійної ненависті, не зверталися до правоохоронних органів, і тільки коли такі дані ставали відомими з бесід із родичами, педагогами, викладачами, завдяки інформації з медичних установ та ін., потерпілі йшли на контакт із правоохоронцями [4, с. 37].

Потерпілі та свідки, які викривають винних у скоєнні злочинів, що є проявом екстремістської діяльності, можуть стати жертвами самосуду, під яким розуміється самостійне протиправне та позасудове реагування громадян у формі відплати за порушення встановлених у суспільстві правових приписів, правових заборон, а також звичаїв і традицій [5, с. 120–123].

Кримінологи традиційно пов'язують існування такого соціально-правового феномена, як самосуд, з непрофесіоналізмом правоохоронних органів (насамперед досудового слідства та обвинувачення) та їх перевантаженням, що призводить до вкрай низької розкриваності злочинів, з корупцією в судах та правоохоронних органах, а також із відсутністю ефективної системи захисту інтересів потерпілих (правоохоронна система працює лише на засудження).

Але останніми роками самосуд все частіше пов'язують із розповсюдженням у країні націоналістичних настроїв, ксенофобії, сепаратизму і насильницького екстремізму, зі зростанням соціальної напруги в суспільстві та створенням «обличчя ворога», з яким пов'язують усі негаразди у країні. У результаті створюється така ситуація, коли «<...> сучасне суспільство втрачає здатність до конструктивного, ненасильницького вирішення суспільно-політичних загострень <...>» [6, с. 24].

Украй негативним фактором є й те, що слідчий уже позбавлений самостійності, як це було визначено у КПК України 1960 р. А тому досить часто прокурори і працівники поліції з високопосадовців або особи, які мають доступ до відповідної інформації (наприклад, народні депутати, які є членами колегій правоохоронних органів), для створення видимості благополуччя у розкритті тяжких резонансних злочинів повідомляють пресу про «успіхи» у розслідуванні, про наявність свідків, позицію підозрюваних та іншу інформацію, «витікання» якої вкрай негативно впливає на перебіг розслідування та створює загрозу життю свідків (за КПК України 1960 р. розголошення-нерозголошення даних слідства відповідно до вимог ст. 121 було прерогативою саме слідчого).

У таких негативних умовах для слідства важливо не тільки оперативно встановити свідків обвинувачення, але й знайти з ними контакт, результативність якого пов'язаний насамперед із гарантуванням безпеки свідків. Це дозволить обвинуваченню отримати всю необхідну для розслідування інформацію та діяти в умовах продуктивного контакту із ключовими свідками. Указана негативна обставина, якою є небажання потерпілих і свідків співпрацювати зі слідством, – це результат загальної негативної обстановки у країні. Зокрема, до тенденцій розвитку кримінального екстремізму, які є характерними для України, можна віднести, по-перше, формування в суспільстві переконань про допустимість використання насильства для вирішення різних конфліктів, по-друге, держава побоюється визнавати наявність у країні екстремістських організацій, поширення екстремістської ідеології, навіть коли це є очевидним. Важливим фактором також є те, що екстремістські організації переважно сформовані з молоді і характеризуються як здатні на помсту.

У чому полягає нестабільність показань свідків? Це пов'язано з тим, що в сучасних умовах, коли існує феномен посткримінального впливу, держава не може створити безпечні умови свідкам, які дають показання, що викривають винних. Таким чином, коли свідок дає саме такі свідчення, це ставить його, а також його близьких, у скрутне становище – під загрозою опиняється їхнє життя, здоров'я, майно (особливо, коли він викриває учасників екстремістських або організованих злочинних угруповань). Фактично дача показань суттєво погіршує становище свідка, оскільки відсутність гарантій із боку держави позбавляє його стимулу давати свідчення, виконуючи свій громадянський обов'язок.

Пленум Верховного Суду України в Постанові від 18 червня 1899 р. № 10 «Про застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві» обґрунтовано зазначає, що стан, який склався у країні щодо гарантування безпеки учасників кримінального процесу, є незадовільним і не гарантує об'єктивного та неупередженого розгляду справ, захисту прав і свобод громадян [7, с. 23]. За останні 18 років, на нашу думку, зазначений стан тільки погіршився.

При цьому понад 20 років у країні діє Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (далі – Закон) [8]. Зазначений акт передбачає систему заходів безпеки, які гарантують у процесі кримінального судочинства та поза ним захист учасників цього процесу та їхніх родичів від заборонених кримінальним законом форм посткримінального впливу, спрямованого зацікавленими особами на відмову від дачі свідчень або на дачу неправдивих показань (зокрема, з мотивів помсти).

Підставою для вжиття заходів гарантування безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їхніх сімей та близьких родичів, є дані про наявність реальної загрози їх життю, здоров'ю, житлу та майну (ч. 1 ст. 20 Закону). У визначенні реальності загрози до уваги береться як характер скоєного злочину, так і характеристика особи обвинуваченого (підозрюваного), його оточення. Зокрема, під час перевірки підстав для гарантування безпеки і в разі вжиття заходів безпеки з'ясується характер погроз: вони спрямовані на перешкоджання встановленню істини у справі чи, можливо, мають інший характер (не виключено, що особа, до якої застосовуються заходи безпеки, умисно дає неправдиві свідчення або добровільно помиляється в оцінці деяких фактів тощо, а це, зокрема, викликає відповідну реакцію обвинувачених (підозрюваних), їхніх родичів і близьких).

Однією з тенденцій розвитку слідчої практики є створення комплексів тактичних прийомів або слідчих (розшукових) дій для вирішення завдань, які інакше вирішити важко або взагалі неможливо. Ця тенденція відображена у криміналістиці у вигляді концепції тактичних операцій. Тактична операція – це сукупність слідчих, оперативних, ревізійних та інших процесуальних дій, які розробляються і проводяться у процесі розслідування за єдиним планом під керівництвом слідчого (прокурора) для реалізації такого тактичного завдання, яке не може бути вирішене шляхом проведення у справі окремих слідчих (розшукових) дій [9, с. 44].

Серед багатьох тактичних операцій, які проводяться у кримінальних провадженнях, є дві тактичні операції, які є обов'язковими за всіма справами незалежно від того, до якого виду або категорії відноситься злочин, що розслідується, і в якій слідчій ситуації проводиться: «захист доказів» [10] та «перевірка показань особи, яка визнає себе винною у вчиненні злочину» [11, с. 237–250].

Тактичну операцію «захист свідка» (як і «захист потерпілого») можна розглядати як таку, що здійснюється у рамках першої з названих обов'язкових операцій («захист доказів»), і вона все частіше застосовується під час розслідування кримінальних справ про вчинення тяжких злочинів, зокрема групових кримінально-караних проявів екстремістської діяльності.

За традиційною схемою передбачаються такі етапи цієї операції: прийняття рішення про її проведення; моделювання тактичної операції; її підготовка; безпосереднє здійснення та процесуальне оформлення.

Прийняття рішення про проведення тактичної операції відбувається на підставі аналізу слідчої ситуації, що склалася у справі, коли є дані про реальну загрозу життю, здоров'ю, майну свідка, який викриває винних.

Переважно розглядаються дві основні слідчі ситуації: коли дані про свідка, який викриває винних, відомі підозрюваним, обвинуваченим (їх оточенню) або коли зазначені дані відомі лише слідчому (прокурору), а для інших ця особа залишається невідомою. У справах, за якими застосовуються заходи безпеки, це може бути аналіз даних: 1) щодо особи злочинця та його оточення (учасників організованого угруповання, зокрема екстремістського спрямування): чи здатні вони на вчинення відповідного тиску чи створення реальної загрози життю свідка або його родичів (матеріали справи, оперативна інформація); 2) щодо особи свідка, який викриває винного у вчиненні злочину, зокрема його належність до груп ризику (їдеться, наприклад,

про літніх осіб, неповнолітніх та ін.); 3) щодо обстановки вчинення злочину (вважається, що найбільш поширений тиск на свідків виникає, коли: свідок є підлеглим особи, проти якої дає свідчення; злочин вчинений організованим злочинним угрупованням, членами екстремістського формування; особливо небезпечний злочин вчинений групою осіб та ін.); 4) щодо наявності формальних ознак, необхідних для застосування заходів безпеки: реальна загроза життю, здоров'ю, майну учасників кримінального судочинства (або їхнім родичам) чи ризик виникнення такої загрози (їхня заява, наявність відповідного повідомлення державного органу або отримання таких даних безпосередньо слідчим).

Прийняття рішення про застосування заходів безпеки може передувати відповідна перевірка, оскільки надання свідку права давати свідчення, наприклад, анонімно, само собою завжди є ризикованим, і довіра до такої особи не повинна викликати сумнівів. Основний ризик при цьому зводиться до такого: свідок може обмовити підсудного; він може виявитися ненадійним через причини, пов'язані з його минулим (раніше мали місце розумові розлади, галюцинації, тяга до систематичної брехні та ін.); у нього могли бути у минулому невиявлені зв'язки або контакти з підозрюваним (обвинуваченим), які після їх виявлення могли бути враховані під час перевірки і пошуку джерела упередженого ставлення свідка до підозрюваного та ін. [12].

Аналіз наявної інформації приводить до прийняття попереднього рішення про обрання конкретного заходу безпеки відповідно до слідчої ситуації, яка склалася, та деяких інших факторів: чи відомо про такого свідка підозрюваному (обвинуваченому) або його оточенню; наявність фінансування заходу безпеки, який необхідно обрати, та ін.

Далі вирішується, який захід гарантування безпеки потрібно застосовувати і на який час, чи надає він можливість дати свідчення або брати участь у проведенні інших слідчих (розшукових) дій. Останнім кроком є безпосереднє здійснення (оформлення заяви, її перевірка, процесуальне оформлення застосування певного заходу гарантування безпеки).

Використання під час розслідування справ про тяжкі злочини запропонованих положень тактичної операції «захист свідка» допоможе усунути загрозу здоров'ю, життю, майну осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, та зберегти докази [13].

Визначення, передбачене у ч. 1 ст. 20 Закону як умова застосування заходів безпеки – «наявність реальної загрози <...> життю», – характеризується розмитістю формулювання («реальності») і містить загрозу вільного його тлумачення [14, с. 21]. Практика Європейського суду із прав людини серед інших базових умов, які повинні бути вивчені слідством перед прийняттям рішення про конфіденційність даних стосовно свідка, передбачає, що життя та свобода свідка піддається серйозному ризику (загрозі) [15, с. 440–454]. За рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи, серйозний ризик насамперед передбачає тиск на свідка. Причому під цим розуміють будь-яку пряму або непряму чи потенційну загрозу, що може завадити свідку давати показання [12].

Ця позиція, на нашу думку, є обґрунтованою і заслуговує на увагу. Дійсно, у разі застосування такого заходу безпеки, як конфіденційність про особу («анонімність»), особі змінюють анкетні дані фактично в умовах, коли про цю особу злочинцям не відомо, а отже, немає реальної загрози її життю. Але при цьому існує серйозний ризик тиску на свідка у разі розголошення даних про особу.

Вважаємо, що в частині 1 ст. 20 Закону треба внести відповідні зміни для приведення тексту статті у відповідність із вимогами, викладеними у зазначеній рекомендації.

Іншим питанням організації допиту свідків є питання про доведення необхідності допиту такої особи в порядку ст. 225 КПК України (тобто депонування показань як захід забезпечення розслідування та гарантування безпеки свідка).

На нашу думку, у таких ситуаціях («<...> існування небезпеки для життя і здоров'я свідка чи потерпілого <...>») слідчий повинен доводити наявність даних про реальну загрозу життю такої особи або наявність обставин, які позбавляють таку особу давати свідчення під час судового розгляду, аналогічно до ситуацій доведення наявності реальної загрози життю як підстави для обрання заходів гарантування безпеки свідка (питання, пов'язані з депонуванням показань, як захід забезпечення розслідування та гарантування безпеки свідка потребує окремого дослідження).

Висновки. Ефективність розслідування кримінальних проваджень про кримінально-карні прояви групового екстремізму залежить від показань свідків, які можуть бути отримані в результаті надання свідкам із боку слідчого (прокурора) гарантій безпеки. Для цього проводиться тактична операція «захист свідка». Саме це, поряд із широким використанням на початковому етапі розслідування результатів проведення негласних слідчих (розшукових) дій та ініціюванням компромісних процедур (угоди про визнання винуватості), підвищує ефективність розслідування злочинів, вчинених членами екстремістських формувань, та викриття винних осіб.

Список використаних джерел:

1. Питерцев С.К. Тактика допроса на предварительном следствии и в суде / С.К. Питерцев, А.А. Степанов. – СПб. : Питер, 2001. – 146 с.
2. Еремін Д.Н. Методика расследования преступлений, связанных с политическим экстремизмом: на материалах Северо-Кавказского региона : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Криминалистика; судебно-экспертная деятельность; оперативно-розыскная деятельность» / Д.Н. Еремін. – Калининград, 2015. – 231 с.
3. Алехин Е.В. Расследование организации экстремистских сообществ : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Криминалистика, судебно-экспертная деятельность; оперативно-розыскная деятельность» / Е.В. Алехин. – Краснодар, 2015. – 30 с.
4. Ларкін М.О. Особливості розслідування злочинів проти особи, що вчиняються на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі : дис. ... канд. юрид. наук / М.О. Ларкін. – Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2011. – 244 с.
5. Смирнов А.М. Самосуд: понятие и признаки. / А.М. Смирнов. // Библиотека криминалиста. – 2013. – № 3 – С. 120–123.
6. Абызов Р.М. О понятии и причинах экстремизма в российском обществе / Р.М. Абызов // Экстремизм: социальные, правовые и криминологические проблемы / под ред. А.И. Долговой. – М., 2010. – С. 24–36.
7. Про застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18 червня 1999 р. № 10 // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 3. – С. 19–24.
8. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 11. – Ст. 51.
9. Дулов А.В. Тактические операции при расследовании преступлений. / А.В. Дулов. – Минск : Высшая школа, 1979. – 178 с.
10. Трухачев В.В. Преступное воздействие на доказательственную информацию: Правовые и криминалистические средства предупреждения, выявления и нейтрализации / В.В. Трухачев ; научн. ред. О.Я. Баев. – Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 2000. – 228 с.
11. Баев О.Я. Основы криминалистики : [курс лекций] / О.Я. Баев – М. : Экзамен, 2001. – 288 с.
12. Рекомендації № R(97)13 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам Ради Європи стосовно запобігання тиску на свідків та забезпечення прав захисту від 10 вересня 1997 р.
13. Бояров В.І. Загальні положення проведення на досудовому слідстві тактичної операції «захист свідка» / В.І. Бояров // Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки». – 2006. – № 1. – С. 207–210.
14. Антошина А. Закон о государственной защите свидетелей / А. Антошина // Российская юстиция. – 2004. – № 1. – С. 20–21.
15. Ван Мехелен и другие против Нидерландов : Судебное решение от 23 апреля 1994 г. // Европейский суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. – М., 2000. – Т. 2. – 2000. – С. 440–454.

ДАНИЛЕНКО А. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
та організації досудового слідства
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 343.14

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ АРЕШТУ МАЙНА ЯК ЗАХОДУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Дана стаття присвячена дослідженню особливостей застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а саме арешту майна. Арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження покликаний у певних випадках обмежувати майнові права фізичних та юридичних осіб, а тому точне та правильне застосування цього заходу вимагає чіткого та повного дотримання вимог процесуального закону.

Ключові слова: права та свободи особи, арешт майна, клопотання, заходи забезпечення кримінального провадження.

Данная статья посвящена исследованию особенностей применения мер обеспечения уголовного производства, а именно ареста имущества. Арест имущества как мера обеспечения уголовного производства призван в определенных случаях ограничивать имущественные права физических и юридических лиц, а потому точное и правильное применение этой меры требует четкого и полного соблюдения требований процессуального закона.

Ключевые слова: права и свободы лица, арест имущества, ходатайство, меры обеспечения уголовного производства.

This article is dedicated to research the features of application of the ensuring criminal proceedings, namely attachment of property. Attachment of property as a measure intended to ensure the criminal proceedings in certain cases restrict the property rights of individuals and entities, and therefore accurate and correct application of this measure requires a clear and full compliance with procedural law.

Key words: rights and liberties of person, attachment of property, petition, measures to criminal proceedings.

Вступ. На жаль, у кримінальному провадженні як під час досудового розслідування, так і під час судового розгляду неможливо обійтись без застосування певних обмежень прав та свобод учасників кримінального провадження, а саме без заходів забезпечення кримінального провадження.

Застосування таких заходів має єдину мету – забезпечити дієвість кримінального провадження. Разом із тим усі заходи забезпечення кримінального провадження мають різну якісну характеристику, тобто обмежують різні категорії прав та свобод особи, а тому їх правильне застосування із суворим дотриманням вимог КПК України може забезпечити виконання завдань кримінального провадження. Арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження покликаний у певних випадках обмежувати майнові права фізичних та юридичних осіб, а тому точне та правильне застосування цього заходу вимагає чіткого

та повного дотримання вимог процесуального закону. Разом із тим, не дивлячись на те, що норми даної глави КПК України декілька разів змінювались та доповнювались з моменту прийняття нового КПК України у 2012 році, окремі положення все ж викликають певні питання під час їх практичного застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці засад кримінального провадження, а саме застосуванню арешту майна, присвячена значна кількість досліджень. Цьому питанню приділяли увагу такі вчені-процесуалісти, як О.В. Білоус, О.М. Бондаренко, І.І. Войтович, І.В. Гловюк, Г.М. Куцкір, А.Е. Руденко, С.М. Смоков, Ю.О. Татаров, О.Г. Шило та інші науковці.

Невирішені раніше проблеми. Беззаперечно, вищезазначені автори зробили суттєвий внесок у дослідження арешту майна. Проте з урахуванням особливостей застосування заходу забезпечення кримінального провадження – арешту майна, окремі питання потребують додаткового вивчення з метою внесення відповідних змін до КПК України для оптимізації застосування даного заходу забезпечення кримінального провадження в практичній діяльності правоохоронних органів, захисту прав та свобод осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні.

Постановка завдання. Метою цієї статті є вивчення окремих питань застосування арешту майна під час кримінального провадження.

Результати дослідження. Отже, арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження є тимчасовим, до скасування у встановленому КПК України порядку, позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом злочину, підлягає спеціальній конфіскації в підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації в юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна.

Завдання арешту майна – запобігти можливості приховування, пошкодження, псування, знищення, перетворення, відчуження майна.

Метою арешту майна є забезпечення:

- 1) збереження речових доказів;
- 2) спеціальної конфіскації;
- 3) конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи;
- 4) відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення (цивільний позов), чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди (ст. 170 КПК України).

Арешт на майно може бути накладений за відповідним клопотанням прокурора, слідчого за погодженням із прокурором поданого до слідчого судді, суду, а якщо арешт на майно накладається з метою забезпечення цивільного позову – з таким клопотання також може звернутись і цивільний позивач.

Разом із цим процесуальний закон встановлює певні часові вимоги щодо можливостей подання клопотання про арешт майна, зокрема тимчасово вилученого. Так, відповідно до ч. 5 ст. 171 КПК України клопотання слідчого, прокурора про арешт тимчасово вилученого майна повинно бути подано не пізніше наступного робочого дня після вилучення майна, інакше майно має бути негайно повернуто особі, в якій його було вилучено.

У разі тимчасового вилучення майна під час обшуку, огляду, здійснюваних на підставі ухвали слідчого судді клопотання про арешт такого майна повинно бути подано слідчим, прокурором протягом 48 годин після вилучення майна, інакше майно має бути негайно повернуто особі, в якій його було вилучено.

Скасування арешту майна під час кримінального провадження можливе лише за наявності фактичної та юридичної підстав, які визначені ч.ч. 1,3 і 4 ст. 174 КПК України. При цьому фактичні та юридичні підстави нормами кримінального процесуального законодавства диференціюються залежно від обставин, які зумовили розгляд і вирішення

питання про скасування арешту майна: подання клопотання учасниками кримінального провадження, вказаними в ч. 1 ст. 174 КПК України, або прийняття одного з кінцевих процесуальних рішень у кримінальному провадженні [1, с. 66].

При цьому ч. 1 т. 174 КПК України встановлює обмежене коло осіб, які мають право клопотати про можливе зняття арешту з майна: підозрюваний, обвинувачений, його захисник, законний представник, інший власник або володілець майна, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, які не були присутні під час розгляду питання про арешт майна.

Ані слідчий, ані прокурор не можуть бути ініціаторами скасування арешту майна. Разом із тим у практичній діяльності органів досудового розслідування поліції дуже часто виникають проблемні ситуації через відсутність можливості звернутися з подібним клопотанням.

Наприклад, під час огляду місця події слідчий зобов'язаний зафіксувати та вилучити всі ймовірні сліди кримінального правопорушення, а також предмети, на яких дані сліди залишились, чи предмети, які мають будь-яке відношення до кримінального правопорушення та можуть у подальшому використовуватися як доказ у кримінальному провадженні. Такі речі матимуть статус тимчасово вилученого майна, а тому в подальшому підлягають обов'язковому арешту для збереження можливості використовувати їх в якості доказів.

Слід відмітити, що під час огляду місця події слідчий ще не знає всіх обставин кримінального правопорушення, а тому може вилучити і ті предмети, які можуть не мати жодного відношення до даної події. Протягом наступних 48 годин, які надаються законом для звернення із відповідним клопотанням про арешт майна до слідчого судді, в слідчого не завжди вистачає інформації для остаточного вирішення питання про те, чи мають вилучені предмети значення для кримінального провадження та чи можуть вони бути використані як докази в подальшому розслідуванні та судовому розгляді. А тому, як правило, слідчий звертається до слідчого судді з клопотанням про накладення арешту на все, що було їм вилучено.

У подальшому в ході досудового розслідування може бути встановлено, що окремі предмети жодного доказового значення можуть і не мати, але через те, що щодо їх використання є певні обмеження, законні володільці не завжди можуть їх отримати до прийняття кінцевого рішення в кримінальному провадженні.

Зрозуміло, що особа, яка є володільцем певної речі, на яку був накладений арешт, відповідно до ст. 174 КПК України має право клопотати про скасування вказаного заходу забезпечення кримінального провадження, але, на жаль, не завжди ця особа може знати про свої права, а ще рідше – мати можливість ними скористатись. Тому надання можливості слідчому чи прокуророві звертатись до слідчого судді з клопотанням про скасування арешту майна є гарантією забезпечення прав власника арештованого майна, адже це позбавляє його необхідності звертатися до державних органів із вимогами про скасування арешту майна.

Крім того, КПК України в ч. 9 ст. 170 встановлює можливість накладення попереднього арешту на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах, у невідкладних випадках і виключно з метою збереження речових доказів або забезпечення можливої конфіскації чи спеціальної конфіскації майна в кримінальному провадженні щодо тяжкого чи особливо тяжкого злочину. Попередній арешт майна накладається за рішенням Директора Національного антикорупційного бюро України (або його заступника), погодженим прокурором, та застосовується строком до 48 годин. Невідкладно після прийняття такого рішення, але не пізніше ніж протягом 24 годин, прокурор звертається до слідчого судді з клопотанням про арешт майна.

Разом із цим виникає питання, чому попередній арешт майна може бути застосований виключно в кримінальних провадженнях щодо тяжкого та особливо тяжкого злочину? Адже в разі скоєння злочину невеликої чи середньої тяжкості забезпечення збереження речових доказів чи можлива конфіскація або спеціальна конфіскація також є актуальними для слідчого, який проводить досудове розслідування. Крім того, метою накладення попереднього арешту також повинно бути і забезпечення відшкодування шкоди, завданої внаслідок кри-

мінального правопорушення (цивільний позов), адже це передбачено п. 4 ч. 2 ст. 170 КПК України щодо арешту майна як заходу забезпечення кримінального провадження.

Висновок. Взагалі ж, обмеження даного конституційного права особи, так само, як і будь-якого іншого права, не повинно ставати нормальним явищем у кримінальній процесуальній діяльності, а навпаки, воно має допускатись лише в разі крайньої необхідності, якщо іншим шляхом неможливе виконання завдань кримінального провадження, і на підставах та в межах, встановлених у законі.

Список використаних джерел:

1. Войтович І.І. підстави, умови і процесуальний порядок скасування арешту майна у кримінальному провадженні / І.І. Войтович // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Вип. 6-2. Т. 4. – С. 65–68.
2. Лепей М.В. Мета арешту майна у кримінальному процесі / М.В. Лепей // Науковий вісник публічного та приватного права. – 2016. – Вип. 4. – С. 249–254.
3. Гловюк І.В. Арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження: аналіз новел / І.В. Гловюк // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2016. – № 8. – С. 155.
4. Гловюк І.В. Арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження / І.В. Гловюк // Інформаційне забезпечення розслідування злочинів: матеріали Міжнародного круглого столу Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність (29 трав. 2015 р., м. Одеса) / відп. за вип. : В.В. Тіщенко, О.П. Ващук; НУ «ОЮА»; ПРЦ НАПрН України. – Одеса : Юридична література, 2015. – С. 66–76.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

КОЧУРА О. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
та організації досудового слідства
факультету № 1
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 343.13

ПРО ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗА УЧАСТЮ ІНОЗЕМНИХ ГРОМАДЯН, ЯКІ НЕ КОРИСТУЮТЬСЯ ДИПЛОМАТИЧНИМ ІМУНІТЕТОМ

У даній статті проведено дослідження питання щодо окремих проблем, які виникають під час проведення досудового розслідування за участю іноземних громадян, які не користуються дипломатичним імунітетом.

Ключові слова: кримінальний процес, досудове розслідування, іноземний громадянин, іноземець, правовий імунітет, учасник кримінального провадження.

В данной статье проведено исследование по вопросу отдельных проблем, которые возникают при проведении досудебного расследования с участием иностранных граждан, которые не имеют дипломатического иммунитета.

Ключевые слова: уголовный процесс, досудебное расследование, иностранный гражданин, правовой иммунитет, участник уголовного производства.

The author of the article researches questions on specific problems that arise during the pre-trial investigation involving foreign citizens who do not have diplomatic immunity.

Key words: criminal process, pre-trial investigation, foreign citizen, foreigner, legal immunity, member of the criminal proceedings.

Вступ. У розбудові правової держави європейського зразка, якою проголошено Україну, одне з важливих місць повинно бути приділено охороні прав, свобод та законних інтересів усіх учасників кримінального провадження. За останній час зростає кількість іноземних громадян, які прибувають в Україну в порядку різного співробітництва, зокрема економічного, щодо відкриття спільних фірм та підприємств, участі іноземного капіталу в розвитку української економіки, а також мають місце активні міграційні процеси. Усе перераховане, таким чином, об'єктивно сприяє збільшенню кількості іноземних громадян, які постійно або тимчасово перебувають на території України та стають суб'єктами національного права, зокрема тих, які попадають у сферу кримінального провадження.

Постановка завдання. За дослідженням, протягом останніх років кількість кримінальних правопорушень, що були вчинені іноземними громадянами або у відношенні іноземних громадян на території України, має тенденцію до зростання [1]. Якщо провести аналіз практичної діяльності органів досудового розслідування щодо проведення кримінальних проваджень за участю іноземних громадян, можна зазначити, що посадові особи, які провадять досудове розслідування, постійно стикаються з правовими, процесуальними, криміналістичними та організаційними проблемами. Перш за все, це пов'язано з особливостями правового статусу всіх й окремих іноземних громадян в Україні, по-друге, відмінними ри-

сами соціально-психологічних якостей цієї категорії осіб, а також криміналістичними особливостями самих кримінальних правопорушень, які вчиняються іноземцями, або по відношенню до них.

Необхідно підкреслити, що значна кількість робіт про правовий статус у межах конституційного та міжнародного права у свій час була розглянута такими вченими, як А. Арбузкін, А. Галенська, М. Богуславський, В. Назаров, В. Кисиль, В. Пастухов та ін. Крім цього, питанням участі іноземних громадян у кримінальному провадженні займалися: О. Бистрикін, Ф. Агєєв, О. Александрова, Н. Маришева, В. Цепельов та ін. Однак цими авторами не проводилось узагальнених досліджень із розгляду питань, пов'язаних із проведенням досудового розслідування за участю іноземних громадян, які не користуються дипломатичним імунітетом.

Результати дослідження. Необхідно зазначити, що основою правового положення особи, як у конституційному, так і в міжнародному праві, є її громадянство. Громадянство – це юридичний факт, який породжує правовий зв'язок особи з державою, що виражається в сукупності їх взаємних прав та обов'язків. Крім цього, з точки зору правового положення всіх осіб, що перебувають у межах держави, можна розподілити на громадян цієї держави, іноземних громадян та осіб без громадянства. У деяких державах, у тому числі й Україні, визнаються, хоча і з деякими умовностями та як виключення, особи, які мають подвійне громадянство. У той же час не можна не зважати на те, що належність особи до громадянства певної держави має суттєве для нього значення, оскільки кожна держава, як правило, має свої особливості, що витікають із її історичного минулого і сучасності, соціального, політичного, економічного і культурного розвитку. А також не можна не брати до уваги ті питання, що пов'язані з розвитком міжнародного співробітництва у сфері дотримання і забезпечення прав людини, який призводить до постійного зближення законодавств різних держав у сфері, що стосується громадянства. Але слід зазначити, що розбіжності в правовому положенні громадян різних держав існують і на теперішній час та залишаються досить суттєвими.

Задля того, щоб більш повно зрозуміти особливості проведення досудового розслідування за участю іноземців, необхідно визначитися з поняттям «іноземний громадянин». На теперішній час поняття «іноземець» ученими визначається по-різному, тому серед них існують декілька точок зору щодо дефініції даного терміну. Так, представником першої групи є Л.Н. Галенська та ін., які під іноземцем вважають особу, яка не є громадянином конкретної держави та володіє громадянством іншої держави або ж не володіє громадянством ні однієї з держав [2, с. 7]. До другої групи відноситься А.М. Арбузкін та ін. З їх точки зору, під іноземцем треба розуміти фізичну особу, яка знаходиться в правовому зв'язку з державою, не володіє її громадянством та яка перебуває в громадянстві іншої держави [3, с. 7]. Ми вважаємо, що поняття, яке було надано у свій час В.П. Лавровим, більш повно відображає суть цього явища. Зокрема, він вважає, що іноземними громадянами вважаються особи, які не володіють громадянством країни знаходження та які мають докази своєї приналежності до громадянства інших держав [4, с. 516]. У чинному законодавстві України це поняття міститься в положеннях ст. 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 04.02.1994 р. та ст. 1 Закону України «Про громадянство» від 18.01.2001 р., відповідно до яких іноземцями вважаються особи, які не перебувають у громадянстві України і є громадянами (підданими) іншої держави або держав [5; 6].

Із врахуванням різноманіття суспільних відносин, в яких беруть участь іноземні громадяни, їх правовий статус включає конституційний, цивільно-правовий, кримінально-правовий та інші аспекти, що знаходяться в системній єдності. Таким чином, правовий статус іноземних громадян в Україні визначається на основі міжнародних договорів України з різними країнами, відповідно до Конституції України та іншого законодавства країни перебування про правове положення іноземних громадян у ній. Так, іноземні громадяни на території України користуються процесуальними правами нарівні із громадянами України, за виключенням іноземних громадян, які володіють імунітетами від кримінальної юрисдикції України. Відповідно до положень ч. 1 ст. 26 Конституції України іноземні громадяни та особи без громадянства, що пе-

ребувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі ж самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України [7].

Таким чином, враховуючи особливості процесуального статусу іноземних громадян, працівники правоохоронних органів України під час проведення досудового розслідування за участю іноземців повинні переконатися в тому, чи дійсно учасник кримінального провадження є іноземним громадянином та яким об'ємом прав, свобод та обов'язків він володіє. Як свідчать сучасні дослідження, в провадженні досудового розслідування особливі ускладнення виникають у тих кримінальних провадженнях, де учасником є особа, яка користується дипломатичним імунітетом. При цьому не можна не брати до уваги, що іноземні громадяни, перебуваючи в Україні та беручи участь у кримінальному провадженні, наділені правом на виконання різноманітних процесуальних функцій, зокрема: виступати в якості потерпілих, свідків, підозрюваних, понятих, статистів тощо. Тому необхідно зауважити, що встановивши приналежність особи до громадянства іншої держави, працівники правоохоронних органів можуть зіткнутися з деякими кримінальними процесуальними особливостями проведення досудового розслідування. Тобто посадова особа повинна не тільки переконатися в громадянстві, але й пам'ятати, що громадян іноземних держав можна поділити на дві категорії, зокрема: на осіб, які користуються дипломатичним імунітетом, та осіб, які не користуються дипломатичним імунітетом.

При цьому варто підкреслити, що для досудового розслідування, коли в ньому беруть участь іноземці, які не користуються дипломатичним імунітетом, характерні деякі особливості. Так, ці особливості можуть бути зумовлені як процесуальним положенням іноземців, так і місцем їх перебування під час провадження досудового розслідування.

Розглянемо детальніше особливості проведення процесуальних або слідчих (розшукових) дій, при цьому проведемо умовне виокремлення іноземців по 4 групах, у залежності від місця перебування. Так, до першої групи слід віднести іноземців, що знаходяться під час провадження досудового розслідування на території України і не володіють правовим імунітетом, то вони викликаються до органів досудового розслідування за загальними правилами, встановленими положеннями чинного КПК України (ст. 133 КПК України). До другої групи належать іноземці, які знаходяться під час проведення досудового розслідування на території держав-учасниць Європейської конвенції про взаємну допомогу в кримінальних справах від 20.04.1959 р. та можуть бути викликані до органів досудового розслідування і правоохоронних органів України як свідки, експерти, підозрювані в порядку, встановленому ст.ст. 7-12, 14-15 вказаної Конвенції та з урахуванням положень розділу IX «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження» КПК України. При цьому слід враховувати, які держави є учасницями Європейської конвенції від 20.04.1959 р. До третьої групи необхідно віднести іноземців, які знаходяться на території держав СНД (Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизії, Молдови, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, Російській Федерації) та можуть бути викликані до органів досудового розслідування в якості свідків, потерпілих, цивільних позивачів, цивільних відповідачів, їх представників та експертів за правилами, встановленими ст.ст. 7-11 Конвенції про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.1993 р. (Мінська конвенція) [8]. До четвертої групи входять громадяни, що знаходяться на території інших держав та можуть бути викликані до органів досудового розслідування і правоохоронних органів України в тому випадку, якщо між Україною і відповідною державою укладено договір про надання правової допомоги, в тому числі й у кримінальних провадженнях (наприклад, такі договори існують між Україною та таким державами, як Албанія, Алжир, В'єтнам, Грузія, Ірак, Ємен, Кіпр, Китай, Корея, Куба, Монголія, Румунія, США, Туніс, Фінляндія та деякі інші). Процесуальною формою виклику іноземців в органи досудового розслідування правоохоронних органів України є запит про взаємну допомогу або доручення про надання правової допомоги, які у встановленому главою 43 «Міжнародна правова допомога при проведенні процесуальних дій» КПК України порядку направляються органам досудового розслідування відповідних держав.

У ході окремих слідчих (розшукових) дій із іноземцями необхідно знати і пам'ятати про деякі особливості в їх проведенні. Зокрема, допит іноземця, який не користується дипломатичним чи іншим імунітетом та з'явився за повісткою (викликом), проводяться за положеннями чинного КПК України, але з деякими виключеннями. Так, свідки, потерпілі та експерти, викликані в порядку, передбаченому ст. 9 Мінської конвенції, не попереджаються про кримінальну відповідальність за відмову від дачі свідчень і за дачу завідомо неправдивих показань або за дачу неправдивого висновку. Вказана норма в п. 3 ст. 9 КПК України визначає, що такі особи не можуть бути притягнуті до кримінальної або адміністративної відповідальності, відносно них не може бути обраний запобіжний захід у вигляді тримання під вартою або покарання у зв'язку з їх свідченнями або висновками в якості експерта або у зв'язку із діями, що є предметом розслідування. Аналогічне положення закріплено в більшості двосторонніх договорів між державами про надання правової допомоги, що свідчить про захист кожною державою саме своїх громадян від кримінального переслідування з боку інших держав.

Також однією з наявних процесуальних особливостей проведення досудового розслідування за участю, пом'янутою нами категорією, іноземця є те, що в разі затримання або обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою відносно цієї особи про це обов'язково сповіщається дипломатичне чи консульське представництво держави, громадянином якої є затриманий або той, хто тримається під вартою. Відповідно до положень Віденської конвенції про консульські зносини консульська установа держави, що представляється, повинна бути невідкладно повідомлена про те, що з її округу певний громадянин її держави затриманий, тримається під вартою, якщо громадянин цього бажає. Під час затримання або тримання під вартою іноземців, які не користуються дипломатичним чи іншим імунітетом, керівник органу досудового розслідування зобов'язаний негайно повідомити про це Генеральну прокуратуру України, а копії протоколу про затримання відправити до Національної поліції та Служби безпеки України. Крім того, про затримання повідомляється прокурор, який здійснює нагляд за виконанням законів під час провадження досудового розслідування у формі процесуального керівника досудового розслідування.

Терміни «повідомлення про затримання» та обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою встановлено консульськими договорами в конвенціях. Наприклад, про затримання або тримання під вартою громадянина Польщі відповідне представництво Польщі повідомляється протягом 3-х днів. Про затримання або тримання під вартою громадянина Китаю представництво повідомляється протягом 7 днів, Великої Британії – 1-3 днів, але не пізніше та ін.

Розглядаючи особливості притягнення до кримінальної відповідальності іноземців, які не користуються дипломатичним чи іншим імунітетом від юрисдикції України, можемо зазначити, що процесуальні дії здійснюються відповідно до положень чинного КПК України. При цьому органи досудового розслідування надсилають запит до компетентних органів відповідної держави про наявність судимостей в іноземця, який є підозрюваним у кримінальному провадженні. Такі відомості надаються відповідно до ст. 79 Мінської конвенції і чинних договорів про правову допомогу. Однак слід мати на увазі, що наявність судимості в громадянина в інших державах не має значення для кваліфікації кримінального правопорушення, вчиненого іноземцем.

Якщо іноземець після вчинення кримінального правопорушення покинув територію держави, то для органів досудового розслідування і правоохоронних органів України він, як правило, становиться недосяжним. Про видачу громадянина питання зазвичай не підіймається, оскільки всі держави, як правило, не видають своїх громадян, які вчинили кримінальні правопорушення на території інших держав. Однак у Мінській конвенції і договорах з іншими державами про правову допомогу передбачено взаємний обов'язок здійснення кримінального переслідування за дорученням запитуючої Сторони. Відповідно до норм, закріплених в Мінській конвенції, договорах про правову допомогу та чинного КПК України в даній ситуації органи досудового розслідування направляють компетентним (юридичним)

органам відповідної держави доручення (запит) про здійснення кримінального переслідування.

Висновки. Таким чином, слід зазначити, що для досудового розслідування, коли в ньому беруть участь іноземці, які не користуються дипломатичним імунітетом, характерні деякі особливості. Тому у випадку необхідності проведення досудового розслідування з такою категорією осіб необхідно пам'ятати про ці особливості та постійно звертатися до чинного законодавства на час проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.

У той же час підняті питання не є остаточними і підлягають окремому дослідженню або науковому вивченню.

Список використаних джерел:

1. Статистичні дані Державної судової адміністрації України за 2013–2016 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://court.gov.ua/userfiles>.

2. Галенская, Л.Н. Правовое положение иностранцев в СССР / Л.Н. Галенская. – М. : Международные отношения, 1982. – 160 с.

3. Арбузкин А.М. Государственно-правовой статус иностранцев в зарубежных социалистических странах Европы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02 – Государственное право и управление; Советское строительство ; Административное право ; Финансовое право / А.М. Арбузкин. – М. : Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Юридический факультет, 1980. – 24 с.

4. Лавров В.П. Криминалистика / В.П. Лавров, А.Ф. Волынский. – М. : Юнити-Дана, 2012. – 943 с.

5. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>.

6. Закон України «Про громадянство» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>.

7. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

8. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.1993 р. (Мінська конвенція) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/997_009.

9. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

МАСЛЮК О. В.,
аспірант кафедри кримінального права
та процесу
(Інститут права та психології
Національного університету
«Львівська політехніка»)

УДК 343.135

АДВОКАТСЬКЕ РОЗСЛІДУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА СВІТОВІ СТАНДАРТИ

У статті розглядається міжнародний досвід застосування адвокатського розслідування в кримінальному судочинстві, зокрема з метою спростування підозри (обвинувачення). Автором досліджується можливість проведення адвокатського розслідування в країнах Європи (Франція, Німеччина, Великобританія та ін.) та Сполучених Штатах Америки.

Ключові слова: адвокатське розслідування, захисник, спростування підозри (обвинувачення), функція захисту.

В статье рассматривается международный опыт применения адвокатского расследования в уголовном судопроизводстве, в том числе с целью опровержения подозрения (обвинения). Автором рассматривается возможность проведения адвокатского расследования в европейских странах (Франция, Германия, Великобритания) и Соединенных Штатах Америки.

Ключевые слова: адвокатское расследование, защитник, опровержение подозрения (обвинения), функция защиты.

The article examines the international experience of the investigation of a lawyer in criminal proceedings, including for the purpose of refuting suspicions (accusation). The author examines the possibility to conduct an investigation of a lawyer in the European countries (France, Germany, UK) and the United States of America.

Key words: law investigation defender suspicions (accusation) rebuttal, protection function.

Вступ. Важливість теоретичного вивчення проблем забезпечення адвокатурою конституційного права обвинуваченого на захист зумовлена потребами практики реформування адвокатури в Україні і завданням розвитку кримінально-процесуального законодавства, а саме необхідністю подолання декларативності норм Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи щодо створення відповідно до європейських та світових стандартів професійного самоврядного інституту адвокатури України, розвитку та посилення гарантій діяльності адвокатури та реформування кримінально-процесуального законодавства відповідно до вимог сьогодення.

Безперечно, дані проблеми потребують свого теоретичного осмислення та законодавчого вирішення, проте законотворча діяльність не буде достатньо ефективною, якщо при підготовці і прийнятті законів не враховувати відповідний досвід інших країн, практику застосування аналогічних нормативно-правових актів та ін. Тому в цьому напрямку цікавим є дослідження питань побудови адвокатського розслідування як окремого правового інституту в провідних демократичних державах світу.

Аналіз публікацій. Дослідженню проблеми участі захисника в кримінально-процесуальному доказуванні присвячені наукові праці таких вчених: О.Б. Барладіна, В.О. Ковальова, А.В. Курдової, Н.М. Обрізана, В.О. Попелюшко, А.В. Смирнова, Б.А. Філімонова та ін. Однак можливості здійснення адвокатського розслідування з метою доказування обставин, які мають значення для спростування підозри (обвинувачення), не піддавалися комплексному дослідженню в принципі.

Постановка завдання. Мета статті полягає в дослідженні можливості проведення адвокатського розслідування захисником із метою доказування обставин, що мають значення для спростування підозри (обвинувачення) у зарубіжних країнах.

Результати дослідження. Як ми вже зазначали, для з'ясування можливості інституціоналізації адвокатського розслідування в нашій країні важливе значення має дослідження зарубіжного досвіду можливості проведення адвокатського розслідування в межах кримінального процесу.

Однак для цього визначимо, що ми вкладаємо в розуміння змісту адвокатського розслідування. Під адвокатським розслідуванням слід розуміти основу на нормах кримінального процесуального права діяльність захисника-адвоката в кримінальному провадженні щодо самостійного збирання, систематизації, аналізу доказів (предметів, носіїв інформації, даних про події та факти тощо) з метою спростування підозри (обвинувачення), з'ясування обставин справи, що виправдовують та пом'якшують відповідальність чи покарання підзахисного.

Про адвокатське розслідування можна вести мову стосовно кримінального процесу держав англосаксонської системи права, проте лише умовно, оскільки досудові стадії процесу там майже не формалізовані, за винятком арештів та обшуків, а легалізація доказів здійснюється вже в суді, на стадії попереднього судового розгляду, зокрема на стадії віддання обвинувального акту до суду, як в Англії [1, с. 467], на стадії розпорядчого засідання, як в США [2, с. 39], у справах, в яких не досягнуто угоди про визнання вини, що, до речі, за різними даними, становить від 75 до 90% усіх справ [3, с. 171; 4, с. 22].

В.О. Попелюшко зазначає, ще в меншій мірі можлива постановка питання про адвокатське розслідування на сучасному етапі в кримінальному судочинстві держав континентальної Західної Європи, де справедливе правосуддя розглядається не крізь призму побудови процесу на основі розподілу процесуальних функцій (кримінальне переслідування, захист, розгляд та вирішення справи), а в чіткому відокремленні кримінального переслідування (дизнання) від розслідування і вирішення справи судом [5, с. 329].

Так, у Франції, де досудове провадження складається із трьох самостійних стадій – дізнання, кримінального переслідування і попереднього слідства, до якого входить і віддання до суду, захисник-адвокат за загальним правилом допускається до участі в справі лише на третій стадії процесу, з моменту першого виклику обвинуваченого до слідчого судді [6, с. 168].

Як зазначає Л.В. Головка, згідно зі змінами до КПК Франції від 4 січня 1993 р. та від 15 червня 2000 р. захисник був допущений у стадію дізнання, але в досить обмежених межах, зокрема з правом на 30-хвилинну зустріч із затриманим зразу ж після затримання, повторно – через 20 годин після початку затримання і третю – через 12 годин після продовження строку затримання прокурором [7, с. 115]. А за деякими категоріями злочинів (вимагання, крадіжка, вчинена організованою групою тощо) така зустріч дозволяється не раніше, ніж через 36 годин після початку затримання або навіть 72 годин (тероризм і торгівля наркотиками) [8, с. 314]. Його участь у збиранні доказів на попередньому слідстві також обмежена. Він вправі лише бути присутнім при допитах обвинуваченого й очних ставках обвинуваченого з іншими обвинуваченими або із свідками, причому неявка адвоката за викликом не є перешкодою для проведення слідчих дій. Захиснику в проведенні цих слідчих дій відводиться пасивна роль. Він може отримати слово лише для того, щоб поставити запитання допитуваному. Слідчий суддя вправі відвести запитання захисника. Під час допиту захисник не має права робити ніяких заяв, не отримавши попереднього дозволу слідчого судді. Крім того, що захисник може бути присутнім при провадженні деяких слідчих дій, він

вправі також заявляти клопотання, спрямовані на збирання доказів: про проведення медичного освидування (абз. 7 ст. 81 КПК Франції); про проведення експертизи, про доповнення експертизи, про проведення контрекспертизи (ст. 56 КПК Франції) тощо. Проте, як зазначалося в юридичній літературі, і ця форма участі захисника в збиранні доказів не гарантована законом. Так, може виявитися безрезультатною спроба захисника обвинуваченого заявити клопотання про витребування і приєднання до справи додаткових доказів, тому що таким клопотанням не надається процесуального значення, і вони можуть бути залишені слідчим суддею взагалі без відповіді [9, с. 105].

Б.А. Філімонова зазначає, що у ФРН, де нині чинний Кримінально-процесуальний кодекс (Уложення) 1887 р., із численними змінами та доповненнями, кримінальні справи порушує прокурор, більшість справ розслідує поліція, а за необхідності легалізації даних попереднього розслідування поліція звертається в дільничний суд, елементи змагальності знаходять свій прояв лише у випадках, коли суддя-дознавач (обов'язки якого виконує дільничний суддя) проводить окремі слідчі дії за клопотанням прокурора: огляди, обшуки, допити. Такі слідчі дії здійснюються за участю представників сторін. Тобто участь захисника в розслідуванні кримінальної справи фактично носить фрагментарний характер і зводиться виключно до його присутності під час виконання вказаних слідчих дій, хоча за загальним правилом (§ 136 КПК) поліцейський дознавач при першому ж допиті особи зобов'язаний роз'яснити їй право запросити захисника. Та й права захисника надто куці. Зокрема, захисник за КПК ФРН має право лише на вільне і безперешкодне спілкування з обвинуваченим, на присутність під час виконання окремих слідчих дій та на ознайомлення з матеріалами кримінальної справи і огляд речових доказів [10, с. 87; ,11 с. 180].

Крім того, цікаве дослідження змін до кримінально-процесуального законодавства проведено В.О. Попелюшко, який зазначає, що в німецькій процесуальній літературі тривалий час дискутується проблема зміцнення правового становища захисника, а незалежною групою видатних вчених навіть розроблений проект окремої глави КПК ФРН – «Захист». У ньому, зокрема, передбачений інститут «власного розслідування захисника» (§ 10), який включає право захисника на ознайомлення з матеріалами справи (§ 11), право спілкування обвинуваченого із захисником (§ 12), сферу дотримання таємниці (§ 14), заборони використання доказів (§ 14). Суть останнього зводиться до того, що докази, які отримані з порушенням правил спілкування обвинуваченого із захисником та правил щодо сфери таємниці (а це листування між обвинуваченим і захисником), «не можуть бути використані», тобто, за іншою термінологією, є недопустимими. Проте із цього правила є виняток, а саме коли під час обшуку в захисника виявлені докази, які в процесі можуть свідчити проти обвинуваченого і які є одночасно підставами для виключення захисника з процесу, то такі докази є допустимими (§ 14 (3)) [5, с. 331].

Хоча необхідно зазначити, що належного втілення зазначені пропозиції в процесуальному законодавстві ФРН, на жаль, не знайшли.

Розглядаючи можливості адвокатського розслідування у Великобританії, слід зазначити, що правовий статус адвокатури у Великобританії регулюється низкою правових джерел: королівських хартій, окремих парламентських актів, урядових постанов, правил, прийнятих керівними органами адвокатських організацій, судових рішень, юридичних традицій та правових звичаїв [12, с. 43].

До них, зокрема, можна віднести королівські хартії (1845, 1872, 1903, 1909 та 1954 рр.), а також серію парламентських актів, спеціально присвячених адвокатам у галузі кримінального права та правосуддя в кримінальних справах. Відмінною рисою англійської адвокатури є історично сформований поділ практикуючих правозахисників на дві групи – соліситорів (solicitor) та баристерів (barrister). Вказані суб'єкти мають право виконувати функцію захисту в кримінальному процесі. Соліситори мають обмежене право на публічні виступи в судах, вони в основному зустрічаються з клієнтами, підозрюваними чи обвинуваченими, діють від їхнього імені, допомагають збирати докази на їх користь. Ще до недавніх часів соліситори мали право брати участь тільки в судах нижчої інстанції (Magistrate's Courts,

County Courts) або під час подання апеляції до вищого суду, але за умови, що вони вели справу в суді нижчої інстанції. Перші зміни щодо права соліситерів виступати в ролі захисника у вищих судах відбулися у 1990 р., із прийняттям Акту про судові і правові послуги (Courts and Legal Services Act). За цим актом соліситори мали право на отримання сертифіката адвоката-захисника. Право на отримання такого сертифіката мали лише ті соліситори, в яких вже була практика роботи захисником у судах нижчої інстанції, їм потрібно було лише пройти короткий тренінг та скласти іспит на знання Правил про докази (Rules of evidence). Акт про доступ до правосуддя (Access to Justice Act), прийнятий у 1999 р., дозволяє усім соліситорам мати право виступати в ролі захисника в судах вищої інстанції, але нові правила для навчання таких соліситорів ще не готові [13, с. 211 ; 14, с. 140].

Необхідно зазначити, що функції адвокатів Великобританії порівняно з функціями адвокатів у країнах континентальної Європи значно ширші. За англійським кримінально-процесуальним законодавством захисникові дозволяється провадити власне розслідування, тобто збирання доказів по справі та перевірку обставин злочину. Право на користування послугами професійного захисника в Англії є фундаментальною засадою кримінального процесу. Тому визнання вини підозрюваним, отримане органом слідства без участі в такому допиті адвоката, можуть братися судом до уваги тільки в тому випадку, коли обвинувач доведе, що такі показання отримано не з причин відсутності на допиті адвоката. Англійські суди взагалі вважають відсутність адвоката на допиті підозрюваного чи обвинуваченого грубим порушенням закону і, як правило, не беруть до уваги такі показання. З іншого боку, інформація, отримана від підозрюваного до його затримання та офіційного допиту, судами визнається як доказ по справі [14, с. 142].

В англійському кримінальному процесі особливе місце мають правила про докази. Специфічним є сам процес збирання доказів: їх виявлення та процесуальне визнання доказами і залучення в справу розірвані в часі. На початкових етапах сторони самостійно збирають матеріали з метою обвинувачення чи захисту в суді, причому обвинувач збирає винятково обвинувальні дані. Процесуальне приєднання доказів до справи здійснюється під час попереднього слухання в суді, коли розглядаються всі матеріали, які подаються сторонами, і за клопотанням сторін судом вживаються заходи до одержання нових доказів [15, с. 142]. Тобто можна сказати, що порівняно з іншими країнами континентальної Європи в процесуальному законодавстві Великобританії закріплена можливість адвокатом самостійно збирати докази, тобто можливо вести мову про проведення ним самостійного (адвокатського) розслідування.

Необхідно зосередити увагу на можливості проведення адвокатського розслідування в Сполучених Штатах Америки. Так, як зазначає А.В. Курдова, в США процесуальний статус захисника-адвоката (criminal lawyer, що в перекладі означає «адвокат злочинців» або defender (захисник) на етапі поліцейського розслідування взагалі не має законодавчої регламентації. Його права впливають із IV поправки до Конституції США, в найбільш загальному вигляді, зокрема, що «обвинувачений має право для свого захисту на допомогу захисника». Подальша деталізація порядку діяльності захисника відбувається в рішеннях судів США, в т. ч. у «Федеральних Правилах кримінального процесу в окружних судах США» (1946 р.) [16, с. 32].

В.О. Попелюшко зазначає, що адвокати на стадії досудового розслідування мають можливість здійснювати власне, причому паралельне поліцейському, адвокатське розслідування тому, що, по-перше, результатам адвокатсько-дослідницьких заходів, нарівні з результатами проведення поліцейсько-дослідницьких заходів, надається однакове доказове значення, як уже зазначалося, в суді. По-друге, адвокат має можливість збирати докази захисту цілеспрямовано, оскільки, з одного боку, з моменту вступу на захист інтересів обвинуваченого він має право безперешкодно бачитися з ним, а з іншого, – право знайомитися з доказами поліцейського розслідування [16, с. 92, 110]. По-третє, збираючи докази, адвокати використовують допомогу Федерального Управління захисників (слідчих захисту), які займаються пошуком доказів на користь обвинуваченого [17, с. 55]. По-четверте, для виявлен-

ня доказів адвокати звертаються за допомогою до приватних детективів, які в США наділені досить широкими повноваженнями в збиранні необхідної інформації, в т. ч. за допомогою процесуальних методів, таких як спостереження, опитування потерпілих і свідків, проведення обшуків та виїмок тощо, результати яких залучаються в кримінальну справу як докази [18, с. 73]. По-п'яте, в США громадяни більш охоче погоджуються давати свідчення, аніж в Україні, що пояснюється, зокрема, особливістю національного характеру американців. Адвокатам США, за загальним правилом, тому й не потрібно владних повноважень [5, с. 332].

Таким чином, у Сполучених Штатах Америки, відповідно до законодавства, адвокати-захисники мають реальну можливість отримати всю інформацію, необхідну для здійснення захисту.

Згідно зі спеціальним розділом Закону про адвокатуру Японії «Права і обов'язки адвоката», який регулює права і обов'язки японського адвоката, також адвокат має можливість користуватись правами, що становлять зміст адвокатського розслідування [19, с. 109].

Подібна ж ситуація склалася і в низці країн Європи, а саме: Нідерландах, Чехії, Данії, Польщі тощо, де адвокату надані всі можливі права для проведення альтернативного розслідування та збирання доказів захисту, безперешкодних побачень із підзахисним та можливість знайомитися з доказами поліцейського розслідування [20, с. 205].

На відміну від більш демократичних країн Європи, Японії, США, де захиснику надано право збирати докази і навіть проводити адвокатське розслідування в Китайській народній республіці, згідно з вимогами КПК КНР, адвокат не вправі збирати докази самостійно на стадії попереднього слідства. Норма, що наділяє повноваженнями зі збору доказів лише прокурора і слідчого, має імперативний характер. Отже, адвокат за такої діяльності може бути притягнутий до кримінальної відповідальності. Також за діючим китайським кримінально-процесуальним законодавством у досудовому провадженні сторони захисту та обвинувачення не рівні, сторона обвинувачення має привілеї в отриманні інформації перед стороною захисту. Ступінь здійснення до нього права відображає рівень реалізації принципу процесуальної рівності сторін. До того ж, у Китаї право адвоката на присутність під час допиту не забезпечено ані в законодавстві, ані на практиці [21, с. 16].

Висновки. Таким чином, спробуємо підвести підсумок і визначити, що питання вдосконалення процесів проведення адвокатського розслідування має важливе теоретичне та практичне значення для побудови якісної моделі ефективної адвокатури як реального інституту захисту прав та свобод людини та громадянина. Проведений аналіз проілюстрував, що найбільш толерантним у сенсі обсягу прав щодо адвокатського розслідування, на нашу думку, на сьогодні є модель, що запроваджена у Сполучених Штатах Америки. Серед великого обсягу напрацьованого в цьому напрямку досвіду цікавим для запровадження на вітчизняних теренах, у рамках реалізації принципів змагальності та рівності сторін, було б створення окремої структури так званих «слідчих захисту», які мали б займатися пошуком доказів на користь (підозрюваного) обвинуваченого, а також залучення до цього процесу приватних детективів, що потребує прийняття низки нормативних актів, які б регламентували вказану діяльність.

Список використаних джерел:

1. Уолкер Р. Английская судебная система / Р. Уолкер. – М. : Юрид. лит-ра, 1980. – 632 с.
2. Ллойд Л. Уайнреб. Отказ в правосудии: Уголовный процесс США / Ллойд Л. Уайнреб. – М. : Изд-во «Юрид. лит-ра», 1985. – 191 с.
3. Ковалев В.А. Буржуазная законность: теоретические иллюзии и судебно-полицейская реальность / В.А. Ковалев. – М. : Юридическая литература, 1986. – 192 с.
4. К.Б. Калиновский. Уголовный процесс современных зарубежных государств / К.Б. Калиновский. – Петрозаводск : Изд-во ПетрГУ, 2000. – 46 с.
5. Попелюшко В.О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / В.О. Попелюшко ; Нац. ун-т «Остроз. акад.». – Острог, 2009. – 502с.

6. Смирнов А.В. Модели уголовного процесса / А.В. Смирнов. – С.-Пб. : Наука, ООО «Издательство «Альфа», 2000. – 224 с.
7. Головки Л.В. Дознание и предварительное следствие в уголовном процессе Франции / Л.В. Головки. – М. : СПАРК, 1995. – 130 с.
8. Гуценко К.Ф. Уголовный процесс западных государств / К.Ф. Гуценко, Л.В. Головки, Б.А. Филимонов. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2001. – 480 с.
9. Лубенский И.А. Предварительное расследование по законодательству капиталистических государств / И.А. Лубенский. – М. : Юридическая литература, 1977. – 160 с.
10. Филимонов Б.А. О правовом положении защитника на предварительном расследовании в уголовном процессе Германии / Б.А. Филимонов // Вестник Московского Университета. Серия 11. Право. – 1992. – № 2. – С. 87–94.
11. Стойко Н.Г. Уголовный процесс западных государств и России: сравнительное теоретическое исследование англо-американской и романо-германской правовых систем. Монография / Н.Г. Стойко. – С.-Пб. : Издательский Дом С.-Петербур. Гос ун-та, Издательство юридического факультета СПбГУ, 2006. – 264 с.
12. Обрізан Н.М. Повноваження захисника на досудових стадіях процесу і деякі проблеми / Н.М. Обрізан // Вісник Запорізького державного університету: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Запорізькі правові читання» (Запоріжжя, 30 червня 2004 р.). – 2004. – № 1. – С. 190.
13. The English Legal System / Jacqueline Martin. – 6th ed. Hodder Education, 2007. – 348 p.
14. Правові аспекти участі адвоката в досудовому провадженні у кримінальному процесі Великобританії / О.Б. Берладин // Вісник Академії адвокатури України. – 2012. – Число 2. – С. 138–144.
15. Святоцький О.Д. Адвокатура: історія і сучасність / О.Д. Святоцький, В.В. Медведчук. – К. : Ін Юре, 1997. – 320 с.
16. Курдова А.В. Защитник обвиняемого в уголовном процессе США (досудебная стадия) : дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.В. Курдова. – М., 1998. – 215 с.
17. Ясельская В.В. Деятельность адвоката-защитника по собиранию доказательств на стадии предварительного расследования : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.В. Ясельская. – Томск, 1999. – 163 с.
18. Агутин А.В. Правовые и тактические аспекты частной сыскной деятельности : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. / А.В. Агутин. – Нижний Новгород, 1996. – 309 с.
19. Яценко А.И., Яценко И.С. Адвокатура в зарубежных странах и Российской Федерации: сравнительно-правовой и институциональный анализ. Учебно-методическое пособие / А.И. Яценко, И.С. Яценко. – М. : Российская академия адвокатуры, 2002. – 276 с.
20. Деханов С.А. Западноевропейская модель организации адвокатуры: опыт и современное состояние. Монография / С.А. Деханов. – М. : Изд-во РУДН, 2007. – 200 с.
21. Чжан Ин. Сравнительное исследование права подозреваемого на адвокатскую помощь в уголовном судопроизводстве КНР и РФ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Чжан Ин. – Владивосток, 2010. – 26 с.

МИСЛИВИЙ В. А.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного права
(Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»)

УДК 343.325

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА УЗУРПАЦІЮ ВЛАДИ

Розглядаються питання кримінально-правової охорони розподілу влади в державі та кримінальної відповідальності за її узурпацію.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, узурпація влади.

Рассматриваются вопросы уголовно-правовой охраны распределения государственной власти и уголовной ответственности за ее узурпацию.

Ключевые слова: уголовная ответственность, узурпация власти.

The author studies issues of criminal legal protection of separation of powers and criminal liability for usurpation of power.

Key words: criminal liability, usurpation of power.

Вступ. Загальні засади Конституції України визначають, що Основний закон держави має вищу юридичну силу, а інші закони та нормативно-правові акти, які приймаються на основі Конституції, мають їй відповідати. Отже, у цьому положенні знаходить прояв принцип верховенства права, оскільки конституційні норми визнаються нормами прямої дії (ст. 8 Конституції).

Принцип верховенства права означає, що задекларовані конституційні положення щодо гарантій охорони найважливіших суспільних відносин і цінностей мають забезпечуватись відповідним галузевим законодавством, зокрема кримінально-правовими засобами. Аналіз конституційних приписів і норм чинного кримінального законодавства свідчить, що більшість задекларованих конституційних положень, які стосуються розбудови України як правової держави, отримали відповідне забезпечення з огляду на їх кримінально-правову охорону.

Таким чином, теорія національного кримінального права та практика законотворення послідовно реалізують ідею концептуального значення положень основного закону щодо засад, принципів і завдань кримінального законодавства, його інститутів та норм, які мають бути надійними інструментами забезпечення конституційних гарантій.

Постановка завдання. Не претендуючи на розгляд у рамках цієї статті багатоаспектної проблеми забезпечення кримінальним правом усього широкого спектру конституційних гарантій, вважаємо за доцільне визначити метою її основного змісту шляхи розв'язання питання щодо забезпечення кримінально-правової охорони державної влади в Україні від її узурпації як суспільно небезпечного політико-кримінального явища.

Зазначене положення має найважливіше значення, адже не випадково воно знайшло своє закріплення у ст. 1 розділу I «Загальні засади» Конституції України, де Україна проголошується суверенною, демократичною, соціальною, правовою державою. Разом із цим процес розвитку суспільних відносин показує, що прагнення досягти задекларованого статусу української держави, суспільних ідеалів і цінностей, визначених у конституційних при-

писах, може бути гарантоване лише за умов їх забезпечення всіма засобами системи національного законодавства, зокрема кримінального.

Результати дослідження. Беззастережно, що законодавець у чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК України) прагне, у першу чергу, забезпечити охорону конституційного ладу та державної влади України як суверенної та незалежної держави (ст.ст. 1, 109 КК України), намагаючись досягти відповідності між конституційними положеннями і кримінально-правовими нормами, спрямованими на їх охорону від злочинних посягань. Отже, можна погодитись із методологічним висновком про те, що «встановлення відповідності кримінального закону Конституції України має ґрунтуватись на конституційних положеннях, що стосуються не тільки сфери публічно охоронюваного права, а й усіх конституційних приписів, узятих у системній єдності» [1, с. 17].

Першочергове утвердження конституційних гарантій та кримінально-правова охорона зазначених об'єктів, з огляду на їх особливу важливість, є цілком обґрунтованою, проте практика українського державотворення у складних умовах трансформації сучасних суспільних відносин вимагає з'ясування повноти і послідовності дотримання вказаного підходу. Адже, незважаючи на те, що саме закріплення найважливіших пріоритетів у Конституції України є гарантією їх виконання, не можна не враховувати, що навіть конституційні гарантії потребують усебічного забезпечення у кримінальному законодавстві.

Огляд наукових праць, присвячених протидії злочинам проти конституційного ладу і державної влади у вітчизняному кримінальному праві, свідчить, що зазначені питання досліджували В.Ф. Антипенко, М.І. Бажанов, О.Ф. Бантишев, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш, В.В. Голіна, І.В. Діордіца, В.П. Ємельянов, В.А. Ліпкан, М.І. Мельник, А.В. Савченко, Є.Д. Скулиш, Є.О. Смирнов, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, В.П. Тихий, Г.О. Усатий, М.І. Хавронюк, О.В. Шамара та інші вчені. Проте вони розглядались переважно у рамках загальної площини кримінально-правової охорони основ національної безпеки України.

При цьому аналіз значних досліджень та окремих наукових публікацій, які торкаються проблеми кримінально-правової охорони основ національної безпеки України, свідчить, що донедавна кількість вчинених в Україні злочинів проти основ національної безпеки України, порівняно із загальною кількістю злочинів, учинених на території нашої держави, була незначною [2, с. 8]. Зокрема, за даними І.В. Діордіци, кількість злочинів, пов'язаних із діями, спрямованими на насильницьку зміну, повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, станом на 2008 р. становила 0,0004% від загальної кількості вчинюваних злочинів [3, с. 20].

Проте ситуація в державі зазнала суттєвих змін, зокрема, слідчими Головного слідчого управління і регіональних органів СБУ з лютого 2014 р. зареєстровано та розслідувалось понад 4 тис. кримінальних проваджень про злочини проти основ національної безпеки й оборони України, посягань на її територіальну цілісність і недоторканність, інших тяжких злочинів, спрямованих на повалення конституційного ладу і захоплення державної влади, зокрема: державної зради (78 проваджень), диверсій (58), шпигунство (9), терористичні акти (108). Повідомлено про підозру 1 041 особі. Судами на підставі подань слідчих СБУ були заарештовані 720 підозрюваних [4]. Протягом 2016 р. було зареєстровано 280 злочинів проти основ національної безпеки, зокрема 44 за ст. 109 КК України [5]. Що стосується судової статистики, питома вага справ про злочини проти основ національної безпеки України (ст.ст. 109–1141 КК) у загальній злочинності в 2016 р. становила 0,09%, або 75 кримінальних проваджень [6].

У зв'язку з цим, увага до проблеми кримінально-правової охорони основ національної безпеки України, пов'язаної, у першу чергу, із безпекою функціонування самої державної влади, набуває особливої актуальності.

Конституція України передбачає основоположним принципом розподіл державної влади в Україні на законодавчу, виконавчу та судову влади, що означає реалізацію органами цих владних структур своїх повноважень у встановлених нею межах та відповідно до законів України. Дотриманню демократичних засад принципу розподілу влади, а отже, його со-

ціальної цінності, має сприяти забезпечення кримінально-правової охорони функціонування вказаних гілок державної влади, а отже, запобігання проявів її узурпації.

У Розділі I «Злочини проти основ національної безпеки України» КК України ст. 109 «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади», яка має забезпечувати охорону конституційного ладу та функціонування органів державної влади, визначає злочинними дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змову про вчинення таких дій (ч. 1), публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також поширення матеріалів із закликами до вчинення таких дій (ч. 2), а також дії, передбачені ч. 2 цієї статті, вчинені особою, яка є представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації (ч. 3).

Кримінально-правова оцінка складів злочинів, передбачених вказаною статтею, безальтернативно свідчить, що зазначені діяння мають на меті саме насильницьку зміну або повалення конституційного ладу чи захоплення державної влади, а також змову про вчинення таких дій. Не виникає сумніву та є обґрунтованим твердження, що законодавець акцентує саме на насильницькому характері вказаних злочинних посягань.

Водночас, привертає увагу висновок О.Ф. Бантишева і О.В. Шамари, які, розглядаючи кримінально-правовий зміст понять «насильницька зміна», «повалення», «захоплення», вважають, що вживання законодавцем у зазначеній кримінально-правовій нормі терміну «насильницька» є зайвим, оскільки ненасильницьке повалення, як і захоплення, неможливі [2, с. 70–71]. Очевидно, що вказана думка вчених має право на існування, проте, що стосується поняття «захоплення», наведене його тлумачення вдається нам дискусійним, а отже, таким, що може викликати довільне тлумачення кримінального закону.

У теорії кримінального права існують пропозиції щодо іншого формулювання об'єктивних ознак цього складу злочину, зокрема пропонується викласти ч. 1 ст. 109 КК України у такій редакції: «дії, спрямовані на незаконну зміну конституційного ладу України чи на незаконне здобуття державної влади в Україні» [3, с. 17], тобто йдеться про більш широкий спектр дій, що мають характеризувати спосіб учинення даного злочину.

Проте вдається, що питання вдосконалення захисту конституційного ладу і державної влади перебуває у площині реалізації повноти кримінально-правової охорони вказаних атрибутивних ознак держави та забезпечення конституційних гарантій згідно з ключовими положеннями конституційних приписів. На наш погляд, стосовно зазначеного питання у кримінальному законодавстві існує певна прогалина, що знаходить свій прояв у неврахуванні повною мірою законодавцем усіх ключових положень, задекларованих у ч. 2 і ч. 3 ст. 5 Конституції України, а саме:

«Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. (Офіційне тлумачення положення частини третьої ст. 5 див. в Рішеннях Конституційного Суду № 6-рп/2005 від 05.10.2005 р., № 6-рп/2008 від 16.04.2008 р.).

Ніхто не може узурпувати державну владу. (Офіційне тлумачення положення частини четвертої ст. 5 див. в Рішенні Конституційного Суду № 6-рп/2005 від 05.10.2005 р.)».

Отже, беззастережно, що загальні засади Розділу I Конституції України у наведеній вище статті неодноразово наголошують на необхідності запобігання саме *узурпації влади* (курсив наш – *В.М.*), проте законодавець під час формування системи складів злочинів, що посягають на основи національної безпеки України, залишив це посягання за межами закону про кримінальну відповідальність. Звичайно, під час конструювання відповідних норм він не завжди буквально використовує окремі поняття, лексичні чи граматичні конструкції, зважаючи на особливості законодавчої техніки, термінологічної придатності певних слів або словосполучень для кримінально-правового понятійного апарату. У даному випадку очевидне ігнорування ключового поняття – «узурпація», що навряд чи можна визнати виправданим, оскільки його передбачення в Конституції України було не лише обґрунтованим, але й, як свідчить практика державотворення, вельми далекоглядним.

Відомо, що термін «узурпація» має глибокі історичні корені як поширене політично-правове поняття, що означає явище, пов'язане з очевидним порушенням закону. У літературних, енциклопедичних та інших джерелах «узурпація» (від лат. *usurpatio* – «заволодіння») означає захоплення (утримання) влади насильницьким шляхом, вчинене з порушенням закону, або незаконне привласнення владних повноважень, чи захоплення влади з використанням хитрощів.

Отже, суспільно-політична практика та історично-правовий досвід свідчать, що під узурпацією влади розуміють як насильницькі дії, так і сформовану стратегію ненасильницького захоплення державної влади високопосадовцями, очільниками військових структур, лідерами сепаратистських рухів та терористичних угруповань тощо.

Проте якщо дії, спрямовані на насильницьке повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, як правило, є очевидними своєю суспільною небезпечністю та протиправністю, ненасильницька узурпація державної влади, як, зокрема, показує досвід державотворення на українських теренах, являє собою більш складне, часто замасковане, явище, пов'язане з незаконними діями цілком легітимних представників різних гілок державної влади.

Певним приводом, що дає підстави для такого висновку, є відповідні положення стосовно основних засад очищення влади, передбачені Законом України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 року [7]. Зокрема в законі, що визначає правові та організаційні засади проведення очищення влади (люстрації), для захисту та утвердження демократичних цінностей, верховенства права та прав людини в Україні (ч. 2 ст. 1) зазначається: «Очищення влади (люстрація) здійснюється з метою недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини».

І хоча таке персоніфіковане посилання на протиправну діяльність влади, підрив нею основ національної безпеки і оборони України, протиправне порушення прав і свобод людини, пов'язане з обґрунтуванням спрямованості положень вищевказаного закону, є нетрадиційним у законодавчій практиці, вдається очевидним, що воно є вимушеним свідченням визнання відсутності у кримінальному законі запобіжних заходів щодо узурпації влади.

Двадцятип'ятирічна історія незалежності України засвідчує, що у системі владних відносин на її теренах час від часу виникають ситуації щодо спроб порушення з боку окремих гілок влади наявного балансу противаг, що, як правило, пов'язано саме з викликами узурпації влади. Очевидно, що такі дії мають різноплановий характер та знаходять свій прояв у порушенні законодавства, яке регламентує статус, функції, компетенцію, форми та способи діяльності високопосадовців, що відбиваються у різного роду змовах між представниками окремих гілок влади, міжфракційними і міжпартійними угодами, які супроводжуються корупцією, використанням підкупу представників влади і державних службовців, що нерідко визнавалось самими можновладцями. Разом з цим, незважаючи на те, що вказані дії нерідко демонструють очевидне свавілля та порушення закону, вони далеко не завжди характеризуються насильницькими діями та, навпаки, маскуються під виглядом політичного суперництва. При цьому здійснювати ефективну протидію таким процесам несформоване громадське суспільство молодшої держави практично не може, а крім того, закон визнає представників влади народними обранцями, а певну їх частину – взагалі «недоторканими».

Спостереження за розвитком політичної ситуації в державі свідчать, що ознаки узурпації влади знаходять свій прояв за умов явного перевищення однією з гілок влади своїх повноважень, встановлення певних переваг, контролю чи використання інших важелів впливу на діяльність споріднених структур державної влади.

Узурпація державної влади виникає, як правило, у тих випадках, коли хоча б одна з трьох гілок влади поступово втрачає ознаки демократично сформованого органу, а її функції зосереджує високопосадовець, який має повноваження або можливості впливати на діяльність інших гілок влади. Нетривала історія державотворення незалежної України наочно

продемонструвала, що ознаки узурпації влади подекуди характеризували діяльність Президента України, який за Конституцією є главою держави та гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності держави, додержання вимог Конституції, прав і свобод людини і громадянина. При цьому недоторканність Президента України на час виконання ним своїх повноважень (ст. 105 Конституції України), а також відсутність законодавства про його імпичмент та брак кримінально-правової заборони узурпації влади позбавляють суспільство можливості законним шляхом запобігти порушенню Конституції України.

Отже, незважаючи на проголошення України демократичною, соціальною та правовою державою (ст. 1 Конституції), народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні (ст. 5 Конституції), не маючи реальних важелів і засобів впливу на припинення порушень його конституційних прав і свобод, як вже неодноразово відбувалося, вдається до мирних масових протестних акцій, мітингів та демонстрацій, що є реалізацією його права, гарантованого положеннями ст. 39 Конституції України.

Проте очевидно, що зростаюче народне обурення, масові протести людей, злиття таких виступів у «майдани» в умовах подальшого загострення політичної ситуації призводить до протистоянь народу і влади, яка вдається до захисту за допомогою правоохоронних структур, що застосовують силу проти протестувальників.

Перебіг подій «Революції Гідності», численні жертви боротьби зі свавіллям, анексія територій держави та інші трагічні наслідки, дійсний вимір яких ще вимагає свого визначення, показують, що збереження статус-кво у правовому полі не дає змогу громадянському суспільству демократичним шляхом впливати на зловживання владою, а отже, не гарантує неповторення таких подій у майбутньому. У правовому вимірі – це необхідність реалізації положення про те, що законодавство України про кримінальну відповідальність ґрунтується на Конституції України.

Висновки. На підставі викладеного вважаємо, що національним кримінальним законодавством до цього часу не передбачено всіх можливих запобіжників протиправної за змістом діяльності можновладців, якій притаманні ознаки узурпації влади, а отже, з метою забезпечення конституційних гарантій народовладдя вітчизняне кримінальне законодавство має передбачати відповідальність за дії, спрямовані на незаконне порушення балансу між гілками державної влади, а значить, її узурпацію. При цьому відповідна стаття КК України може бути сформульована таким чином:

«Стаття 109¹. Узурпація державної влади.

1. Узурпація державної влади, тобто вчинення всупереч встановленому Конституцією та законодавством порядку будь-якого діяння, спрямованого на захоплення державної влади <...>

2. Те саме діяння, якщо воно спричинило тяжкі наслідки<...>».

Вочевидь, сучасний перебіг суспільних відносин в Україні створив невідкладні об'єктивні підстави для передбачення у законі заходів кримінально-правового впливу, спрямованих на охорону та забезпечення гарантій народовладдя від узурпації державної влади.

Разом з цим внесення відповідних змін до кримінального законодавства буде мати запобіжне значення лише за умов прийняття законодавства не лише про імпичмент Президента, а також зняття недоторканності депутатського та суддівського корпусів, адже тільки наявність повноцінних легітимних правових регуляторів та засобів щодо гарантування законного впливу на представників усіх гілок державної влади може забезпечити запобігання діям, спрямованим на узурпацію влади.

Список використаних джерел:

1. Баулін Ю.В. Верховенство права як об'єднуючий принцип предмета дослідження науки кримінального права / Ю.В. Баулін // Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 9–10 жовтня 2014 р. / редкол. : В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2014. – 17 с.

2. Бантишев О.Ф. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації) : [монографія] / О.Ф. Бантишев, О.В. Шамара. – 3-є вид., доп. і перероб. – Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2014. – 198 с.

3. Діордіца І.В. Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І.В. Діордіца ; Академія адвокатури України. – К., 2008. 20 с.

4. 74 человека признаны виновными в совершении преступлений против государства Украина (17 февраля 2015 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavnoe.ua/news/n213877>.

5. Цьогоріч зменшилася кількість злочинів проти основ національної безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://texty.org.ua/pg/news/Oximets/read/73475/Cogorich_zmenschylasa_kilkist_zlochyniv_protu_osnov_nacionalnoji.

6. Аналіз стану здійснення судочинства у 2016 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/FC0243F91293BFEEC22580E400478576](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FC0243F91293BFEEC22580E400478576).

7. Про очищення влади : Закон України від 16 вересня 2014 р. № 1682-VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 44. – Ст. 2041.

НЕСТОР Н. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правосуддя
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 343.1

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТЛУМАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ІНТЕРЕСИ СУСПІЛЬСТВА» ПІД ЧАС СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ НА ПІДСТАВІ УГОДИ ПРО ПРИМИРЕННЯ

У статті розглянуто проблемні аспекти розуміння поняття «інтереси суспільства» під час судового провадження на підставі угод про примирення. З цієї метою проаналізовано теоретичні підходи до визначення вказаної категорії, практику тлумачення терміну «суспільні інтереси» вітчизняними судами та прецедентну практику Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: угода про примирення, інтереси суспільства, суспільні інтереси, відмова в затвердженні угоди, суд.

В статье рассмотрены проблемные аспекты понимания понятия «интересы общества» во время судебного производства на основании соглашений о примирении. С этой целью проанализированы теоретические подходы к определению указанной категории, практика толкования термина «общественные интересы» отечественными судами и судебная практика Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: соглашение о примирении, интересы общества, общественные интересы, отказ в утверждении соглашения, суд.

This article reviews the problematic aspects of understanding the concept of «public interest» during the court proceedings with regard to the settlement agreement. For this purpose, the theoretical approaches to the definition of this category and the judicial interpretation of the term «public interest», as well as the relevant case-law of the European Court of Human Rights are analyzed.

Key words: settlement agreement, public interest, refusal to approve the agreement, court.

Вступ. Одним із кардинально нових інститутів, які були запроваджені Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 р. (далі – КПК України), є інститут кримінального провадження на підставі угод, якому присвячена глава 35 КПК України. Ст. 468 КПК України передбачено два види угод: угода про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим і угода між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості [1].

КПК України зобов'язує суди здійснювати перевірку угоди на відповідність вимогам цього Кодексу та/або закону. Однією з підстав для відмови у затвердженні угоди є невідповідність її умов інтересам суспільства. У разі, якщо суд визначить наявність вказаної підстави, він виносить ухвалу про відмову в затвердженні угоди і продовження досудового розслідування або судового провадження у загальному порядку (п. 2 та абз. 8 ч. 7 ст. 474 КПК України). Тож від правильного тлумачення оціночного поняття «інтереси суспільства» залежить можливість укладення угод про примирення, так само, як і про визнання винуватості, у кримінальному провадженні.

У теорії кримінального права різним аспектам угод про примирення присвячені роботи багатьох науковців: А. Макаренко, В. Навроцької, Н. Неледві та інших. Деякі аспекти оціночного поняття «інтереси суспільства» були предметом дослідження, зокрема, В. Рибалки, І. Тітка, О. Шпотаківської.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз кримінального процесуального законодавства, наукових джерел та судової практики, пов'язаних із тлумаченням категорії суспільного інтересу в контексті вирішення судом питання про затвердження угоди про примирення.

Результати дослідження. Варто відзначити, що чинний КПК України не містить нормативного визначення категорії «інтереси суспільства». Більше того, поряд із наведеним, у тексті КПК України та Кримінального кодексу України (далі – КК України) законодавець оперує низкою схожих понять (наприклад, «суспільні інтереси», «громадські інтереси»), не розкриваючи при цьому їх зміст та не даючи відповіді щодо їх тотожності терміну «інтереси суспільства». У зв'язку з цим Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у Постанові від 11 грудня 2015 р. № 13 «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод» дійшов висновку, що в контексті КПК України терміни «громадські інтереси» та «суспільні інтереси» варто розуміти як тотожні [2].

Цікавим у контексті тематики цієї статті є аналіз прецедентної практики Європейського суду з прав людини. Зокрема, в рішеннях у справах «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» (James and Others v. the United Kingdom) від 21 лютого 1986 р., «Колишній король Греції та інші проти Греції» (The Former King of Greece and Others v. Greece) від 23 листопада 2000 р. Суд визнає за державами право користуватися «значною свободою (полем) розсуду» під час визначення суспільного інтересу, передусім, у контексті втручання в право власності. При цьому Суд дотримується позиції, згідно з якою національні органи влади краще знають потреби свого суспільства, а тому в питанні оцінки суспільного інтересу вони перебувають у вигіднішому становищі, ніж міжнародний суддя. Крім того, Суд визнає, що поняття «суспільний інтерес» обов'язково має широке значення [3; 4]. Європейський суд з прав людини зауважує, що під час визначення суспільних інтересів завдяки безпосередньому знанню суспільства та його потреб національні органи мають певну свободу розсуду, оскільки вони першими виявляють проблеми, які можуть виправдовувати, наприклад, позбавлення власності в інтересах суспільства, та знаходять засоби для їх вирішення (зокрема, рішення у справах «Хендісайд проти Сполученого Королівства» (Handyside v. the United Kingdom) від 7 грудня 1976 р., «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» (James and Others v. the United Kingdom) від 21 лютого 1986 р.) [5; 3].

Спробу визначити сутність суспільного (публічного) інтересу було також зроблено у працях вітчизняних та зарубіжних науковців.

Загалом під публічним інтересом розуміють життєво необхідне становище великих соціальних груп (включаючи суспільство взагалі), обов'язок щодо реалізації (досягнен-

ня, розвитку) якого лежить на державі [6, с. 25]. Ю. Тихомиров розуміє публічний інтерес як «визнаний державою та забезпечений правом інтерес соціальної спільності, задоволення якого слугує умовою та гарантією її існування і розвитку» [7, с. 55]. М. Васильєва вважає, що публічні інтереси охоплюють, по-перше, державні в тій частині, яка відображає інтереси суспільства в цілому, і, по-друге, суспільні як інтереси громадянського суспільства тією мірою, яка відповідає рівню їх пізнання і може бути забезпечена правовим захистом [8, с. 64].

Так, О. Шпотаківська у своєму дисертаційному дослідженні про суспільні та особисті інтереси у кримінальному судочинстві відзначає, що суспільні інтереси у кримінальному судочинстві є не сукупністю особистих інтересів, а інтересами суспільства загалом, та спрямовані на охорону прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, запобігання злочинам [9].

Проблематику суспільного інтересу як оцінного поняття вивчав В. Рибалко у своєму дисертаційному дослідженні на тему «Оцінні поняття в кримінально-процесуальному праві України». Учений дійшов висновку про доцільність закріплення у главі 35 КПК України критеріїв такого оцінного поняття, як «суспільний інтерес» [10]. Нині ж КПК України не дає визначення зазначеного поняття, отже, його зміст і обсяг, як і будь-яких інших оціночних категорій варто визначати з урахуванням конкретних обставин справи [11, с. 357].

Цікавим є аналіз наукових підходів, а також правозастосовної практики в контексті визначення обставин та чинників, які суд вважає достатніми для винесення ухвали про відмову в затвердженні угоди про примирення на підставі п. 2 ч. 7 ст. 474 КПК України.

По-перше, в теорії кримінального процесу простежується підхід, за якого підставою для відмови в затвердженні угоди про примирення у зв'язку з невідповідністю її умов інтересам суспільства є випадок, коли підозрюваним, обвинуваченим було вчинено двооб'єктний (багатооб'єктний) злочин. Приміром, такої позиції дотримуються В. Навроцька, В. Рибалко, О. Поліщук та інші.

Так, В. Навроцька та В. Рибалко звертають увагу на те, що в КПК України відсутня вказівка, згідно з якою недопустимим є укладення угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим у разі вчинення багатооб'єктного злочину, однак вважають неприйнятним ігнорування того, що значною характеристикою діянь даної категорії є специфічність об'єкта посягання, характер охоронюваних благ. Тому, на думку В. Навроцької і В. Рибалка, у таких випадках варто керуватись положенням п. 2 ч. 7 ст. 474 цього Кодексу, яке зобов'язує суд відмовити у затвердженні угоди, якщо її умови не відповідають інтересам суспільства (оскільки публічний, громадський інтерес залишається без задоволення). При цьому вчені погоджуються, що злочинів, які посягають виключно на приватні інтереси, в «чистому» вигляді не існує, з огляду хоча б на законодавче визначення злочину (ч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу України) як суспільно-небезпечного, а не «індивідуально-небезпечного» діяння [12, с. 73–75]. У свою чергу, О. Поліщук відзначає, що примирення у злочинах, що зачіпають додатково і публічний інтерес, має бути обмежено. На думку ученого, затвердження угод про примирення в справах про злочини, об'єктом яких є інтереси суспільства, суперечитиме сутності інституту примирення, яке може мати місце лише в тих випадках, коли злочином зачіпається виключно приватний інтерес [13, с. 574].

До аналогічного висновку дійшов Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у згаданій вище Постанові «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод»: «Приймаючи рішення щодо затвердження укладеної між сторонами кримінального провадження угоди, суд, крім зазначеного вище, має враховувати, що у кримінальних правопорушеннях, де основним безпосереднім об'єктом виступають публічні інтереси (зокрема немайнові), а спричинена конкретним фізичним чи юридичним особам шкода є лише проявом посягання на основний об'єкт, укладення угоди про примирення не допускається». У п. 9 вказаної Постанови Пленуму наведено перелік таких злочинів. Зокрема, затвердження угод про примирення не допускається у справах про злочини, які передбачені розділом I «Злочини проти основ національної безпеки України»; розділом VII

«Злочини у сфері господарської діяльності»; розділом VIII «Злочини проти довілля»; розділом IX «Злочини проти громадської безпеки»; розділом XI «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту»; розділом XII «Злочини проти громадського порядку та моральності»; розділом XIII «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення»; розділом XIV «Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації»; розділом XV «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян»; розділом XVII «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» (окрім того, не може укладатися угода про примирення щодо злочинів, спеціальним суб'єктом яких є службова особа, але які містяться в інших розділах КК (наприклад, діяння, передбачені ч. 2 ст. 189 та ч. 3 ст. 229 КК); розділом XVIII «Злочини проти правосуддя»; розділом XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)»; розділом XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» Особливої частини Кримінального кодексу України. Водночас у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення в разі вчинення означених кримінальних правопорушень угода про примирення може бути укладена [2].

Варто додати, що вказана рекомендація Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ була доволі неоднозначно сприйнята суддівською спільнотою. Зокрема, суддя Верховного Суду України Б. Пошва висловив окрему думку стосовно постанови Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 березня 2016 р. № 5-27ксл6, в якій зазначив, що роз'яснення, яке міститься у п. 19 вищезгаданої постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, є неправильним, незаконним та таким, що не враховує пріоритету норм міжнародних договорів, які регулюють подібні правовідносини і є частиною національного законодавства [14]. Крім того, позиція Пленуму щодо недопустимості укладення угод про примирення у справах про багатооб'єктні злочини прямо суперечить висновкам, які Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ робив раніше, зокрема, в ухвалі від 12 листопада 2015 р. № 5-1870км15 [15].

Проаналізуємо судову практику, яка, на нашу думку, наочно демонструє проблемні аспекти розуміння суспільного інтересу у контексті застосування угод про примирення. Показовими у цьому аспекті є випадки, коли предметом судового розгляду була угода про примирення у кримінальному провадженні щодо багатооб'єктних злочинів. Наприклад, таким є злочин, передбачений ч. 1 ст. 286 Кримінального кодексу України (порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом, що спричинило потерпілому середньої тяжкості тілесне ушкодження): його безпосереднім об'єктом є безпека руху та експлуатації транспорту (інтерес суспільства), а додатковим – життя і здоров'я особи (приватний інтерес).

Вироком Краматорського міського суду Донецької області від 16 квітня 2015 р. у справі № 234/4675/15-к затверджено угоду про примирення між обвинуваченим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 286 КК України, та потерпілим [16]. Розглядаючи апеляційну скаргу Першого заступника прокурора Донецької області на вказаний вирок суду, Апеляційний суд Донецької області зазначив, що «та обставина, що безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 286 КК України, є безпека дорожнього руху, сама по собі не є підставою для висновку про те, що в будь-якому разі таким злочином завдається шкоди суспільним інтересам і угода між потерпілим та обвинуваченим не відповідає інтересам суспільства». Цей висновок дав суду підстави для залишення апеляційної скарги без задоволення [17].

У зв'язку із зазначеною справою, у постанові Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 березня 2016 р. у справі за заявою заступника Генерального прокурора України про перегляд ухвали колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 8 грудня 2015 р. з підстави, передбаченої п. 2 ст. 445 Кримінального процесуального кодексу

України, викладено правову позицію щодо укладення угод про примирення між потерпілим та підозрюваним (обвинуваченим).

Верховний Суд України наголосив, що на забезпечення дієвості правових механізмів інституту примирення, його цілей і мети впливають «складні» зв'язки між принципами публічності і диспозитивності. Тому під час визначення того, чи можна укласти угоди про примирення між потерпілим та обвинуваченим, в разі вчинення останнім, у даному випадку, злочину невеликої тяжкості – двооб'єктного (багатооб'єктного) злочину (ч. 1 ст. 286 КК України), суд має керуватись не тільки формальними вимогами норм щодо видів угод про примирення і класифікацію злочинів, щодо яких такі угоди можуть укладатися, а чітко дотримуватись їх засадничих принципів. При цьому визначальною категорією для встановлення співвідношення публічних і приватних пріоритетів в інституті примирення Суд вважає категорію інтересу як спонукальної сили, що приводить у дію усю систему судочинства.

Верховний Суд України зазначає, що існує така група суспільних відносин, охоронюваних кримінальним правом, в яких приватні інтереси їх учасників можуть переважати над суспільними (публічними) інтересами настільки, що волевиявлення потерпілого може мати вирішальне значення для кримінальної відповідальності винної особи.

На підставі викладеного вище, Верховний Суд України дійшов висновку, що зміст розглядуваної угоди не суперечить інтересам суспільства.

Загалом Верховним Судом України було наголошено, що з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. засада диспозитивності розширила свій вплив на значну категорію кримінальних проваджень і, насамперед, на кримінальні провадження щодо злочинів невеликої тяжкості. Така зміна вектора державної політики, на думку Суду, має підняти на новий рівень і практику реалізації приватних інтересів у кримінальному судочинстві [18].

На підставі проаналізованих нами судових рішень за 2016–2017 рр., якими вирішено питання про затвердження угоди про примирення, доступних для ознайомлення за відповідними пошуковими критеріями в Єдиному державному реєстрі судових рішень, можна дійти висновку про те, що під час вирішення питань про затвердження угоди про примирення у справах про багатооб'єктні злочини суди посилаються на правову позицію Верховного Суду України, а не Постанову Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Підставою для цього є ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», згідно з якою висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права.

З викладеного зрозуміло, що наявність публічних інтересів як основного об'єкта посягання не має розцінюватись судом як обставина, яка виключає можливість затвердження угоди про примирення у кримінальному провадженні. Натомість, важливими є оцінка й дотримання балансу, ефективного співвідношення принципів публічності і диспозитивності, публічних і приватних інтересів у кожному конкретному випадку. Варто зазначити, що розмежування публічного та приватного інтересів є іншою важливою проблемою науки кримінального процесуального права. У цьому контексті, безумовно, варті уваги наукові доробки І. Тітка, О. Шпотаківської та інших, спрямовані на визначення критеріїв, якими керується законодавець, допускаючи пріоритет приватного інтересу в одних сферах кримінального судочинства та залишаючи при цьому панування засади публічності в інших [19, 9].

Ще одним критерієм, який суди враховують під час вирішення питання про наявність суперечності умов угоди суспільним інтересам, є особа підозрюваного (обвинуваченого). Дискусійним є питання про можливість укладення такої угоди з підозрюваним, обвинуваченим, який вчинив злочин за наявності обставин, що обтяжують покарання, негативно характеризується, не працює, раніше притягувався до кримінальної відповідальності [11, с. 361]. При цьому, судова практика у таких випадках не відзначається однозначністю.

Аналіз судової практики дає підстави для висновку, що здебільшого попередня судимість розглядається як критерієм, що свідчить про невідповідність угоди інтересам суспіль-

ства. Зокрема, таку позицію зайняв Ленінський районний суд міста Миколаєва у справі за № 1-кп/489/236/2017. Суд зазначив: оскільки обвинувачений був неодноразово судимий за вчинення тяжких злочинів, характеризуються як особа, схильна до вчинення правопорушень, перебуває на обліку як наркозалежна особа, умови угоди в частині звільнення обвинуваченого від покарання з випробуванням не відповідають інтересам суспільства, оскільки таке звільнення не досягне своєї мети – виправлення обвинуваченого і запобігання вчиненню ним нових злочинів, що є основними інтересами суспільства, завдання по охороні яких закріплені у ст. 1 КК України [20].

Суддя Малиновського районного суду міста Одеси у справі за № 521/3967/17 постановив ухвалу від 30 березня 2017 р., якою відмовив в затвердженні угоди про примирення, однак аргументом для відмови виявились паралельні обвинувачення за аналогічні злочини [21].

Вінницький міський суд в ухвалі у справі за № 127/4530/17 зазначив таке: «<...>обвинувачена ОСОБА_4 підозрюється у вчиненні кримінальних правопорушень середньої тяжкості, суду пояснила, що наслідки невиконання угоди їй не відомі, читати та писати вона не вміє, офіційно не працює та не має самостійного прибутку, має на утриманні двох малолітніх дітей, а тому суд приходиться до висновку, що умови угоди в частині призначення покарання не відповідають інтересам суспільства» [22].

Водночас, в Єдиному державному реєстрі судових рішень знаходимо протилежні позиції судів. Для прикладу, Печерським районним судом міста Києва 26 квітня 2013 р. було затверджено угоду про примирення у справі № 757/7938/13-к, попри заперечення прокурора про те, що угода суперечить інтересам суспільства (обвинувачена у вчиненні закінченого замаху на крадіжку не працювала та неодноразово притягувалася до кримінальної відповідальності). Проте суд затвердив угоду про примирення, зважаючи на те, що її укладення є диспозитивним правом потерпілого та обвинуваченого [23].

На думку В. Рибалки, практика судів, котрі перевіряють угоду на врахування її сторонами характеристики особи обвинуваченого та обставин, що обтяжують покарання, є цілком виправданою. Водночас лише відсутність у людини постійного місця роботи, як і наявність обставин, що обтяжують покарання, ще зовсім не означає, що укладена з нею угода не може бути затверджена. Потрібно зауважити, чи враховано сторонами ці обставини під час узгодження покарання (або під час узгодження покарання і звільнення від його відбування з випробуванням). Їх неврахування може свідчити про неможливість виправлення та запобігання вчиненню обвинуваченим чи іншими особами нових злочинів без застосування суворішого виду покарання і реального його відбування [11, с. 362–363]. На необхідність «врахування даних, що характеризують особу винного» вказував і Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у листі «Про деякі питання здійснення кримінального провадження на підставі угод» від 15.11.2012 р. № 223-1679/0/4-12 [24].

У деяких випадках суди вбачають невідповідність умов угоди інтересам суспільства у разі невідповідності узгодженого сторонами покарання характеру та тяжкості вчиненого діяння, зокрема, недотримання балансу між завданою шкодою та компенсацією. Наприклад, Кам'янець-Подільський міськрайонний суд Хмельницької області, розглянувши угоду про примирення, відмовив у її затвердженні з огляду на те, що умови відповідної угоди не відповідають інтересам суспільства, «оскільки узгоджене сторонами покарання є явно несправедливим та таким, що не відповідає засадам призначення покарання». Суд вказав, що «узгоджене сторонами покарання у виді 850 грн. штрафу є мінімальним у санкції ч. 2 ст. 190 КК України, та є в сто разів меншим від спричиненої шкоди, і призначення його у даному випадку не відповідатиме інтересам суспільства, оскільки таке покарання є явно несправедливим» [25].

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ також свого часу наголошував, що у разі узгодження сторонами покарання, яке за своїм видом та/або розміром не відповідає характеру, тяжкості вчиненого діяння та особі винного, суд має визнати умови цієї угоди такими, що не відповідають інтересам суспільства, та відмовити в її затвердженні [24].

Зрештою, вважаємо за необхідне звернути увагу на ще одну проблему, пов'язану із недотриманням законодавцем принципу правової визначеності при вживанні поняття «суспільний інтерес». Ухвала суду про відмову в затвердженні угоди про примирення, з огляду на системне тлумачення глави 35 КПК України, а також зважаючи на закріпленій у ст.ст. 394, 424 цього Кодексу перелік судових рішень, що підлягають оскарженню, – в апеляційному та, відповідно, в касаційному порядку оскарженню не підлягає [26; 2]. Очевидно, що неоднаковий рівень правової свідомості й освіти правозастосовувачів та брак правової визначеності щодо сутності оціночного поняття суспільного інтересу створює умови для неоднакового тлумачення та правозастосування. За таких умов неможливість оскарження ухвали про відмову у затвердженні угоди та недопустимість повторного звернення з угодою в одному кримінальному провадженні видаються такими, що суперечать сутності інституту угод, який Н. Неледда вважає інструментом «для законного вирішення кримінально-правового конфлікту з ціллю покращення і підвищення якості судових рішень, які задовольняють не тільки державні інтереси, але і інтереси потерпілого та підозрюваного (обвинуваченого)» [27, с. 213]. У зв'язку з цим, пропонуємо передбачити у КПК України можливість оскарження в апеляційному порядку ухвали про відмову у затвердженні угоди про примирення. На нашу думку, запропонована зміна дасть змогу повною мірою забезпечити право на оскарження судових рішень, передбачене ст. 24 КПК України, та суттєво підвищити ефективність захисту прав учасників процесу.

Висновки. Підсумовуючи викладене, під час тлумачення категорії «інтереси суспільства» у судовому провадженні на підставі угоди про примирення суди враховують такі критерії: посягання злочину передусім на суспільні (публічні) інтереси, характеристика особи підозрюваного (обвинуваченого) та відповідність узгодженого сторонами покарання характеру та тяжкості вчиненого діяння. Водночас аналіз неоднозначної судової практики з досліджуваного питання підтверджує потребу у виробленні критеріїв тлумачення суспільного інтересу та чітких орієнтирів, якими варто керуватись, оцінюючи співвідношення засад публічності та диспозитивності у кримінальному судочинстві.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 11 грудня 2015 р. № 13 «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-15>.
3. Справа «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» (Case of James and Others v. the United Kingdom), ЄСПЛ, Рішення від 21 лютого 1986 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_180.
4. The Former King of Greece and Others v. Greece, ECHR, Judgment of 28 November 2002. Application No. 2570/94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-59051&filename=001-59051.pdf>.
5. Handyside v. the United Kingdom, ECHR, Judgment of 7 December 1976. Application No. 5493/72 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57499>.
6. Тотьев К.Ю. Публичный интерес в правовой доктрине и законодательстве / К.Ю. Тотьев // Государство и право. – 2002. – № 9. – С. 19–25.
7. Тихомиров Ю.А. Публичное право: Учебник / Ю.А. Тихомиров. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – 496 с.
8. Васильева М.И. Публичные интересы в экологическом праве / М.И. Васильева. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 424 с.
9. Шпотаківська О.В. Суспільні та особисті інтереси у кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О.В. Шпотаківська ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 16 с.

10. Рибалко В.О. Оцінні поняття в кримінально-процесуальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В.О. Рибалко; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2016. – 20 с.
11. Рибалко В.О. Оцінне поняття «суспільний інтерес» як підстава для відмови у затвердженні угод про примирення і визнання винуватості / В.О. Рибалко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2014. – Вип. 2. – С. 356–366.
12. Навроцька В.В. Проблеми, що виникають на практиці укладення угод у кримінальному судочинстві / В.В. Навроцька, В.О. Рибалко // Митна справа. – 2015. – № 3(2). – С. 72–76.
13. Поліщук О.М. Кримінальні проступки та злочини у фокусі інституту примирення / О.М. Поліщук // Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / відп. за вип. В.М. Дрьомін; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України. – Одеса: Фенікс, 2014. – Т. 1. – С. 572–574.
14. Окрема думка судді Верховного Суду України Пошви Б.М. стосовно постанови Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 березня 2016 р. № 5-27к16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/d66ef2b3ffd0577ec2257fd9003492b0/\\$FILE/%D0%9E%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B0%20%D0%B4%D1%83%D0%BC%D0%BA%D0%B0.doc](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/d66ef2b3ffd0577ec2257fd9003492b0/$FILE/%D0%9E%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B0%20%D0%B4%D1%83%D0%BC%D0%BA%D0%B0.doc).
15. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 12 листопада 2015 р. в справі № 5-1870км15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53657476>.
16. Вирок Краматорського міського суду Донецької області від 16 квітня 2015 р. в справі № 234/4675/15-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43765896>.
17. Ухвала Апеляційного суду Донецької області від 16 липня 2015 р. в справі № 234/4675/15-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/47113730>.
18. Постанова Верховного Суду України від 31 березня 2016 року в справі № 5-27к16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58496633>.
19. Тітко І.А. Критерії обмеження сфери приватного інтересу в кримінальному процесуальному праві / І.А. Тітко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. – Випуск 33. – Том 2. – С. 161–164.
20. Ухвала Ленінського районного суду міста Миколаєва від 10 березня 2017 р. в справі № 489/1201/17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65223832>.
21. Ухвала Малиновського районного суду міста Одеси від 30 березня 2017 р. в справі № 521/3967/17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65685201>.
22. Ухвала Вінницького міського суду від 5 квітня 2017 р. в справі № 127/4530/17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65776442#>.
23. Вирок Печерського районного суду міста Києва від 26 квітня 2013 р. в справі № 757/7938/13-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30916454>.
24. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення кримінального провадження на підставі угод» від 15 листопада 2012 р. № 223-1679/0/4-12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v1679740-12>.
25. Ухвала Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області від 2 лютого 2017 р. в справі № 676/3276/16-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64446999>.
26. Узагальнення ВССУ судової практики здійснення кримінального провадження на підставі угод від 22.01.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/print/92557-uzagalnennya_vssu_sudovoi_praktiki_zdiysnennya_kriminalnogo_html.
27. Неледва Н.В. Деякі проблеми відмови судом у затвердженні угоди про примирення в кримінальному процесі / Н.В. Неледва // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2014. – Вип. 9-1. – С. 212–214.

ПАНОВА А. В.,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального
процесу та оперативно-розшукової
діяльності
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.14

РОЗСЕКРЕЧУВАННЯ МАТЕРІАЛІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ: СУДОВА ПРАКТИКА ТА ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ

Стаття присвячена дослідженню процесуального порядку розсекречування матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх у доказуванні. Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини в частині вирішення цього питання, а також правові позиції Верховного суду України.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, розсекречування, право на справедливий суд, відкриття матеріалів іншій стороні, докази, допустимість доказів.

Статья посвящена исследованию процессуального порядка рассекречивания материалов негласных следственных (розыскных) действий и использованию их в доказывании. Проанализирована практика Европейского суда по правам человека, а также правовые позиции Верховного Суда Украины.

Ключевые слова: негласные следственные (розыскные) действия, рассекречивание, право на справедливый суд, открытие материалов другой стороне, доказательства, допустимость доказательств.

The article is devoted to the research of the procedural order of reveal the materials of covert investigative (search) actions and using them in proving. The practice of the European Court of Human Rights, as well as the legal positions of the Supreme Court of Ukraine, is analyzed.

Key words: covert investigative (search), reveal, right to a fair trial, opening of the materials to the other side, evidence, admissibility of evidence.

Вступ. Інститут відкриття матеріалів іншій стороні має комплексний характер щодо забезпечення прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого, серед яких право на оскарження процесуальних рішень, дії чи бездіяльності, презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини, право на захист, а також право на справедливий судовий розгляд.

У цьому контексті актуальним на сьогодні є питання надання доступу слідчим, прокурором до матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НС(Р)Д) стороні захисту, що здійснюється під час завершення досудового розслідування перед зверненням до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. Йдеться, зокрема, не тільки про протоколи НС(Р)Д та додатки до них, які можуть використовуватися в доказуванні на тих самих підставах, що і результати проведення інших слідчих (розшукових) дій, а також про матеріальні носії інформації, які є правовою підставою для проведення НС(Р)Д – клопотання, постанови, ухвали. Можливість ознайомлення зі змістом останніх, дає змогу перевірити допустимість результатів НС(Р)Д, а також є однією з гарантій забезпечення права підозрюваного, обвинуваченого на захист.

На необхідність надання доступу до матеріалів НС(Р)Д, які стали правовою підставою їх проведення, неодноразово звертали увагу О. Амелін, М. Багрій, О. Полухович, Д. Філін та інші вчені.

Як свідчить правозастосовна практика, здебільшого ці процесуальні документи не надаються для ознайомлення учасникам кримінального провадження і суду, який розглядає кримінальну справу по суті, оскільки, відповідно до положень Інструкції про проведення НС(Р)Д, указаним документам надається гриф секретності. Відсутність можливості ознайомлення зі змістом процесуальних документів, що виступають правовою підставою проведення НС(Р)Д, призводить до фактичної неможливості оцінки судом і стороною захисту допустимості отриманих фактичних даних. У цьому контексті актуальним видається звернення до більш детального аналізу даного питання з урахуванням судової практики, яка з цієї проблеми не є одноманітною.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження процесуального порядку розсекречення матеріалів НС(Р)Д та використання їх у доказуванні.

Результати дослідження. Згідно з п. 5.1. Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», затвердженої наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України 114/1042/516/1199/936/1687/5 (далі – Інструкція про проведення НС(Р)Д) постановою слідчого, прокурора про проведення НС(Р)Д, клопотання про дозвіл на проведення НС(Р)Д, ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення НС(Р)Д та додатки до нього, протокол про проведення НС(Р)Д, які містять відомості про факт та методи проведення НС(Р)Д, а також відомості, що дають змогу ідентифікувати особу, місце або річ, щодо якої проводиться або планується проведення такої дії, розголошення яких створює загрозу національним інтересам та безпеці, підлягають засекречуванню. Також до відомостей, які становлять державну таємницю, належать відомості про факт або методи проведення НС(Р)Д, відомості, що дають змогу ідентифікувати особу, місце або річ, щодо якої проводиться чи планується проведення НС(Р)Д, розголошення яких створює загрозу національним інтересам і безпеці [1].

Після завершення проведення НС(Р)Д грифи секретності матеріальних носіїв інформації щодо їх проведення підлягають розсекреченню на підставі рішення прокурора, який здійснює повноваження прокурора в конкретному кримінальному провадженні у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, зважаючи на обставини кримінального провадження та необхідність використання матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій як доказів після проведення таких дій, якщо витік зазначених відомостей не завдасть шкоди національній безпеці України (п. 5.9). Отже, з буквального тлумачення положень Інструкції вбачається, що розсекреченню підлягають усі матеріальні носії інформації (клопотання, ухвала, постановою, протокол), у разі, якщо прокурор буде використовувати їх як докази у кримінальному провадженні.

До того ж, у вирішенні питання допустимості фактичних даних, отриманих у результаті НС(Р)Д, крім процесуальних документів, що виступають правовою підставою для проведення цих дій, оцінці підлягає також доручення слідчого, прокурора на проведення НС(Р)Д уповноваженим оперативним підрозділом, передбаченим ч. 6 ст. 246 КПК, що надається на підставі п. 3 ч. 1 ст. 40, п. 5 ч. 2 ст. 36 КПК. Не будучи правовою підставою проведення НС(Р)Д, доручення є умовою здійснення таких дій належним суб'єктом, а тому має істотне значення під час вирішення питання допустимості доказів.

Забезпечення такої можливості є гарантією справедливої процедури як компонента права на справедливий суд, закріпленого ст. 6 КЗПЛ. Так, потреба в розкритті матеріалів НС(Р)Д визнається Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) як один із найважливіших елементів права будь-якої особи на справедливий суд, що гарантується ст. 6 КЗПЛ, незважаючи на те, що в цій статті немає очевидного посилання на нього. Позиція ЄСПЛ полягає у тому, що таке розкриття є важливим для дійсно змагального судового процесу,

хоча іноді його також називають необхідним заходом для забезпечення рівноправності сторін. У справі «Едвардс і Льюїс проти Сполученого Королівства» від 27.10.2004 р. було також встановлене порушення ст. 6 КЗПЛ, пов'язане з не відкриттям матеріалів стороні захисту через потенційне завдання шкоди секретним методам розслідування, тоді як матеріали стосувались можливого провокування обвинуваченого до вчинення злочину. Ці матеріали безпосередньо стосувалися судового процесу над обвинуваченим, оскільки докази щодо провокування були підтверджені, обвинувачення мали бути зняті, отже, ЄСПЛ дійшов висновку щодо порушення права останнього на справедливий суд.

Однією з гарантій запобігання порушення права обвинуваченого на справедливий суд та його права на захист у зв'язку із невідкриттям матеріалів, є положення ч. 12 ст. 290 КПК, відповідно до якого суд не має права допустити відомості, що містяться в матеріалах, які не були відкриті стороною кримінального провадження як докази. Отже, зазначене, з урахуванням вищенаведеного, охоплює й випадки невідкриття слідчим, прокурором матеріалів, що стали правовою підставою для проведення НС(Р)Д, – клопотання слідчого, прокурора, постанови прокурора, ухвали слідчого судді.

На окрему увагу при розгляді цього питання заслуговує позиція Вінницького міського суду Вінницької області, яким було ухвалено виправдувальний вирок від 13.01.2017 р. (справа № 127/23772), у мотивувальній частині якого судом зазначено: «Незважаючи на клопотання сторони захисту про надання відповідного судового рішення, на підставі якого було здійснено зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, стороною обвинувачення відповідного рішення надано не було з тих підстав, що воно засекречене. Натомість, прокурор у судовому засіданні послався на наявність ухвали слідчого судді Апеляційного суду Хмельницької області. Відомостей, які б свідчили про виконання вимог ч. 1 ст. 251 КПК в частині вказівки початку, тривалості НС(Р)Д, а також вид НС(Р)Д, що проводиться, сторонами кримінального провадження суду надано не було, а тому, відповідно до ч. 12 ст. 290 та ч. 5 ст. 364 КПК, сторона обвинувачення не вправі здійснювати посилання на наявність даних документів у матеріалах кримінального провадження». Крім того, суд, пославшись на практику ЄСПЛ в частині вирішення цього питання, зазначив: «У даному випадку для оцінки допустимості доказів злочинної діяльності обвинуваченого, отриманих у процесі здійснення негласних слідчих (розшукових) дій, суд враховує, що ЄСПЛ у рішенні у справі «Мирилашвілі проти Росії» висловив абсолютно чітку позицію, відповідно до якої у змагальному процесі мають розглядатися не лише докази, які безпосередньо стосуються фактів справи, а й інші докази, які можуть стосуватися допустимості, достовірності та повноти останніх. Рішення про відмову у розкритті матеріалів, пов'язаних з операцією щодо прослуховування телефонних розмов, результатами якого було обґрунтовано обвинувальний вирок національного суду, не супроводжувалось адекватними процесуальними гарантіями і, крім цього, не було достатньо обґрунтованим (п. 200–203; 206–208, 209).

У рішенні ЄСПЛ у справі «Волохи проти України» (п. 59) суд зауважив, що з наданих Урядом зауважень не вбачається, що законодавство України забезпечує особу, щодо якої живаються заходи спостереження, належними гарантіями захисту.

Таким чином, аналізуючи надані суду докази у сукупності, суд приходить до переконання, що доказ, отриманий внаслідок проведення НСРД, за відсутності ухвали слідчого судді чи постанови прокурора у разі проведення такої НСРД, як контроль за вчиненням злочину, є очевидним недопустимим.

Відповідно до ч. 3 ст. 62 Конституції України, обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях; усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. Аналогічна правова конструкція закріплена й у ч. 4 ст. 17 КПК України. Зі змісту ч. 2 ст. 8 та ч. 5 ст. 9 КПК України випливає, що принцип верховенства права у кримінальному провадженні та кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Зі змісту рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бочаров проти України» (п. 45) зрозуміло, що суд, оцінюючи докази, керується критерієм доведення «поза розум-

ним сумнівом». Таке доведення може походити зі співіснування достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою висновків або подібних неспростованих презумпцій щодо фактів.

Таким чином, здійснюючи судовий розгляд даного кримінального провадження відповідно до вимог ч. 6 ст. 22, ч. 3 ст. 26, ч. 1 ст. 337 КПК України, оцінюючи досліджені у справі докази з точки зору належності, допустимості та достовірності, а сукупність зібраних доказів з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення, суд дійшов висновку, що стороною обвинувачення не доведено винуватість особи у вчиненні інкримінованих їй злочинів. Як наслідок, на переконання суду, обвинувачений відповідно до ч. 1 ст. 373 КПК України підлягає виправданню» [2].

Наведений приклад із судової практики демонструє концептуальну позицію суду щодо необхідності розсекречування процесуальних документів, які були правовою підставою для проведення НС(Р)Д, і надання їх для ознайомлення стороні захисту і суду з метою забезпечення можливості оцінки допустимості отриманих фактичних даних як докази. Ця позиція поділяється і в науці кримінального процесу та видається цілком обґрунтованою [3, с. 239]. На це неодноразово зверталася увага й автором цієї статті [4, с. 6].

Так, О. Полухович слушно зауважує, що за п. 1 ч. 2 ст. 87 КПК під час вирішення питання щодо допустимості доказового матеріалу суд зобов'язаний встановити не лише наявність самого судового дозволу, а й з'ясувати дотримання його суттєвих умов під час проведення слідчої дії. І хоча закон не дає роз'яснення, які саме умови судового дозволу слід вважати суттєвими, на думку автора, до їх переліку варто віднести відомості про особу (осіб), місце або річ, щодо яких необхідно провести НС(Р)Д; вид НС(Р)Д та відомості залежно від виду НС(Р)Д про ідентифікаційні ознаки, які дадуть змогу унікально ідентифікувати абонента спостереження, телекомунікаційну мережу, кінцеве обладнання тощо; строк дії ухвали (п.п. 3, 4, 5 ч. 3 ст. 248 КПК) та інші положення ухвали слідчого судді, які є принциповими для оцінки законності та обґрунтованості проведення НС(Р)Д. При цьому цю інформацію не можна отримати з довідки апеляційного суду, оскільки нею лише підтверджується факт постановлення відповідної ухвали без конкретизації змісту. Окрім цього, для встановлення допустимості отриманого в рамках НС(Р)Д доказового матеріалу має значення мотивованість та обґрунтованість судового рішення, на підставі якого було проведено НС(Р)Д, що дає можливість оцінити виправданість застосування таких правообмежувальних процедур у кожному конкретному випадку. Доречно також згадати, що КПК передбачає отримання інформації із застосуванням НС(Р)Д лише за умови, що така інформація не може бути отримана іншим шляхом (ч. 2 ст. 246), а ЄСПЛ наголошує, що правообмеження, які мають місце під час здійснення таємних слідчих дій, допустимі лише у виняткових випадках та з підстав, передбачених чинним законодавством, що має бути перевірено в рамках судово-контрольних процедур. Викладене дає можливість сформулювати таке твердження: переконатись у тому, що проведення НС(Р)Д було єдиним можливим шляхом отримати інформацію, а також перевірити, чи не було під час проведення НС(Р)Д порушено суттєві умови судового дозволу, можна, лише ознайомившись із текстом ухвали слідчого судді, якою відповідний дозвіл було надано [5, с. 100–101]. Зважаючи на це, заслуговує на увагу пропозиція О. Амеліна щодо законодавчого закріплення обов'язку надання на запит суду, в якому здійснюється розгляд кримінального провадження, ухвал слідчих суддів апеляційних судів про надання дозволів на проведення НС(Р)Д у зв'язку із необхідністю встановлення законності та допустимості зібрання доказів у справі та проведення НС(Р)Д. Також обґрунтовано наголошується на необхідності запровадження на рівні законодавства процедури розсекречення постанов прокурора та ухвал слідчих суддів, якими санкціоновано здійснення НС(Р)Д на стадії судового розгляду кримінального провадження (із відповідними змінами до ст. 290 КПК) [6, 6].

Буквальне тлумачення положень вищевказаної Інструкції та гл. 21 КПК дає підстави дійти висновку про те, що у випадках, коли розсекречування матеріалів НС(Р)Д не створює загрози національним інтересам і безпеці України, сторона обвинувачення зобов'язана надати їх учасникам кримінального провадження і суду для ознайомлення з метою забезпечення реальної можливості оцінки допустимості фактичних даних, отриманих у їх результаті, як докази.

Верховним Судом України 16 березня 2017 р. було остаточно поставлено крапку у питанні, що розглядається. Так, у своїй постанові від 16 березня 2017 р. № 5-364кп16 Верховний Суд України зазначив: «Невідкриття матеріалів сторонами в порядку ст. 290 КПК є окремою підставою для визнання таких матеріалів недопустимими як докази. При цьому, відкриттю, окрім протоколів, в яких зафіксовано хід та результати проведення певних дій, в обов'язковому порядку підлягають і матеріали, які є правовою підставою проведення таких дій (ухвали, постанови, клопотання), що забезпечить можливість перевірки стороною захисту та судом допустимості результатів таких дій як доказів. Суд також зауважив, що чинний КПК не містить заборони для сторін кримінального провадження представляти в суді матеріали, не відкриті одна одній. Заборона адресована суду, який згідно з ч. 12 ст. 290 КПК, не має права допустити відомості, що містяться в них, як докази. Надання стороною обвинувачення у суді матеріалів, до яких не було надано доступ стороні захисту, і долучення їх як доказів на стадіях судового розгляду порушує право обвинуваченого на захист, оскільки змушує його захищатися від так званих нових доказів без надання достатніх можливостей і часу для їх спростування. Отже, факт ознайомлення з матеріалами справи після закінчення розслідування не є достатнім для відстоювання стороною захисту своєї позиції у кримінальному процесуальному змаганні. За таких умов, коли стороні обвинувачення відомі всі докази, а сторона захисту не володіє інформацією про них до завершення розслідування, порушується баланс інтересів у кримінальному процесі.

Ч. 12 ст. 290 КПК фактично передбачає кримінальну процесуальну санкцію стосовно сторін кримінального провадження, яка реалізується в разі невиконання сторонами обов'язку щодо відкриття матеріалів, яка полягає у тому, що в майбутньому суд не має права допустити відомості як докази у невідкритих матеріалах. Так, невідкриття сторонами кримінального провадження одна одній матеріалів суттєво зменшує їх доказову базу, що, в свою чергу, може негативно вплинути на законність та обґрунтованість прийнятого судом рішення» [7].

У контексті питання, що розглядається, вважаємо за доцільне також акцентувати на тому, що по-перше, відкриття матеріалів є обов'язком сторони обвинувачення, навіть у тому випадку, коли сторона захисту не заявляє клопотання про надання доступу до них. По-друге, прокурор або слідчий за його дорученням зобов'язаний надати доступ до всіх матеріалів досудового розслідування, які є в його розпорядженні, зокрема будь-які докази, які самі по собі або в сукупності з іншими доказами можуть бути використані для доведення невинуватості, або меншого ступеня винуватості обвинуваченого, або сприяти пом'якшенню покарання (ч. 2 ст. 290 КПК), зокрема, і тих матеріалів, які є у розпорядженні сторони обвинувачення, але не будуть використовуватися нею під час судового розгляду. А тому ненадання доступу до клопотання, постанови, ухвали про проведення НС(Р)Д або, наприклад, до одного з додатків до протоколу про проведення НС(Р)Д, не викликає необхідності подання клопотання стороною захисту про надання доступу до них. Сторона обвинувачення зобов'язана створити необхідні умови для реалізації стороною захисту її права на справедливий суд та права на захист, одним з елементів якого є право на відкриття всіх матеріалів, зібраних стороною обвинувачення.

У разі, якщо слідчий, прокурор не забезпечить можливості реалізації цього права стороні захисту, суд не має допускати такі відомості як докази, відповідно до положень ч. 12 ст. 290 КПК.

Разом з тим зазначимо, що буквальне тлумачення положень КПК у частині порядку ознайомлення з матеріалами кримінального провадження на всіх його стадіях, зокрема, ст.ст. 221, 317 КПК, дало змогу дійти висновку, що в усіх інших випадках таке ознайомлення є правом учасників кримінального провадження, яке може бути реалізоване лише у разі подання ними відповідного клопотання.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 221 КПК слідчий прокурор «зобов'язаний за клопотанням сторони захисту, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, надати їм матеріали досудового розслідування для ознайомлення». Згідно

з ч. 2 ст. 317 КПК після призначення справи до судового розгляду головуючий має забезпечити учасникам судового провадження можливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження, якщо вони про це заявлять клопотання.

Висновки. Таким чином, аналіз положень вищевказаної Інструкції, гл. 21 КПК, практики ЄСПЛ та правових позицій Верховного Суду України в частині вирішення цього питання дає підстави дійти висновку про те, що у випадках, коли розсекречування матеріалів НС(Р)Д не створює загрози національним інтересам і безпеці України, сторона обвинувачення зобов'язана надати їх учасникам кримінального провадження і суду для ознайомлення з метою забезпечення реальної можливості оцінки допустимості фактичних даних, отриманих у їх результаті, як докази, а також забезпечення права підозрюваного, обвинуваченого на справедливий суд.

Список використаних джерел:

1. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю : Наказ СБ України від 12.08.2005 р. № 440 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 34. – Ст. 2089.
2. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 13.01.2017 р.: справа № 127/23772 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64105773>.
3. Філін Д.В. Негласні слідчі (розшукові) дії у системі засобів доказування у кримінальному провадженні. Правове забезпечення оперативно-службової діяльності: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали пост. діючого наук.-практ. семінару, м. Харків, 29 травня 2015 р. – Вип. 6. – С. 344.
4. Панова А.В. Визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А.В. Панова ; Нац. юрид. ун-т імені Я. Мудрого. – Харків, 2016. – 20 с.
5. Полюхович О. До питання використання як доказів матеріалів, отриманих за результатами проведення негласних слідчих (розшукових) дій: (за матеріалами судової практики) / О. Полюхович // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2016. – № 3. – С. 100–101.
6. Амелін О. Проблеми розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним перешкодженням мирним акціям протесту, зборам та мітингам // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2015. – № 4. – С. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/8-2015/amelin.pdf>.
7. Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 березня 2017 р. № 5-364кк16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/46445E8A79A386EFC225810D00532653](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/46445E8A79A386EFC225810D00532653).

ПИЛИПЕНКО О. М.,
здобувач кафедри загально-
юридичних дисциплін
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка)

УДК 343.985

ОСОБЛИВОСТІ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОЇ ПОРУБКИ ЛІСУ

Статтю присвячено дослідженню особливостей початку досудового розслідування незаконної порубки лісу. Вивчено можливості перевірки відомостей про відповідний кримінальний злочин. Досліджено основні джерела інформації про названий злочин. Надано практичні рекомендації щодо прийняття рішення про внесення відомостей про незаконну порубку лісу до ЄРДР.

Ключові слова: *незаконна порубка лісу, кримінальне провадження, досудове розслідування, Єдиний реєстр досудових розслідувань.*

Статья посвящена исследованию особенностей начала досудебного расследования незаконной рубки леса. Изучены возможности проверки сведений о соответствующем уголовном правонарушении. Исследованы основные источники информации о данном преступлении. Предоставлены практические рекомендации по принятию решения о внесении сведений о незаконную рубку леса в Единый регистр досудебных расследований.

Ключевые слова: *незаконная рубка леса, уголовное производство, досудебное расследование, Единый регистр досудебных расследований.*

The article is devoted to the research of peculiarities of the beginning of pre-trial investigation of illegal logging. The ways of verifying information about such criminal offense has been studied. The main sources of information about illegal logging are investigated. An algorithm for verification of the primary information on illegal logging is offered. Practical recommendations on the decision on entering information about illegal logging into the Unified register of pre-trial investigations are proposed.

Key words: *Illegal logging, criminal proceeding, pre-trial investigation, Unified register of pre-trial investigations.*

Вступ. Чинний КПК України містить ряд суперечливих положень, пов'язаних із відкриттям кримінального провадження та початком досудового розслідування. Складність прийняття відповідних процесуальних рішень під час розслідування незаконної порубки лісу посилюється особливим правовим режимом предмету посягання, підвищеною увагою державних природоохоронних органів, громадських природоохоронних організацій, засобів масової інформації та громадськості до таких злочинів, віддаленістю та важкодоступністю місць вчинення злочину. Тому особливості початку досудового розслідування незаконної порубки лісу потребують окремого наукового дослідження з метою розроблення чітких рекомендацій для практичних працівників.

Правові аспекти, пов'язані з початком досудового розслідування екологічних злочинів, були досліджені у працях О.Я. Дякіна, С.О. Книженко, А.С. Кудінова, О.В. Одерія,

О.В. Тимченко, Я.М. Толочко, Ю.М. Туровця, Л.Л. Стасюк та інших. Окремі аспекти початкового етапу розслідування злочинів у сфері лісового господарства були розглянуті у працях закордонних вчених, зокрема І.С. Зинов'євої, О.С. Кленнікової, О.П. Кудревич, І.А. Фоміної. Проте нині не існує окремого ґрунтового наукового дослідження особливостей початку досудового розслідування незаконної порубки лісу, яке б враховувало вимоги вітчизняного законодавства та регіональну специфіку українських лісів, що зумовлює актуальність його проведення.

Постановка завдання. Метою статті є розроблення на основі дослідження особливостей початку досудового розслідування незаконної порубки лісу практичних рекомендацій щодо прийняття уповноваженими особами відповідного процесуального рішення.

Результати дослідження. Відповідно до положень ст. 214 КПК України, слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування. До такого реєстру вносяться: відомості про дату отримання інформації, що може свідчити про вчинення кримінального правопорушення; прізвище, ім'я, по батькові (найменування) потерпілого або заявника; короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, попередня правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; дані про службу особу, яка внесла відомості до реєстру, та/або розпочала досудове розслідування тощо.

Досить спірним є питання реальної можливості перевірки відомостей про кримінальне правопорушення та встановлення доцільності їх внесення до ЄРДР. За чинним законодавством, уповноважений працівник чергової частини органу поліції, отримавши заяву (повідомлення) про вчинене кримінальне правопорушення та іншу подію, відразу реєструє її (його) в журналі єдиного обліку та направляє на місце події слідчо-оперативну групу чи групу реагування [4]. Протягом подальших 24 годин слідчий, прокурор мають переконатися, що отримана інформація про злочин є достовірною та достатньою для внесення відповідних відомостей до ЄРДР, при цьому не маючи права проводити будь-які слідчі (розшукові) дії, окрім огляду місця події. Відтак, не можна погодитися з І.В. Чуріковою, яка слушно зазначає, що огляд місця події є єдиним засобом збору та перевірки отриманої інформації до внесення її в ЄРДР [12, с. 228].

Відповідно, ч. 3 ст. 214 КПК України огляд місця події може бути проведений до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР лише у невідкладних випадках. Проте для деяких категорій злочинів проведення попередньої перевірки та її проведення названої слідчої (розшукової) дії є фактично обов'язковим. Зокрема, кваліфікація незаконної порубки лісу, який не є особливо охоронюваним, потребує встановлення заподіяної злочином істотної шкоди, що є неможливим без безпосереднього дослідження таких наслідків із використанням спеціальних знань. Видається, що огляд місця незаконної порубки лісу має проводитись до внесення відомостей до ЄРДР у всіх випадках, коли його можливо здійснити протягом 24 годин із моменту отримання відомостей про кримінальне правопорушення.

Підставою початку кримінального провадження є інформація про злочин, джерела отримання якої найбільш загальною описані в Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події: 1) повідомлення осіб, які надходять до органу поліції або особи, уповноваженої здійснювати досудове розслідування (далі – слідчий); 2) самостійно виявлені слідчим або іншою посадовою особою органу поліції з будь-якого джерела обставини кримінальних правопорушень; 3) повідомлення осіб, які затримали підозрювану особу на місці вчинення кримінального правопорушення [4].

О.В. Одерієм було запропоновано систему джерел інформації, що виступають підставами початку досудового розслідування злочинів проти довкілля [7, с. 237–251], яка може

бути адаптована для побудови методики розслідування незаконної порубки лісів. Зокрема, з цією метою нами було узагальнено кримінальні провадження щодо розслідування таких злочинів та враховано особливості правового режиму предмету посягання.

Основними джерелами інформації про ознаки незаконної порубки лісу є:

1. *Повідомлення про ознаки кримінального правопорушення від державних природоохоронних органів (34,7% вивчених кримінальних проваджень)*. Зазначена ситуація отримання правоохоронними органами відомостей про незаконну порубку лісу є найпоширенішою. Державний контроль за охороною, захистом, використанням та відтворенням лісів здійснюється Кабінетом Міністрів України, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику з здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері лісового господарства, органами виконавчої влади Автономної Республіки Крим із питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього природного середовища, іншими органами виконавчої влади у межах повноважень, визначених законом [6].

Зокрема, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів, у сфері лісових відносин, є Державна екологічна інспекція України. За результатами проведених територіальними органами Держекоінспекції України на об'єктах державного нагляду (контролю) у частині додержання ними вимог природоохоронного законодавства ресурсних перевірок у 2014 р. було відкрито 300 кримінальних проваджень, у 2015 р. – 181 кримінальне провадження, у 2016 р. – 251 кримінальне провадження [3].

Державна лісова охорона є правоохоронним органом, метою діяльності якого є здійснення правових, лісоохоронних та інших заходів, спрямованих на збереження, розширене відтворення, невиснажливе використання лісових ресурсів та об'єктів тваринного світу [8]. За 9 місяців 2016 р. державною лісовою охороною до правоохоронних та судових органів передано 1 491 справу за фактами незаконних рубок лісів на заподіяну шкоду у 86,4 млн грн. [2].

У результаті виявлення порушень законодавства про охорону лісу названими органами складаються акти та інші матеріали перевірки, протоколи про порушення екологічного законодавства, які передаються до правоохоронних органів. О.В. Одерій зазначає, що зазвичай повідомлення таких органів містять відомості про місце події, завдані збитки та приблизний час вчинення злочину, рідше – про особу злочинця та спосіб вчинення злочину [7, с. 238].

2. *Безпосереднє виявлення ознак кримінального правопорушення співробітниками правоохоронних органів (48,6% вивчених кримінальних проваджень)*. Відомості про факти незаконної порубки лісу можуть бути виявлені під час здійснення оперативно-розшукової діяльності та розслідування іншого кримінального правопорушення.

Виявлення ознак незаконної порубки лісу є найбільш імовірним в ході розслідування інших злочинів проти довкілля (наприклад, порушення правил екологічної безпеки, ст. 236 КК України, знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, ст. 245 КК України), злочинів проти власності, легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК України). Можна констатувати, що у ряді випадків незаконна порубка лісу виступає складовою частиною технології злочинної діяльності, яку Р.Л. Степанюк визначає як сукупність взаємопов'язаних злочинів, що вчиняються в межах єдиного задуму [11, с. 978]. Усі злочини, що разом із незаконною порубкою лісу становлять технологію злочинної діяльності доцільно розслідувати у процесі єдиного кримінального провадження. В інших випадках матеріали, що свідчать про ознаки злочину, передбаченого ст. 246 КК України, доцільно виділити в окреме провадження.

3. *Повідомлення від власника, розпорядника чи користувача лісу (10,7% вивчених кримінальних проваджень)*. Відповідно до ст. 7 Лісового кодексу України, ліси можуть перебувати в державній, комунальній та приватній власності. Повідомлення про факти незаконної порубки лісу від фізичних осіб власників чи користувачів таких лісів зазвичай містять від-

мості про місце та орієнтовний час вчинення злочину, площу порубаного лісу. Більш змістовна інформація про подію злочину зазвичай міститься у повідомленнях від посадових осіб підприємств, установ чи організацій, що здійснюють лісокористування. Окрім відомостей про місце та орієнтовний час вчинення посягання, в таких повідомленнях зазначаються дані про посадових осіб, відповідальних за порубану ділянку лісу, інформацію про суспільно небезпечні наслідки, що настали у такому лісі в результаті вчинення злочину.

4. *Повідомлення від громадських природоохоронних організацій (3,2% вивчених кримінальних проваджень)*. Оскільки подібні організації зазвичай мають у складі юристів та екологів, повідомлення про факти незаконної порубки лісу від них традиційно супроводжуються результатами фото- та відеофіксації місця вчинення злочину, висновками громадської екологічної експертизи щодо наслідків злочину. Встановлено, що, окрім органів Національної поліції України, у підслідності яких знаходяться злочини проти довкілля, громадські природоохоронні організації з метою посилення уваги до скоєного злочину повідомляють про нього прокуратуру України, державні природоохоронні органи, ЗМІ. Варто зазначити, що підвищений резонанс навколо розслідування незаконної порубки лісу може виступати чинником тактичного ризику, пов'язаного з розголошенням відомостей досудового розслідування.

5. *Отримання інформації про кримінальне правопорушення із засобів масової інформації та мережі Інтернет (2,8% вивчених кримінальних проваджень)*. Поширення екологічної інформації та донесення до широких верств населення важливості охорони навколишнього середовища є важливим напрямом комунікації та діяльності ЗМІ [1, с. 35]. Зокрема, питання захисту лісів є доволі популярною темою повідомлень у ЗМІ та журналістських розслідувань.

Дослідження практики висвітлення у ЗМІ фактів незаконної порубки лісу дало змогу дійти висновку про те, що у таких повідомленнях зазвичай міститься інформація про місце вчинення порубки, час виявлення її наслідків, рідше про осіб чи організації, що здійснюють порубку. Зазвичай журналісти здійснюють фото- чи відеофіксацію місць вчинення таких діянь, отримують коментарі від посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, представників громадських природоохоронних організацій, спеціалістів екологів тощо. Такі повідомлення можуть виступати достатньою підставою для початку попередньої перевірки відомостей про факт незаконної порубки лісу та подальшого внесення відповідних відомостей до ЄРДР.

Т.І. Савчук відмічає, що соціальні мережі, сервіси для віртуального зберігання документів, фото, а також пошукові системи в мережі Інтернет можуть бути важливим джерелом інформації, що має значення для кримінального провадження [10, с. 303–304]. Під час дослідження названих ресурсів слідчим можуть бути виявлені відомості про незаконну порубку лісу. Зокрема, йдеться про повідомлення користувачів у соціальних мережах, фото- та відеоматеріали, якими зафіксовано наслідки порубки тощо. Однак, на наш погляд, названі джерела інформації про подію незаконної порубки лісу є найменш надійними та потребують додаткової перевірки. Рекомендуємо слідчим після внесення відомостей про відповідне правопорушення до ЄРДР здійснити фіксацію такої вихідної інформації за процедурою огляду електронного документа. У протоколі такого огляду мають бути відображені основні реквізити електронного документа: адреса у мережі Інтернет, на якій розміщено веб-сторінку; назва веб-сайту, категорія чи жанр публікації, якщо вони зазначені на веб-сторінці; назва публікації; основний текст публікації або допису; прикріплені зображення та аудіо- чи відео-файли; відомості про автора публікації чи допису тощо [5, с. 187].

Усім переліченим джерелам інформації про незаконну порубку лісу притаманний власний об'єм криміналістично значущої інформації про злочин, що впливає на прийняття слідчим рішення про внесення відповідних відомостей до ЄРДР та попередню кваліфікацію діяння.

Під час прийняття рішення про внесення відомостей до ЄРДР, слідчому в першу чергу потрібно з'ясувати, чи належить територія, на якій здійснено незаконну порубку, до лісового

фонду за ст. 4 Лісового кодексу України, та чи є вона заповідником або територією чи об'єктом природно-заповідного фонду, іншим особливо охоронюваним лісом. Відповідальність за ст. 246 КК України виключається, якщо площа такої лісової ділянки є меншою за 0,1 га, вона знаходиться в межах населеного пункту та не була віднесена в установленому порядку до лісів, якщо були порубані окремі дерева і групи дерев, чагарники на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках. Відповідна інформація про ділянку, на якій було вчинено порубку, може бути отримана з повідомлення про вчинення злочину чи під час огляду місця події.

Якщо діяння було вчинено у заповіднику або на території чи об'єкті природно-заповідного фонду, в іншому особливо охоронюваному лісі, достатньою підставою для внесення відповідних відомостей до ЄРДР є встановлення факту здійснення незаконної порубки на такому об'єкті, незалежно від суспільно-небезпечних наслідків, що настали.

Для інших об'єктів лісового фонду КК України встановлено істотну шкоду як обов'язкову умову настання кримінальної відповідальності за незаконну порубку лісу. Така шкода є оціночним поняттям та встановлюється для кожного випадку окремо. Постановою Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» встановлено, що шкода визнається істотною, коли: були знищені певні види дерев у тій чи іншій місцевості; погіршилися породний склад, якість, захисні, водоохоронні й інші екологічні властивості лісу; виникли труднощі у відтворенні заліснення в певній місцевості; знизилась якість атмосферного повітря; змінилися ландшафт місцевості, русло річки; сталась ерозія ґрунту тощо [9]. Видається, що попереднє встановлення наявності такої шкоди неможливе без застосування спеціальних знань у сфері екології. Отже, обов'язковим є залучення спеціаліста-еколога до проведення огляду місця події з метою подальшого вирішення питання про доцільність внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР.

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто відзначити, що особливості правового режиму предмету посягання незаконної порубки лісу, різноманіття типових джерел отримання інформації про такий злочин, підвищена увага державних природоохоронних органів, громадських природоохоронних організацій, засобів масової інформації та громадськості до подібних посягань, віддаленість місць вчинення порубок та проблемність встановлення істотної шкоди як наслідку злочину значно ускладнюють процесуальну діяльність правоохоронних органів щодо початку досудового розслідування відповідних посягань. Вважаємо, що запропоновані нами рекомендації сприятимуть більш ефективному прийняттю рішень про відкриття кримінального провадження та початок досудового розслідування незаконної порубки лісу.

Список використаних джерел:

1. Гузенко Т.А. Екологічна проблематика як актуальний тренд сучасних соціальних комунікацій / Т.А. Гузенко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Том 24 (63). – 2011. – № 4. – Часть 1. – Симферополь, 2011. – С. 32–36.
2. Державне агентство лісових ресурсів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dklg.kmu.gov.ua/forest/control/uk/publish/article?art_id=118945&cat_id=118944.
3. Довідка про результати здійснення державного нагляду (контролю) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dei.gov.ua>.
4. Інструкція про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події. Затверджено Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 06.11.2015 р. № 1377 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1498-15>.
5. Коваленко А.В. Особливості тактики огляду електронних документів під час досудового розслідування посягань на життя та здоров'я журналіста / А.В. Коваленко // Вісник Національної академії правових наук України : зб. наук. пр. / редкол.: О.В. Петришин та ін. – Х. : Право, 2017. – № 1 (88). – С. 182–191.

6. Лісовий Кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 17. – Ст. 99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>.
7. Одерій О.В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля : [монографія] / О.В. Одерій. – Харків : Діса плюс, 2015. – 528 с.
8. Положення про державну лісову охорону / Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2009 р. № 976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/976-2009-%D0%BF>.
9. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 р. № 17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>.
10. Савчук Т.І. Інтернет-сервіси у розслідуванні кримінальних правопорушень / Т.І. Савчук / Впровадження нового Кримінального процесуального кодексу України в правоохоронну діяльність та навчальний процес: досвід та шляхи удосконалення : матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 5 квітня 2013 р. , МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2013. – С. 301–305.
11. Степанюк Р.Л. Типові технології злочинної діяльності в бюджетній сфері України / Р.Л. Степанюк // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 977–981.
12. Чурікова І.В. Початок досудового розслідування у кримінальному процесі України / І.В. Чурікова // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 226–231 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2013_2_42.

СЕНЧЕНКО Н. М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
та правосуддя

(Навчально-науковий інститут права
та соціальних технологій
Чернігівського національного
технологічного університету)

УДК 343.1

ЗМІНА ЗАГАЛЬНОГО ПОРЯДКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ І ЙОГО ПРОДОВЖЕННЯ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

У статті досліджено проблемні питання, що виникають на стадії досудового розслідування у справах щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Запропоновано й обґрунтовано необхідність чіткої регламентації процесуальної діяльності у справах відповідної категорії, оскільки вона є суттєвою гарантією процесуальної форми, що дозволяє особам, які беруть участь у такому провадженні, реалізовувати свої права та відстоювати законні інтереси.

Ключові слова: досудове розслідування, психічний розлад, психіатрична експертиза, примусові заходи медичного характеру.

В статье исследованы проблемные вопросы, которые возникают на стадии досудебного расследования в делах о применении принудительных мер медицинского характера. Предложена и обоснована необходимость четкой регламентации процессуальной деятельности по делам соответствующей категории, поскольку она есть существенной гарантией процессуальной формы, что позволяет лицам, которые принимают участие в таком производстве, реализовывать свои права и отстаивать законные интересы.

Ключевые слова: досудебное рассмотрение, психическое расстройство, психиатрическая экспертиза, принудительные меры медицинского характера.

The article examines problems which arise at the stage of pre-trial investigation in cases of applying compulsory measures of a medical nature. It is proposed and justified the need for a clear regulation of procedural matters in cases of a relevant category since it is a significant guarantee of procedural forms that allows participants to fulfill their rights and defend their interests.

Key words: pre-trial investigation, mental illness, psychiatric examination, forced measures of medical character.

Вступ. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Чинним кримінальним і кримінальним процесуальним законодавством передбачено систему норм, спрямованих на об'єктивне й гуманне вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням інтересів осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, страждаючи на психічні хвороби або маючи інші психічні розлади, що зумовлюють потребу в застосуванні примусових заходів медичного характеру чи примусового лікування.

Одним із завдань правоохоронних органів під час досудового розслідування є забезпечення прав учасників відповідного провадження, яке відбувається шляхом реалізації відповідними особами своїх прав. Однак існування певної групи суб'єктів кримінального провадження, які з огляду на психічні розлади не можуть належним чином реалізувати свої права, зобов'язує слідчих та прокурорів особливо чітко дотримуватись чинного законодавства і порядку застосування відповідних процедур щодо прийняття рішень про зміну загального порядку досудового розслідування і його продовження для подальшого вирішення питання можливості застосування примусових заходів медичного характеру.

Окремі проблемні питання застосування примусових заходів медичного характеру досліджували у своїх працях такі вчені: С. Шаренко, І. Пукач, Г. Тетерятник, Б. Дердюк, якими надано відповідне обґрунтування певних позицій.

Постановка завдання. Необхідне проведення комплексного аналізу специфіки діяльності слідчого, прокурора під час прийняття рішення щодо зміни загального порядку досудового розслідування у справах щодо застосування примусових заходів медичного характеру.

Метою статті є виявлення недоліків, усунення яких забезпечить ефективне врегулювання питань на стадії досудового розслідування, пов'язаних із забезпеченням прав та законних інтересів осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння та мають психічні розлади.

Результати дослідження. Виявлення психічних розладів у певних осіб впливає на визначення подальшої процедури кримінального провадження, визначення їх процесуального статусу, відповідного обсягу прав та можливості їх подальшої самостійної реалізації.

Якщо під час досудового розслідування будуть встановлені підстави для здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, то слідчий, прокурор, керуючись вимогами ч. 2 ст. 503 Кримінального процесуального кодексу України (надалі – КПК України), повинен винести постанову про зміну порядку досудового розслідування і продовжити його згідно з правилами, передбаченими у главі 39 КПК України. Такими підставами згідно з положеннями ч. 1 ст. 503 КПК України є: 1) вчинення особою суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, у стані неосудності; 2) вчинення особою кримінального правопорушення у стані осудності, якщо вона захворіла на психічну хворобу до постановлення вироку.

Цей перелік є неповним, оскільки стверджувати про стан осудності чи неосудності особи можна тільки на підставі ухвали суду, яка набрала законної сили. Доречніше вести мову про наявність підстав вважати, що виникли сумніви щодо стану психічного здоров'я особи, яка підозрюється у вчиненні суспільно небезпечного діяння. Відповідно, варто доповнити перелік підстав для зміни порядку досудового розслідування та подальшого продовження кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, зокрема:

«3) за наявності в особи розладу психічної діяльності чи психічної хвороби або інших відомостей, які викликають сумнів щодо її осудності, на час вчинення суспільно небезпечного діяння, досудового розслідування чи судового розгляду» із внесенням відповідних доповнень до ч. 1 ст. 503 КПК України.

Слідчому, прокурору необхідно своєчасно вживати всіх можливих законних заходів щодо виявлення ознак психічних розладів в особи (і якомога раніше), зокрема, використовуючи знання спеціалістів у галузі психіатрії. Для охорони прав особи з урахуванням можливої нездатності самостійно захищати свої права важливим є момент виявлення психічних розладів. Безумовно, чим раніше буде виявлено психічні розлади в особи, тим швидше буде вжито заходів щодо захисту її прав. Певні дані про психічні розлади, які мають кримінальне процесуальне значення, можуть бути виявлені як до початку кримінального провадження, так і під час досудового розслідування чи судового розгляду.

До початку кримінального провадження інформація про психічні розлади осіб, які в подальшому можуть мати значення, може бути виявлена під час проведення огляду місця події, із заяв і повідомлень про вчинене або підготовлюване кримінальне правопорушення (у них можуть міститися відомості, що конкретна особа має психічні розлади, або із тексту

заяви можна зробити висновок, що її писала психічно хвора людина). Серед науковців-процесуалістів обговорювалося питання про можливість проведення експертизи до початку кримінального провадження за наявності відповідної інформації. Одні автори вважають законодавче вирішення цього питання давно назрілим [1, с. 27; 2, с. 174], інші, не заперечуючи можливість у процесі перевірки заяв і повідомлень використовувати знання у різних сферах діяльності, категорично проти проведення експертизи до початку кримінального провадження [3, с. 85–87; 4; 5; 6, с. 70–75]. Слід зазначити, що відповідно до положень КПК України 2012 р. експертиза може бути проведена в межах кримінального провадження, тому для виявлення ознак психічних розладів доцільно використовувати допомогу спеціалістів-психіатрів. Результати можуть бути корисними у разі подальшого залучення експертів-психіатрів для проведення психіатричної експертизи та формулювання їм належних питань.

На особливу увагу заслуговують шляхи виявлення психічних вад у суб'єктів кримінального процесу. Психічні розлади не настільки очевидні, як фізичні, їх неможливо виявити без спеціальних досліджень. Слідчий, прокурор, хоча і володіють певними знаннями в галузі психіатрії, але не повинні визначати, чи є в особи будь-які психічні розлади, оскільки ці питання належать до сфери спеціальних знань і мають вирішуватися виключно експертами. Однак, виходячи із професійного досвіду, знань, спостережень, слідчий, прокурор можуть виявити характерологічні особливості суб'єкта, що дозволять вчасно залучити експертів-психіатрів до проведення відповідної експертизи на предмет наявності психічних розладів та визначення наявності медичних критеріїв неосудності чи обмеженої осудності [7, с. 133].

У разі виявлення будь-яких сумнівів щодо психічних розладів в особи слідчий, прокурор повинні зібрати відомості про особливості психічних процесів, стану і властивостей особи, яка направляється на експертизу, а також про те, як ці особливості проявляються у спілкуванні. Висновок експертів повинен містити відомості про наявність або про відсутність психічних розладів.

За появи підозри щодо психічного розладу в особи, стосовно якої проводиться розслідування, чи за наявності підтверджуючої медичної документації слідчий, прокурор зобов'язаний залучити експертів-психіатрів для проведення психіатричної експертизи, винести постанову про зміну порядку досудового розслідування і продовжити його згідно з правилами, передбаченими главою 39 КПК України, вжити заходів щодо залучення захисника та законного представника до участі у кримінальному провадженні.

Відомості про зміну загального порядку досудового розслідування і його продовження згідно з правилами глави 39 КПК України щодо застосування примусових заходів медичного характеру доцільно вносити до Єдиного реєстру досудових розслідувань із внесенням відповідних доповнень до п. 2.1 розділу 1, п. 3.1 розділу 3 Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань [8].

Задля забезпечення дотримання і реалізації прав особи вбачається доцільним введення обов'язку слідчого, прокурора вручити особі, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру, її захиснику та законному представнику, потерпілому, цивільному позивачу, їхнім законним представникам, цивільному відповідачу та його представникам копії постанови про зміну загального порядку досудового розслідування, а також роз'яснити право і порядок її оскарження до слідчого судді з внесенням відповідних доповнень до ч. 2 ст. 503 КПК України.

Досягнення мети і завдань кримінального провадження, зокрема, забезпечення прав та законних інтересів його учасників під час досудового розслідування можливо тільки за допомогою оптимальної законної діяльності сторін та інших учасників кримінального провадження у межах кримінально-процесуальних відносин. Тому умова оптимальності кримінально-процесуальної діяльності є невід'ємною вимогою і порядку кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Те, що ця діяльність, як вважає Е. Куцова, багато в чому формується і відбувається під впливом не тільки кримінально-процесуальних, а й ідеологічних, політичних, економічних, морально-психо-

логічних та інших (нерідко негативних) факторів, не позбавляє її характеру важливої кримінально-процесуальної гарантії [9, с. 12–13]. Досконала процесуальна форма вказаної діяльності і порядку її реалізації у рамках кримінально-процесуальних відносин спроможна або максимально нейтралізувати негативні фактори впливу, або знизити їхній вплив на ефективність вказаної діяльності.

Провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру має певні особливості процесуальної форми, визначені у главі 39 КПК України. Досліджуючи кримінально-процесуальну форму, слід погодитись із думкою П. Елькінд у питанні про те, що кримінально-процесуальна форма повинна відповідати таким вимогам: 1) законності; 2) етичності (відповідності нормам моралі); 3) науковості; 4) ефективності; 5) економічності [10, с. 68]. Тому тільки у разі поєднання цих умов вона спроможна забезпечити досягнення мети процесу і вирішення його завдань. У такому разі процесуальна форма провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру вимагає подальшого вдосконалення.

Згідно зі ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу» кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України [11]. Існує позиція, що КПК України розділяє кримінальне провадження щодо:

1) осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про їх застосування;

2) застосування примусових заходів медичного характеру.

Фактично за своєю метою та підставами ці два порядки є доволі схожими. Єдиною відчутною відмінністю між ними є наявність постанови слідчого або прокурора про зміну порядку досудового розслідування і його продовження відповідно до глави 39 КПК України [12, с. 879].

На думку Н. Дрьоміної, досудове слідство щодо вказаної категорії проваджень необхідно поділити на два етапи: «перший – від порушення кримінальної справи до отримання висновку про неосудність особи, щодо якої розслідується справа; другий – із цього моменту до направлення справи до суду або її закриття» [13]. Із цим слід погодитись, оскільки після отримання висновку експерта про неосудність особи за медичними критеріями розслідування має відбуватись у рамках кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру.

У свою чергу, слід підтримати позицію, що кримінальне провадження щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про їх застосування, стає таким із моменту встановлення факту наявності в особи психічного захворювання або інших відомостей, які викликають сумнів щодо її осудності [12, с. 879].

Тому неможливо погодитись із категоричністю іншої позиції, що кримінальне провадження здійснюється за загальними правилами без будь-яких винятків до встановлення психічного стану особи, яка вчинила суспільно небезпечні дії, психіатричною експертизою [14, с. 1028].

Вбачається, що постанова про зміну порядку досудового розслідування повинна бути винесена слідчим, прокурором за наявності сумнівів щодо осудності особи. Якщо така інформація не знайде подальшого підтвердження результатами психіатричної експертизи, то вони мають винести нову постанову про припинення застосування особливого порядку кримінального провадження.

На практиці кримінальне провадження щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про їх застосування, буде перехідним етапом досудового розслідування від звичайного його порядку до порядку, визначеного главою 39 КПК України. При цьому постанова про зміну порядку досудового розслідування та його продовження згідно з правилами глави 39 КПК України має бути винесена якомога швидше з моменту виникнення для цього підстав [70, с. 879].

З огляду на вищенаведене запропоновано розрізнити три етапи досудового розслідування щодо застосування примусових заходів медичного характеру: 1) з моменту початку

кримінального провадження до появи даних чи прояву ознак психічного розладу в особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, і винесення постанови про зміну загального порядку досудового розслідування на розслідування щодо застосування примусових заходів медичного характеру; 2) з винесення постанови про зміну порядку досудового розслідування до підтвердження наявності психічного розладу (захворювання) висновком експертів-психіатрів; 3) із моменту отримання висновку експертів-психіатрів до направлення матеріалів кримінального провадження до суду або його закриття.

Звичайно, що в аспекті забезпечення дотримання процесуальної форми кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру першочергове місце посідає діяльність слідчого, прокурора. З огляду на забезпечення належних процесуальних гарантій кримінально-процесуальна діяльність у межах провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру повинна бути: а) досить повно й ефективно врегульованою нормами процесуального законодавства; б) відбуватись у точній відповідності із загальноприйнятими міжнародними стандартами та принципами процесу; в) чітко відповідати процесуальній формі її реалізації тощо. Тільки в такому разі ця діяльність може бути належною процесуальною гарантією для особи, щодо якої вирішується питання застосування примусових заходів медичного характеру.

Висновки. Враховуючи вищенаведене, вбачається можливим і необхідним відомості про зміну загального порядку досудового розслідування і його продовження згідно з правилами глави 39 КПК України щодо застосування примусових заходів медичного характеру вносити до Єдиного реєстру досудових розслідувань із внесенням відповідних доповнень до п. 2.1 розділу 1, п. 3.1 розділу 3 Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань. Також обгрунтовано доцільність введення обов'язку слідчого, прокурора вручити особі, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру, її захиснику та законному представнику, потерпілому, цивільному позивачу, їхнім законним представникам, цивільному відповідачу та його представникам копію постанови про зміну загального порядку досудового розслідування, роз'яснити право та порядок її оскарження до слідчого судді з внесенням відповідних доповнень до ч. 2 ст. 503 КПК України.

Саме тому з огляду на відсутність єдиної сформованої практики слід особливу увагу приділяти науковим розробкам і прогнозуванню проблемних питань для сучасного кримінального процесу України.

Список використаних джерел:

1. Францифоров Ю. Производство экспертизы до возбуждения уголовного дела / Ю. Францифоров, В. Николайченко, Н. Громов // Российская юстиция. – 1999. – № 3. – С. 25–29.
2. Нагнойный Я.П. О возможности назначения судебной экспертизы до возбуждения уголовного дела / Я.П. Нагнойный // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МООН СССР, 1967. – Вып. 4. – С. 174–178.
3. Савицкий В.М. Надо ли реформировать стадию возбуждения уголовного дела / В.М. Савицкий // Советское государство и право. – 1974. – № 8. – С. 85–87.
4. Савицкий В.М. Очерк теории прокурорского надзора в уголовном судопроизводстве / В.М. Савицкий. – М. : Наука, 1975. – 383 с.
5. Арсеньев В.Д. Использование специальных медицинских знаний до возбуждения уголовного дела / В.Д. Арсеньев // Социалистическая законность. – 1976. – № 7. – С. 62–66.
6. Морозов Г.Е. Вопросы участия специалиста в проверке первичных материалов и показаний на месте // Вопросы уголовного процесса. – Саратов, 1979. – Вып. 2. – С. 70–75.
7. Сенченко Н.М. Своєчасність виявлення психічного захворювання в учасників процесуальних відносин як гарантія забезпечення їх прав / Н.М. Сенченко // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 3. – С. 132–136.
8. Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/pd.html?_m=publicati.

9. Куцова Э.Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе (предмет, цель, содержание) / Э.Ф. Куцова – М. : Юрид. лит-ра, 1973 – 200 с.
10. Элькин П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П.С. Элькин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – С. 68–85.
11. Про психіатричну допомогу : Закон України № 1489-III від 22.02.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 19. – Ст. 143.
12. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р. / за ред. О.А. Банчука, Р.О. Куйбіди, М.І. Хавронюка. – Харків : Фактор, 2013 – 1072 с.
13. Дремина Н.А. Проблемы профессиональной защиты по делам о применении принудительных мер медицинского характера : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / Н.А. Дремина. – Одесса, 1991. – 236 с.
14. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К. : Юстініан, 2012. – 1224 с.

ТУМАНЯНЦ А. Р.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.122

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО ПІД ЧАС ОБРАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті проаналізовано проблеми забезпечення прав потерпілого під час обрання запобіжних заходів на стадії досудового розслідування у кримінальному провадженні. Аргументується позиція, відповідно до якої потерпілий, його представник і законний представник мають право брати участь у розгляді слідчим суддею клопотання про застосування запобіжних заходів та оскаржити постановлені судом рішення.

Ключові слова: потерпілий, забезпечення прав потерпілого, запобіжні заходи, досудове розслідування, кримінальне провадження.

В статье проанализированы проблемы обеспечения прав потерпевшего при избрании мер пресечения на стадии досудебного расследования в уголовном производстве. Аргументируется позиция, в соответствии с которой потерпевший, его представитель и законный представитель имеют право участвовать при рассмотрении следственным судьей ходатайства об избрании меры пресечения и обжаловать принятые судом решения.

Ключевые слова: потерпевший, обеспечение прав потерпевшего, меры пресечения, досудебное расследование, уголовное производство.

The article analyzes the problem of the rights of the injured person at the election of the preventive measures during preliminary investigation in criminal proceedings. It is argued the position against which the injured person, his representative and legal representative have the right to participate in the consideration of the petition by the investigative judge about the election of preventive measures and to appeal court decision being argued.

Key words: *injured person, ensuring the rights of injured person, preventive measures, preliminary investigation, criminal proceedings.*

Вступ. Забезпечення процесуальних прав та активної позиції потерпілого покликане сприяти вирішенню завдань кримінального провадження, реалізації конституційної гарантії судового захисту прав і свобод людини та громадянина в поєднанні зі справедливим зверненням і визнанням його гідності. Принципово важливим є положення про те, що обов'язок держави не тільки запобігати і припиняти в установленому законом порядку будь-які посягання, що здатні заподіяти шкоду і моральні страждання особі, а й забезпечити потерпілому від кримінального правопорушення можливість відстоювати, зокрема в суді, свої права і законні інтереси будь-якими дозволеними законом способами, оскільки інше означало б применшення честі і гідності особистості не тільки суб'єктом, який вчинив протиправні дії, а й самою державою.

Дослідження питань, пов'язаних із забезпеченням прав потерпілого в кримінальному провадженні, набуло розвитку в наукових доробках провідних вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема: Ю.П. Аленіна, С.А. Альперта, В.П. Бож'єва, М.І. Гошовського, Ю.М. Грошевого, О.П. Кучинської, О.М. Ларіна, В.Т. Нора, І.Л. Петрухіна, І.А. Тітко, М.І. Тлепової, Н.Б. Федорчука та ін.

Постановка завдання. Важливу роль у визначенні прав і обов'язків потерпілого грають норми і принципи міжнародного права. Відповідно до Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою, затвердженої Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 40/34 від 29 листопада 1985 р., до жертв слід ставитись із співчуттям і поважати їхню гідність. Вони мають право на доступ до механізмів правосуддя відповідно до національного законодавства. При цьому слід сприяти тому, щоб судові й адміністративні процедури максимально відповідали потребам жертв, зокрема шляхом забезпечення їм можливості викладу своєї позиції по суті справи і надання належної допомоги на всіх етапах судового розгляду відповідно до національного законодавства.

У Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № К (85) 11 «Про положення потерпілого в рамках кримінального права і процесу» підкреслюється, що важливою функцією кримінального правосуддя має бути задоволення запитів і охорона інтересів потерпілого, підвищення довіри потерпілого до кримінального правосуддя, у зв'язку з чим необхідно більшою мірою враховувати запити потерпілого на всіх стадіях кримінального процесу.

Відповідно до п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України потерпілий належить до сторони обвинувачення у випадках, встановлених процесуальним законом, та має право підтримувати обвинувачення. Спробуємо з'ясувати: чи можна визнати потерпілого учасником судово-контрольного провадження щодо застосування запобіжних заходів?

Результати дослідження. Відповідно до ст. 193 КПК України розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу здійснюється за участю прокурора, підозрюваного, обвинуваченого, його захисника, крім випадків, коли слідчий суддя, суд може розглянути клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та обрати такий запобіжний захід за відсутності підозрюваного, обвинуваченого лише у разі, якщо підозрюваний, обвинувачений оголошений у міжнародний розшук. Водночас, як справедливо зазначає Т.Л. Оксюк, така обставина зовсім не свідчить про виключення потерпілого, його представника або законного представника з числа можливих учасників розгляду судом питання про застосування щодо підозрюваного запобіжного заходу у вигляді тримання під вар-

тою на стадії досудового розслідування. В іншому випадку мова вже буде йти про очевидне обмеження прав і інтересів потерпілого, його представника та законного представника, а також про істотне порушення конституційних принципів змагальності та рівноправності сторін у кримінальному провадженні [1, с. 34].

Потерпілий на стадії досудового розслідування не наділений правом ініціювати застосування запобіжних заходів. Проте, на нашу думку, кримінальний процесуальний закон, а саме у ст. 200, не забороняє потерпілому заявляти клопотання про виконання будь-яких процесуальних дій, зокрема таких, що пов'язані із застосуванням запобіжних заходів, слідчому або прокурору. Тобто потерпілий може, наприклад, заявити клопотання слідчому про звернення останнім із клопотанням до слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою з огляду на те, що підозрюваний йому загрожує.

Очевидно, що закон не повинен вимагати обов'язкової участі потерпілого під час розгляду слідчим суддею клопотання про застосування запобіжних заходів, оскільки, на відміну від підозрюваного, права потерпілого у такому разі не обмежуються судовим рішенням. Однак потерпілий повинен мати таке право.

Аналіз ст. 193 КПК України дозволяє зробити висновок, що законодавець не встановлює вичерпного переліку осіб, які мають право брати участь у судово-контрольному провадженні щодо застосування запобіжних заходів. Ідеться лише про учасників, чия участь у судовому засіданні є обов'язковою. Таким чином, ця норма не може розцінюватись як така, що обмежує право потерпілого і (або) його представника на участь під час розгляду слідчим суддею клопотання про застосування до підозрюваного запобіжного заходу.

Хотілося б звернути увагу на рішення Конституційного суду РФ № 422-0 від 17.10.2006 р., де зазначено, що з огляду на публічний характер запобіжних заходів їх застосування на стадії попереднього розслідування у кримінальних справах публічного і приватно-публічного обвинувачення допускається лише за рішенням органів і посадових осіб, які здійснюють від імені держави кримінальне переслідування, або за судовим рішенням, прийнятим на підставі клопотання відповідного органу або посадової особи, у провадженні яких перебуває кримінальна справа, виходячи виключно з громадських інтересів, конкретизованих на основі вимог закону та фактичних обставин справи. Забезпечення ж прав і законних інтересів потерпілого, а також їх захист від неправомірних дій обвинуваченого здійснюються за допомогою прийняття щодо потерпілого передбачених Кримінально-процесуальним кодексом Російської Федерації заходів безпеки, залучення до матеріалів кримінальної справи речових доказів, накладення арешту на майно обвинуваченого з метою виконання вироку в частині забезпечення цивільного позову та інших майнових стягнень тощо. Цим значною мірою зумовлюється те, що потерпілому в судочинстві у кримінальних справах не надано права визначати необхідність застосування (або незастосування) до обвинуваченого запобіжного заходу, зокрема взяття під варту. Водночас потерпілий має право у випадках, коли вирішення питання про запобіжний захід зачіпаються його права і законні інтереси, зокрема пов'язані з необхідністю захисту особистої безпеки від загроз із боку обвинуваченого або забезпечення відшкодування заподіяної злочином матеріальної шкоди, довести до відома органів попереднього розслідування, прокурора і суду свою позицію щодо обрання тієї чи іншої міри запобіжного заходу щодо обвинуваченого, а також оскаржити прийняте рішення [2].

Порівняльно-правовий аналіз процесуального законодавства окремих держав дозволяє констатувати, що підходи до вирішення поставленої проблематики різні. Так, наприклад, КПК Грузії, Естонії, Латвії прямо не наділяють потерпілого правом на участь у судовому засіданні щодо розгляду питання про застосування запобіжних заходів. Водночас відповідно до ч. 10 ст. 148 КПК Республіки Казахстан постанова слідчого судді про застосування запобіжного заходу негайно вручається особі, щодо якої її винесено, а також надсилається особі, яка здійснює досудове розслідування, прокурору, потерпілому (виділено мною. – Т.А.) та начальнику установи місця утримання під вартою, у якому перебуває підозрюваний, обвинувачений, і підлягає негайному виконанню. Крім того, ст. 107 КПК Республіки Казахстан

закріплено право, зокрема, потерпілого на оскарження постанови слідчого судді про санкціонування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, екстрадиційного арешту, домашнього арешту, застави або продовження строку тримання під вартою, домашнього арешту. У закритому судовому засіданні щодо розгляду скарги беруть участь прокурор і захисник підозрюваного. У засіданні також можуть брати участь підозрюваний, його законний представник, потерпілий, його законний представник і представник та інші особи, чії права та інтереси зачіпаються оскаржуваних рішенням, неявка яких у разі своєчасного повідомлення про час розгляду скарги, протесту не перешкоджає їх судовому розгляду.

КПК Азербайджанської Республіки також передбачене право потерпілого оскаржити постанову про обрання запобіжного заходу. Так, згідно зі ст. 157.6 КПК Азербайджанської Республіки постанову суду про обрання арешту як запобіжного заходу або відмову у цьому може бути оскаржена сторонами кримінального процесу (а згідно зі ст. 7.0.21 до сторін належить і потерпілий) до суду апеляційної інстанції.

Повертаючись до вітчизняного законодавства, зауважимо, що у главі 26 КПК України спеціально не встановлено перелік осіб, які мають право на апеляційне оскарження ухвал слідчого судді, зокрема, про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або відмову в його застосуванні; продовження строку тримання під вартою або відмову в його продовженні; застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту або відмову в його застосуванні та продовження строку домашнього арешту або відмову в його продовженні. Тому у такому разі слід керуватися ст. 393 КПК України. Як правильно було наголошено в Інформаційному листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ «Про деякі питання порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування» № 1640/0/4-12 від 09.11.2012 р. для вирішення питання про те, чи має особа право звертатись з апеляційною скаргою на ухвалу слідчого судді, необхідно враховувати, чи стосується оскаржувана ухвала прав, свобод, інших інтересів особи, яка звертається з апеляційною скаргою.

Судова правозастосовна практика також є різноманітною. Так, ухвалою Апеляційного суду м. Києва від 16 березня 2015 р. була повернена апеляційна скарга представника потерпілого на ухвалу слідчого судді Солом'янського районного суду м. Києва від 16 лютого 2015 р., якою задоволено клопотання слідчого СВ Солом'янського РУ ГУМВС України в м. Києві І. Прута, погоджене старшим прокурором прокуратури Солом'янського району м. Києва І. Рибалком, та застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою із визначенням застави у розмірі 80 мінімальних заробітних плат, що становить 97 440 грн., щодо підозрюваного у кримінальному провадженні № 12015100090001445 від 14 лютого 2015 р., оскільки потерпілий не наділений правом оскаржувати в апеляційному порядку рішення слідчого судді [3].

Ухвалою Апеляційного суду Закарпатської області від 22.06.2016 р. було постановлено рішення про закриття апеляційного провадження та повернення апеляційної скарги на ухвалу слідчого судді Тячівського районного суду Закарпатської області від 24 травня 2016 р., якою продовжено строк тримання під вартою підозрюваному у кримінальному провадженні № 12016070160000338 від 15.03.2016 р. у зв'язку з тим, що відповідно до положень п.7 ч. 1 ст. 393 КПК України право на апеляційне оскарження мають потерпілий або його законний представник чи представник – у частині, що стосується інтересів потерпілого, але в межах вимог, заявлених ними в суді першої інстанції. Отже, законодавець, на думку суду, не наділив потерпілих правом оскаржувати зазначені ухвали слідчого судді [4].

Є приклади й іншого підходу. Так, Апеляційним судом Закарпатської області було розглянуто скаргу потерпілої на ухвалу слідчого судді Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 31 серпня 2016 р., якою задоволено клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою щодо підозрюваного. В апеляційній скарзі потерпіла просила скасувати ухвалу слідчого судді та постановити нову ухвалу, якою застосувати стосовно її батька, підозрюваного Г. Горбатюка, більш м'який запобіжний захід у вигляді домашнього арешту. Свої вимоги вона обґрунтовувала тим, що ухвала слідчого

судді є надто суворою щодо підозрюваного, кримінальне правопорушення, вчинене її батьком стосовно неї, не є умисним і в нього не було наміру зашкодити її здоров'ю чи життю, а причиною було непорозуміння побутового характеру, які вони могли б вирішити мирним шляхом. В ухвалі від 03.11.2016 р. колегія суддів дійшла висновку про необґрунтованість доводів, викладених в апеляційній скарзі потерпілої щодо суворості запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, обраного підозрюваному, та залишила апеляційну скаргу потерпілої без задоволення [5].

З огляду на засади публічності прокурор, слідчий зобов'язані роз'яснювати учасникам кримінального провадження їхні права, обов'язки і відповідальність та забезпечувати можливість здійснення цих прав. Очевидно, що для реалізації права потерпілого на участь у судовому засіданні під час розгляду питання про обрання запобіжного заходу, воно повинно бути роз'яснено особою, яка здійснює досудове розслідування, і, крім того, потерпілому повинно бути належним чином повідомлено час і місце судового засідання.

Підсумовуючи, зазначимо, що коли вирішенням питання про запобіжний захід зачіпаються права і законні інтереси потерпілого, зокрема ті, що пов'язані з необхідністю захисту його особистої безпеки від загроз із боку підозрюваного або забезпечення відшкодування заподіяної злочином матеріальної шкоди, він, його представник, законний представник вправі довести до відома органів досудового розслідування, прокурора і слідчого судді свою позицію щодо обрання, продовження, зміни, скасування того або іншого запобіжного заходу щодо підозрюваного, а також оскаржити прийняте рішення. При цьому можливість оскарження не може залежати від того, чи брав потерпілий безпосередню участь у судовому засіданні. Так само потерпілий і його представник мають право ознайомлення з матеріалами, на підставі яких постановляється рішення.

Під час розгляду слідчим суддею клопотання про застосування запобіжних заходів потерпілий, його представник та законний представник повинні бути наділені правом заявляти клопотання, зокрема, про тримання підозрюваного під вартою, про скасування або заміну цього запобіжного заходу на інший, брати безпосередню участь у розгляді судом поданого ними або іншими учасниками процесу клопотання, виступати в судовому засіданні та викладати свою позицію й аргументи, оскаржувати ухвалу слідчого судді до суду апеляційної інстанції.

Висновки. Таким чином, з урахуванням викладеного представляється можливим зробити висновок, що потерпілий, його представник і законний представник мають право брати участь у розгляді слідчим суддею клопотання про обрання запобіжних заходів та оскаржити постановлені судом рішення.

Список використаних джерел:

1. Оксюк Т.Л. Законодательное регулирование судебного рассмотрения ходатайств о заключении под стражу подозреваемых и обвиняемых / Т.Л. Оксюк // Уголовный процесс. – 2006. – №10. – С. 31–34.
2. Об отказе в принятии к рассмотрению жалобы граждан Диденко В.В. и Осадной Т. М. на нарушение их конституционных прав положениями статей 42,108 и главы 43 УПК РФ : определение Конституционного Суда РФ № 422-О от 17.10.2006 г.
3. Ухвала Апеляційного суду м. Києва від 16.03.2015 р. у справі № 11cc/796/645/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/search>.
4. Ухвала Апеляційного суду Закарпатської області від 22.06.2016 р. у справі № 307/1511/16-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/search>.
5. Ухвала Апеляційного суду Закарпатської області від 03.11.2016 р. у справі № 303/5194/16-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/search>.

ЧЕРКЕСОВА А. С.,
аспірант кафедри кримінального
процесу та криміналістики
(Університет державної
фіскальної служби України)

УДК 343.1

СИСТЕМА ГАРАНТІЙ ПРАВ І СВОБОД ПІДОЗРЮВАНОВОГО, ОБВИНУВАЧЕНОГО ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ

Автором проаналізовано низку законодавчих норм, що стосуються процедури застосування запобіжних заходів. Їх сукупність систематизується у відповідні групи. Акцентовано увагу на тому, що всі гарантії прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого повинні застосовуватись у їх органічній єдності з метою досягнення основних засад кримінального провадження.

Ключові слова: гарантія прав і свобод, обмеження прав і свобод, запобіжний захід, система.

Автором проаналізовано ряд законодательных норм, которые касаются процедуры проведения мер пресечения. Их совокупность систематизируется в соответствующие группы. Акцентируется внимание на том, что все гарантии прав и свобод подозреваемого, обвиняемого должны применяться в их органическом единстве с целью достижения основных принципов уголовного производства.

Ключевые слова: гарантии прав и свобод, ограничения прав и свобод, мера пресечения, система.

The author has analyzed a number of legislative provisions relating to the procedure of applying precautionary measures. Their totality is systematized into appropriate groups. The attention is focused on the fact that all the guarantees of rights and freedoms of the suspect, accused person should be applied in their organic unity to achieve the basic principles of criminal proceedings.

Key words: guarantee of rights and freedoms, restriction of rights and freedoms, precaution, system.

Вступ. Процесуальний порядок реалізації гарантій прав і свобод людини під час їх обмеження у кримінальному провадженні є, на нашу думку, найважливішим структурним елементом процедури дотримання та захисту прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого.

Дослідженням питань гарантій прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого у світлі наближення України до європейських стандартів захисту прав та основоположних свобод людини займається чимало науковців, серед них Ю.В. Бубир, В.К. Матвійчук, О.В. Мироненко, М.М. Олашин, В.О. Рибалко, В.І. Чорнобук. Однак, аналізуючи сучасне законодавство, простежуються певні прогалини та недоліки у практичній реалізації гарантій прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого під час застосування запобіжних заходів. Саме тому автор зосередила увагу на системі гарантій прав і свобод людини під час застосування до неї запобіжних заходів, їх практичній реалізації.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження особливостей інституту гарантування прав і свобод підозрюваних, обвинувачених під час застосування запобіжних захо-

дів; систематизація гарантій прав і свобод людини під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні.

Результати дослідження. Науковий аналіз реалізації гарантій прав та свобод людини під час застосування запобіжних заходів розпочнемо з основної, на наш погляд, гарантії – вичерпного переліку підстав, за наявності яких запобіжні заходи можуть бути застосовані.

Хоча перелік підстав застосування запобіжних заходів, поданий у КПК України, можна вважати вичерпним, проте зазначена норма містить, на нашу думку, великий суб'єктивний підтекст. Адже формулювання «наявність обґрунтованої підозри» різними посадовими суб'єктами (слідчим, прокурором) сприймається на власний розсуд та суб'єктивне переконання останніх.

Для практичних працівників іноді такі обставини, як тяжкість скоєного злочину, судимість, відсутність постійного місця проживання, набувають значення підстав застосування запобіжного заходу незалежно від того, який вплив ці обставини можуть здійснити на майбутню поведінку підозрюваного, обвинуваченого.

Рішення про застосування запобіжного заходу не повинно ґрунтуватися виключно на інтуїції. У розпорядження компетентного органу мають бути надані достатні дані, які підтверджують імовірність недобросовісності підозрюваного, обвинуваченого. Застосування запобіжного заходу багато у чому визначається характером (властивостями вчиненого злочину), одним із найважливіших серед яких є тяжкість висунутого обвинувачення. Однак лише суворість санкції не може та не повинна вичерпувати умови, які слід враховувати під час обрання запобіжного заходу.

Позиція Європейського суду з прав людини, наприклад, щодо ймовірності втечі підозрюваного, обвинуваченого та його переховування від правоохоронних органів зводиться до таких ключових моментів:

1) така ймовірність не може оцінюватися лише на основі покарання, що загрожує певній особі, при цьому слід урахувати й інші релевантні обставини (які або можуть підтвердити ймовірність утечі, або зробити її незначною). При цьому треба враховувати характер обвинуваченого, його моральні якості, його кошти, зв'язки з державою, у якій його переслідували за законом, та його міжнародні контакти;

2) під час оцінки ризику переховування від правосуддя може братися до уваги (поряд з іншими обставинами) той факт, що особа вже ухилялася від правоохоронних органів;

3) лише поведінка співобвинуваченого не може бути вирішальним фактором для оцінки ризику переховування від правосуддя іншого співучасника; така оцінка має базуватися на особистих обставинах особи, щодо якої застосовується запобіжний захід;

4) національним судам слід урахувати те, чи була можливість в обвинуваченого у зв'язку із здійсненням щодо нього процесуальних дій (із змісту яких він міг зрозуміти, що стосовно нього було розпочате кримінальне переслідування) втекти раніше. Якщо така можливість була, а обвинувачений нею не скористався, то ризик утечі на момент розгляду питання про тримання під вартою (чи застосування іншого запобіжного заходу) істотно зменшується;

5) на оцінку можливого ризику переховування від правоохоронних органів може впливати й інформація про те, що особа терміново збуває житло, в якому вона тривалий час проживала, закриває рахунки в банку, придбаває валюту, звільняється з роботи. Однак така інформація не повинна бути голосливою, вона повинна бути підтвердженою;

б) вказівка у рішенні про продовження строку запобіжного заходу на ті ж самі підстави, що й у рішенні про його застосування, є неприйнятною; слід наводити додаткові мотиви для обґрунтування потреби збереження такого запобіжного заходу [1, с. 156–157].

Однак під час вирішення питання про застосування певного запобіжного заходу слідчий суддя повинен оцінити вагомість наявних доказів про вчинення особою кримінального правопорушення як основної обставини, тому, окрім загальної характеристики особи, підозрюваної чи обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення, особа, яка звернулася із клопотанням про застосування запобіжного заходу, подає наявні матеріали справи, які підтверджують «розумну підозру» (Європейський суд з прав людини застосовує цей

термін для визначення міри переконаності судді під час застосування запобіжних заходів) у вчиненні кримінального правопорушення [2, с. 223].

Так, гарантією дотримання прав та свобод підозрюваного, обвинуваченого під час їх обмеження у процесі застосування запобіжних заходів є не лише вичерпний перелік підстав такого застосування, а й контрольню-погоджувальна діяльність слідчого судді.

21.02.2017 року слідчий суддя у справі № 211/815/17-к виніс ухвалу, в якій не задовольнив клопотання слідчого щодо застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, мотивуючи це тим, що «особа підозрюється у вчиненні злочину середньої тяжкості, згідно з матеріалами кримінального провадження з'являється за першою вимогою до слідчого та прокурора, від органів досудового розслідування не переховується. Є інвалідом третьої групи та має на утриманні двох малолітніх дітей, одружений, що свідчить про міцність його соціальних зв'язків, має постійне місце проживання. Зазначені обставини свідчать про те, що нині відсутні ризики, передбачені статтею 177 КПК України, що свідчить про можливість застосування більш м'якого запобіжного заходу до підозрюваного, адже в судовому засіданні не доведено, що жоден з більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим статтею 177 КПК України» [3].

Зміна запобіжного заходу на менш м'який чи на більш суворий також є гарантією прав підозрюваного, обвинуваченого та завжди має бути чітко обґрунтована у відповідному клопотанні й у жодному разі не може бути застосована для тиску на підозрюваного.

Підставою зміни запобіжного заходу на більш суворий є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також за наявності достатніх даних, які дають підстави слідчому судді вважати, що підозрюваний здійснив дії, передбачені частиною першою статті 177 КПК України. Найчастіше приводом для зміни запобіжного заходу на більш суворий є порушення (недотримання) підозрюваним умов раніше застосованого до нього запобіжного заходу.

Запобіжний захід змінюється на більш м'який, якщо підозру змінено на менш тяжку чи ступінь імовірності неналежної поведінки підозрюваного або настання ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, стає незначним, у результаті чого можна запобігти зазначеним ризикам шляхом застосування більш м'яких запобіжних заходів. Якщо вина заарештованої особи доведена, вона активно допомагає слідству, розкаюється, відшкодовує збиток, виникають підстави для зміни запобіжного заходу, наприклад, на захід, не пов'язаний із триманням під вартою [4, с. 224].

Зазначені вище процесуальні норми є, на нашу думку, не чим іншим, як гарантіями прав та свобод підозрюваного, обвинуваченого, адже без сукупності достатніх підстав (перелік яких зазначений у законодавстві) та без дотримання чітко встановленого порядку подання і самого змісту клопотання останнє слідчим суддею не задовольняється.

Стаття 193 КПК України містить низку гарантій дотримання прав підозрюваного, обвинуваченого, серед яких: слідчий суддя, суд, до якого прибув або доставлений підозрюваний, обвинувачений для участі у розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу, зобов'язаний роз'яснити його права; на слідчого суддю, суд покладено обов'язок вжити необхідних заходів для забезпечення захисником підозрюваного, обвинуваченого, якщо останній заявив клопотання про залучення захисника, якщо участь захисника є обов'язковою або якщо слідчий суддя, суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника; за клопотанням сторони захисту слідчий суддя, суд може заслухати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення питання про застосування запобіжного заходу; також закріплена гарантія, яка зазначає, що будь-які твердження чи заяви обвинуваченого, зроблені під час розгляду питання про застосування запобіжного заходу, не можуть бути використані проти нього ні на доведення його винуватості у кримінальному правопорушенні, у вчиненні якого він обвинувачується, ні у будь-якому іншому правопорушенні.

Таким чином, закон зобов'язує слідчого суддю і суд підходити до вирішення питання про обрання запобіжного заходу не механічно, а оціночно щодо кожної окремої підстави, ке-

руючись при цьому принципом презумпції невинуватості і правилами, які з цього принципу слідуєть, зокрема правилом про тлумачення усіх сумнівів у доведеності обставин, на яких ґрунтується обвинувачення та ризику, на користь обвинуваченого [5, с. 79]

Іншими гарантіями дотримання прав та свобод підозрюваного, обвинуваченого є можливість надавати клопотання про зміну запобіжного заходу, що реалізується (ст. 201 КПК України); негайність припинення дії запобіжних заходів, якщо закінчився строк дії такої ухвали або ж було винесено виправдувальний вирок чи закрито справу (ст. 203 КПК України); заборона затримання без дозволу слідчого судді підозрюваного, обвинуваченого за підозрою у тому ж правопорушенні, за яке раніше було застосовано запобіжний захід, не пов'язаний із триманням під вартою (ст. 204 КПК України).

Окрему увагу слід приділити ст. 206 КПК України, яка визначає обов'язки судді щодо захисту прав людини, адже кожна частина цієї статті є гарантією захисту та дотримання прав і свобод людини в кримінальному провадженні.

Гарантією захисту прав та свобод у кримінальному провадженні є також ч. 1 ст. 207 КПК України, яка зазначає, що ніхто не може бути затриманий без ухвали слідчого судді без наявності чітко визначених підстав: 1) у разі вчинення або замаху на вчинення кримінального правопорушення; 2) безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється у його вчиненні (ч. 2 ст. 207 КПК України).

У статтях 211, 212 та 213 КПК України також міститься низка гарантій підозрюваного, обвинуваченого. Так, строк затримання не може перевищувати 72 години загалом, де після спливу 60-ти годин затримана особа має бути доставлена до слідчого судді, інакше вона має бути звільнена негайно. За цей час затриманому має бути надана в разі необхідності належна медична допомога, також роз'яснюються його права, обов'язки, підстави затримання, надається можливість зв'язатися з іншою особою на розсуд затриманого для повідомлення про факт затримання.

Проаналізувавши основні гарантії прав та свобод підозрюваного, обвинуваченого під час застосування запобіжних заходів, доречно їх систематизувати таким чином:

– до першої групи належать права підозрюваного, обвинуваченого, що можуть бути гарантіями інших його прав (так, наприклад, право підозрюваного знати у вчиненні якого злочину його підозрюють, є гарантією права збирати і надавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, оскільки останнє може бути реалізовано за умови, що особа вже знає про висунуту посадовими особами щодо неї підозру у вчиненні кримінального правопорушення. Крім того, право підозрюваного знати у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють є гарантією й інших прав: давати пояснення, показання з приводу підозри, оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді [6, с. 40]; інший приклад – право підозрюваного ознайомлюватись із матеріалами справи (ст. 221 КК України) слугує гарантією визначення обсягу доказування (ст. 349 КПК України), а також гарантією права оскаржувати дії суб'єктів, що здійснювали досудове слідство (ст. 303 КПК України). Прикладом одного права обвинуваченого, яке слугує гарантією іншого права обвинуваченого, є право обвинуваченого ознайомлюватись та досліджувати документи, долучені до матеріалів кримінального провадження, яке забезпечує право обвинуваченого (його захисника) ставити запитання стосовно такого документа, а також право просити суд виключити його з числа доказів, якщо новий доказ викликає сумнів у його достовірності (ч.ч. 2, 3 ст. 358 КПК України);

– другу групу становлять повноваження слідчого з охорони та захисту прав підозрюваного, обвинуваченого (обов'язок слідчого роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника закріплений у ст. 20 КПК України. Причому в законодавстві не лише проголошено цей загальний обов'язок, а і встановлено спеціальні процесуальні засоби для його виконання. До них належать обов'язки суб'єкта, наділеного державно-владними повноваженнями, зокрема, надати затриманій особі чи особі, яка тримаєть-

ся під вартою, допомогу у встановленні зв'язку із захисником або особами, які можуть запросити захисника, а також надати можливість використати засоби зв'язку для запрошення захисника (ст. 48 КПК України); розглянути клопотання під час досудового розслідування (ст. 220 КПК України); повідомити про завершення досудового розслідування та надати доступ до матеріалів досудового розслідування (ст. 220 КПК України); ще одним прикладом є ст. 49 КПК України, де закріплюється обов'язок слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду залучити захисника для здійснення захисту за призначенням у зазначених у статті випадках;

– діяльність захисника та законного представника щодо забезпечення прав підозрюваного, обвинуваченого [6, с. 42] зараховуємо до третьої групи гарантій прав та свобод підозрюваного, обвинуваченого під час застосування запобіжних заходів (уся діяльність зазначених суб'єктів спрямована на надання правової допомоги особі, участь у процесі доказування та захисті прав, свобод і законних інтересів підозрюваного – ст.ст. 46, 47, 48 КПК України, ст.ст. 52, 53 КПК України, ст. 174 КПК України, ст. 201 КПК України, п. 2 ч. 3 ст. 295 КПК України, ст. 303 КПК України та ін.);

– до четвертої групи зараховуємо прокурорський нагляд у формі процесуального керівництва за додержанням прав підозрюваного (повноваження, пов'язані із забезпеченням законності досудового розслідування, зокрема, забезпечувати вимоги закону щодо додержання розумних строків під час досудового розслідування, брати участь у проведенні слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, скасовувати незаконні та необґрунтовані постанови слідчих (ч.ч. 1–3 ст. 28 КПК України, ст. 220 КПК України, ч. 3 ст. 246 КПК України, п.п. 7, 8, 10, 12 ч. 2 ст. 36 КПК України). У п. 1 Наказу Генеральної прокуратури України «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність» № 4/Ігн від 03.12.2012 р. визначено, що завданням прокуратури є забезпечення належної організації нагляду за додержанням прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства і держави під час здійснення оперативно-розшукової діяльності щодо попередження, своєчасного виявлення і припинення злочинів, розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання, безвісно зниклих осіб [7]. Аналіз змісту положень ст. 36 КПК України, де окреслено повноваження прокурора щодо здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва, свідчить про те, що прокурор володіє вельми широким набором засобів наглядової діяльності. Таким чином, прокурорський нагляд у формі процесуального керівництва за додержанням прав підозрюваного є дуже важливою гарантією їх забезпечення, адже прокурор здійснює наглядові функції протягом усього досудового розслідування та повинен як сприяти охороні прав і законних інтересів громадян, так і вживати заходи для усунення будь-яких порушень закону [6, с. 43];

– п'яту групу становить судовий контроль за дотриманням прав підозрюваного (на досудовій стадії здійснюється слідчим суддею: наприклад, ст.ст. 225, 234, 237, 240, ч. 3 ст. 245, ч. 1 ст. 257, ст.ст. 260–264, 267–270 КПК України). Судовий контроль на стадії досудового розслідування має гарантійний правоохоронний характер як стосовно людини, так і щодо правосуддя у кримінальних провадженнях, оскільки він покликаний не допустити незаконне обмеження конституційних прав учасників кримінальної процесуальної діяльності, а у разі необхідності – швидко й ефективно їх поновити.

Висновки. Проаналізувавши процесуальні гарантії під час застосування щодо підозрюваного, обвинуваченого запобіжних заходів, ми можемо констатувати той факт, що підозрюваний та обвинувачений наділений широким спектром прав і свобод, запорукою їх надійного втілення у життя є професійна обізнаність та правова культура суб'єктів, залучених до кримінального провадження, дія усіх гарантій у їх сукупності та взаємозалежності з метою якісної та надійної процедури проведення запобіжних заходів та кримінального провадження загалом.

Список використаних джерел:

1. Рибалко В.О. Наявність ризику переховування від органів досудового розслідування та/або суду як одна з підстав застосування запобіжного заходу / В.О. Рибалко // Форум права. – 2015. – № 2. – С. 156–157.
2. Олашин М.М. До питання застосування запобіжних заходів за КПК України / М.М. Олашин // Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія «Юридична». – 2015. – Вип. 1. – С. 223.
3. Судова ухвала № 211/815/17-к від 21.02.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64869115>.
4. Мироненко О.В. Зміна запобіжних заходів у досудовому провадженні: проблеми й недоліки процесуального порядку / О.В. Мироненко // Право і суспільство. – 2014. – № 6.2(3). – С. 224.
5. Матвійчук В.К. Процесуальний порядок застосування запобіжних заходів за новим КПК України / В.К. Матвійчук, Г.В. Мартиненко // Юридична наука. – 2013. – № 7. – С. 79.
6. Бубир Ю.В. Система гарантій прав підозрюваного під час застосування запобіжних заходів / Ю.В. Бубир // Форум права. – 2013. – № 4. – С. 43.
7. Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність : Наказ Генеральної прокуратури України № 4/Ігн від 03.12.2012 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.

ЩЕРБАК І. А.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
(Донецький національний університет
імені Василя Стуса)

УДК 343.977

ДО ПИТАННЯ РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ (У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕТЕКТИВА НАЦІОНАЛЬНОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО БЮРО УКРАЇНИ)

У статті визначається сутність поняття розкриття злочину та його зміст, враховуючи особливості діяльності детективів Національного антикорупційного бюро України. На підставі аналізу законодавства, наукових розробок у галузі кримінального процесу, криміналістичної науки та оперативно-розшукової діяльності здійснюється порівняння теоретичної та практичної позиції щодо визначення змісту терміна «розкриття злочину». Враховуючи сучасні тенденції законодавства, визначається момент, з якого злочин можна вважати розкритим.

Ключові слова: детектив, злочин, Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), оперативно-розшукова діяльність, розкриття, розслідування, слідчий, співробітник оперативного підрозділу.

В статье определяется сущность понятия раскрытия преступления и его содержание, учитывая особенности деятельности детективов Национального антикоррупционного бюро Украины. На основании анализа законодательства, научных разработок в отрасли уголовного процесса, криминалистической науки и оперативно-розыскной деятельности осуществляется сравнение теоретической и практической позиции определения содержания термина «раскрытие преступления». Учитываются современные тенденции законодательства, определяется момент, с которого преступление можно считать раскрытым.

Ключевые слова: детектив, преступление, Национальное антикоррупционное бюро Украины (НАБУ), оперативно-розыскная деятельность, раскрытие, расследование, следователь, сотрудник оперативного подразделения.

In the article the essence of notion of crime detection and his maintenance is determined, taking into account the features of activity of detectives of the National anticorruption bureau of Ukraine. On the basis of analysis of legislation, scientific developments in industry of criminal procedure, to criminalistics science and operatively-search activity comparison of position of determination of maintenance of term theoretical and practical is carried out “crime detection”. Taking into account the modern tendencies of legislation a moment from which the crime can be considered exposed is determined.

Key words: detective, crime, National anticorruption bureau of Ukraine (NABU), operatively-search activity, opening, investigation, investigator, employee of operative subdivision.

Вступ. Сьогодні у наукових колах криміналістів та процесуалістів (Ф.М. Марчук, О.В. Меживой, І.А. Кравчук, В.В. Рожнова, В.В. Тіщенко, Г.В. Юркова та ін.) тривають дискусії щодо доцільності використання терміна «розкриття злочину». Це пов'язано з виклю-

ченням зі ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (надалі – КПК України) такого завдання кримінального провадження, як «швидке та повне розкриття злочинів».

Жодна зі статей КПК України не визначає зміст поняття «розкриття злочину». Втім, в окремих статтях мова про розкриття злочину ведеться, зокрема, це стосується мети діяльності детективів Національного антикорупційного бюро України (надалі – НАБУ). Згідно зі ст. 216 КПК України останні діють «з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів, які віднесені цією статтею до їх підслідності». Із цією метою за рішенням Директора НАБУ та погодженням із прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури вони можуть розслідувати злочини, які віднесені до підслідності слідчих інших органів. За такої законодавчої конструкції норми залишається спірним значення терміна «розкриття злочину» та його співвідношення із терміном «розслідування». З'ясування теоретичних питань розкриття злочину має велике практичне значення у контексті діяльності детективів НАБУ.

Постановка завдання. Метою цієї статті є визначення сутності поняття «розкриття злочину» та його змісту, враховуючи особливості діяльності детективів НАБУ.

Результати дослідження. У ст. 16 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», прийнятого 14 жовтня 2014 р., серед основних обов'язків детектива НАБУ називається як здійснення оперативно-розшукових заходів із метою попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, віднесених законом до його підслідності, так і проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень у випадках, визначених законом [1]. Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 38 КПК України підрозділ детективів та підрозділ внутрішнього контролю НАБУ є органом досудового розслідування. Тому сьогодні детективи НАБУ стали єдиним суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності, які наділені одночасно повноваженнями слідчого та працівника оперативного підрозділу, які діють із метою розкриття злочинів.

Однак у науках кримінального циклу, зокрема в кримінальному процесі та оперативно-розшуковій діяльності, термін «розкриття злочину» завжди мав різні значення. Проаналізуємо їх, виходячи з чинного сьогодні законодавства.

У теорії кримінального процесу розкриття злочину близьке за змістом до кінцевого результату діяльності органів слідства, прокуратури та суду щодо всебічного, повного й об'єктивного дослідження усіх обставин вчинення злочину. Але момент, з якого злочин вважатиметься розкритим як до прийняття у 2012 році КПК України, так і після залишається спірним.

Діяльність із розкриття злочину здійснюється у конкретній кримінально-процесуальній формі (формі доказування) і спрямована на встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальній справі [2, с. 14]. Тому пріоритетною була науково-теоретична думка процесуалістів, що розкритим вважається злочин, щодо якого було закінчено кримінальне провадження і у справі прийнято та набуло законної сили одне з судових рішень із nereабілітуючих підстав (обвинувальний вирок, ухвала про застосування примусових заходів тощо) [3, с. 386].

З іншої прикладної позиції згідно з абз. 1 п. 1 розділу 7 Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань (надалі – Положення) дані про розкриття кримінальних правопорушень визначаються за остаточними результатами досудового розслідування у кримінальному провадженні [4]. В абз. 2 п. 1 розділу 7 Положення розкритим вважається кримінальне правопорушення, за результатами досудового розслідування якого прийнято одне з таких рішень:

– прокурором затверджено або складено обвинувальний акт та передано його до суду відповідно до ст. 291 КПК України;

– прокурором затверджено або складено клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та передано його до суду відповідно до ст. 292 КПК України;

– прокурором складено клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності та направлено його до суду відповідно до ст. 287 КПК України;

– прокурором прийнято рішення про закриття кримінального провадження на підставі п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України;

– прокурором прийнято рішення про закриття кримінального провадження щодо підозрюваного на підставі п.п. 7, 9 ч. 1 ст. 284 КПК України.

Але при цьому у п. 3 розділу 7 цього ж Положення міститься досить спірна норма: зазначено, що «з метою контролю за процесом розкриття кримінальних правопорушень та вжиття відповідних заходів використовуються дані про кримінальні правопорушення, за якими особам оголошено підозру». До числа розкритих кримінальних правопорушень включаються ті, щодо яких у звітному періоді до Єдиного реєстру досудових розслідувань (надалі – ЄРДР) внесено відомості про фактичне оголошення підозри особі, яка вчинила це правопорушення». Як і завжди, фактично нерозкритим вважається правопорушення, провадження у якому вперше зупинено на підставі п.п. 2, 3 ст. 280 КПК України (підозрюваний переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності і його місцезнаходження невідоме, виконання процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва) у звітному періоді (тобто станом до 1 січня кожного року, починаючи з 2013 р.) або про яке до ЄРДР не внесено відомостей про прийняття у ньому рішення за умови, якщо з моменту його реєстрації пройшло більше двох місяців.

Таким чином, теорія і практика кримінально-процесуальної діяльності у питанні визначення злочину розкритим не збігається. У теорії кримінального процесу розкриття злочину є встановленням усіх обставин, що підлягають доказуванню. У практичній діяльності органів досудового слідства ключовим моментом розкриття є процесуальне рішення щодо визначення особи злочинця – оголошення підозри (як і раніше згідно з п. 26 Інструкції про єдиний облік злочинів, що втратила сьогодні чинність, – представлення статистичної картки про особу, яка вчинила злочин форми 2), що паралельно сприяє завищенню дійсних показників ефективності діяльності слідчих підрозділів. Можемо зробити висновок, що фактично для слідчого розкрити злочин значить визначити особу злочинця та оголосити їй підозру.

Розкриття злочину має самостійне значення як мета оперативно-розшукової діяльності. Втім, у чинній редакції Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» не йдеться про розкриття злочинів (як виду протиправної діяльності). У 2012 році також втратив свою чинність Наказ МВС України «Про затвердження Положення про основи організації розкриття злочинів органами внутрішніх справ України» № 456 від 24 вересня 2010 р. [5], який регламентував обов'язок оперативних підрозділів розкривати злочин. У Законі України «Про Національну поліцію» названого терміна не існує [6].

Вважаємо, що виключення законодавцем розкриття злочину із завдань оперативно-розшукової діяльності не є виправданим. Слово «розкриття» завжди мало лексико-семантичний зв'язок зі словом «невизначеність». Останнє розуміється як типова властивість практичних задач системного аналізу [7]. Оперативно-розшукова діяльність априорі характеризується інформаційною невизначеністю про подію злочину та осіб, причетних до його скоєння. Вважаємо, що саме тому науковці в теорії оперативно-розшукової діяльності не відмовилися від використання терміна «розкриття злочину».

Виявити і розкрити злочин означає встановити, виявити за допомогою оперативно-розшукових сил, засобів та методів імовірність підготовки до злочину, скоєння злочину або скоєних раніше злочинів, що старанно маскуються, зберігаються у таємниці, а тому залишаються невідомими для правоохоронних органів і громадян [8, с. 12]. Виходячи з лексичних конструкцій нещодавно опублікованих праць [8; 9], більшість спеціалістів теорії оперативно-розшукової діяльності сьогодні далі зводять розкриття злочину як до визначення підозрюваного, так і до виявлення самого факту вчинення кримінального правопорушення.

Але визначити момент розкриття злочину в аспекті оперативно-розшукової діяльності необхідно з поправкою на реалізацію цього завдання властивими такій діяльності засобами і методами.

У ч. 2 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» ідеться про зобов'язання оперативного підрозділу в разі виявлення ознак злочину невідкладно направити

зібрані матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про кримінально карані протиправні діяння окремих осіб та груп, до відповідного органу досудового розслідування для початку і здійснення досудового розслідування у порядку, передбаченому КПК України. Слідчий, прокурор не пізніше 24 годин після отримання таких матеріалів та виявлення у них відповідно ч. 1 ст. 214 КПК України обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, обов'язково вносить відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Із цього моменту розпочинається досудове розслідування, для здійснення якого у чинному КПК України передбачені відповідні засоби збирання доказів, одними з яких є негласні слідчі (розшукові) дії. Останні збігаються з оперативно-розшуковими заходами, оскільки і перші, і другі мають однаковий процесуальний порядок їх проведення та фіксації. Тому логічно припустити, що із внесенням відомостей до ЄРДР будь-які оперативно-розшукові заходи припиняються, оперативно-розшукова справа закривається з підстави, визначеної у п. 4 ч. 1 ст. 9-2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (вичерпання можливостей для здійснення розвідувальних, контррозвідувальних заходів). Ми робимо висновок, що фактично розкриття злочину в оперативно-розшуковому сенсі означає внесення слідчим відомостей про виявлений співробітником оперативно-розшукового підрозділу факт вчинення кримінального правопорушення.

Отже, якщо розкриття злочину для слідчого фактично означає оголошення визначеній особі підозри, а для працівника оперативного підрозділу – документування і виявлення злочину, який внесено до ЄРДР, то виникає резонне питання: який злочин буде вважатися розкритим для детектива НАБУ? Для отримання відповіді на це питання необхідно звертатися до розробок криміналістичної науки, адже саме вона синтезує теорію і практику діяльності з розслідування злочинів.

Із позиції криміналістичної науки розслідування будь-якого злочину можна уявити у вигляді послідовного або паралельного рішення слідчим низки локальних задач, які у своїй системі забезпечують розкриття злочину та всебічне, повне й об'єктивне дослідження обставин, що входять у предмет доказування у кримінальному провадженні [10, с. 74]. В іншій інтерпретації діяльність із розслідування злочинів означає специфічний вид соціальної практики, що полягає у пізнанні подій протиправного характеру за допомогою відповідних закону засобів і прийомів, включаючи їх примусову реалізацію у разі чинення протидії [11, с. 147]. Отже, розслідування і розкриття злочину уявляється у теорії криміналістики єдиним процесом, спрямованим на збирання, дослідження та використання доказів.

За умови однакового синонімічного ряду слів «розкриття» і «розслідування» постає питання про доцільність застосування поняття «розкриття». Із цього приводу В.В. Тіщенко справедливо наголошує, що в теоретичних та науково-прикладних дослідженнях криміналістики не тільки допустимо, а й доцільно використовувати поняття розкриття злочину, що включає характеристику інформаційно-пізнавальних і технологічних процесів, методів і засобів їх реалізації у ході розслідування із метою встановлення усіх обставин кримінального правопорушення та причетних до нього осіб [3, с. 387]. Із цих позицій розкриття не може бути відокремлено від розслідування, воно наповнює останнє змістом, конкретними засобами, що проводяться із певною тактичною метою.

Однак потрібно наголосити, що свого часу Р.С. Белкін розкритикував спробу окремих криміналістів (Л.Я. Драпкін, І.Ф. Герасимов, І.Р. Іскандеров) створити самостійне криміналістичне вчення щодо загальної теорії розкриття злочинів [12, с. 16–17]. Зміст цієї теорії повинен був включати основи подолання проблемних ситуацій у розслідуванні, евристичний процес побудови і перевірки версій, логіко-інформаційні етапи розкриття злочину [13]. Як зазначає Р.С. Белкін, у подібній самостійній теорії просто немає необхідності, оскільки її предмет – це зміст криміналістики.

У цьому контексті вбачається практичний сенс у думках В.М. Мешкова та В.Л. Попова, які зазначали, що у розробці всіх рекомендацій (як криміналістичних, так і оперативно-розшукових) повинен бути встановлений постулат про те, що діяльність із виявлення, розкриття, розслідування злочинів є єдиною та неподільною [14, с. 9]. У своїй роботі з проблем опера-

тивно-розшукової тактики вони наголошують на тому, що немає і не може бути різних стадій розкриття злочину. Ними пропонується розглядати діяльність оперативного співробітника і слідчого як єдине ціле. Уявляється, що в Україні саме такий зміст розкриття злочину сьогодні реалізується за задумом законодавця у контексті діяльності детективів НАБУ.

Сьогодні проблема корупції стоїть однією із перших у нашій державі. Не можна оминути значення ратифікації Україною Конвенції ООН про корупцію (2003 р.) та наміри вступити у європейське співтовариство. Тому вважаємо, що законодавче визнання за детективами НАБУ одночасно функцій розкриття та розслідування злочину значно розширило їхні можливості у боротьбі з корупцією. Адже цим нівелюється проблема легалізації одержаних під час оперативно-розшукових заходів відомостей; суб'єкт розслідування не витрачає свої розумові зусилля на доведення об'єктивності викриття злочинної діяльності.

З іншого боку, привертається увага криміналістів до проведення теоретичних досліджень із метою забезпечення детектива НАБУ адресованими йому науково-практичними рекомендаціями, розроблення відповідних його ролі програм виявлення та розслідування злочинів, які б дозволили якісно поєднати повноваження слідчого і працівника оперативного підрозділу, подолати протидію розкриттю та розслідуванню корупційних проявів, оскільки офіційні статистичні показники ефективності діяльності НАБУ поки що далекі від очікуваних [15]. Так, станом на 30 квітня 2017 р. із початку діяльності НАБУ (лютий 2016 р.) прокурори Спеціалізованої антикорупційної прокуратури скерували до суду лише 65 справ, розслідуваних детективами НАБУ. Суди ухвалили рішення у 17 із них; 26 справ перебувають на стадії розгляду, а розгляд 22-х не розпочався взагалі. Деякі справи лежать у судах без руху більше року. Серед причин затягування розгляду називається і повернення прокурору обвинувального акту.

Висновки. Для детектива НАБУ розкриття злочину співзвучно науково-теоретичному поняттю розслідування злочину. Діяльність із розкриття злочину не можна відокремити від розслідування, яке завдяки використанню досліджуваного нами терміна наповнюється змістом, конкретними засобами, що проводяться з метою викриття злочину та доведення вини злочинця. Тому моментом розкриття злочину не тільки для детектива НАБУ, а й для інших суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності потрібно вважати момент набуття юридичної сили рішенням суду, в якому визначено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення (із нереабілітуючих підстав). Враховуючи тенденції сучасного законодавства щодо змісту розкриття злочинів, вважаємо, що майбутнє досудового слідства саме за детективами, які поєднують два завжди взаємопов'язані види діяльності – слідчу й оперативно-розшукову, що є предметом подальших досліджень.

Список використаних джерел:

1. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України № 1698-VII від 14.10.2014 р. // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 47. – Ст. 2051.
2. Юркова Г.В. Реалізація завдань швидкого і повного розкриття злочину в досудових стадіях : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Г.В. Юркова. – К., 2003. – 214 с.
3. Тіщенко В.В. Вибрані праці / В.В. Тіщенко. – Одеса : Гельветика, 2017. – 436 с.
4. Положенні про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань : Наказ ГПУ № 139 від 06.04.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0680-16>.
5. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу МВС України № 456 від 24 вересня 2010 року : Наказ МВС України № 1102 від 30.11.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z2138-12>.
6. Про Національну поліцію : Закон України № 580-VIII від 02.07.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
7. Конспект лекцій з дисципліни «Основи теорії систем і системного аналізу» (для студентів денної та заочної форм навчання спеціальності «Менеджмент») / Укл.: О.Г. Водолазська, Н.В. Водолазська. – Краматорськ : ДДМА, 2003. – 75 с.

8. Сервецький І.В. Науково практичний коментар Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» / І.В. Сервецький. – К. : Парламентське вид-во, 2000. – 208 с.
9. Основи оперативно-розшукової діяльності : [навч. посіб.] / С.В. Албул, С.В. Андрущенко, Р.В. Мукоїда, Д.О. Ноздрін ; за заг. ред. С.В. Албула. – Одеса : ОДУВС, 2016. – 270 с.
10. Баев О.Я. О методических основах расследования насильственных преступлений / О.Я. Баев // Актуальные вопросы уголовного права, процесса и криминалистики. – Калининград, 1998. – 86 с.
11. Кузмічов В.С. Розслідування злочинів. Міжнародне і національне законодавство. Теорія і практика : [навч. посіб.] / В.С. Кузмічов, Ю.М. Черноус. – К. : КНТ, 2008. – 448 с.
12. Белкин Р.С. Курс криминалистики : в 3 т. / Р.С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – Т. 2.: Система частных криминалистических теорий и тенденции ее развития. – 480 с.
13. Драпкин Л.Я. Проблемы общей теории раскрытия преступлений и криминалистическая тактика / Л.Я. Драпкин // Теоретические проблемы криминалистической тактики. – Свердловск, 1981. – С. 31–39.
14. Мешков В.М. Оперативно-розыскная тактика и особенности легализации полученной информации в ходе предварительного следствия: [учеб.-практ. пособ.] / В.М. Мешков, В.Л. Попов. – М. : Щит-М, 1999. – 80 с.
15. Справи у судах: актуальна інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://nabu.gov.ua/novyyny/spravu-u-sudah-aktualna-informaciya-0>.

ЗМІСТ

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:**ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

АНДРУХІВ О. І. ПРАВОВІ ЗАСАДИ З ПОДОЛАННЯ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ Й БЕЗДОГЛЯДНОСТІ У 1940–1950-Х РОКАХ.....	3
ГАЛІЙ М. С. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ.....	8
ГРЕЧКО О. О. ДЕЯКІ ПИТАННЯ КОНСТИТУЮВАННЯ ПРИНЦИПІВ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ.....	12
КАРХУТ О. Я., КРАВЧУК А. С. ІНСТИТУТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ ЯК ГАРАНТІЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА.....	18
МАКАРОВА Л. Р. СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАВОВИХ АКТИВ ОРГАНІВ ТА ПОСАДОВИХ ОСІБ СУДОВОЇ ВЛАДИ.....	23
НАЗАРЕНКО О. А. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	30
НЕСТЕРОВИЧ В. Ф. ПОНЯТТЯ «ГРОМАДСЬКЕ ОБГОВОРЕННЯ» ЯК КАТЕГОРІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА.....	36
ТОРЯНИК В. М. СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ТУРИЗМ: СУТНІСТЬ, ГЕНЕЗИС, ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ.....	43
ТРОШКІНА К. Є. ПОНЯТТЯ ГРОМАДЯНСТВА ЯК ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ.....	47
ЯРМОЛ Л. В. СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ДИТИНИ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	53

ЦИВІЛІСТИКА

ОЗЕЛЬ В. І. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ – НА ПОЧ. ХХ СТ.....	64
ПЕРУНОВА О. М. ФІКСУВАННЯ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ.....	70
РОЗГОН О. В. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АЛІМЕНТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЩОДО УТРИМАННЯ ДИТИНИ В УКРАЇНІ ТА ЛИТВІ.....	76

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

КУЛІЄВ А. Ю., НАГІХ С. М. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ АУТСОРСИНГУ НА РИНКУ ЛОГІСТИЧНИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ.....	82
---	----

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

РАНЕВИЧ О. Ю. НОРМИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ЗАСАДИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНИ, ТА ЇХ ПРАВОВА ПРИРОДА.....	89
---	----

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

КРАСНОВА Ю. А., САЧЕНКО О. А. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПРИ ШУМОВОМУ ЗАБРУДНЕННІ АВІАЦІЙНИМ ТРАНСПОРТОМ.....	95
---	-----------

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

БАЖЕНОВА А. А. ЛЦЕНЗУВАННЯ АЗАРТНИХ ІГОР В УКРАЇНІ.....	100
БРАТКОВСЬКИЙ В. М. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МОБІЛІЗАЦІЙНУ ПІДГОТОВКУ ТА МОБІЛІЗАЦІЮ.....	106
БУДНИК Ю. А. МІСЦЕ ПОСЛУГ ІЗ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ТА АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ.....	112
ГУЩИН О. О., ШОПІНА І. М. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ОПЕРАЦІЙ (НА ПРИКЛАДІ УЧАСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ).....	118
КОСИЦЯ О. О. КОМПАРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (НА ОСНОВІ СУБ'ЄКТНОГО КРИТЕРІЮ).....	123
КАПІТАНЕНКО Н. П. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ АВТОРСЬКИХ ПРАВ: СТАН ЗАКОНОДАВСТВА.....	129
КУЩ О. Є. ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ УКРАЇНИ.....	134
ЛЕГЕЗА Ю. О. АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ.....	140
НЕГОДЧЕНКО О. В., КОРНЯКОВА Т. В. ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДЕРЖАВНОГО ВИКОНАВЦЯ.....	147
ОЛІЙНИК О. В. ПОНЯТТЯ ВИБОРЧИХ ВІДНОСИН ЯК ОБ'ЄКТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	153
ПОПОВИЧ Н. П. СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ПОВОДЖЕННЯ З ТВЕРДИМИ ПОБУТОВИМИ ВІДХОДАМИ.....	158

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

ВЕЧЕРОВА Є. М. НОРМАТИВНІСТЬ І НОРМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА.....	165
ЛАДНЮК В. Р. ВИЗНАЧЕННЯ КОЛА ПОТЕРПІЛИХ ВІД ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО Ч. 2 СТ. 351 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	170
ПЛУТИЦЬКА К. М. СУЧАСНИЙ СТАН НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ: РІВЕНЬ, СТРУКТУРА, ДИНАМІКА, ГЕОГРАФІЯ.....	176

СМЕТАНІНА Н. В. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИЗНАЧЕННЯ ЦІНИ ЗЛОЧИННОСТІ.....	182
ЧУВАКОВ О. А. К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ «ВНЕШНЯЯ – ВНУТРЕННЯЯ» БЕЗОПАСНОСТЬ ГОСУДАРСТВА.....	188
КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА	
АНТОНЮК Н. О. НОВЕ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: АНАЛІЗ ПРОЕКТУ ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	194
БОЯРОВ В. І. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТАКТИКИ ДОПИТУ СВИДКІВ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО ЕКСТРЕМІСТСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ.....	199
ДАНИЛЕНКО А. В. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ АРЕШТУ МАЙНА ЯК ЗАХОДУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	205
КОЧУРА О. О. ПРО ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗА УЧАСТЮ ІНОЗЕМНИХ ГРОМАДЯН, ЯКІ НЕ КОРИСТУЮТЬСЯ ДИПЛОМАТИЧНИМ ІМУНІТЕТОМ.....	209
МАСЛЮК О. В. АДВОКАТСЬКЕ РОЗСЛІДУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА СВІТОВІ СТАНДАРТИ.....	214
МИСЛИВИЙ В. А. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА УЗУРПАЦІЮ ВЛАДИ.....	220
НЕСТОР Н. В. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТЛУМАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ІНТЕРЕСИ СУСПІЛЬСТВА» ПІД ЧАС СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ НА ПІДСТАВІ УГОДИ ПРО ПРИМИРЕННЯ.....	225
ПАНОВА А. В. РОЗСЕКРЕЧУВАННЯ МАТЕРІАЛІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ: СУДОВА ПРАКТИКА ТА ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ.....	233
ПИЛИПЕНКО О. М. ОСОБЛИВОСТІ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОЇ ПОРУБКИ ЛІСУ.....	239
СЕНЧЕНКО Н. М. ЗМІНА ЗАГАЛЬНОГО ПОРЯДКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ І ЙОГО ПРОДОВЖЕННЯ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ.....	245
ТУМАНЯНЦ А. Р. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО ПІД ЧАС ОБРАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	250
ЧЕРКЕСОВА А. С. СИСТЕМА ГАРАНТІЙ ПРАВ І СВОБОД ПІДОЗРЮВАНОВОГО, ОБВИНУВАЧЕНОГО ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ.....	255
ЩЕРБАК І. А. ДО ПИТАННЯ РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ (У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕТЕКТИВА НАЦІОНАЛЬНОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО БЮРО УКРАЇНИ).....	261

ПРАВО 3 ● 2017
І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 07.06.2017 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 24,94. Ум. друк. арк. 31,39. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42